

Г. Б. Марушевський

ЕТИКА ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ

Київ
Центр екологічної освіти та інформації
2008

УДК 502.31:17

ББК 28.081

Рецензенти:

Андрієнко Т. Л. – д. б. н., професор, завідувачка Міжвідомчої комплексної лабораторії наукових основ заповідної справи НАНУ та Мінприроди України;

Кисельов М. М. – д. ф. н., професор, провідний науковий співробітник відділу філософських проблем природознавства та екології Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ;

Хилько М. І. – д. ф. н., професор, завідувач кафедри політології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Марушевський Г. Б. Етика збалансованого розвитку: Монографія. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2008. – 440 с.

ISBN 978-966-8670-60-2

У монографії викладено основи етики збалансованого розвитку. Концепцію збалансованого розвитку розглянуто як один з можливих варіантів розвитку суспільства, що наголошує на необхідності гармонізувати ставлення суспільства до природи. Виділено головні морально-етичні проблеми людства. Проведено реконструкцію соціокультурної еволюції моралі та визначено домінуючі у сучасному суспільстві моральні принципи. Проаналізовано розвиток філософських і релігійних уявлень про етичні принципи ставлення людини до природи. Сформульовано принцип неруйнування-творення, який може слугувати об'єктивним критерієм для етичної оцінки рішень, що впливають на довкілля. Приділено увагу етичним аспектам політики розвитку і розглянуто головні принципи збалансованого розвитку. Проаналізовано проблеми переходу України до збалансованого розвитку і запропоновано стратегічні пріоритети політики збалансованого розвитку.

Монографія розрахована на широке коло читачів, в першу чергу представників громадських екологічних організацій, викладачів і студентів різних напрямів навчання. Буде корисною політикам, працівникам природоохоронних установ, представникам органів центральної і місцевої влади, всім небайдужим до стану довкілля та проблем розвитку.

ББК 28.081

ISBN 978-966-8670-60-2

© Г. Б. Марушевський, 2008

© ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2008

Бібліотека Всеукраїнської екологічної ліги

Марушевський Г. Б.

ЕТИКА ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ

Монографія

Художнє оформлення Бойко А. І.

Комп'ютерна верстка Сіренко І. П., Сіренко С. І.

Літературні редактори Козловська М. С., Колосок Н. С.

Підписано до друку 5.09.08.

Формат 60x84/16 Папір офсетний 65 г/м².

Гарнітура Baltika № 1. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 23,1 Обл.-вид. арк. 23,1

Наклад 500 прим. Замовлення № 111

Видавництво ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації»

01033, Україна, м. Київ, вул. Саксаганського, 30-В, оф. 33

Тел./факс: (044) 289 31 42

E-mail: vel@ecoleague.net

Виготівник ФОП І.С.Майдаченко,

свідоцтво про внесення суб'єкта

видавничої справи до Державного реєстру видавців,

виготівників і розповсюджувачів

видавничої продукції

ДК №851 від 13.03.02.

19400, Черкаська обл.

м.Корсунь-Шевченківський

вул.Леніна,22

тел./факс: (04735) 2-01-17

ВСЕУКРАЇНЬСЬКА ЕКОЛОГІЧНА ЛІГА

Всеукраїнська екологічна ліга (ВЕЛ) — громадська організація, яка ставить собі за мету поліпшити екологічну ситуацію в державі, відродити природоохоронний менталітет, історично притаманний українцям.

Заснована в 1997 році, Всеукраїнська екологічна ліга нині — одна з найпотужніших в Україні громадських організацій екологічного спрямування. Осередки Ліги є в усіх регіонах України, великих містах, районних центрах та селах.

Практична природоохоронна робота, ґрунтовні наукові дослідження, робота з дітьми та молоддю, внесення пропозицій щодо формування державної екологічної політики, видання журналів, серії екологічних карт, тематичних збірок для освітян — ось далеко не повний перелік справ Всеукраїнської екологічної ліги. Серед проектів Ліги — тритомна Екологічна енциклопедія, серія видань Бібліотеки ВЕЛ.

Всеукраїнська екологічна ліга запрошує до співпраці науковців, освітян, представників органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій, ділових кіл, небайдужих громадян України, які також визначили екологічні проблеми як пріоритетні у своїй діяльності, а екологічну свідомість — важливою складовою світогляду 21 століття.

Докладніша інформація про ВЕЛ на <http://www.ecoleague.net>

Центр екологічної освіти та інформації

пропонує літературу природоохоронного спрямування,
екологічні карти, журнали. До вашої уваги також:

Екологічна енциклопедія: У 3 т. / Редколегія: А. В. Толстоухов (головний редактор) та ін. — К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації» Т. 1: А–Е. — 432 с.: іл.; Т. 2: Є–Н. — 416 с.: іл.; Т. 3: О–Я. — 464 с.: іл. — (В опр.).

Бібліотека Всеукраїнської екологічної ліги:

1. Збалансований розвиток України — шлях до здоров'я і добробуту нації // Матеріали Українського екологічного конгресу, 21 вересня 2007 р. — К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2007. — 580 с.
2. Марушевський Г. Б. Етика збалансованого розвитку: Монографія. — К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2008. — 440 с.

З питань придбання звертатись:

Тел./факс: (044) 289-31-42

E-mail: vel@ecoleague.net

*Моїм батькам Ніні Михайлівні та
Борису Васильовичу Марушевським присвячую*

Передмова

Деяким думкам я надав у своїй голові політичного притулку і не можу їх піддати екстрадиції.

Станіслав Єжи Лець, "Незачесані думки"

Ця книжка почалася з мого випадкового знайомства з невеликою частиною праці А. Леопольда "Альманах піщаного графства", присвяченої еволюції етики. Це було на початку 1990-х років, коли в Україні відбувалися трансформаційні процеси. Базові цінності однієї системи, які здавалися незмінними, перестали домінувати, а на їхнє місце прийшли цінності іншої системи. Тоді здавалося, що життя має покращитися, оскільки суспільство позбавиться вад існуючої системи суспільних відносин і візьме те найкраще, що є в іншій системі. Але не так сталося, як гадалося. Виявилося, що можливою була зміна лише усієї системи суспільних відносин, а не її покращення. Виявилося, що і розрекламована ринкова система має як позитивні, так і негативні сторони. Перехідний період заставив порівнювати та оцінювати існуючі суспільні системи та замислитися над тим, яка з них краще. Роздуми над проблемами еволюції етики привели до думки, що може бути ще й інша система суспільних відносин, відмінна від існуючих або навіть альтернативна до них. Таку систему пропонує концепція збалансованого розвитку, орієнтована на збереження життя в усіх його проявах.

Ця книжка є поглядом на етичні проблеми збалансованого розвитку людини, яке живе в Україні. Житель іншої країни безперечно зробив би наголос на інших аспектах збалансованого розвитку, на проблемах, більше характерних для його країни. Це означає, що хоча йдеться про один тип розвитку — а саме про збалансований розвиток — однієї відповіді, одного єдино правильного бачення перспектив розвитку немає та й в принципі не може бути. Навіть стосовно однієї країни жодна людина не здатна проаналізувати багатоманіття усіх проявів суспільного розвитку і дати вичерпну відповідь, як треба жити і куди треба рухатися. Проблеми суспільного розвитку — це спільні проблеми і вирішувати їх потрібно спільно. Якщо кожна людина переймати-

меться лише власними проблемами, сподіваючись, що "невидима рука" (про яку так люблять говорити прихильники ринкової економіки) все автоматично врегулює, то ніякої збалансованості розвитку досягти не вдасться, і екологічна криза загрожуватиме перетворенням на екологічну катастрофу. Завдання етики збалансованого розвитку — звернути увагу суспільства на існуючі проблеми розвитку і спонукати людей шукати оптимальні шляхи їх розв'язання. При цьому важливо, щоб кожна людина усвідомила, що без її втручання ніякий уряд ці проблеми не розв'яже і що для їх розв'язання необхідно об'єднуватися з іншими людьми, навіть з тими, які сповідують інші цінності.

Потрібно шукати спільні цінності і намагатися досягти синергічної взаємодії, а не створювати конкурентне середовище для боротьби за владу, гроші та природні ресурси. Це здається неможливим. Втім багато що здавалося неможливим (наприклад, радіо, телебачення, польоти в космос тощо). Проте людям вдалося здійснити те, що раніше було неможливим. І якщо людина змогла ходити по Місяцю, то що їй заважає зробити так, щоб на своїй планеті вона могла ходити по чистій землі, дихати чистим повітрям і пити чисту воду? Головне — захотіти жити у такому суспільстві, яке не буде руйнувати середовище свого існування і прагнучиме знаходитися у злагоді з природою, з іншими живими істотами. Коли таке бажання з'явиться у критичної маси людей, тоді можна буде сподіватись на перехід до збалансованого розвитку. Цей перехід не буде легким, оскільки проблем дуже багато і вирішувати їх не просто. Але якщо замість використання грубої сили, люди навчаться домовлятися між собою про правила свого життя, про цілі збалансованого розвитку тих регіонів, де вони мешкають, про спільні дії та будуть дотримуватися цих правил і досягатимуть поставлених цілей, тоді перспектива збалансованого розвитку стане реальною.

Етика не може дати відповіді на всі болючі проблеми сьогодення. Це завдання політики, економіки, права. Завдання ж етики — пробудити критичну здатність людини для того, щоб оцінити наскільки прийнятним з погляду моралі є те суспільство, в якому живе людина, заставити замислитися над тим, чи все добре у суспільних відносинах, чи дотримуються люди принципів справедливості, відповідальності, поваги до природи, чи можна змінити наше життя на краще.

Думати власною головою особливо важливо у сучасну епоху небаченого досі розвитку засобів масової інформації, вплив яких

на людину стає все більш маніпулятивним. Зокрема нині використовуються найсучасніші психологічні дослідження і застосовується найпривабливіший дизайн, щоб переконати людей у необхідності робити те, до чого закликає реклама. А вона закликає до необмеженого зростання споживання, яке є в принципі неможливим з огляду на існуючі природні обмеження.

У цій книжці багато цитат. Якщо в математиці дійсність можна описати за допомогою цифр, то дізнатись про етичні уявлення людини можна, зокрема, на підставі того, про що вона говорить або пише. Зрозуміло, що етична оцінка дійсності людиною має суб'єктивний характер. Проте, це не означає, що суб'єктивна оцінка не містить в собі об'єктивної характеристики суспільних явищ та процесів. Більше того, суб'єктивна оцінка реалій суспільного життя може відображати ці реалії адекватніше, ніж загальноприйнята оцінка, оскільки життя змінюється і те, що вчора було очевидним і зрозумілим, в нових умовах може оцінюватися інакше.

Мені б хотілося подякувати усім колегам по екологічному руху за тривалі та плідні дискусії, які сприяли появі цієї книжки, що адресована в першу чергу саме їм — людям, які здійснюють подвижницьку працю з утвердження екологічних цінностей. Я вельми вдячний своїм колегам з Національного екологічного центру України, Чорноморської програми Ветландс Інтернешнл, Української річкової мережі, Громадської ради Всеукраїнських організацій природоохоронного спрямування.

Я надзвичайно вдячний професору В. С. Крисаченку — людині енциклопедичних знань з філософії, біології, історії, антропології — за глибоке обговорення багатьох ідей, представлених у цій книжці.

Я глибоко вдячний Т. В. Тимочко, оскільки саме завдяки її підтримці ця книжка з'явилася на світ і вийшла саме такою, якою її хотів бачити автор.

Малюнки до цієї книжки мені допомогли підготувати І. С. Жарук та Г. В. Лисовська, за що я їм щиро вдячний.

Особлива подяка моїй сім'ї — дружині Ользі та дітям Олені й Владиславу — за постійну підтримку моїх етичних пошуків і велике терпіння, яке вони виявили до цієї роботи, на яку я витрачав вдома багато часу. Я також не можу не віддати належне світлій пам'яті С. Г. Самолюка — батька моєї дружини, який упродовж багатьох років всіляко підтримував мою працю на науковій ниві.

РОЗДІЛ 1. ЕТИКА СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

1.1 Потреба в етиці збалансованого розвитку

Техніка сягне такої досконалості, що людина зможе обійтися без себе самої.

Станіслав Єжи Лець, "Незачесані думки"

XXI століття стане століттям етики — або його не буде взагалі.

Мішель Камдессю, директор-розпорядник
Міжнародного валютного фонду

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується значним зростанням техногенного тиску на природу, істотним впливом великомасштабної діяльності людства на динаміку біосферних процесів. Технократична доба з її небаченим різноманіттям і потужністю засобів як творення, так і руйнування великою мірою розв'язала частину проблем якості життя значної кількості людей. Водночас перед сучасною людиною постали екологічні проблеми, суть яких полягає в тому, що коли суспільство й надалі розвиватиметься в тому самому напрямі й такими ж темпами, то здатність нашої планети підтримувати життя швидко вичерпається: "Зростання ролі людства як геологічного фактора у розвитку біосфери призводить до того, що "буферні" механізми часом вже не здатні запобігати порушенням у біосферних процесах і навіть пом'якшувати їх"¹.

Протягом історичного розвитку перед людьми неодноразово виникали складні проблеми. Разом з тим, тільки в останній чверті XX ст. ці проблеми набули глобального характеру і надзвичайно близько підвели людство до межі самознищення. Ніколи так стрімко не зростала чисельність населення на Землі. Ніколи не накопичувалося стільки потужної зброї, здатної багаторазово знищити життя на Землі. Ніколи раніше для забезпечення

¹ Мороз С. А. Історія біосфери Землі: У 2 кн. Кн. 1: Теоретико-методологічні засади пізнання. — Київ: Заповіт, 1996. — С. 49.

життєдіяльності суспільства не використовувалося стільки природних ресурсів і ніколи не було такої значної кількості відходів, які повертаються у навколишнє середовище, зменшуючи площу територій, придатних для безпечного проживання. Ніколи раніше не було такого значного взаємовпливу та взаємозалежності людей і народів, що виникли внаслідок глобалізації економічної діяльності й створення глобальної інформаційної системи.

Загострення зазначених проблем змушує переосмислити головні морально-етичні засади життєдіяльності людини і суспільства. Лише за умови усвідомлення суспільством головних морально-етичних принципів відносин людей між собою, а також принципів ставлення людей до інших живих істот і природи загалом можна змінити сучасні негативні тенденції суспільного розвитку. Трагізм сьогодення полягає в тому, що для заміни нинішньої системи природокористування залишається, як передбачають вчені, вельми мало часу. Тому питання зміни колективної поведінки людства постає не тільки як теоретичне завдання, а й як нагальна потреба, пов'язана з пошуком шляхів виживання людського суспільства.

Доволі поширеним є уявлення про те, що будь-які проблеми можуть бути розв'язані технічним шляхом. Але ж технічні рішення — це такі рішення, які потребують змін лише в технологіях і майже (або й зовсім) не вимагають змін у поведінці людей або ж зміни суспільної моралі. Науково-технічний прогрес дійсно допоміг розв'язати велику кількість проблем, тому не дивно, що люди й надалі сподіваються, що наука і техніка допоможуть розв'язати й нові проблеми. А. Маслоу, переглянувши численні літературні джерела з питань майбутнього суспільства, виявив, що близько 95% цих видань "повністю присвячено чисто технологічним змінам і зовсім залишають осторонь питання про добро і зло, про правильне і хибне"². Мова йде про технічне удосконалення можливостей людства і майже не торкається питань удосконалення людини та суспільства. Більша частина передбачень ґрунтується на екстраполяціях, які виходять з наявних тенденцій розвитку і не враховують можливостей докорінної зміни цих тенденцій внаслідок зміни суспільних відносин.

Утім, ще у 1968 р. американський біолог Гаррет Хардін (1915—2003) звернув увагу на цілий клас проблем, яких не мож-

² Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы: Пер. с англ. — М.: Смысл, 1999. — С. 31.

на розв'язати технічними засобами³, наприклад, проблему перенаселеності. Чисельність населення на Землі не може безкінечно зростати, навіть якщо будуть застосовані найновітніші технології, які дозволятимуть прогнати зростаючу кількість населення. Планета Земля має свої межі та відповідно межі енергетичних потоків. Тому збільшення кількості людей можливе лише тоді, коли кожна людина обмежить свої матеріальні потреби й стане біднішою. Іншим прикладом проблем, які не можна вирішити технічними засобами, є проблема безпеки. Завдяки науково-технічному прогресу, який в першу чергу був пов'язаний саме із забезпеченням воєнної безпеки, військово-технічна потужність держав значно зросла, але від цього світ не став безпечнішим. Навіть навпаки: тепер з'явилася загроза загального знищення життя на планеті Земля і навіть можливість знищити саму планету. Шляхи розв'язання проблем, які не мають технічних рішень, потрібно шукати не у технологічній сфері, а в морально-етичній, у сфері зміни суспільних відносин.

Існування різних класів проблем пов'язано з існуванням різних форм раціональності і відповідно різних підходів до розв'язання цих проблем. Представники комунікативної практичної філософії (Ю. Габермас, К.-О. Апель, В. Гьосле) вказують на існування докорінної відмінності між технологічною (цілераціональною) раціональністю та етичною раціональністю. Зокрема К.-О. Апель зазначає: "Людина, на мою думку, має два рівноцінні, не ідентичні, а взаємодоповняльні, пізнавальні інтереси. Перший визначається необхідністю технічної практики, здійснюваної на основі досягнення законів природи, другий — необхідністю соціальної, моральної практики"⁴. Технологічна раціональність спрямована на оволодіння об'єктами та встановлення контролю над ними. Вона пов'язана з аналізом цілей та пошуком засобів, які дозволятимуть досягти цих цілей. Етична ж раціональність пов'язана "не з вирішенням питань, які засоби слід застосовувати, аби досягти певної мети, а з більш фундаментальною проблемою, а саме — в чому полягає легітимність самої мети"⁵. У випадку етичної раціональності

³ Hardin H. The Tragedy of the Commons // People, Penguins, and Plastic Trees: Basic Issues in Environmental Ethics. — Belmont, California: Wadsworth Publishing Company, 1995. — С. 330–331.

⁴ Цит. за: Ермоленко А. М. Комунікативна практична філософія. — К.: Лібра, 1999. — С. 65.

⁵ Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі: Пер. з нім. — К.: Лібра, 2003. — С. 74–75.

проблемою є не пошук засобів вирішення технологічних питань, а досягнення взаєморозуміння щодо того, яка мета розвитку є прийнятною для усіх зацікавлених сторін. Саме етичною раціональністю обумовлена поява парадигми збалансованого розвитку, яка замість суто економічного зростання віддає перевагу забезпеченню базових потреб людей, зменшенню соціально-економічної нерівності, повазі до культурних цінностей та зростанню екологічної відповідальності. Очевидно, саме етичну раціональність мав на увазі Альберт Швейцер, коли, розмірковуючи над духовними причинами кризи культури, порівнював людський розвиток з плаванням корабля: "Результат плавання залежить не від того, швидше чи повільніше просувається корабель, йде він під парусами чи рухається завдяки парі, а від того, чи буде правильним його курс та чи буде справним його рульове управління"⁶.

Якщо говорити про мету людської діяльності, то вона полягала і полягає в тому, щоб якнайкраще адаптуватися до природних умов. При цьому люди змінювали і змінюють довкілля, створюючи так звані "другу природу" (квазіприродне середовище, породжене сільськогосподарською практикою) і "третю природу" (штучне середовище існування людини, яке не має аналогів у природному середовищі). Розвиток суспільства відбувався внаслідок того, що люди створювали будівлі, пристрої та машини для того, щоб змінити довкілля для своїх потреб. При цьому ці потреби вважалися важливішими за закони природи.

Загалом для живих систем характерні два шляхи адаптації до довкілля: змінювати довкілля для своїх потреб або змінювати себе чи свою поведінку, прилаштовуючись до довкілля. В природних умовах існує баланс між цими шляхами адаптації: різноманітні види рослин і тварин впливають на довкілля та певним чином змінюють його, але також відбувається еволюція видів. Людина ж зробила наголос на зміні довкілля. Цей шлях адаптації призвів до експансії виду *Homo sapiens* і водночас обернувся численними проблемами, в тому числі екологічними. Тепер настав час змінювати суспільство, щоб адаптувати його до довкілля і таким чином уникнути екологічних проблем. А зміна суспільства неможлива без зміни суспільної моралі. Суспільні закони орієнтуються на моральні зразки минулих епох і тому мало придатні для управління складним, перенаселеним, зміненим і

⁶ Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Избранное: Пер. с нем. — М.: Прометей, 1993. — С. 289.

постійно змінюваним суспільством. Потрібна етика, яка постійно відповідатиме вимогам часу, ґрунтуватиметься на аналізі існуючих проблем і пропонуватиме шляхи їх розв'язання.

Окремі суспільні групи вже усвідомлюють необхідність жити у злагоді з природою, але таке усвідомлення поки що не має вирішального значення для більшості людей. Тому в умовах сучасної екологічної кризи особливі надії покладаються на зміну світогляду кожної особистості у напрямі усвідомлення того, що людина є частиною природи і не може необмежено задовольняти свої матеріальні потреби за рахунок вичерпання природних ресурсів і руйнування екосистем. Особливої ваги набувають екологічне виховання й освіта для збалансованого розвитку, які полягають не тільки у засвоєнні основ екологічних знань, формуванні у людей нового погляду на власну діяльність, яка має перебувати у певній гармонії з природою, а й в усвідомленні системи цінностей, які визначають розвиток суспільства, у набутті навичок творчо розв'язувати нагальні проблеми та брати участь у виборі шляхів розвитку суспільства.

У найближчому майбутньому екологічні проблеми неодмінно матимуть важливе політичне значення. Вже зараз у політиці відбувається перехід від суто економічної парадигми до парадигми збалансованого розвитку суспільства. З політичного погляду ідеальна соціальна й демократична держава має бути також і природозберігаючою. Тому вже сьогодні виникає потреба у створенні законодавчого поля та відповідних соціальних інституцій, які могли б сприяти збалансованому розвитку суспільства. Про те, що це усвідомлюється людством, свідчать події останніх десятиріч (Конференція ООН з довкілля і розвитку в Ріо-де-Жанейро у 1992 р., започаткування процесу "Довкілля для Європи" у 1991 р., підписання низки природоохоронних конвенцій, Всесвітній саміт зі збалансованого розвитку в Йоганнесбурзі у 2002 р. тощо). Глобальні екологічні проблеми з розряду науково-теоретичних переходять у пріоритети національної та міжнародної політики. Разом з тим, необхідність переходу до збалансованого розвитку поки що усвідомлюється не всіма країнами. Є значні перешкоди такому типу розвитку, в тому числі й морально-етичні.

1.2 Головні морально-етичні проблеми людства

Так само, як примітивна людина була безпорадною перед силами природи, сучасна людина безпорадна перед соціальними та економічними силами, створеними нею самою.

Еріх Фромм, "Здорове суспільство"

Достатньо ліквідувати різницю між тим, що ми робимо, і тим, що ми можемо зробити, щоб розв'язати більшість світових проблем.

Махатма Ганді

Питання морально-етичного поступу людства часто залишалися поза увагою як дослідників, так і політиків, які вважали пріоритетним науково-технічний прогрес і розв'язання проблем соціально-економічного розвитку суспільства. Захопившись науково-технічним прогресом, який, на думку багатьох, має допомогти розв'язати усі проблеми людства, дослідники й ті, хто планує розвиток, не приділили належної уваги моделюванню соціальних структур і соціальних відносин, які б якнайкраще відповідали новим реаліям. А саме тут виникає безліч питань, пов'язаних з тим, як люди сприйматимуть нові технічні винаходи, як зміниться життя соціуму внаслідок масового застосування у суспільному житті науково-технічних розробок, наскільки складно буде адаптуватися людині до нових реалій і до чого призведуть нові можливості людини — до позитивних чи до негативних змін у суспільному житті. Щоб справдити сподівання людей на побудову безпечного та гармонійного суспільства — без війн, насильства, надмірної економічної нерівності й значного антропогенного тиску на довкілля, важливо усвідомити моральні проблеми, які були в минулому, та визначити етичні завдання, які потрібно вирішити у майбутньому. Загрозливі реалії сьогодення актуалізують етичні пошуки людини, яка прагне знайти відповідь на споконвічні проблеми забезпечення свободи, справедливості, відповідальності, щастя та здоров'я.

Якщо спробувати узагальнити, то виявиться, що усе різноманіття морально-етичних проблем зводиться до двох загальних проблем: 1) створення хорошої людини і 2) створення хорошого суспільства. Американський психолог Абрахам Маслоу називає їх Великими Проблемами⁷.

⁷ Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. — М.: Смысл, 1999. — С. 27–28.

Перша проблема полягає в тому, що для морально-етичного поступу необхідні здорові, розвинені та хороші люди, здатні осмислити існуючі проблеми, творчо підійти до їх розв'язання, запропонувати прийнятні рішення і, головне, мати бажання реалізувати нові підходи належним чином. Без наявності критичної маси таких людей важко уявити поступальний розвиток будь-якого суспільства.

Друга проблема пов'язана з тим, що поведінка людини залежить не тільки від внутрішніх чинників, а й від організації суспільства, яке може спонукати людину або до "хорошої", або до "поганої" поведінки. Буде людина чинити добре чи погано певною мірою залежить від тих умов, в яких вона знаходиться. Наприклад, у законотворчому суспільстві людина спонукається додержуватися законів цього суспільства і, навпаки, у суспільстві, де процвітає правовий нігілізм, людина шукає можливості обійти закон.

А. Маслоу визначає хорошу людину як особистість, здатну до самоеволюції, самовдосконалення, відповідальну за себе і за свою еволюцію, людяну, творчу і т. д. Відповідно хорошим суспільством він вважає таке, в якому люди не налаштовуються один проти одного і де влада однієї людини не перетворюється на її перемогу над іншими, тобто синергічне суспільство, в якому соціальні інститути забезпечують одержання взаємної користі від спільної діяльності.

Сучасний стан людського суспільства часто характеризують як антропологічну катастрофу⁸, тобто втрату людського в людині. Вважають, що порівняно з іншими катастрофами, які загрожують людству (атомною, тепловою чи екологічною), антропологічна катастрофа є найстрашнішою. Сутність антропологічної проблеми полягає в тому, що суспільство живе стабільно, доки руйнівний потенціал його виробничих і бойових технологій врівноважується якістю культурних і моральних засобів стримування. Цю *залежність між зростанням інструментальної могутності людства та удосконаленням культурних механізмів стримування* А. П. Назаретян назвав **законом еволюційних кореляцій**⁹. Збільшення диспропорції між швидким зростанням технічної могутності людського суспільства та його повільною культурною

⁸ Шрейдер Ю. Утопия или устроительство // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: Пер. с англ. и франц. — М.: Прогресс, 1990. — С. 7–8.

⁹ Назаретян А. П. Интеллект во Вселенной: Истоки, становление, перспективы. Очерки междисциплинарной теории прогресса. — М.: Недра, 1991. — С. 131.

трансформацією може призвести до загибелі людства. Антропологічна криза пов'язана з тим, що технічна могутність людського суспільства стрімко зростає, в той час, як відносини між людьми регулюються на основі моральних традицій минулих епох. Науково-технічний прогрес не дуже сильно змінив наші моральні погляди. Саме це мав на увазі екофілософ Лінн Уайт, коли зазначав: "Усупереч Коперніку для нас космос все ще обертається навколо нашої маленької земної кулі, а всупереч Дарвіну, ми в глибині душі зовсім не вважаємо себе частиною природних процесів"¹⁰.

Оскільки науково-технічний прогрес набагато випереджає культурну трансформацію суспільства, можна говорити навіть про "хворобливість" сучасного суспільства, як це робить Еріх Фромм у роботі "Здорове суспільство", наголошуючи на необхідності дослідження патології цивілізованих суспільств¹¹. Щоб визначити здоровим чи хворим є певне суспільство, потрібні критерії. Це мають бути етичні критерії, оскільки саме втрата моральності визначає психологічну хворобливість людини: "Спотворення чи зникнення морального почуття часто є першим симптомом розумового розладу"¹². В. К. Винниченко визначає моральну хворобу людства як дизконкордизм і вважає, що ця хвороба спричинена гіпертрофією егоїзму, який притаманний біологічній природі людини і який за допомогою релігії закріплено у соціальній організації людства.

Богдан Гаврилишин, член Римського клубу, вказує на симптоми хворобливості сучасного суспільства в усіх його головних складових¹³:

- *демографія*: швидке зростання населення у бідних країнах і старіння населення у багатих країнах;
- *технологія*: більш швидкий розвиток технологій порівняно з індивідуальним і колективним знанням, мудрістю та порядністю, які дозволяють не використовувати нові знання для шкідливих, руйнівних цілей;

¹⁰ Уайт Л., мл. Исторические корни нашего экологического кризиса // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: Пер. с англ. и франц. — М.: Прогресс, 1990. — С. 200.

¹¹ Фромм Э. Здоровое общество // Фромм Э. Мужчина и женщина: Пер. с англ. — М.: АСТ, 1998. — С. 127–452.

¹² Дарвин Ч. Происхождение человека и половой отбор: Пер. с англ. // Сочинения. Т. 5. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 237.

¹³ Гаврилишин Б. Стан світу: Резюме доповіді для співробітників Міністерства освіти та науки України. — К., 2007. — <http://iee.org.ua/ua/pub/p83>

- *екологія*: загроза екологічних катастроф та брак політичної рішучості для реалізації політики збалансованого розвитку;
- *інституції*: втрата великої частини впливу традиційних інституцій, які дбали про збереження морального здоров'я суспільства (сім'я, школа, церква) і зростання впливу засобів масової інформації та Інтернету; втрата державами багатьох своїх можливостей внаслідок глобалізації;
- *економіка*: зростання поляризації між багатими та бідними; багаті країни стали ще багатшими, а багато бідних країн — ще біднішими;
- *геополітика*: світ став однополюсним; є одна правда та один шлях до "ідеального" суспільства; немає справжньої конкуренції ідей, політичних філософій чи економічних доктрин.

У цьому підрозділі зроблено спробу окреслити контури головних морально-етичних проблем. Більшість з них здавна властиві людському суспільству, але вони стали актуальними у сучасну епоху в зв'язку зі зростанням взаємозалежності регіонів, країн і людей та відповідним збільшенням масштабів цих проблем. Екологічна криза лише рельєфніше окреслила існуючі морально-етичні проблеми людства та засвідчила, що ці проблеми набули глобального характеру. Екологічна криза змушує переосмислити ці проблеми, оскільки нині вони загрожують існуванню не тільки окремих соціумів, а й біосфери в цілому.

Економічна нерівність

Два неразрывных у меня врага,
 Два близнеца — неразрывно-слитых:
 Голод голодных — и сытость сытых!

Марина Цветаева

Однією з головних морально-етичних проблем є значна, а іноді й кричуща, економічна нерівність.

З соціального та морального погляду для людей найважливішими є три види нерівності¹⁴:

- *біологічна, або вітальна, нерівність* (стосується організму людини; в першу чергу знаходить свій вираз у різній тривалості життя та різному стані здоров'я);

¹⁴ Терборн Г. Глобализация и неравенство: проблемы концептуализации и объяснения // Социологическое обозрение. — 2005. — Т. 4. — № 1. — С. 35.

- *екзистенційна нерівність* (стосується соціального середовища існування людини; є важливою в соціальному, моральному та політичному відношенні; не зводиться лише до екзистенційної різниці між індивідами, оскільки є інституціоналізованою; красномовні приклади: расизм, сексизм, соціальні ієрархії);
- *нерівність ресурсів* (має відношення до розподілу ресурсів, які є цінними у певній соціальній системі, наприклад, гроші, земля, освіта).

Аналіз цих форм нерівності дав можливість шведському соціологу Г. Терборну визначити тенденції їхнього розвитку за останні століття. Г. Терборн відзначає, що протягом другої половини ХХ ст. елементарні можливості людського виживання значно вирівнялися, хоча є окремі негативні тенденції, зумовлені поширенням епідемії СНІДу в Африці та "посткомуністичною травмою" у Східній Європі. В цілому ж глобальна біологічна нерівність зменшилася.

Екзистенційна нерівність у світі зростала впродовж ХІХ ст. і на початку ХХ ст. внаслідок розвитку європейського імперіалізму та колоніалізму, хоч у цей час було припинено роботу торгівлю й скасовано рабство. Становленню екзистенційної рівності у другій половині ХХ ст. сприяли досвід перемоги над нацизмом, а також процеси деколонізації та створення ООН.

Разом з тим, економічна нерівність, яку вимірюють ВВП на душу населення, протягом останніх 200 років неухильно збільшувалася. Одним з головних чинників сучасної економічної нерівності є глобальні історичні тенденції. Представлені в табл. 1 дані показують, що ще на початку ХІХ ст. жителі США та країн Західної Європи мали відносно більший дохід, ніж жителі інших країн світу. Надалі доходи жителів США все більше і більше перевищували доходи жителів інших країн. Наприкінці ХХ ст. лише Японії та Південній Кореї вдалося покращити відносні показники зростання добробуту населення.

Нині економічна нерівність продовжує зростати — багаті багатіють, бідні бідніють. Так, співвідношення доходів найбагатших і найбідніших 20% населення світу в 1960 р. було 30:1, у 1989 р. воно зросло до 59:1¹⁵, а 2005 р. становило 103:1¹⁶. Спільні доходи 500 найбагатших людей у світі зі списку, наведеного журналом

¹⁵ Програма дійствий: Повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. — Женева: Центр "За наше общее будущее", 1993. — С. 1, 4.

¹⁶ Доклад о развитии человека 2005: Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2005. — С. 44.

Таблиця 1. Відносний ВВП на душу світового населення за 1820–1999 рр.¹⁷

Індекс: ВВП США за кожний рік приймається за 100

	1820	1900	1950	1999
Західна Європа ¹⁸	95	71	58	76
Франція	95	70	55	72
Іспанія	83	50	25	55
Росія	58	30	30	21
Туреччина	...	18 ¹⁹	14	20
Латинська Америка ²⁰	...	32	36	23
Аргентина	...	67	52	37
Бразилія	52	17	17	21
Мексика	59	28	22	25
Китай	40	16	6	11
Індія	41	15	6	7
Індонезія	48	18	9	8
Японія	55	28	20	79
Південна Корея	...	21	9	48
Таїланд	...	20	9	18
Єгипет	...	12	5	11
Гана	...	11	12	6
Нігерія	13	2

"Форбс" (а ці доходи еквівалентні не більше ніж 5% їхніх активів), перевищують спільний дохід 416 млн найбідніших людей²¹. При цьому навіть незначний перерозподіл доходів багатих на користь бідних може призвести до значного зростання доходів бідняків. Для ліквідації крайніх злиднів (для того, щоб підняти рівень життя 1 млрд людей над планкою злиднів в 1 долар доходів на день) необхідно витратити 300 млрд доларів. Ця сума є значною в абсолютних цифрах, але вона еквівалентна 1,6% доходів 10% найбагатших у світі людей²².

¹⁷ Терборн Г. Глобализация и неравенство: проблемы концептуализации и объяснения // Социологическое обозрение. — 2005. — Т. 4. — № 1. — С. 45.

¹⁸ Середньоарифметичний показник для Австрії, Бельгії, Данії, Фінляндії, Франції, Німеччини, Італії, Нідерландів, Норвегії, Швеції, Швейцарії та Великої Британії, тобто країн, які економічно належали до "Західної Європи" в середині ХХ ст.

¹⁹ На 1913 р. порівняно з США у 1913 р.

²⁰ Середньоарифметичний показник для Аргентини, Бразилії, Чилі, Колумбії, Мексики, Перу та Венесуели.

²¹ Доклад о развитии человека 2005: Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2005. — С. 44.

²² Там же. — С. 5.

Німецький філософ В. Гьосле зазначає, що після розпаду Варшавського договору залишилося два світи — світ багатих і світ бідних — і що питання поглиблення провалля між цими світами дедалі більше перетворюється на одне з найнагальніших моральних питань сучасного світу: "Це провалля не тільки суперечить найелементарнішим уявленням про справедливість; разом з екологічною кризою та наявністю засобів масового ураження людей воно загрожує виживанню людства"²³. Достаток і злидні співіснують у світі, але ці крайнощі дуже впливають на довкілля як через надмірне споживання природних ресурсів багатими, так і через останню надію бідних — намагання вижити за рахунок використання тих же ресурсів.

Важливо зазначити, що бідність — це проблема не тільки бідних людей. Цілком слушно британський соціолог Зигмунт Бауман вважає, що один лише вигляд бідних тримає багатих у стані страху й покірності. Бідні уособлюють собою те пекло, яке існує не у потойбічному світі, а у світі земному, яке можна побачити кожного дня, яке існує поряд з кожною забезпеченою людиною і до якого не надто складно потрапити, якщо бути необачним. Атмосфера страху сприяє створенню та зміцненню глобального порядку, який встановлюється зусиллями екстериторіальних фінансів, капіталу й торгівлі. Такий порядок є вигідним для великого бізнесу, оскільки він ґрунтується на нездатності роз'єднаних і глибоко невпевнених в собі людей діяти скоординовано і таким чином протистояти свавіллю. Висновок простий: "Допоки такий стан зберігається, шанси [на відродження] автономного суспільства, яке саме себе засновує, на встановлення демократичної республіки, заснованої на принципах громадянства, залишаються, м'яко кажучи, незначними і туманними"²⁴.

Акцентування уваги на економічній нерівності зовсім не означає, що альтернативою має бути економічна рівність. Цілковита рівність людей і не можлива, і не бажана, оскільки вона може призвести лише до стагнації й припинення розвитку суспільства. Необхідною є не рівність, а уникнення кричущої нерівності, встановлення оптимальних, поміркованих, справедливих меж нерівності. Г. Дейлі пропонує (як одинадцяту біблійну заповідь) **принцип обмеженої нерівності: "Не дозволяй необмеженої**

²³ Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі: Пер. з нім. — К.: Лібра, 2003. — С. 147.

²⁴ Бауман З. Индивидуализированное общество: Пер. с англ. — М.: Логос, 2002. — С. 147.

нерівності в розподілі приватної власності²⁵. Він, зокрема, вважає, що максимальний дохід особи мав би бути у 10 разів більше за мінімальний. На думку Г. Дейлі, ця цифра має емпіричне підґрунтя у низці великих організацій, зокрема в університетах, на державній і військовій службі. Встановлення діапазону нерівності, який передбачав би десятикратну різницю між найбагатшими та найбіднішими, сприяв би уникненню зрівнялівки у питаннях винагороди за працю, а також давав би можливість уникнути надмірної економічної нерівності. Втім, уряди, як правило, переймаються питанням підвищення мінімального доходу. Ідея обмеження максимального доходу майже не сприймається через те, що мрії та уявлення про можливість розбагатіти є дуже популярними як серед багатих, так і серед бідних людей.

Мілітаризація господарської діяльності

Для вирішення конфліктних питань люди традиційно використовували насильницькі засоби із застосуванням різного роду озброєнь. Нині на виробництво цих озброєнь витрачаються величезні кошти, хоча жити на планеті в умовах обмеженої кількості ресурсів і використовувати їх для створення знарядь знищення і руйнування — це просто безумство. Замість того, щоб шукати спільні шляхи для розв'язання глобальних проблем, в тому числі й екологічних, люди зайняті тим, що виробляють і періодично застосовують зброю.

Фактично людство створило соціальні структури, які підтримують культуру війни, а не культуру миру та збереження життя. Це армії, військово-промисловий комплекс, система підготовки воєнних кадрів, наукові інститути, що працюють на оборонний комплекс. Як не парадоксально звучить, але на цілі знищення життя витрачається набагато більше коштів, ніж на цілі його збереження. Наприклад, у 1990 р. США витратили 303 млрд доларів на оборону країни та 14 млрд доларів на заходи із захисту довкілля. Співвідношення становить 22:1. Разом з тим, 1 млрд доларів, який вкладено у виробництво керованої ракети, створює 9 тис. робочих місць у США. Та ж сума, вкладена у виробництво пристроїв для очищення повітря, створює 16,5 тис. робочих

²⁵ Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. — К.: Інтелсфера, 2002. — С. 244.

місць, у громадський транспорт — 21,5, в освіту — 63 тис. робочих місць²⁶.

Чому ж уряди виділяють гроші на створення ракет, на які витрачаються дорогоцінні ресурси і які застосовуються для руйнування культурної та природної спадщини? Чому не фінансувати освіту, яка значно ефективніше може розв'язати проблему зайнятості, а також сприятиме не матеріальному, а духовному розвитку людства, зменшивши негативний антропогенний тиск на довкілля? Це пов'язано з тим, що люди у своїх взаємовідносинах орієнтувалися й орієнтуються на принцип застосування сили, який дозволяє сильному взяти під контроль усі наявні ресурси (людські, фінансові, природні). У світі домінує модель панування, а не партнерства. Ця модель пов'язана з невпинним нарощуванням кожною країною свого силового потенціалу, з прагненням наймогутніших держав до світової гегемонії, а також з побоюванням населення кожної країни, що інша країна може стати сильнішою і становитиме загрозу національній безпеці. Саме модель панування у відносинах між людьми призводить до економічної нерівності, до соціальних та екологічних негараздів.

Таблиця 2. Военні витрати країн світу²⁷

Країна	Бюджет, млрд доларів
США (2006)	492
Росія (2003)	65
Китай (2003)	56
Велика Британія	49
Японія	45
Франція	40
Німеччина	30
Саудівська Аравія	19
Індія	19
Італія	18
Усі інші	142
Загалом	975

²⁶ Кригер Д., Уорнер Г. Факты о состоянии окружающей среды в США и в мире // Экологическая антология: Экологические произведения западных авторов: Пер. с англ. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — С. 39.

²⁷ Brown L. R. Plan B 2.0: Rescuing a Planet Under Stress and a Civilization in Trouble. — New York: W. W. Norton & Company, 2006. — P. 258.

Таблиця 3. Бюджет Плану В: додаткові щорічні витрати, необхідні для того, щоб досягти соціальних цілей і відновити Землю

Цілі	Кошти, млрд доларів
Головні соціальні цілі	
Загальна початкова освіта	12
Навчання грамоті дорослих	4
Програми шкільних обідів для 44 найбідніших країн	6
Допомога дошкільнятам та вагітним жінкам у 44 найбідніших країнах	4
Планування сім'ї та репродуктивне здоров'я	7
Загальна базова медична допомога	33
Забезпечення презервативами	2
Загалом	68
Цілі відновлення Землі	
Відновлення лісів	6
Захист ґрунтів на сільгоспугіддях	24
Відновлення пасовищ	9
Стабілізація рівня ґрунтових вод	10
Відновлення рибних запасів	13
Захист біорізноманіття	31
Загалом	93
Всього	161

Американський еколог Лестер Браун порівняв воєнні витрати країн світу з бюджетом Плану В — плану, який є альтернативним до звичного плану розвитку за принципом "бізнес як завжди" (план А). План В поєднує соціальні цілі розвитку та заходи з відновлення Землі. Як видно з таблиць 2 і 3, витрати на розв'язання багатьох соціальних та екологічних проблем у масштабах всього світу становлять близько 1/3 воєнного бюджету США, або 1/6 частину витрат усіх країн світу на воєнні потреби.

Задоволення воєнних потреб пов'язано з надзвичайним тиском на природу. При цьому природа виступає чи не найпершим ворогом, оскільки проти неї застосовують дуже потужні технічні засоби. Петер Слотердайк зазначає: "Перед тим, як підняти на ворога залізну зброю, мав відбутися похід проти земної кори,

багатоступеневий, тяжкий і небезпечний процес... Лише воля до війни в змозі піддавати природні субстанції таким небувалим насильницьким перетворенням, котрих вимагала техніка плавки і кування... Сучасна економічна форма капіталізує всі природні копалини, і за допомогою мільйонів вторгнень, буринь і видобутків провадить мінералогічну війну проти земної кори, щоби здобути скарби спалити чи переробити на прилади й бойові системи. Щодня індустріалізація виносить смертний вирок незліченим мільйонам живих істот й мільйонам тон субстанції. От як довершується грабіжницько-панівне ставлення західних культур до Землі"²⁸.

Важливим є і той момент, що при виробництві нової, надпотужної зброї, наприклад ядерної, допустимим є значний ризик. Як правило, роботи зі створення такої зброї проводять з великим поспіхом. Прагнення до воєнної мети відсуває питання безпечності створюваних і застосовуваних технологій на задній план. Коли ж в основі розроблення нової технології лежить мирна мета, люди уникають свідомого ризику. Тоді й тривалість розроблення нової технології не є критичним параметром, а отже є час, щоб знайти найоптимальнішу та найбезпечнішу технологію. Фахівець з питань ядерної енергетики Микола Карпан вважає: "Якби освоєння атомної енергії розпочиналося не із завдання створення атомної бомби, а з розробки конкурентоспроможної електростанції з ядерним "казаном", то ядерно безпечний реактор давно було б створено. І в основі безпечної атомної енергетики лежав би торій-урановий цикл, що дає в десятки тисяч разів менше радіоактивних відходів порівняно з використовуваним сьогодні уран-плутонієвим циклом, призначеним для виробництва плутонію ("ядерної вибухівки")"²⁹.

Екологічні проблеми

Історично склалося так, що екологічні проблеми в першу чергу пов'язували із забрудненням довкілля. Це сталося через те, що саме хімічне забруднення найбільше висвітлювалось у засобах

²⁸ Слотердайк П. Критика цинічного розуму: Пер. з нім. — К.: Тандем, 2002. — С. 354–356.

²⁹ Карпан М. Ядерній енергетиці не відмитися від Чорнобиля // Дзеркало тижня. — 2006. — № 13. — 8–14 квіт.

масової інформації. Проте окрім цього серйозного питання сучасна екологічна криза характеризується цілим комплексом таких проблем: зміна клімату внаслідок викидів парникових газів, зростання чисельності населення, виснаження природних ресурсів, недостатня кількість і забруднення прісної води, зникнення лісів та спустелення, зменшення біорізноманіття, ерозія ґрунтів, виснаження озонового шару у стратосфері, підвищення рівня ґрунтових вод, танення льодовиків внаслідок підвищення температури, урбанізація, поширення захворювань, пересихання річок тощо. Нині спостерігаються тенденції загострення цих проблем, що може призвести до переростання екологічної кризи в екологічну катастрофу, яка загрожуватиме омніцидом — знищенням усього живого на Землі.

Щоб проілюструвати складність і масштабність екологічних проблем, варто розглянути деякі цифри і факти, не вдаючись до їх детального аналізу.

Зміни екосистем. Життєдіяльність кожної людини залежить від екосистем Землі та послуг, які вони надають. **Екосистемні послуги** — це всі ті вигоди, які людство отримує від екосистем. Серед численних екосистемних послуг виділяють: постачальні (їжа, ліс, сировина), регулятивні (вплив на клімат, контроль за повеннями та стихійними лихами, якість водних ресурсів тощо), культурні (рекреаційні ресурси, естетичні та духовні цінності природи) та підтримуючі послуги (ґрунтоутворення, фотосинтез, колообіг азоту та ін.). Оцінка стану земних екосистем показала, що впродовж останніх 50 років люди змінювали екосистеми швидше та інтенсивніше, ніж у будь-який інший історичний період. Приблизно 60% екосистемних послуг, включаючи прісну воду, рибальство, очищення повітря та води, регулювання регіонального й локального клімату та природних лих, контроль за шкідниками, деградують або використовуються нераціонально³⁰. Зокрема:

— За 30 років після 1950 р. було розорано більше земель, ніж за 150 років між 1700 та 1850 рр. Оброблювані системи (території, на яких щонайменше 30% ландшафту зайнято під сільськогосподарські культури, тваринництво і прісноводну аквакультуру) нині займають 24% поверхні суходолу нашої планети³¹.

³⁰ Оценка экосистем на пороге тысячелетия. Экосистемы и благосостояние человека: Синтез: Пер. с англ. — Вашингтон: World Resources Institute, 2005. — С. 1.

³¹ Там же. — С. 2, 17.

- Близько 70% первісних лісів і лук помірного поясу та середземноморських лісів були втрачені ще до 1950 р. головним чином через переведення їх у сільськогосподарські землі. Територія лісових систем світу скоротилася наполовину протягом останніх трьох століть. Ліси повністю зникли у 25 країнах, а ще 29 країн втратили понад 90% свого лісового покриву³².
- У наземних екосистемах понад 2/3 двох з 14 головних світових біомів (луки помірного поясу та середземноморські ліси) і більше половини території 4 інших біомів (тропічні сухі ліси, широколистяні ліси помірного поясу, тропічні луки і заливні луки) були трансформовані (переважно у сільськогосподарські землі) до 1990 р.³³ **Біом** — найбільша одиниця екологічної класифікації, це сукупність екосистем природної зони чи поясу.
- Вже знищено 20% коралових рифів, а стан ще 20% за останні десятиліття ХХ ст. став загрозливим. За цей же час площа мангрових лісів скоротилася на майже 35%³⁴.
- Для морських екосистем найголовнішим прямим фактором змін за останні 50 років стало рибальство. Тиск рибальства на деякі морські системи зріс настільки, що більша частина світової біомаси риб, які є об'єктами рибальства, скоротилася на 90% порівняно з тими рівнями, які були до початку рибальства у промислових масштабах. Близько 75% світових морських рибних запасів, які є об'єктами промислового вилову, експлуатуються повністю (50%) або надмірно (25%)³⁵.
- Втрата водно-болотних угідь у світі становить 50% рівня 1900 р. Серйозні зміни відбулися у водних режимах прісноводних екосистем. З 1960 по 2000 рр. сумарний об'єм водосховищ зріс у 4 рази. У цих водосховищах накопичено води в 3–6 разів більше, ніж є у природних річках. В Азії 78% усіх водосховищ були збудовані у попереднє десятиліття, а у Південній Америці майже 60% усіх водосховищ були збудовані після 1980-х років³⁶.

³² Там же. — С. 26, 29.

³³ Там же. — С. 32.

³⁴ Оценка экосистем на пороге тысячелетия. Экосистемы и благосостояние человека: Биоразнообразие: Пер. с англ. — Вашингтон: World Resources Institute, 2005. — С. 2.

³⁵ Там же. — С. 8–9.

³⁶ Там же. — С. 51.

- Після 1950 р. навантаження поживними речовинами (зростання кількості сполук з азотом, фосфором, сіркою та іншими біогенними елементами, що забруднюють довкілля) стало одним із головних факторів екосистемних змін у суходільних, прісноводних і прибережних екосистемах. Нині люди виробляють більше активного азоту, ніж усі природні екосистеми, разом узяті. Понад половину усіх хімічних азотних добрив, які коли-небудь застосовувалися на Землі, були використані після 1985 р. Разом з тим близько 50% азотних добрив змивається з полів у навколишнє середовище. Кількість фосфору, що вноситься у ґрунти, після 1960 р. збільшилась у 3 рази³⁷.
- За останні кілька століть темпи зникнення видів внаслідок діяльності людини зросли майже в 1000 разів порівняно зі звичайними темпами, характерними для різних етапів історії Землі³⁸.
- Відповідно до Червоного списку Міжнародної спілки охорони природи (IUCN) від 10 до 50% добре вивчених вищих таксономічних груп знаходяться під загрозою зникнення, зокрема 23% видів ссавців, 12% птахів і 25% хвойних дерев. Серед Цикадових, або Саговникових, — групи вічнозелених пальмових рослин — ступінь загрози ще вищий і становить 52%³⁹.
- Потенційно найнебезпечнішою зміною екосистем є спустелення, яке відбувається у посушливих регіонах повсюди у світі. За оцінками експертів, від 10 до 20% посушливих земель вже деградували. Виходячи з цих оцінок, площа земель, де відбувається спустелення, становить від 6 до 12 млн км².⁴⁰

Загострення водної кризи. Прісна вода є найціннішою складовою життя на Землі, але у недалекому майбутньому вона стане найдефіцитнішим природним ресурсом. Вже нині близько 1,1 млрд осіб у країнах, що розвиваються, не мають адекватного доступу до води, а у 2,6 млрд осіб відсутня елементарна каналізація⁴¹. У зачарованому колі "бідність — погане здоров'я" погане водопостачання і санітарія є водночас і причиною, і наслідком бідності. Незмінно найбідніші верстви населення найбільше потерпають від незадовільного і недостатнього водопостачання.

³⁷ Там же. — С. 9–10.

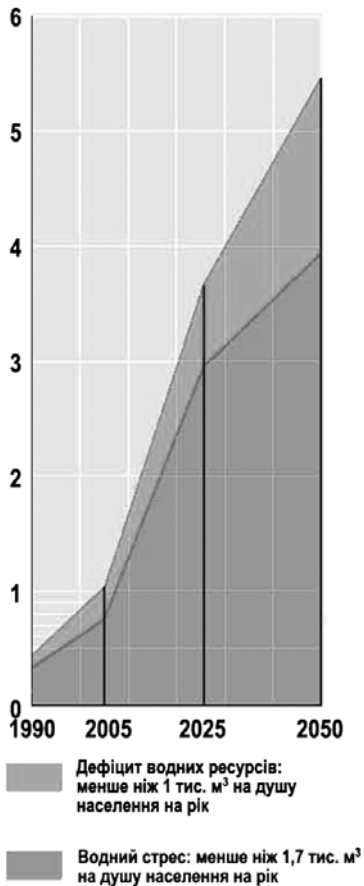
³⁸ Там же. — С. 4.

³⁹ Там же. — С. 44.

⁴⁰ Оценка экосистем на пороге тысячелетия. Экосистемы и благосостояние человека: Опустынивание: Пер. с англ. — Вашингтон: World Resources Institute, 2005. — С. 8.

⁴¹ Доклад о развитии человека 2006: Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2006. — С. 2.

Населення, що відчуває дефіцит водних ресурсів або водний стрес (млрд)

Джерело: Розраховано на основі FAO 2006

Рис. 1. Загострення глобального водного стресу

Хімічне забруднення. Про забруднення писали стільки, що людина вже не здатна сприймати та оцінювати численні цифри щодо обсягів викидів і скидів забруднюючих речовин й накопичених відходів. Але для того, щоб люди ще раз замислилися над пробле-

Існує глобальна невідповідність у споживанні води багатими і бідними країнами. Щоденне середнє споживання води становить 200–300 л у більшості країн Європи і до 575 л — у США. Для порівняння: середнє споживання води в таких країнах, як Мозамбiк, дорiвнює 10 л. Парадоксальнiсть i абсурднiсть ситуацiї, характернi для бiльшостi країн, якi розвиваються, полягає в тому, що бiднi не тiльки мають менший доступ до води, але й платять за неї одну з найвищих цiн у свiтi. Зокрема, жителi нетрiв у Джакартi (Індонезiя), Манiлi (Фiлiппiни) i Найроби (Кенiя) за одиницю води платять у 5–10 разiв бiльше, нiж жителi багатих районiв цих же мiст, i бiльше, нiж мешканцi Лондона та Нью-Йорка⁴².

Мiжнародною спiльнотою як нацiональний порiг мiнiмального водоспоживання, необхiдного для потреб сiльського господарства, промисловостi, енергетики та збереження довкiлля, прийнято 1700 м³ води на рiк на одну особу. Якщо забезпеченiсть водою нижча за 1000 м³, то прийнято говорити про "дефiцит водних ресурсiв", а якщо нижча за 500 м³ — про "абсолютний дефiцит водних ресурсiв". Прогнозовану ситуацiю загострення глобального водного стресу iлюструє рис. 1⁴³.

⁴² Там же. — С. 33.

⁴³ Там же. — С. 137.

мою забруднення, Всесвітній фонд дикої природи (WWF) умовив 14 міністрів ЄС зробити аналіз їхньої крові на наявність токсичних хімічних сполук. Результати цього тесту приголомшили керівників міністерств з охорони здоров'я та довкілля: "Це була досить таки неприємна новина, — зізнався міністр охорони довкілля Фінляндії Ян-Ерик Ендестам. — Я ніколи не гадав, що у мене в крові стільки хімікатів!"⁴⁴ У крові міністрів було виявлено 55 отруйних хімікатів. Причому деякі з них, зокрема інсектицид ДДТ, уже понад 20 років були заборонені для використання в ЄС, а інші, зокрема токсичні поліхлорвініли, що були знайдені в крові всіх міністрів, не виробляють у більшості країн Європи з 1980-х років. Цікаво, що у керівниці шведського природоохоронного відомства було виявлено в крові набагато менше отруйних речовин, ніж у її колег. Це пов'язано з тим, з усіх країн ЄС Швеція послідовно здійснювала найсуворішу політику щодо використання хімікатів. Загалом же за останні 70 років застосування хімікатів в ЄС збільшилося в 400 разів. При цьому фахівці зауважують, що у 90% випадків вони не володіють жодними офіційними даними щодо того, наскільки небезпечним є цей "хімічний коктейль".

Гендерна нерівність

Часто говорять, що людство — це народи. Втім, все ж таки перший рівень диференціації людства — це людський диморфізм, існування чоловіків і жінок. З появою в XIX ст. фемінізму гендерні питання стали предметом детального розгляду багатьох наук. Ці питання дуже важливі і в етичному аспекті. Те, як ми формуємо найфундаментальніші з усіх людських відносин, глибинним чином впливає на всі наші інституції та напрям культурної еволюції.

Історія людства свідчить, що протягом останніх п'яти-шести тисячоліть у культурній еволюції домінує патріархальний тип організації суспільства, влада в якому належить чоловікам. А тому, як слушно зазначає Е. Фромм, "у відносинах між чоловіками та жінками мова йде про відносини між перемігшою та переможеною сторонами"⁴⁵. Для ілюстрації соціального домінування чоловіків можна навести кілька прикладів. Так, наприкінці 1990 р.

⁴⁴ Лук'яненко Г. Отрути в крові міністрів тест WWF/REACH — чому промисловість проти. — Deutsche Welle. — 2004. — <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,2480276,00.html>

⁴⁵ Фромм Э. Мужчина и женщина: Пер. с англ. — М.: АСТ, 1998. — С. 247–248.

чоловіків серед голів держав було 96%, а серед світового корпусу міністрів — 97%. З часу заснування Конгресу США і до кінця 1994 р. 98,6% серед його 11377 членів становили чоловіки⁴⁶.

Подолання гендерної нерівності є важливим чинником переходу до збалансованого розвитку, оскільки, як зазначає американський психолог Керол Гілліган⁴⁷, чоловіча мораль відрізняється від жіночої. Чоловіча мораль — це мораль прав і справедливості. Вона ґрунтується на визнанні рівності прав усіх людей. Моральний суб'єкт у контексті моралі справедливості діє справедливо стосовно не конкретних людей, а носіїв універсальних моральних принципів. Головним у моралі справедливості є ставлення до самої моралі, до морально правильного принципу. Жіноча мораль — це мораль турботи та відповідальності. Вона ґрунтується на почутті безпосереднього зв'язку між людьми, на розумінні потреб конкретної людини. У цьому випадку моральна дія визначається здатністю до співпереживання, співчуття, емоційної чутливості.

Чоловічі й жіночі цінності різняться. Чоловічі цінності — панування, авторитарність, узаконене соціальне насильство, ієрархічна будова суспільства. Жіночі цінності — турбота, відповідальність, любов, відмова від насильства, рівноправність, миролюбність, співчуття. "Чоловіча культура" робить наголос на таких поняттях, як розум, інтелект, розсудлива поведінка, культура, об'єктивність і громадське життя. "Жіноча культура" стосується таких понять, як речовина, природні процеси, емоції, суб'єктивні почуття та приватне життя⁴⁸.

Вивчаючи літературу та історію Америки, соціопсихолог Девід Макклелланд виявив, що періоди посилення "мотиву спільності" (або жіночих цінностей миролюбності й співчуття) передували періодам миру⁴⁹. Наприклад, "мотив спільності" набирив силу напередодні мирних 1800 – 1810 та 1920 – 1930 років. Навпаки, помітний зсув літературних тем у бік мотивації "імперської влади" (або мотивації чоловічого панування) майже неминуче закінчувався війнами. В історії Англії спостерігається така ж закономірність. Ріан Айслер вважає, що дослідження Д. Макклелланда підтверджують важливе положення про те, що "м'які" жіночі цінності, властиві

⁴⁶ Майерс Д. Социальная психология: Пер. с англ. — СПб.: Питер, 1997. — С. 232.

⁴⁷ Гиллиган К. Иным голосом // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения. 1991. — М.: Республика, 1992. — С. 352–371.

⁴⁸ Pepper D. Modern Environmentalism. — London, New York: Routledge, 1996. — P. 106–112.

⁴⁹ Айслер Р. Чаша и клинок: Пер. с англ. — М.: Дерево жизни, 1993. — С. 189–191.

партнерській моделі суспільства, стимулюють творення, а не руйнування⁵⁰. Такі періоди орієнтації на модель партнерства, як неоліт, розквіт Давнього Криту, Єлизаветинська доба в Англії, характеризуються злетом творчої активності.

Жіноча мораль турботи якісно відмінна від чоловічої моралі справедливості. За доби екологічної кризи людству не вистачає саме моралі турботи — турботи і про природу, і про майбутнє людства. Жінки вже продемонстрували силу та значення жіночої моралі в питаннях захисту довкілля. Так, початок у 60-х рр. ХХ ст. громадського екологічного руху пов'язаний з іменем американської письменниці Рейчел Карсон. Австралійська лікарка Хелен Келдікотт практично сама схилила думку громадськості в Австралії до того, щоб виступити проти проведення Францією атмосферних випробувань ядерної зброї у південній частині Тихого океану. Її діяльність сприяла створенню громадського руху "Лікарі світу за відвернення ядерної війни". З діяльністю ще однієї жінки — Гро Харлем Брундтланд, прем'єр-міністра Норвегії та голови Міжнародної комісії з довкілля та розвитку (Комісії Брундтланд) — пов'язана поява доповіді "Наше спільне майбутнє", яка започаткувала розроблення концепції збалансованого розвитку.

Можливо, не варто шукати нову глобальну етику, а просто відмовитися від принципу чоловічого панування та дати можливість "кращій половині" людства реалізувати в соціальній організації суспільства свою мораль. Йдеться про реалізацію жінками саме жіночих цінностей, а не про формальну рівність жінок і чоловіків. Досягнення формальної рівності у патріархальному суспільстві означатиме лише підтримку жінками чоловічих цінностей. На це, зокрема, звертає увагу Р. Хіггінс: "Сумно спостерігати, як багато жінок вимагають законної частки участі на верхніх щаблях піраміди безпристрасної авторитарності, яка себе скомпрометувала. Якщо жіночий рух залишиться прив'язаним до тих самих чоловічих стимулів конкуренції, матеріалізму та фаустівських завоювань, то він не подолає, а тільки консолідує існуючі структури національної й міжнародної експлуатації"⁵¹.

Британські соціологи вказують на ті негативні тенденції, які з'являються внаслідок емансипації жінок⁵². Так, нині 2/3 жінок

⁵⁰ Там же. — С. 190.

⁵¹ Хиггинс Р. Седьмой враг. Человеческий фактор в глобальном кризисе // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. — М.: Прогресс, 1990. — С. 49.

⁵² Дмитриева О. Одинокие леди выбирают себя // Российская газета. — 2003. — № 24. — 7 февраля. — С. 24.

у віці від 20 до 30 років визнають, що, вибираючи між дітьми та кар'єрою, вони віддають перевагу кар'єрі. Тому одиноких жінок в Британії удвічі більше, ніж 20 років тому. Троє з п'яти опитаних жінок у віці від 25 до 35 років назвали пріоритетом свого життя установку "отримати якомога більше задоволення від життя". Прагнення жінок працювати на рівних з чоловіками, досягаючи матеріальної незалежності та кар'єрного зростання, призводить до того, що такі жінки переймають усі типово чоловічі пороки: тютюнопаління, наркотики, випадкові статеві зв'язки, пияцтво. Наприклад, типово чоловіча установка "випити, щоб розслабитися після важкого робочого дня" стає сьогодні дедалі більше притаманною британським жінкам. За чотирирічний період (з 1999 по 2002 рр.) кількість жінок, які вживають алкоголь щодня і до того ж у надмірних дозах, зросла на 50%. Разом з тим, аналогічний приріст за попередні 10 років (з 1988 по 1998 рр.) становив лише 10–15%.

Збільшення кількості жінок на найвищих управлінських посадах до рівня 50/50 є необхідною передумовою для надання жінкам можливості реалізувати жіночі цінності. Але ця умова не є достатньою. Відкритим залишається питання переходу від суспільної системи, що ґрунтується на трьох принципах **андрократії** (від грецьк. *andros* — чоловік і *kratos* — влада): чоловічому пануванню, авторитарності та узаконеному соціальному насильству, до іншої, альтернативної системи, яка має бути побудована на принципі партнерства. Цю альтернативну суспільну систему Р. Айслер називає **"гіланія"**⁵³: "гі" походить від грецького слова *gynē* (жінка), "ан" — від слова *andros* (чоловік), сполучна літера "л" між ними — від грецького дієслова *luein*, що має два значення: 1) вирішувати, 2) розчиняти або звільняти. Літера "л" символізує прагнення розв'язати проблеми, звільнивши обидві половини людства від безглузого та жорсткого розподілу ролей, нав'язаного ієрархіями панування, які властиві андрократичній системі.

Надмірне споживання

Сучасне суспільство часто характеризують як споживацьке. Споживання стало центральним принципом економічного та соціального життя. Цінності споживання проникли в усі сфери життя, формуючи нові суспільні явища та стилі життя. Зараз люди використовують набагато більше речей, ніж попередні по-

⁵³ Айслер Р. Чаша и клинок: Пер. с англ. — М.: Древо жизни, 1993. — С. 147–148.

Рис. 2. Динаміка кількості біологічних видів і споживчих товарів

у торгових центрах і супермаркетах, перевищила кількість існуючих нині біологічних видів, які населяють нашу планету (рис. 2)⁵⁴. Це означає, що **посилюється тенденція заміни живого світу природи на неживий світ товарів.**

Надмірне споживання, або споживацтво, яке спостерігається в першу чергу в західних країнах, призводить до зростання антропогенного тиску на довкілля. Показником, який вимірює рівень споживання людьми природних ресурсів, є екологічний слід (див. підрозділ 5.3). Якщо екологічний слід представити у вигляді кількості планет, необхідних людству для підтримання нинішнього рівня споживання природних ресурсів, то можна побачити (рис. 3)⁵⁵, що вже зараз воно споживає ресурси 1,2 планети. Як видно з рис. 3, людство в цілому перейшло межу збалансованого розвитку ще у 1980-х рр. (хоча раніше цю межу перейшли тільки окремі країни, зокрема північноамериканські та західноєвропейські).

Різниця у рівні доходів відображається у нерівному споживанні ресурсів. З одного боку, на 20% найбагатшого населення світу припадає 86% загальної суми особистих витрат, споживання 58% світової енергії, 45% м'яса та риби, 84% паперу, володіння

коління, а також мають набагато вищі матеріальні потреби. Згідно з даними дослідження, проведеного у 1998 р. Агенцією із захисту довкілля США спільно зі Спеціальною комісією ООН з вивчення глобальних впливів розвитку, вперше в історії кількість різних предметів споживання, які пропонують покупцям

⁵⁴ Consumer-Product Diversity Now Exceeds Biodiversity // The Onion. — 1998. — <http://www.theonion.com/content/node/38901>.

⁵⁵ Living Planet Report 2004. — Gland, Switzerland: WWF, 2004. — P. 1.

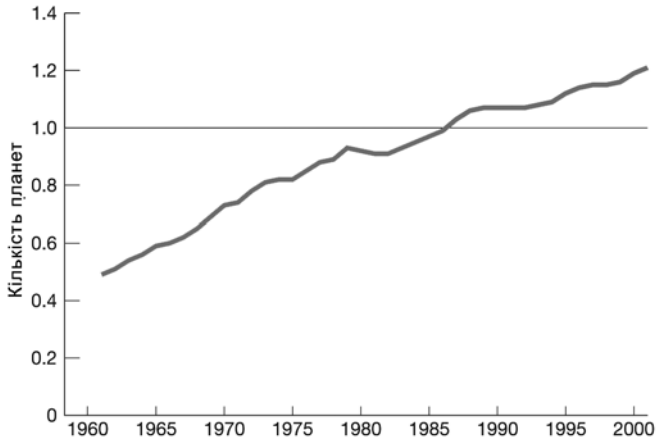

Рис. 3. Екологічний слід людства у 1961-2001 рр.

Таблиця 4. Населення та екологічний слід груп країн з різним доходом у 1961-2001 рр.

Рік	Населення, млн осіб	Загальний екологічний слід, млрд глобальних га	Індивідуальний екологічний слід, глобальні гектари на душу населення
Країни з високим доходом			
1961	670	2576	3,8
1971	744	3828	5,1
1981	805	4369	5,4
1991	860	5097	5,9
2001	920	5893	6,4
Країни з середнім та низьким доходом			
1961	2319	3303	1,4
1971	3006	4323	1,4
1981	3685	5762	1,6
1991	4463	7099	1,6
2001	5197	7602	1,5

87% персональних автомобілів і 74% телефонів. З другого боку, 20% найбідніших жителів планети споживають 5% або й менше товарів і послуг кожної із зазначених категорій⁵⁶. При цьому рівень споживання країн з високим доходом постійно зростає,

Рис. 4. Екологічний слід груп країн з різним доходом у 1961 – 2001 рр.

тоді як рівень споживання країн з середнім і низьким доходом залишається приблизно одним і тим самим (табл. 4 і рис. 4)⁵⁷.

За даними ООН 2000 року, середнє щорічне споживання енергії в кількості 8053 кВт•год на душу населення в країнах ОЕСР практично в 100 разів перевищує рівень найменш розвинутих країн, де воно складає лише 83 кВт•год⁵⁸.

Щоб забезпечити в наступні десятиріччя доступ до чистої води для 2,6 млрд осіб, необхідна сума в 7 млрд доларів на рік, яка менше тих сум, які європейці витрачають на парфуми чи американці — на косметичну хірургію⁵⁹. Разом з тим, ця інвестиція могла б сприяти рятуванню приблизно 4 тис. життів щодня.

Нерівність у стандартах споживання стає одним з критеріїв соціальної диференціації. Сучасний етап розвитку людства характеризується тим, що внаслідок науково-технічного прогресу створено нові технології, які істотно впливають на спосіб життя людей. При цьому для одних людей нові соціальні блага стають дедалі доступнішими, а для інших людей неможливість

⁵⁶ Глобальная экологическая перспектива 3 (ГЕО-3): Прошлое, настоящее и перспективы на будущее: Пер. с англ. — М.: ЗАО "Интердиалект+", 2002. — С. 35–36.

⁵⁷ Living Planet Report 2004. — Gland, Switzerland: WWF, 2004. — Р. 23.

⁵⁸ Глобальная экологическая перспектива 3 (ГЕО-3): Прошлое, настоящее и перспективы на будущее: Пер. с англ. — М.: ЗАО "Интердиалект+", 2002. — С. 35.

⁵⁹ Доклад о развитии человека 2005: Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2005. — С. 10.

скористатися новими благами стає ознакою їхнього соціального відставання. Тривожні тенденції зростання соціального розмежування і групової замкненості в постіндустріальному суспільстві дають підстави говорити про повернення до станового суспільства, характерного для феодальної системи.

Український соціолог Євген Головаха вважає, що ми живемо у неостановому суспільстві, в якому сформовано три неостанові спільноти⁶⁰. До "першого стану" належать люди, які можуть задовольняти усі свої потреби і мають необмежений доступ до соціальних благ сучасної цивілізації. Сюди входять верхівка західного бізнесу, шоу-бізнесу, професійного спорту, а також частина традиційного вищого класу. У новій спільноті існує свій стиль життя та специфічні норми поведінки, а також особлива інфраструктура, яка обслуговує цю спільноту, — від традиційної мережі магазинів з "космічними" цінами до екзотичного космічного туризму. Замкненість цієї спільноти підтримується "неофеодальним" оточенням, що складається з охорони, персональних лікарів, тренерів, візажистів тощо. "Другий стан" також переважно сконцентрований у західному суспільстві, яке забезпечує більшості населення якісне харчування, комфортне житло з сучасною побутовою технікою, доступ до сучасних засобів зв'язку та пересування, можливість одержувати якісну медичну допомогу, освіту, пенсійне забезпечення. До "другого стану" належить "середній клас" у західному суспільстві та політична, економічна й духовна еліта у посткомуністичному і "третьому" світі. "Третій стан" охоплює меншість населення у розвинених країнах і більшість населення світу, що живе в таких умовах, коли проблематичним є задоволення життєво важливих потреб, а доступ до багатьох благ цивілізації є обмеженим.

Високі стандарти споживання пропагуються засобами масової інформації як бажаний взірець споживання. Досягнення необмеженого споживання є привабливим як для багатих, так і для бідних, котрі прагнуть досягти рівня споживання багатих. Таке всезагальне прагнення живить і підтримує неостанову піраміду, утворюючи порочне коло прагнень до зростання споживання та розкручуючи маховик споживацтва. Для ліквідації нестанового суспільства необхідно обмежити рівень споживання багатих людей. Разом з тим, досягти обмеження споживання людей, котрі

⁶⁰ Головаха Е. И. Неословное общество XXI столетия. — http://www.sau.kiev.ua/konf4_r.htm.

належать до "першого стану", якраз найважче. Це пов'язано з тим, що представники "першого стану" входять до правлячої еліти, в руках якої сконцентровані як ресурси, так і засоби впливу на маси. Крім того, саме вони значною мірою визначають напрям розвитку суспільства.

Оскільки сенс діяльності правлячих еліт полягає у концентрації в їхніх руках ресурсів з метою отримання влади та необмеженого задоволення своїх потреб (які часто не є життєво необхідними, а іноді набувають екзотичних форм), ці еліти ніколи не погодяться на добровільну відмову від надмірного споживання, з яким пов'язаний їхній престиж. Так зірки Голівуду ніколи не відмовляться від розкішних церемоній вручення "Оскара", зірки шоу-бізнесу — від пишних шоу на зразок різного роду конкурсів краси, а представники бізнесового та політичного бондону — як від показів "високої моди", так і від застосування дрес-коду або демонстрації свого нового вбрання та прикрас під час світських прийомів чи святкових вечірок. Наполягати на обмеженні споживання елітними групами можуть тільки представники "третього стану". Проте, вони самі прагнуть стати багатими й підвищити свій рівень споживання. Це пов'язано з тим, що "сутність споживацького суспільства — не в тому, чи можу я купити товар, що рекламується, а чи хочу я цього... Сьогодні споживання розміщено не в *гаманці*, а в *голові*"⁶¹. Споживацьке суспільство — це таке суспільство, в якому споживають усі, і бажання споживати у бідних — не менш настійливе, ніж у багатих. Загалом же споживання засноване на нестачі — на бажанні отримати те, чого у тебе немає. Тому сучасний споживач ніколи не буде задоволений, і чим більше він споживатиме, тим більше буде бажати споживати ще більше. Прагнення кожної людини досягти того, чого не можна досягти, а саме задоволення усіх своїх споживацьких бажань, є однією з головних психологічних перешкод на шляху переходу до збалансованого розвитку, який не можливий без обмеження надмірного споживання.

Варто звернути увагу на те, що суспільство споживання надає людині широкі можливості для вибору товарів. Проте, коли людина щось купила, у неї може залишитися занепокоєння з приводу того, що вона зробила не найкращий вибір. Ця ситуація не може не переноситися на сферу міжлюдських відносин, зокрема

⁶¹ Приєпа А. Производство теории потребления. — http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_4/09.htm

сімейних, коли людині може здаватися, що завжди є хтось кращий, ніж обраний чоловік (чи жінка). Суспільство споживання також сприяє впровадженню культури одноразового використання речей. Перенесення цієї культури на відносини між людьми веде до того, що люди цінуються так само недовго, як і речі. У сімейному житті таке ставлення до людини руйнує подружні відносини, а у відносинах працедавців і найманих працівників — веде до зневажання підлеглих і частой заміни одних працівників іншими. В Україні це особливо характерно для державної служби, коли призначення нового міністра як правило пов'язане з реорганізацією відповідного міністерства та численними кадровими змінами.

Оскільки споживання спрямоване на забезпечення потреб людей, слід зазначити, що економісти розрізняють абсолютні та відносні потреби⁶². Абсолютні потреби — це ті потреби, які люди відчувають незалежно від рівня задоволення інших потреб. Ці потреби не є ненаситними. Відносні потреби — це такі потреби, які люди відчувають тільки тому, що їх задоволення дає їм відчуття вищості за інших людей. Саме ці потреби є ненаситними. Тому необхідно обмежувати відносні матеріальні потреби, пов'язані не із задоволенням базових потреб людини, а з прагненням людей з "першого стану" бути вищими за інших людей. Відмова від розкошів і престижного споживання може бути найдієвішим кроком на шляху обмеження споживання, кроком, який не зачіпатиме базові потреби та інтереси більшості людей.

Корпоративний егоїзм правлячих еліт

Будь-яка складна система, в тому числі й соціальна, для збереження своєї структури, підтримання режиму діяльності, реалізації своїх функцій потребує управління, яке здійснюється центром управління. В соціальних системах таке централізоване управління є функцією правлячої еліти. Доля кожної країни значною мірою залежить від рівня компетентності, культури, соціальної активності та політичної гнучкості правлячої еліти. Суспільство для свого розвитку потребує людей розумних, творчих, організованих, здатних приймати в складних ситуаціях відповідальні рішення і впроваджувати їх у життя.

⁶² Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. — К.: Інтелсфера, 2002. — С. 43.

Метою діяльності ідеальної правлячої еліти є турбота про загальне благо суспільства. Однак ідеальної еліти не існує в жодній з країн світу. Дуже часто спостерігається така ситуація, коли представники влади дбають переважно про свої інтереси. Тому однією з найважливіших моральних проблем є проблема відповідності діяльності владних структур тим функціям, які визначаються їхніми посадовими обов'язками і потребами суспільства. Якщо правляча еліта використовує надані їй владні повноваження для забезпечення власних інтересів, її діяльність набуває аморального характеру, оскільки не відповідає ні суспільним вимогам, ні очікуванням членів спільноти, а отже шкодить розвитку суспільства.

З погляду управління суспільство завжди поділене на тих, хто керує, і тих, ким керують. Іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет вважає, що людство також "найрадикальнішим чином поділяється на дві частини: тих, хто багато вимагає від себе і тим самим ускладнює собі життя та виконує свої обов'язки, і тих, хто не висуває до себе ніяких особливих вимог"⁶³. Тому він розрізняє культурну еліту і людину-масу. **Людина-маса** — це визначення психологічного типу, якому притаманні духовна обмеженість, вульгарність і самовдоволеність. На думку Х. Ортегі, раніше пересічна людина відчувала, що її життя наповнене різними заборонами і їй не залишалося нічого іншого, як пристосовуватися до цих заборон, що важким тягарем лягали на її плечі. Але починаючи з другої половини XIX ст., життя для людини-маси уявляється таким, що не має ніяких заборон. Натомість цінність культурної еліти полягає в її готовності взяти на себе відповідальність за дотримання моральних норм: "На відміну від людини-маси людина, яка належить до обраної меншини, відчуває внутрішню потребу пристосувати своє життя до вищих етичних ідеалів, добровільно слугуючи їм... Аристократію відрізняють не її права, а вимогливість до себе, інакше кажучи — обов'язки"⁶⁴. Х. Ортега вважав, що "повстання мас", коли маси діють в обхід законів, нав'язуючи свої бажання і смаки, загрожує суспільному порядку і традиціям західної культури.

Отже, раніше представники еліти виконували роль творців культури, які зберігали цінності, в першу чергу моральні. Поняття еліти ототожнювалося з групою освічених людей, які повинні

⁶³ Ортега-і-Гассет Х. Восстание масс // Ортега-і-Гассет Х. "Дегуманізація искусства" и другие работы. — М.: Радуга, 1991. — С. 44.

⁶⁴ Там же. — С. 89.

були виконати свою місію щодо розвитку та процвітання суспільства і мали певний рівень моральності, який вони намагалися впровадити в життя.

Сьогодні ситуація змінилася. Загроза суспільному порядку вже йде не від мас, а від самої верхівки суспільної ієрархії. Це пов'язано з тим, що правлячі еліти, до яких нині належать не тільки адміністрації корпорацій, а й представники усіх тих професій, які здійснюють виробництво та маніпулювання інформацією, все більше перестають бути національними і перетворюються на космополітичні. Колишні патріоти трансформуються у не знаючих своєї Батьківщини "громадян світу". Британський соціолог З. Бауман звертає увагу на те, що раніше стратегія боротьби за владу передбачала взаємозалежність правителів і тих, ким управляють. Нав'язування норм та виконання нормативних приписів, з одного боку, нерозривно поєднували тих, хто контролює, з тими, кого контролюють. З іншого боку, обидві сторони були прив'язані до однієї території. Нині ситуація змінилася через те, що вищі ешелони правлячих еліт стали більш мобільними, здатними швидко переміщуватися: "Втеча і вислизання, легкість і мінливість прийшли на зміну потужній і зловісній присутності як головним прийомам панування"⁶⁵. З. Бауман зазначає, що теперішнім методом панування є використання хаосу, відсутності порядку. Панування досягається скасуванням правил, які обмежують свободу вибору представників правлячої еліти, і встановленням максимально можливої кількості правил, які приписують норми поведінки усім іншим. Що ширше поле для маневру у мововладдів, то більшою є їхня влада.

В умовах глобального ринку правлячі еліти більше занепокоєні функціонуванням усієї ринкової системи, ніж її національної частини. Глобалізація відкрила для світової еліти величезні можливості використовувати усі надбання цивілізації, починаючи з комфортного житла і найкращих досягнень медицини та закінчуючи найсучаснішими методами організації праці й необмеженими можливостями подорожувати як у справах, так і з метою відпочинку. Нині правлячі еліти більше тяжіють до міжнародної культури роботи та відпочинку (комерція, індустрія розваг і міжнародного туризму, інформаційні можливості), ніж до питань національного розвитку. Крістофер Леш зазначає: ""Мультикультуралізм"... бездоганно їм підходить, народжуючи

⁶⁵ Бауман З. Индивидуализированное общество. — М.: Логос, 2002. — С. 44.

приємний образ світового базару, де можна, не виявляючи розбірливості, посмакувати страви екзотичної кухні, скористатися екзотичними стилями одягу, послухати екзотичну музику, подивитись на екзотичні племінні звичаї, де ні про що не запитують і не вимагатимуть за щось підписатися. Нові еліти — вдома, лише коли вони в роз'їздах... Їхній погляд на світ, по суті, це погляд туриста — не зовсім та перспектива, яка б зміцнювала жагучу прихильність до демократії"⁶⁶.

Створено зручну транспортну і сервісну інфраструктуру, яка дає можливість подорожуючим можновладцям почувати себе комфортно у будь-якій країні світу. Нині приналежність до світової еліти визначається високими стандартами споживання. На ці стандарти зорієнтовані, зокрема, торгівля і обслуговування в центрах усіх великих міст. Саме там розміщені найдорожчі магазини, готелі й ресторани, які розраховані переважно на багатих і часто недоступні для більшості жителів цих міст: "Місто стає якимось базаром, але предмети розкоші, виставлені напоказ у його модних і дорогих магазинах, його готелі та ресторани виявляються недоступними для більшості жителів. Деякі з них вдаються до злочину як до єдиного шляху отримати доступ у світ розкішно-го блиску, який спокусливо афішується як американська мрія"⁶⁷.

Діяльність привілейованих класів стає все автономнішою, незалежною навіть від державних побутових служб. Замість того, щоб підтримувати ці служби, еліти витрачають кошти на забезпечення своєї самодостатності — на приватні школи і лікарні, особисту охорону, на благоустрій місць проживання та відпочинку і навіть на приватно організований вивіз сміття. Розвиваючи свою самодостатність, еліти разом з тим зуміли звільнитися від обов'язків робити внесок у національну казну і дбати про загальне благо.

В умовах інформаційної глобалізації телебачення, радіо і друковані засоби масової інформації перетворили усе населення Землі на жителів "глобального села", в якому мільйони людей поєднані комунікаційними зв'язками, отримуючи і обговорюючи одну й ту саму інформацію з усіх куточків нашої планети. Електронні засоби комунікації неначебто скасували простір і час, але наслідком їхньої появи стало не тільки зближення людей, а й *девальвація місця*. Внаслідок глобалізації зростає

⁶⁶ Лэш К. Восстание элит и предательство демократии: Пер с англ. — М.: Логос, Прогресс, 2002. — С. 9.

⁶⁷ Там же. — С. 11.

екстериторіальність влади, яка стає все менш прив'язаною до певної території. Складається така ситуація, коли транснаціональні корпорації набувають все більших владних повноважень, а національна держава їх поступово втрачає. Завдяки підвищеній мобільності правлячі еліти ухиляються від відповідальності перед населенням, яке пов'язує свій добробут з тривалим життям на певній території. Для тих, хто має мобільність, завдання територіального управління уявляються "брудною" й обтяжливою роботою. Тому правлячі еліти намагаються передати відповідальність за територіальний розвиток тим, хто знаходиться нижче на ієрархічній драбині і не може ухилитися від тяжкої роботи. З. Бауман зазначає: "Час і простір по-різному розподілені між тими, хто стоїть на різних щаблях глобальної піраміди. Ті, хто може собі це дозволити, живуть виключно в часі. Ті, хто не може, живуть у просторі. Для перших простір не має значення. Другі при цьому з усіх сил борються за те, щоб зробити його вагомим"⁶⁸.

З точки зору збереження природи підвищена мобільність правлячих еліт має негативні наслідки. Коли людина живе на певній території, вона змушена дбати про неї, оскільки на цій землі жили її предки і житимуть її нащадки. Від стану довкілля залежить здоров'я і добробут цієї людини, її родини і тих людей, в оточенні яких вона живе і працює. Коли ж територія розглядається не як місце проживання, а як джерело ресурсів, які можна використати для особистого збагачення, питання збереження довкілля відступають на задній план, а головним стає прибуток. Отримавши своє багатство за рахунок надмірної експлуатації цієї території, представник правлячої еліти може не переживати за своє здоров'я і добробут, оскільки має можливість знайти собі краще місце проживання. Тому-то нині ми часто спостерігаємо в Україні, як представники правлячої еліти, які збили свої капітали переважно у найнебезпечніших для довкілля гірничодобувній і металургійній галузях, будують собі житло у наймальовничіших куточках України, не звертаючи уваги на те, що ці землі можуть належати до природно-заповідного фонду та бути надбанням усіх жителів України.

Правлячі еліти набувають підвищеної мобільності завдяки грошам, які "характеризуються здатністю проникати крізь кордони і купувати те, що не має продаватися: звільнення від військового обов'язку, любов і дружбу; саму політичну владу (через непомірну

⁶⁸ Бауман З. Индивидуализированное общество: Пер. с англ. — М.: Логос, 2002.— С. 51.

вартість політичних кампаній). Кращий спосіб послужити принципіві рівності... це не забезпечити рівний розподіл доходу, а встановити межі ринковому імперіалізму, що перетворює кожне соціальне благо на товар... У чому проблема — так це у пануванні грошей поза межами їхньої сфери"⁶⁹. У сучасному світі значення мінової цінності, що вимірюється грошима, незмірно зросло порівняно з іншими культурними цінностями. Нині економічні мотиви витісняють усі інші людські мотиви, а процес абстрагування від культурних цінностей на користь грошей збігається з процесом абстрагування від національних кордонів, традицій, святинь.

О. С. Панарін зазначає, що в стратегії однополярного світу вирішальну роль відіграє не традиційна політика завоювання, а політика привернення національних еліт на бік завойовника і перетворення їх на своїх пособників. Нині за єдиними стандартами суспільства споживання Захід і в першу чергу США стали для багатьох референтною (зразковою) групою, з якою вони готові звіряти свою поведінку. Національні еліти, які не тільки концентрують у своїх руках багатство та владу, а й уособлюють блиск і престиж, тим успішніше здійснюють свою владу над суспільством, чим більше їм вдається роль добровільного поводиря — референтної групи, що служить для інших предметом наслідування. Еліти добровільно присягають Заходові, маси готові їх у цьому зрозуміти. На цьому консенсусі і будується компрадорська політика. Коли відбулася капітуляція в області культури — відсторонення від досвіду батьків, від національної традиції на користь запозиченої, — політична капітуляція стає лише питанням часу⁷⁰.

Національні (точніше в цьому випадку — антинаціональні) еліти одержують можливість потрапити до розряду світової фінансової еліти, що користується усіма можливостями, відкритими глобалізацією, тільки виступивши в ролі продавців найважливішого стратегічного товару — національних територій і ресурсів. Оскільки національна спадщина не може бути приватизована громадянами інших країн, запускається доволі простий процес, що складається з двох етапів⁷¹. На першому етапі місцеві еліти скуповують (фактично "прихватувають") усе національне надбання, причому не за його справжньою вартістю,

⁶⁹ Лэш К. Восстание элит и предательство демократии: Пер. с англ. — М.: Логос, Прогресс, 2002. — С. 21.

⁷⁰ Панарин А. С. Агенты глобализма. — <http://www.moskvam.ru/2000/01/panarin.htm>

⁷¹ Там же.

а за безцінь — вартістю, визначеною внаслідок кругової поруки правлячої верхівки. Зокрема, в Росії під прапором приватизації загальнонародна власність вартістю 1 трлн доларів і безцінні природні ресурси були "продані" приватним особам усього за 5 млрд доларів. На другому етапі представники міжнародної фінансової еліти скуповують у національної еліти національне багатство, призначаючи не стільки ринкову, скільки політичну ціну. Ця ціна пов'язана з гарантіями безпеки для представників національної еліти, для яких завжди відкриті двері до процвітаючих західних країн на той випадок, коли обурення народу з приводу "прихватування" й відповідного збільшення економічної нерівності зростає до критичної межі. Захищаючи свої корисливі інтереси, новітні приватизатори поривають з національною культурою і мораллю заради того, що вони цінують найбільше, — власності, отриманої будь-якими способами.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що в епоху глобалізації корпоративний егоїзм правлячих еліт зростає. Це призводить до зниження рівня їхньої відповідальності за наслідки діяльності, в першу чергу соціальні та екологічні. З. Бауман зазначає: "Мобільність, яку отримали власники і менеджери капіталів, знаменує собою нове, безпрецедентне за своєю радикальністю відділення влади від зобов'язань... Звільнення від відповідальності за наслідки — це найбажаніше і найцінніше надбання капіталу, яке забезпечується новою мобільністю, свободою переміщення крізь будь-які кордони"⁷².

Маніпуляція свідомістю

Вікно у світ можна затулити газетою.

Станіслав Єжи Лець, "Незачесані думки"

У сучасну епоху з появою нових надзвичайно потужних технічних можливостей вплив інформаційних технологій на свідомість людини значно зріс. Вплив на свідомість — це одна з головних етичних проблем, оскільки він позбавляє людину свободи думати і діяти самостійно, фактично перетворюючи її на робота, що функціонує на основі закладеної в ньому програми. Е. Фромм зазначає: "Небезпека майбутнього в тому, що люди можуть стати роботами. Це автомати, які виконують все без примусу; вони ске-

⁷² Бауман З. Индивидуализированное общество. — М.: Логос, 2002. — С. 237.

ровуються без лідера, створюють машини, що працюють подібно до людей, і створюють людей, котрі працюють як машини; людей, розум яких деградує, хоча їхні знання і тямущість зростають"⁷³.

Спосіб панування шляхом духовного впливу на людей через програмування їхньої поведінки називають маніпуляцією. С. Г. Кара-Мурза визначає такі головні ознаки маніпуляції⁷⁴:

1) це вид духовного, психологічного впливу (а не фізичне насильство чи загроза насильства). Мішенню маніпулятора є дух, психічні структури людської особистості;

2) це прихований вплив, факт якого не повинен бути помічений об'єктом маніпулювання. Головна мета маніпулювання ретельно приховується, оскільки її розкриття завдає маніпулятору значної шкоди. Тому приховування інформації є однією з головних ознак маніпуляції;

3) це вплив, який потребує значної майстерності та знань. Тому з'явилися технології маніпулювання свідомістю, зокрема політтехнології, а також професіонали, які володіють цими технологіями.

До людей, свідомістю яких маніпулюють, ставляться не як до особистостей, а як до об'єктів, речей. Маніпуляція — це частина технології влади у технократичному суспільстві західного зразка. Французький соціопсихолог Серж Московічі розглядає цю технологію влади як західний деспотизм: "Замість понять тоталітарної системи, культу особистості або авторитарного режиму я віддаю перевагу поняттю західного деспотизму, як більш відвертому... Замість того, щоб займатися засобами виробництва, цей тип влади залучає засоби комунікації і використовує їх як нервову систему. Ці засоби простягають свої відгалуження всюди, де люди збираються, зустрічаються і працюють. Вони проникають у закутки кожного кварталу, кожного будинку, щоб замкнути людей у клітку заданих згори образів і навіяти їм загальну для всіх картину дійсності. Східний деспотизм відповідає економічній необхідності, іригації та освоєнню трудових потужностей. Натомість західний деспотизм відповідає перш за все політичній необхідності. Він передбачає захоплення засобів впливу або навіювання, якими є школа, преса, радіо тощо. Першому вдається панувати над масами завдяки контролюванню їхніх потреб (наприклад, у воді чи їжі). Другий досягає цього шляхом контролювання

⁷³ Фромм Э. Здоровое общество // Фромм Э. Мужчина и женщина: Пер. с англ. — М.: АСТ, 1998. — С. 449.

⁷⁴ Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. — К.: Оріяни, 2000. — С. 12.

віри більшості людей в особистість, в ідеал, навіть у партію. Все відбувається так, начебто йде розвиток від одного до другого: зовнішнє підкорення поступається внутрішньому підкоренню мас, видиме панування підмінюється духовним, незримим пануванням, від якого неможливо захиститися"⁷⁵.

Засоби масової інформації відіграють не останню роль у корозії моральних цінностей. Особливо це стосується виробництва фільмів, телепрограм, шоу-вистав, музичних кліпів, рекламних роликів, які впроваджують у свідомість людини культу насильства, уседозволеності, сексуальної розбещеності, повної відсутності моральних "гальм", бездуховності і реклами. Ринкове суспільство прагне сформувати в людях споживацьке світосприйняття: представити речі єдиними стимулами життя, мірилом престижу і всіх людських якостей; підмінити універсальність духовного багатства універсальністю магазину; обмежити людські помисли підняттям матеріальних стандартів життя. Тепер головне завдання радіо, телебачення і преси — "продати" людям більше товарів, ніж вони можуть використати, а також штучно створити потреби, пов'язані з матеріальним споживанням.

Одним із перших механізмів, який дав змогу регулювати поведінку людей під час купівлі товарів, стала реклама. Нині завдяки рекламі міські діти краще знають, наприклад, торгові марки автомобілів (*Ford, BMW, Audi, Volkswagen, Toyota, Honda, Hyundai* тощо), ніж назви дерев, квітів або птахів. Зокрема середньостатистичний американець здатен ідентифікувати менше 10 видів рослин, але розрізняє сотні фірмових емблем⁷⁶. Надзвичайна ефективність реклами ґрунтується на тому, що окрім матеріального споживання людина потребує "споживання" образів. Численні спостереження за станом здоров'я полярників, шахтарів, космонавтів та інших людей, котрі виконують одноманітну роботу у замкненому просторі, показали, що тривале перебування в умовах недостатності інформації для органів чуття призводить до "сенсорного голоду"⁷⁷. Виникає "голод на образи". Особливо це стосується зорових образів, недостатність яких спричинює зростання нервових розладів, психічних захворювань чи стресових станів.

⁷⁵ Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс: Пер. с фр. — М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. — С. 73.

⁷⁶ Де Грааф Дж., Ван Д., Нэйлор Т. Потребляемость: Болезнь, угрожающая миру: Пер. с англ. — М.: Ультра.Культура, 2003. — С. 242.

⁷⁷ Экология Крыма / Под ред. Н. В. Багрова и В. А. Бокова. — Симферополь: Крым. учеб.-пед. гос. из-во, 2003. — С. 241.

Органи чуття людини розвинулися в природних умовах завдяки інтерактивному процесу взаємодії людини з природним середовищем. Нині життя людини значною мірою проходить у штучному середовищі, створеному самою людиною. Відповідно процес взаємодії з природним середовищем все більше заміщується взаємодією зі штучним середовищем. Краса природи викликає у людини комплекс позитивних почуттів: безпеку, розслабленість, спокій, свободу, доброзичливість, щастя, відчуття психологічного комфорту. Порушення візуального середовища у містах призводить, як стверджує новий науковий напрям — відеоекоекологія, до надмірної дратівливості, агресивності поведінки і навіть до зростання злочинності. Американський вчений С. Келлерт вважає, що естетичне сприйняття природи пов'язане з такими еволюційними перевагами: перспектива гармонії та прагнення до ідеалу, сприйняття порядку і організації, відчуття самозабезпеченості та безпеки, почуття загадковості й відкриття, фізичне і ментальне зцілення⁷⁸. Але краса природи має не тільки естетичне значення. Це один з найважливіших факторів, який забезпечує повноцінний розвиток людини.

Американський еколог Джері Мандер звертає увагу на те, що у новому технократичному середовищі інформація, яка надходить від органів чуття, перестає сприйматись як істинна⁷⁹. Якщо людина знаходиться у природному середовищі і спостерігає за птахами, які летять на південь, вона може зробити висновок, що ці птахи насправді летять на південь. Якщо ж людина сприймає телевізійне зображення, то зорова інформація, яка раніше вважалась істинною ("те, що можна побачити, є істиною"), може виявитися хибною. Людина, довіряючи своїм зоровим відчуттям, схильна вважати телевізійну інформацію істинною і надійною, хоча вона може бути відредагованою, прискореною, сповільненою, скомбінованою, акцентованою на певних деталях тощо.

З давніх часів найголовніші людські цінності — істина, добро і краса — розглядались у нерозривній єдності. Філософська традиція утвердження єдності етичного та естетичного налічує понад дві тисячі років. В рамках цієї традиції етичне та естетичне завжди були неподільними, а їхнє поєднання — вищою метою існування як етичного, так і естетичного. Платон вчив, що Добро і Краса — це одне й

⁷⁸ Борейко В. Е. Введение в природоохранную эстетику. — К.: Киевский эколого-культурный центр, 2001. — С. 17, 23.

⁷⁹ Мандер Д. Когда не остается ничего святого. Провал технологий и судьба коренных народов: Пер. с англ. — К.: ЭкоПраво-Киев, 2007. — С. 37.

те саме. У Стародавній Греції існувала ідея **калокагатії** (від грец. *kalos* — прекрасний, *agathos* — добрий), що передбачала виховання довершеної людини, яка поєднуватиме в собі як зовнішню красу, так і красу внутрішню, що ґрунтується на вищих моральних якостях.

З появою телебачення і реклами єдність істини, добра і краси виявилася розірваною. Збільшення красивого в нинішню епоху вже не пов'язується зі зростанням "маси" добра. Відбулося вивільнення естетичного виміру життя, що вкорінюється переважно у матеріально-речовій сфері, від моральних цінностей. Слова Ф. М. Достоевського про те, що "краса врятує світ", нині можна віднести лише до природного світу. Природа формує у людини відчуття краси і гармонії, поетичне сприйняття дійсності, здатність до творчості, усвідомлення необхідності зберегти усе різноманіття форм і проявів життя на Землі. Не буде перебільшенням сказати, що почуття і думки людини, пов'язані з природою та її сприйняттям, формують моральну, естетичну, патріотичну та екологічну культуру людини.

Натомість те красиве, що є в рекламі, може зруйнувати світ — як матеріальний світ (оскільки реклама найбільше сприяє перетворенню живого природного світу на неживий світ товарів), так і світ духовний (оскільки реклама розглядає людину в одному-єдиному вимірі — тільки як покупця). Використовуючи художні засоби, реклама замінює процес точного інформування про реальні властивості товарів намаганням захопити, заворожити покупця, маніпулювати його свідомістю. Все це відбувається заради отримання прибутку, наживи за всяку ціну. Має місце безцеремонне, часом зневажливе ставлення до людини, приниження її гідності, неповага до її суверенності.

Аморальність реклами виявляється також у тому, що ігноруючи інтереси глядачів, перериваються передачі й художні фільми. Часто в них мова йде про драматичні, а іноді й трагічні моменти в житті героїв, що сприяє формуванню у глядача почуття причетності до інших людей і співчуття до них, усвідомленню існуючих проблем та роздумам щодо можливих шляхів виходу зі складної ситуації, в якій може опинитися людина. Переривання таких передач і фільмів банальною рекламою (прокладок, горілки чи хімічних засобів очищення унітазів) перетворює всю моральну проблематику на фарс, на щось ефемерне і несуттєве порівняно з матеріальною правдою реального життя, яке потребує всіх тих товарів, що рекламуються. Людина виявляється не здатною на тривалу увагу, втрачається цілісність сприйняття, формується фрагментарна свідомість, в якій головним є мотив необмеженої купівлі

товарів і продуктів. Певний час у Радянському Союзі була поширена практика "навантаження", коли для того, щоб купити дефіцитні продукти, треба було купити й ті, що не користувалися попитом (наприклад, ковбаса чи згущене молоко продавалися разом із цукром чи крупами). Нині реклама відіграє ту саму роль "навантаження". Різниця полягає в тому, що раніше примушували купувати одні товари разом з іншими, а тепер реклама матеріальних товарів є "навантаженням" до духовних переживань людини.

Аморальність реклами та рекламного бізнесу якнайкраще ілюструють слова головного героя повісті французького письменника Фредеріка Бегбедера "99 франків", який працює у рекламній фірмі та говорить про свою роботу доволі відверто і навіть цинічно: "Вам потрібен новий товар, але варто вам заволодіти ним, як ви вже хочете чогось нового. Гедонізм — це не гуманізм, це *cash-flow* (рух готівки). Але для того, щоб зародити в людині жагу купування, треба збудити в її душі заздрість, гіркоту, зажерливість — така моя зброя. А моя мішень — ви самі... Це я вирішую, що є Істина, що є Краса, що є Добро... Чим сміливіше я граю вашою підсвідомістю, тим покірливіше ви мені підкоряєтесь... До чого ж це приємно — залазити у ваш мозок!.. Ваші бажання більше вам не належать — я нав'язую вам свої. Я забороняю вам бажати як Бог на душу покладе. Ваше бажання має бути результатом багатомільярдних інвестицій у євровалюті. Це я вирішую сьогодні, чого ви захочете завтра... Щоб обернути людину в рабство, реклама обрала шлях уїдливого, вмілого навіювання. Це перша в історії система панування людини над людиною, проти якої безсила навіть свобода. Більше того, вона — ця система — зробила зі свободи свою зброю, і це найгеніальніша її знахідка"⁸⁰.

Слід зазначити, що рекламний бізнес став однією з найприбутковіших галузей економіки. Парадоксально, але такі галузі, як сільське господарство чи обробна промисловість, що створюють матеріальні товари, стають малорентабельними або навіть і дотаційними, а галузь, в якій створюються образи цих товарів (тобто віртуальна реальність) процвітають все більше і більше. Це означає, що людям необхідно не тільки задовольняти свої матеріальні потреби, їм ще потрібні ілюзії в гарній обгортці. Найдивніше, що ці ілюзії або образи товарів і послуг приваблюють більше, ніж самі товари. Зростання економічної ролі реклами ілюструє табл. 5, в якій представлено динаміку зростання зайнятості

⁸⁰ Бегбедер Ф. 99 франков: Пер. с франц. — М: Иностранка, 2002. — С. 18–22.

Таблиця 5. Динаміка зайнятості в країнах ЄС у 1980 р.⁸¹

Галузь економіки	Середньорічні темпи зростання зайнятості, %
Реклама	3,0
Банківська справа	2,0
Страховання	1,0
Чорна металургія	-6,1
Автомобілебудування	-1,0
Сільське господарство	-1,4
Харчова промисловість	-1,3

в країнах ЄС. У 1990 р. витрати на рекламу в розвинених країнах (США, Велика Британія, Німеччина, Франція, Італія, Японія) зростають в середньому на 5–6%, тоді як ВВП — на 2–3%. Наприклад, витрати на рекламу таких лідерів парфумерно-косметичного виробництва, як *Procter & Gamble* та *Colgate-Palmolive* у 1994 р. сягнули 1,5 млрд і 500 млн доларів відповідно, що становить понад 7% річних обсягів продажу⁸².

На психіку людини впливає не тільки якість, а й кількість інформації, виробленої усіма комунікативними засобами. Встановлено, що пересічний американець бачить щоденно 500 рекламних роликів. Кожен рік він отримує 216 рекламних проспектів поштою і крім того бачить велику кількість рекламних плакатів та об'яв⁸³. З розпадом Радянського Союзу зникли усі бар'єри для популяризації американського способу життя. Тепер пересічний українець може бачити не меншу кількість рекламних роликів, ніж американець. Зокрема фільм тривалістю 70 хв. може бути перерваний двома або трьома рекламними блоками, які іноді тривають по 20 хв.⁸⁴ Людина не встигає переробляти великі обсяги інформації, не встигає її осмислити, зіставити, порівняти. Це призводить до стресу. Результатом стає втрата душевної рівноваги у людей старшого покоління і викривлене сприйняття добра і зла зростаючим поколінням.

⁸¹ Иванов Д. В. Виртуализация общества. Версия 2.0. — СПб: Петербургское востоковедение, 2002. — С. 82.

⁸² Там же. — С. 80–81.

⁸³ Харрис Р. Психология массовых коммуникаций: Пер. с англ. — СПб.: Прайм-Евронек, 2002. — С. 125.

⁸⁴ Черников А. Этика, эстетика и эффективность. — Корреспондент. — 2007. — 14 декабря. — <http://korrespondent.net/opinions/220719>

Маніпулятивним є навіть таке, здавалося б, об'єктивне джерело інформації, як новини. Від того, як у засобах масової інформації представлені новини, залежить наша оцінку подій, які відбуваються у світі. Люди вірять, що розповідаючи про новини, ЗМІ лише відображають і описують навколишній світ. Насправді ж новини є не відображенням реальності, а сконструйованою інтерпретацією реальності, яка ґрунтується на відборі того, що повинно потрапити до новин, а не того, що насправді є важливим. ЗМІ визначають зміст програм методом простого вибору між тим, що висвітлювати і що не висвітлювати. Такий підхід призводить лише до часткового представлення реальності, що дає змогу впливати на політику у потрібному напрямі. Загалом же, як зазначає фахівець з масових комунікацій Р. Харріс, "цінності ЗМІ не обов'язково збігаються із суспільним цінностями і мораллю, водночас ЗМІ можуть мимоволі надавати значення одним поняттям і знижувати значення інших"⁸⁵.

Завершуючи, слід звернути увагу на те, що альтернативою індустріальному суспільству часто вважають інформаційне суспільство, яке розглядають мало як не панацею від усіх суспільних проблем. Утім не варто забувати, що саме в інформаційному суспільстві стала можливою масштабна маніпуляція свідомістю людей, для чого застосовують найпотужніші інформаційні технології. Їх об'єктом стала людина, яка відчуває на собі увесь інформаційний тягар. З цього приводу норвезький антрополог Томас Еріксен зазначає: "В інформаційному суспільстві найдефіцитнішим ресурсом для людей, які в економіці займаються постачанням, є не залізна руда і не мішки з зерном, а увага інших. Усі, хто працює у сфері інформації, — від метеорологів до професорів, — ведуть конкурентну боротьбу за секунди, хвилини й години життя інших людей... Найнеобхідніше вміння в інформаційному суспільстві полягає в захисті себе від 99,99% пропонованої інформації, якої людина не хоче"⁸⁶.

Висновки:

1. Незважаючи на різноплановість і масштаб зазначених морально-етичних проблем, вони мають одну спільну рису — для них характерні відносини панування-підкорення. Це панування

⁸⁵ Харріс Р. Психология массовых коммуникаций: Пер. с англ. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. — С. 161.

⁸⁶ Еріксен Т. Г. Тирания момента: швидкий і повільний час в інформаційну добу: Пер. з англ. — Львів: Кальварія, 2004. — С. 34, 30.

одних соціальних груп над іншими, чоловіків над жінками, одних народів над іншими, людства над природою. Саме модель панування у відносинах між людьми визначала увесь хід історії людства. В кінцевому підсумку саме ця модель соціальних відносин призводила до численних війн, революцій та екологічних криз, оскільки її характерною рисою є орієнтація на насильство як на єдиний засіб вирішення усіх проблем. Щоб перейти на шлях збалансованого розвитку, етику панування у відносинах між людьми слід замінити на етику партнерства, турботи та відповідальності.

2. Сучасна екологічна криза свідчить, що перейти до гармонійних відносин людини і природи можна лише у разі відмови від принципу домінування людини над природою. Втім це можна буде зробити лише тоді, коли люди відмовляться від принципу панування чоловіків над жінками, соціуму над індивідом, одних народів над іншими. Перехід суспільства від відносин панування до відносин співробітництва міг би видатися утопічним, якби не одна деталь: людство у своєму розвитку дійшло до такої стадії, коли вибір між цими моделями соціальної поведінки визначає шанси людства на майбутнє. Екологічна та антропологічна кризи перетворюють на імператив виживання ті моральні норми, які були раніше справою окремих етиків, гуманістів чи просто диваків.

1.3 Мораль та етика

Мораль — це така гра, в якій людина ставить на кін саму себе. Сократ був вимушений випити отруту. Ісус Христос був розп'ятий. Джордано Бруно був спалений. Ганді був убитий. Такі ставки у цій грі.

А. А. Гусейнов, "Великі моралісти"

Усе суспільство, в якому ніхто не водить автомобіль напідпитку, виграє матеріально. І більшість з нас воліли б бачити згоду, яка запроваджується в життя внутрішнім моральним кодексом, а не повсюдною силою поліції. Це — точна відповідь людям, котрі запитують, чому такі поняття, як "мораль" і "цінності", треба сприймати всерйоз.

Роберт Райт, "Моральна тварина"

Важливим для розуміння поняття "етика збалансованого розвитку" є усвідомлення того, як співвідносяться між собою базові поняття "етика" та "мораль".

У повсякденному ужитку слова "етика" та "мораль" розглядають як синоніми, оскільки вони близькі за змістом, взаємозамінні та часто доповнюють одне одного (досить часто вживають словосполучення "морально-етичний"). Синонімічність етики та моралі не випадкова, оскільки ці терміни мають схоже походження. Латинське слово *moralis* (той, що стосується вдачі, характеру, звичаїв) утворене за аналогією з грецьким словом "етичний".

Термін "етика" походить від давньогрецького слова "етос". За часів Гомера його вживали у значеннях "людська оселя", "житло", "стійло", а також "лігво звіра". З інших давніх значень слова "етос" можна виділити "навичка", "звичай", "звичка", "порядок", "характер", "якості". Отже, словом "етос" позначали певні усталені традиції поведінки людини, до того ж пов'язані з певним місцеперебуванням, житлом. Давньогрецький філософ Арістотель (384 – 322 до Р. Х.), котрий вивчав характери та звичаї людей, ввів поняття *ethikos* (етичний) та *ethika* (етика). Арістотель вважається батьком етики, яку він розглядав як самостійну науку, що досліджує етичні чесноти та їхню роль у досягненні щастя, а також те, яка людська вдача є найкращою.

У латинській мові здавна існувало слово *mos*, яке, подібно до "етосу", означало характер, темперамент, вдачу, моду, звичай; разом з тим воно мало значення припису, закону, правила. Відомий римський оратор, письменник і політичний діяч Марк Туллій Цицерон (106 – 43 до Р. Х.) сконструював термін *moralis* (моральний) і говорив про моральну філософію, розуміючи під нею ту саму сферу знання, яку Арістотель назвав етикою. У IV ст. по Р. Х. у латинській мові з'являється слово *moralitas* (мораль) за аналогією з грецьким словом "етика".

Поряд зі словами "етика" та "мораль" грецького й латинського походження в деяких європейських країнах виникли свої власні слова для позначення тієї самої (або майже тієї ж) реальності. В російській мові — це "нравственность", в німецькій — "*Sittlichkeit*". Ці слова повторюють історію виникнення термінів "етика" та "мораль": від слова "нрав" (*Sitte*) утворюється прикметник "нравственный" (*sittlich*) і від нього — іменник "нравственность" (*Sittlichkeit*). В українській мові аналогом цього новоутворення є слово "моральність", хоча для опису реальності, що пов'язують зі словами "нравственность" і "*Sittlichkeit*", краще підходить слово "обичайність", яке існувало у староукраїнській мові. Сучасніше звучить слово "звичаєвість", яке й буде вживатись у цій роботі.

Таким чином, є принаймні три терміни — "етика", "мораль" і "моральність" (звичаєвість), які пов'язані з цілком конкретною сферою соціальної культури. Загалом є різні сфери людської діяльності та ставлення людини до дійсності: наука, релігія, право, освіта, економіка тощо. Кожна з цих сфер ґрунтується на своїх базових категоріях (**категорія** — це найзагальніше, фундаментальне поняття, яке відображає найістотніші, закономірні зв'язки і відносини реальної дійсності та пізнання). Якщо мова йде про "істинність" чи "хибність", то це — сфера дії науки. Якщо в основі ставлення до дійсності є "віра", то це — сфера дії релігії. Коли ж йдеться про "красиве" і "некрасиве", маємо справу з естетикою. Сфера моралі, моральної культури пов'язана з категоріями "добра" і "зла".

Терміни "етика", "мораль" і "моральність" є схожими у побутовому слововжитку, але розмитість меж їхнього застосування у наукових працях часто приховує в собі ряд нерозв'язаних методологічних проблем. Так, за формальною ідентичністю термінів "етика" та "мораль" вже з самого початку можна помітити відмінність у змісті й способі їх вживання. Етика склалась як філософська наука, яка, з одного боку, вивчає моральні звичаї та характери, здійснює критичну рефлексію наявного "етосу" (тобто, виконує функцію пізнання), а з іншого — виступає у вигляді життєвих програм, філософських систем, теоретичних вчень про правильне, довершене, праведне, духовне, щасливе життя (отже, виконує функцію критично-повчальну, ціннісно-орієнтовану). Мораль розглядалась як соціальний феномен, суспільна інституція, як реальність, укорінена у життєвому світі у вигляді певних традицій, звичаїв і норм.

Навряд чи й зараз виникає сумнів у доцільності відокремлення предмету пізнання від науки, що досліджує цей предмет. У цьому сенсі мораль виступає як предмет етики, а етика — як наука про мораль. Власне саме таке розрізнення моралі й етики усталилось у мовній практиці. Наприклад, ми говоримо про "етику Канта", але не про "мораль Канта".

Втім, зазначене розрізнення етики й моралі не розв'язує усіх методологічних проблем, оскільки переносить їх у площину визначення специфіки моралі.

Одна зі специфічних рис моралі полягає в тому, що мораль не можна обмежити якоюсь однією предметно відокремленою дійсністю, оскільки моральні відносини властиві усім сферам суспільного життя. Мораль присутня в побуті й політиці, сімейних і міждержавних відносинах, економіці й науці, мистецтві та

матеріальному виробництві, у спілкуванні людини з іншими людьми та у ставленні людини до самої себе. Універсальність і повсюдність моралі ускладнює її вивчення. До того ж, на відміну від об'єкта дослідження багатьох інших наук, об'єкт моралі не можливо виділити на емпіричному рівні, в тому сенсі, що такий об'єкт не існує як якась окремість, як об'єкт у чистому вигляді, у "тілесній" неподільності. Свій об'єкт мораль виділяє з цілісної реальності суспільного буття (з виробничої, політичної, правової, побутової, традиційно-культурної, пізнавальної, виховної та інших сторін життя соціуму) і в цьому сенсі "створює" свій об'єкт.

Інша специфічна риса моралі полягає в тому, що поряд з особливостями поведінки, вчинками індивідів і сукупною поведінкою груп людей, мораль містить в собі також і уявлення про те, як людині й людським спільнотам слід себе поводити (принципи, правила поведінки, приписи, норми, імперативи, ідеали тощо). Для різних культур характерні різні моральні норми, які, незважаючи на їхню різноманітність, є єдиними за формою, — усі вони **прескриптивні** (від лат. *praescriptio* — припис), тобто приписують певну форму поведінки (сюди ж треба віднести і **прескриптивні** моральні норми, які встановлюють заборону на певні форми поведінки). Отже, специфіка моралі, на відміну від інших форм ставлення людини до дійсності, полягає в тому, що вона поєднує діяльнісний та імперативно-ціннісний аспекти.

Повсюдність моралі та її прескриптивність приводять до того, що мораль розглядають і як соціальний інститут (О. Г. Дробницький), і як моральну свідомість, і як сукупність правил поведінки (Дж. С. Мілль), і як звичаї, вчинки, характери, цінності, і як форму імперативності (І. Кант), і як один з головних способів нормативної регуляції дій людини у суспільстві⁸⁷, і навіть як форму революційного ставлення до дійсності (Ф. Енгельс). Усі ці визначення моралі можуть бути не суперечливими, а доповнювати одне одного, якщо розглядати мораль як одну з форм культури, як специфічний спосіб адаптації (пристосування) людей до дійсності. Характерною особливістю цієї форми культури є те, що вона спрямована на регулювання поведінки людей. І щоб зрозуміти, що таке мораль, треба зрозуміти, яким чином відбувається регулювання дій людей.

У цій роботі **мораль** (у широкому значенні, мораль як моральна культура) розглядається як *форма соціальної культури, таке*

⁸⁷ Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. — М.: Сов. энциклопедия, 1983. — С. 387.

ставлення людини до дійсності, яке регулює поведінку людей з погляду принципового розрізнення добра і зла. Регулювання поведінки людини відбувається шляхом постійного порівняння конкретної поведінки з визначеним зразком і відповідного коригування такої поведінки з метою наближення її до загальноприйнятих зразків. Розрізнення "добра" і "зла" призводить до схвалення поведінки, яка вважається "доброю", та до несхвалення "поганої" поведінки. На це вказував і А. Леопольд — один з фундаторів екологічної етики: "Для будь-якого різновиду етичних відносин існує один і той самий механізм: громадське схвалення правильних дій і громадське несхвалення неправильних дій"⁸⁸.

Оскільки одна зі специфічних рис моралі полягає у встановленні вимог до поведінки окремої особи, мораль ототожнювали зі сферою морального удосконалення особистості. Це призводило до розуміння моралі як індивідуальної, особистісної моралі. Зокрема, в Радянському Союзі влада привчила більшість людей до думки, що сфера застосування моральних норм — це винятково приватне життя, тоді як економіка, політика, державне управління знаходяться поза мораллю (мораль — це лише надбудова над економічним базисом) і регулюються відповідними економічними законами чи політичною доцільністю. Соціальний аспект моралі поступався індивідуальному. Багато в чому саме це й зумовлювало певні методологічні проблеми у розумінні моралі, яка за означенням є соціальним феноменом. Гострі соціальні, політичні, економічні та екологічні проблеми залишалися поза увагою фахівців з моралі й етики. Важливо зазначити, що ці проблеми потребують інших підходів, ніж проблеми, пов'язані з моральним удосконаленням особистості.

Наголос на соціальності моралі є важливим, зокрема, для екологічної проблематики. Індивідуальне моральне удосконалення не дає змоги уникнути екологічної кризи. Можна морально самоудосконалюватись, але при цьому залишатись в межах існуючої суспільної моралі, яка і є причиною екологічних проблем. Розв'язати ці проблеми можна шляхом зміни принципів функціонування суспільства, системи взаємовідносин між людьми та ставлення соціальних інституцій до довкілля.

Для глибшого розуміння соціальної природи моралі істотне значення має системний підхід. За визначенням Л. фон Бертала

⁸⁸ Леопольд А. Альманах "Сэнд каунти" // Экологическая антология: Экологические произведения западных авторов. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — С. 58.

ланфі, система — це "сукупність елементів, що знаходяться у певних відносинах один з одним і з довкіллям"⁸⁹. Людське суспільство — це складна система. Люди постійно взаємодіють між собою, а також здійснюють неперервний обмін ресурсами та інформацією із зовнішнім середовищем.

З погляду системного підходу взаємодія між елементами є визначальною характеристикою системи, оскільки саме завдяки їй система істотно відрізняється від простої сукупності об'єктів. У випадку моралі визначальною є взаємодія між людьми. Мораль виникає та існує лише в контексті тих чи інших людських відносин. Це можуть бути не тільки стосунки між людьми, а й ставлення людей до природи. У кінцевому підсумку ті моральні відносини, які домінують у суспільстві, й визначають, яке це суспільство — тоталітарне чи демократичне, мілітаризоване чи миролюбне, екологічне чи природоруйнівне.

Опис поведінки складних систем потребує застосування принаймні чотирьох пізнавальних принципів: історизму, самоорганізації, емерджентності та аксіологічності⁹⁰. Зокрема, **принцип емерджентності** (лат. *emergo* — з'являюсь, виникаю) пов'язаний з холістичним, цілісним підходом до вивчення будь-якої системи, з незвідністю властивостей системи до властивостей її структурних елементів. Відповідно до цього принципу науковий аналіз функціонування (поведінки) складних систем не може бути зведений до аналізу функціонування його елементів. Зокрема, якщо мова йде про мораль, це означає, що суспільну мораль не можна звести до індивідуальної моралі.

Для розуміння цілісності системи необхідно враховувати такі її особливості⁹¹:

- 1) властивості системи не є простою сумою властивостей тих елементів, що її складають;
- 2) властивості системи залежать від властивостей елементів, що її складають;
- 3) поєднані в систему елементи, як правило, втрачають частину своїх властивостей, характерних для них поза системою, тобто система начебто придушує ряд властивостей елементів, але

⁸⁹ Берталанфі Л. фон Общая теория систем: критический обзор // Исследования по общей теории систем. — М.: Прогресс, 1969. — С. 23–82.

⁹⁰ Плюснин Ю. М. Проблема биосоциальной эволюции: теоретико-методологический анализ. — Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1990. — С. 32–40.

⁹¹ Системный анализ и принятие решений: Словарь-справочник / Под ред. В. Н. Волковой, В. Н. Козлова. — М.: Высшая школа, 2004. — С. 557.

разом з тим елементи, що потрапляють до системи, можуть набути нових властивостей.

Стосовно моралі зазначені особливості складних систем означають, що суспільна та індивідуальна мораль залежать одна від одної та впливають одна на одну. З одного боку, мораль того суспільства, до якого належить індивід, визначає головні риси моральності особистості, а з другого — узагальнена сукупність моральних рис індивідів і сукупність моральних відносин між людьми визначає суспільну мораль. Елементом, який потрапляє до системи, є, зокрема, новонароджена дитина, розвиток моральних якостей якої визначається в першу чергу існуючою суспільною мораллю.

У будь-якій складній системі важливого значення для її збереження та розвитку набувають регулятивні механізми. Принцип дії регулятивних механізмів систем, що мають складну поведінку, ґрунтується на понятті "нормативності": будь-яка регуляція передбачає "знання" системою "норми" кожної конкретної поведінки. Поняття "**норми**" (лат. *norma* — правило, зразок) є тим макропараметром, що характеризує систему в цілому. Моральні норми виникають внаслідок взаємодії певної кількості людей впродовж певного проміжку часу. Якщо поведінка цих людей піддається типізації, тобто якщо постійно виникають подібні ситуації, які потребують подібних дій (або утримання від певних дій), тоді можна говорити про існування якоїсь норми поведінки, що постає у вигляді узагальненого правила поведінки, визначеного емпіричним досвідом взаємодії багатьох людей. Моральні норми виражають певні очікування у відносинах між людьми. У випадку дотримання людиною моральних норм можна очікувати, що поведінка цієї людини буде передбачуваною. За допомогою норм відбувається соціальна інтеграція поведінки людей і соціальних груп.

Щоб різноманітні норми не конкурували між собою, кожна складна система повинна мати особливий регулятивний механізм — механізм оцінки пріоритетів. **Принцип аксіологічності** пов'язаний з необхідністю існування у складній системі своєї власної "системи цінностей", яка дає їй можливість визначати значущість кожної форми поведінки у кожній конкретній ситуації та вибирати поведінку, яка найбільше відповідає ситуації. Системи зі складною поведінкою часто мають не альтернативні варіанти, а великий набір різних варіантів відповіді на дію одного-єдиного подразника. Принцип аксіологічності припускає, що

система має особливу регулятивну підсистему, ієрархію цінностей, що організує "нормативність" поведінки системи.

Перехід від розгляду моралі як сфери етичних чеснот людей до розгляду моралі як сфери регулювання моральних відносин у суспільстві відбувся з моменту введення поняття "нормативної регуляції поведінки людини". Англійський філософ Джон Стюарт Міль (1806 – 1873) тлумачив мораль як спосіб регулювання поведінки людини, розглядав її як "правила для скеровування людини в її вчинках, через додержання яких усьому людству забезпечується існування, найбільш вільне від страждань і найбагатше можливостями"⁹². З цього часу філософи і моралісти значною мірою почали концентрувати увагу не тільки на розгляді вчинків окремої людини, а й на розгляді суспільної взаємодії багатьох людей і взаємовідносин суспільства та особистості.

Три форми моральної культури: звичаєвість, мораль та етика

Для розуміння природи моралі як форми соціальної культури, спрямованої на регулювання поведінки людей, доцільно виділити такі три форми моральної культури: звичаєвість (рос. — нравственность), мораль (мораль як моральна свідомість, мораль у вузькому значенні) та етика. Ці три форми моральної культури взаємопов'язані та переходять одна в одну, що й ускладнює їх розрізнення.

1. Звичаєвість.

Первинною формою моральної культури були звичаї й традиції. Нинішньому розумінню моралі як галузі нормативів і вимог до поведінки передувало уявлення про мораль як про звичай, стиль життя, певний порядок. Вже у первісному суспільстві існували усталені практичні норми підтримання суспільного порядку, зумовлені традиціями розвитку суспільства, хоч вони ще не були усвідомлені як моральні. В. Г. Іванов зазначає, що багатомільйонорічний період становлення суспільства і людини включав тривалий етап існування "нравственности без морали" (рос.)⁹³. Слід також зазначити, що від праць Ч. Дарвіна та П. О. Кропоткіна бере початок наукова традиція, відповідно до якої передумови

⁹² Цит. за: История этических учений / Под ред. А. А. Гусейнова. — М.: Гардарики, 2003. — С. 698.

⁹³ Иванов В. Г. Этика. — СПб.: Питер, 2006. — С. 139.

звичаєвих відносин є вже у тваринному світі, що дає можливість говорити про існування у природі "протоморалі".

Звичаєвість як практика дотримання звичаїв і правил поведінки властива будь-якій культурі. При цьому людина не завжди усвідомлює, чому саме вона дотримується певних звичаїв. Дотримання звичаїв сприймається як щось саме собою зрозуміле, оскільки "всі так поведуться" та "завжди так було". Зрозуміти, чому саме такі, а не інші звичаї та норми побутують у певному суспільстві, можна завдяки вивченню історії цього суспільства та його особливостей, а також через порівняння культури цього суспільства з іншими культурами, які виробили свої (як подібні, так і відмінні) звичаї та норми.

Соціальна психологія і соціологія кінця XIX — початку XX ст. виділила сферу стихійних регуляторів масово-індивідуальної поведінки. В умовах колективної взаємодії виникають почуття наслідування та копіювання, несвідоме приєднання індивіда до масових форм поведінки, груповий ентузіазм, почуття приналежності до спільноти, зацікавленість в одержанні позитивної оцінки своїх дій з боку оточуючих. Г. Лебон, Г. Тард, З. Фрейд, К. Г. Юнг звернули увагу на те, що, крім моральної свідомості, в моральній культурі існує ще й моральне несвідоме. Вони виявили, що відносини між людьми не завжди зумовлені раціональними факторами. "Суспільно узгоджена" поведінка формується автоматично, як наслідок міжособистісного спілкування та емоційно-вольового впливу на індивіда інших людей. У своїй діяльності люди значною мірою керуються моральними звичаями і традиціями, успадкованими від попередніх культур і людей, що жили раніше. Зокрема, французький філософ, соціолог, психолог, медик Густав Лебон (1841 — 1931) зазначав: "Нескінченно численніші, ніж живі, мертві також нескінченно могутніші, ніж вони. Вони панують у величезній сфері несвідомого, тій невидимій сфері, яка утримує під своїм контролем прояв розуму та характеру... Минулі покоління визначають не тільки нашу фізичну конституцію, вони визначають також і наші думки. Мертві є єдиними незаперечними наставниками живих"⁹⁴.

Успадковані моральні звичаї й традиції діють вже на рівні переконань і морального почуття, на рівні сформованих стереотипів. **Стереотип** (від грец. *stereos* і *typos* — твердий відбиток) — це

⁹⁴ Цит. за: Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс: Пер. с фр. — М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. — С. 138.

прийнятий у певній культурній спільноті зразок поведінки, який ґрунтується на попередньому соціальному досвіді. Стереотипи відіграють важливу роль у процесі адаптації людини до довкілля. Вони дають можливість економити зусилля і час, оскільки у разі стереотипної поведінки не потрібно докладати розумових зусиль для детального аналізу ситуації та вибору форми своєї поведінки. Крім цього, стереотипи допомагають сформувати впорядковану і більш-менш несуперечливу картину світу, в якому люди і предмети займають визначені для них місця та взаємодіють очікувано. Це зрозумілий і зручний світ. Тому будь-яка зміна стереотипів сприймається як спроба змінити цей світ. Важливо зазначити, що стереотипи тісно пов'язані з почуттями, бажаннями, потягами, емоціями. Вони починають діяти ще до того, як вмикається розум.

Звичай є результатом багаторазового повторення однотипної поведінки та її перетворення на загальноприйнятий стереотип. Власне, **звичаї** й визначають як *стереотипи поведінки, які спеціально не санкціоновані і складаються стихійно у складному процесі прийняття, адаптації та перверзії* (лат. *perversio* — спотворення) *норм (права, моралі, звичаїв тощо), що визначені як необхідні для виконання*⁹⁵.

2. Мораль.

Формою моральної культури є також мораль як моральна свідомість, як усвідомлення необхідності додержання встановлених правил поведінки. Відмінність між звичаєвістю і мораллю (моральною свідомістю) визначається наявною дихотомією між тим, що **є**, і тим, що **має** бути. Якщо найзагальніший принцип звичаєвості формулюється: "Роби так, як роблять усі!", то мораль ґрунтується на іншій zasadі: "Роби так, як мусять робити всі!" Мораль порівняно зі звичаєм вводить принципову відмінність між суцим і належним, між тим, що **є**, і тим, що **має** бути. У разі моралі людина замість реального і конкретного зразка поведінки має орієнтуватися на формальне та загальнообов'язкове правило поведінки.

Моральні норми на відміну від звичаїв віддзеркалюють не тільки те, що **є**, що стало загальновизнаною практикою, а й те, що **має** бути, уявлення про ідеальний стан відносин між людьми та ідеальні підвалини суспільного життя. Моральні норми мають як дескриптивний, так і прескриптивний зміст. У дескриптивному сенсі моральна норма постає як зразок поведінки, яка є "нормальною",

⁹⁵ Етика: Энциклопедический словарь /Под ред. Р. Г. Апресяна, А. А. Гусейнова. — М.: Гардарики, 2001. — С. 322.

"звичною", "повсякденною", "природною". У прескриптивному відношенні моральна норма виступає як моральна вимога, як правило поведінки, яке потребує безумовного дотримання. У разі звичаю існуюче та належне співпадають: загальноприйнята поведінка є належною саме тому, що вона існує, тому, що так чинять усі. У разі моралі загальноприйнята поведінка вже не є належною, обов'язковою, такою, що вимагає безумовного копіювання. Людині вже належить чинити відповідно до певних правил поведінки. Вона має чинити "правильно", навіть якщо "правильна" поведінка суттєво відрізняється від загальноприйнятої поведінки.

Перехід від звичаєвості до моралі відбувся внаслідок зростання чисельності населення та розвитку суспільства. Зокрема у людини з'явилася потреба співробітничати з іншими людьми, яких вона ніколи не бачила і звичаїв яких вона не знала, наприклад, купувати та продавати товари, виготовлені незнайомими людьми. До того ж, коли локально-замкнені родо-племінні спільноти, які жили відповідно до встановлених звичаїв, почали контактувати між собою, і коли відносини між людьми стали різноманітнішими, людина вперше змогла порівняти стилі життя різних спільнот, порівняти те, що є "кращим" з тим, що є "гіршим". Саме ця критична оцінка людиною наявного буття призвела до уявлення про ідеальні правила поведінки, які дозволяють реалізувати таку поведінку, що може бути "кращою", ніж загальноприйнята. У функціональному значенні моральні норми стали тим засобом, за допомогою якого відбулася соціальна інтеграція поведінки різних людей, соціальних груп і спільнот.

На думку австро-американського економіста, лауреата Нобелівської премії Фрідріха Гаска (1899–1989), моральні норми не породжуються інстинктом (як вважають соціобіологи) і не є творінням розуму (християнське бачення), а являють собою самостійний феномен. Мораль знаходиться між "інстинктом та розумом". Моральні норми — це правила поведінки, що передаються "завдяки традиціям, навчанню, копіюванню, а не інстинкту, і значною мірою складаються із заборон "не вкради", які встановлюють допустимі межі свободи при прийнятті індивідуальних рішень"⁹⁶. Ці правила поведінки формуються внаслідок взаємодії інстинктивної та визначеної розумом поведінки великої кількості людей упродовж життя не однієї генерації. Підко-

⁹⁶ Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма: Пер с англ. — М.: Новости, 1992. — С. 26.

ряючись цим правилам поведінки, люди вписуються у велетенську систему інституцій і традицій (економічних, правових, моральних тощо), яку Ф. Гаєк називає "розширеним порядком людського співробітництва".

Американський соціолог Ф. Фукуяма розглядає моральні норми системно, в усій їх сукупності, яку він визначає як соціальний капітал (**соціальний капітал** — це набір неформальних цінностей або норм, які поділяються членами групи і які уможливають співробітництво всередині цієї групи⁹⁷). Ф. Фукуяма відзначає, що одні норми є продуктом раціонального вибору, інші — нераціональні, які успадковуються суспільством і не є предметом раціонального розгляду. Одні норми походять від ієрархічної та централізованої влади й фіксуються у письмовій формі у вигляді писаних законів, конституцій, священних текстів; інші — утворюються спонтанно, будучи однією з форм самоорганізації суспільства. Ті норми, які виникають спонтанно, зазвичай бувають неформальними і не фіксуються у письмовій формі. Увесь континуум норм Ф. Фукуяма розглядає у формі матриці (рис. 5),

Рис. 5. Континуум норм і джерела порядку у суспільстві (за Ф. Фукуямою⁹⁸)

⁹⁷ Фукуяма Ф. Великий разрыв: Пер. с англ. — М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. — С. 30.

⁹⁸ Там же. — С. 208.

що містить 4 типи вищезазначених норм і дозволяє унаочнити класифікацію норм, які вироблені різними соціальними інституціями і є джерелами порядку у суспільстві.

Таким чином, мораль постає як продукт людської взаємодії, що регулюється моральними нормами. Життєвий та історичний досвід людей знаходить своє відображення в устадених практичних нормах регуляції порядку в суспільстві, зумовлених історико-культурними традиціями розвитку певного суспільства.

Соціальне буття людини відображається у моральній свідомості, яка функціонує на двох рівнях регуляції відносин між людьми: на емоційно-чуттєвому та раціональному.

Емоційно-чуттєвий рівень моральної свідомості пов'язаний з формуванням у новонародженої людини в процесі соціалізації моральних почуттів та емоцій, із засвоєнням людиною усіх традицій та звичаїв того суспільства, в якому вона народжується і живе. Людська свідомість формується завдяки тому, що на ґрунті генетичного потенціалу (зокрема мозку певної величини і структури) кожна дитина переймає від своєї сім'ї та дорослих людей як певні моральні звичаї, так і певні правила поведінки. Людина не народжується зі своїм власним уявленням про добро і зло. Ще Арістотель вказував: "Доброчесними або порочними від природи ми не буваємо"⁹⁹. Дитина засвоює ті уявлення про добро і зло, які склалися у певній культурі. На стадію дорослого життя, коли людина вже здатна діяти автономно, вона приходить з певним набором свідомих і несвідомих уявлень про те, що таке "добре" і що таке "погано". Людина вже сформована як моральний суб'єкт тієї культури, де вона жила і виховувалась. І діяти вона в першу чергу буде відповідно до тих стереотипів поведінки, які властиві культурі, на звичаях і традиціях якої вона виховувалась. О. Г. Дробницький зазначає, що людина може чинити "і відповідно до першої спонукки та першого почуття, і до внутрішньої схильності. Але така "спонтанна" або "автоматична" спонукка є вже наслідком попереднього морального виховання особистості. Це лише підсумок "скорочення" у вирішенні того завдання, яке потребує, по-перше, розумно-усвідомленого розуміння і, по-друге, містить в собі акт самоспонуки, волі, зверненої всередину"¹⁰⁰.

Можна говорити, що доросла людина є сформованим моральним суб'єктом, якому притаманне моральне почуття (як його ро-

⁹⁹ Арістотель Сочинения: В 4—х т. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — С. 84.

¹⁰⁰ Дробницький О. Г. Моральная философия: Избранные труды. — М.: Гардарики, 2002. — С. 258.

зуміє етичний сентименталізм, представниками якого є Е. Шефтсбері, Ф. Хатчесон, Д. Юм, А. Сміт). Але це моральне почуття детерміноване тим суспільством, де виросла людина. Моральні почуття існують як несвідоме та нерефлексоване сприйняття моральних звичаїв і норм своєї культури. Тому можлива й моральна інтуїція, що ґрунтується саме на цілісному несвідомому сприйнятті існуючого морального досвіду. Це також можна назвати здоровим глуздом, "логікою серця", покликом душі. На емпіричному рівні люди прагнуть добра і блага, не здійснюючи при цьому "розумові експерименти" і не вдаючись кожного разу до складної й тривалої процедури морального вибору.

Раціональний рівень моральної свідомості пов'язаний з системою етичних знань, понять, принципів і міркувань про норми поведінки. Хоча людина розмірковує, виходячи в першу чергу з уявлень свого суспільства про добро і зло, вона здатна мислити про належне самостійно та дотримуватись чи не дотримуватись існуючих звичаїв і норм відповідно до своїх власних переконань. За своєю внутрішньою логікою мораль звернена до тих, хто відчуває себе вільним, хто у своїх рішеннях і діях керується власним розумінням добра і правди, а не тим, "як прийнято". У кожної людини формуються свої власні переконання, які визначають специфічну форму суб'єктивного сприйняття належного. Переконання є найвищим наслідком формування раціональної складової моральної свідомості.

З раціональністю моральної свідомості пов'язаний моральний вибір — ситуація, яка постійно виникає у житті людини. У ситуації морального вибору людина може керуватися як загально-визнаними зразками поведінки, так і своїми власними уявленнями про "добро" і "зло". І якщо емоційно-чуттєвий рівень моральної свідомості часто пов'язаний з підсвідомими рішеннями, то раціональність — це завжди усвідомлення. Саме з раціональністю моральної свідомості пов'язана **етика усвідомленої дії**, яка визначає, що перший і найважливіший обов'язок людини — це знати, що вона робить. Найбільше зло — діяти несвідомо. В етиці усвідомленої дії найвищим критерієм виступає усвідомлення, а не звичай, заповідь чи чеснота. Головну ідею цієї етики Р. Хіггінс сформулював так: "Роби те, що хочеш, якщо ти дійсно знаєш, що робиш"¹⁰¹.

¹⁰¹ Хиггинс Р. Седьмой враг. Человеческий фактор в глобальном кризисе // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. — М.: Прогресс, 1990. — С. 62.

Підсумовуючи, зазначимо, що емоційно-чуттєвий і раціональний рівні моральної свідомості завжди існують в єдності, доповнюючи один одного. Моральні норми і принципи виявляються як у почуттях, так і у свідомих переконаннях.

3. Етика.

Існування у суспільстві звичаєвості й моралі, моральних звичаїв і моральних норм зумовлене соціокультурною традицією, яка є механізмом соціальної та культурної спадковості. По-перше, традиція допомагає людині в конкретній ситуації використувати загально визнані зразки поведінки, зафіксовані у моральних нормах. Вона позбавляє людину необхідності кожен раз здійснювати моральний вибір своєї поведінки і дає їй можливість діяти автоматично, не особливо розмірковуючи та використовуючи досвід попередніх генерацій. По-друге, традиція призводить до усталених очікувань у відносинах між людьми. Коли певна людина дотримується традиції, то інша людина вже знає, чого від цієї людини можна очікувати. Відповідно формуються усталені відносини, які важко собі уявити у разі спілкування людей з непередбачуваною поведінкою.

Разом з тим, розвиток будь-якого суспільства веде до його змін. Тоді традиційна діяльність, автоматичний підхід до вибору конкретних дій призводить до проблем. Виникає потреба переглянути моральні норми, на яких ґрунтується традиційна діяльність, і перейти до нових норм, які дадуть можливість адекватніше реагувати на виклики дійсності. Моральні звичаї і норми тривалий час усвідомлюються як належні, як такі, що потребують безумовного виконання. Втім, рано чи пізно виникає потреба їхнього осмислення та раціонального обґрунтування. Така ситуація виникає в часи суспільних змін, в часи загострення моральної проблематики, коли в житті суспільства втрачає свою чинність безпечна та самоочевидна значущість моральних норм і правил поведінки, які набули об'єктивованих інституційних форм, і виникає потреба у створенні нових норм і нових інституцій.

Етика виникає як теорія моралі, теорія поведінки, коли відбувається рефлексія моралі, коли з'являється потреба аналізувати та осмислювати моральні звичаї і норми, які регулюють поведінку людини, а також пропонувати нові норми. Така потреба виникає тому, що суспільство розвивається й ускладнюється. Щоб відповідати рівню розвитку суспільства, традиційні норми регуляції поведінки людини теж повинні змінюватися й удосконалюватися. Етичні пошуки якраз і спрямовані на удосконален-

ня існуючих моральних відносин. Виокремлення етики з моралі — це історично і соціально зумовлений процес.

Говорячи про етику як науку про мораль, необхідно звернути увагу на специфіку цієї науки. Загалом мета науки — це опис, пояснення та передбачення процесів і явищ дійсності, що становлять предмет її вивчення, на основі законів, які вона відкриває. Як наука етика вивчає моральні відносини людей у процесі їхньої практичної діяльності. Але не тільки вивчає. Вона ще й впливає на об'єкт дослідження, змінює його. Навіть більше того — не просто змінює, а ставить собі за мету змінити цей об'єкт. Кардинальна відмінність етики від інших наук полягає в тому, що **етика — це активна наука**. Вона має справу не тільки з минулим і сучасним, а й з майбутнім. Формування образу майбутнього є однією з її визначальних рис. Наукове знання описує буття, а етика творить це буття.

Для етики характерні дві головні функції: дескриптивна і прескриптивна. За своєю **дескриптивною функцією** етика подібна до інших наук. Ця функція полягає, зокрема, в описуванні та вивченні наявних моральних феноменів. Але якби етика мала на меті лише опис моралі, то це була б наука про мораль. Втім, етика — це ще й теорія моралі. Тому дескриптивність етики пов'язана також з оцінкою об'єктивності, правильності та загальнозначущості моральних феноменів, у критичній рефлексії щодо тих моральних норм, які не відповідають вимогам часу і втрачають свою значущість. Рефлексія щодо існуючих моральних норм необхідна для того, щоб їх змінити. Критичне ставлення до існуючих у суспільстві моральних норм і правил є передумовою їхньої зміни.

З розглядом етики як теорії моралі пов'язана **прескриптивна функція етики**. Ця функція полягає не тільки в тому, щоб знайти нові моральні норми, але переважно в тому, щоб обґрунтувати ці норми, показавши їхню більшу цінність і більшу значущість порівняно з існуючими нормами поведінки. Для того, щоб нові моральні норми утвердилися в суспільстві, вони мають знайти відгук у серцях людей. Повинні з'явитися люди, які підтримають існування цих нових норм як комплементарних або навіть і альтернативних до існуючих моральних норм.

Сфера вимог до поведінки людини є спільною для моралі та етики, що й зумовлює їхню схожість і нерозрізнимість у повсякденному житті. У прескриптивному, імперативному (від лат. *imperativus* — владний, наказовий) відношенні етика істотно

не відрізняється від моралі. Більше того, в імперативному аспекті буде цілком справедливо розглядати етику як частину моралі, оскільки етичні вчення, пропонуючи певні життєві позиції та принципи поведінки, виконують прескритивну функцію моралі.

Відповідно до існування моралі й етики виокремлюють моральну та етичну свідомість. Якщо **моральна свідомість** — це одна з форм суспільної свідомості, яка є відображенням соціального буття людини, то **етична свідомість** — це така форма свідомості, яка відображає теоретичні погляди на моральні проблеми буття¹⁰². З етикою пов'язаний не просто раціональний, а раціонально-теоретичний рівень моральної свідомості. Тут мова йде вже не лише про свідоме дотримання існуючих моральних норм, а й про пошук нових норм, пошук і формування індивідуального та суспільного ідеалу. В цьому сенсі етика завжди пов'язана з творчістю.

Людина виявляє себе як людина, коли вона творить. Власне, людей від інших живих істот відрізняє не просто розум, а здатність творити. Етика наголошує на статусі людини як творця й носія моральності. Саме в етиці людина виявляє себе суто як людина, а не як фахівець, громадянин, представник якоїсь конфесії чи політичної партії. В етиці знаходить свій вираз свобода мислення індивіда, яка не може бути обмежена жодними шаблонами. Ця свобода буде просто безглуздою, якщо людина не матиме можливості відходити від шаблонів, стандартів і стереотипів мислення.

Завершуючи розгляд звичаєвості, моралі та етики, слід зазначити, що ці три форми моральної культури не можуть бути відірвані одна від одної. Вони поєднані у своїй цілісності та обумовлюють одна одну. Тут цілісність моральної культури виявляється у своїх частинах, а частини виникають з цілого.

На індивідуальному рівні цілісність звичаєвості, моралі та етики можна розглядати як єдність Інстинкту, Інтелекту та Мудрості. За А. Уайтхедом, інстинкт — це вид досвіду, який 1) безпосередньо передається у спадок від індивіда до індивіда та від роду до індивіда; 2) пристосовує індивіда до середовища. Інтелект координує поняття, одержані у первинному змісті інстинктивного досвіду, в логічно з'єднану систему. Інтелектуальна діяльність розквітає за рахунок Мудрості. Коли інстинкт і фермент

¹⁰² Словарь по этике / Под ред. И. С. Кона. — 5-е изд. — М.: Политиздат, 1983. — С. 188.

інтелекту вже виконають свою роботу, настає черга людського рішення, завдяки якому здійснюється зв'язок інстинкту з інтелектом. До певної міри розуміння — це виключення причин суперечностей в інтелекті. Мудрість пропорційна широті досвіду¹⁰³.

Отже, є три взаємопов'язаних форми моральної культури:

1. Моральні звичаї і традиції як сукупність стереотипів поведінки людей, які підтримуються та передаються за допомогою певних соціальних інституцій. Цю реальність називають моральністю, звичаєвістю, етосом, стилем життя. Характерною її рисою є те, що вона охоплює величезну кількість різноманітних моральних звичаїв як сучасних, так і властивих людям інших епох. Важливо зазначити, що моральних звичаїв людина може дотримуватися як свідомо, так і несвідомо.

2. Правила поведінки, зафіксовані у моральній свідомості у вигляді норм, приписів, імперативів, ідеалів, заповідей. Моралю часто називають саме цю форму моральної культури.

3. Дослідження моральних звичаїв і традицій, рефлексія щодо прийнятих правил поведінки та вироблення нових норм. Це сфера дії етики, яка не тільки досліджує усталені стереотипи та правила поведінки, а й пропонує нові правила, нові моральні норми.

Методологічні проблеми виникають через багатозначність терміна "мораль", який може мати три різних значення відповідно до того, які форми моральної культури він охоплює:

1) Мораль у найширшому значенні (мораль як моральна культура, як культурний феномен) розуміють як специфічну форму культури, яка має три форми: звичаєвість, мораль та етику.

2) У вузькому значенні мораль розглядають як сукупність моральних звичаїв і норм, загальнообов'язкових для виконання у певному суспільстві. У цьому випадку мораль розглядають як сферу загальновизнаних норм, щоб відрізнити її від етики як вчення про нові правила та норми поведінки.

3) Мораль у найвужчому значенні (мораль як моральна свідомість) розглядають як сукупність взірців поведінки, моральних норм, визначених вимог до поведінки людей. Це робиться для того, щоб відрізнити мораль від звичаєвості (рос. — нравственности), відрізнити сферу нормативної регуляції від звичаєвої регуляції, моральну свідомість від неусвідомленого, автоматично дотримання звичаїв і традицій.

¹⁰³ Уайтхед А. Избранные работы по философии: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1990. — С. 438 — 439.

Зрозуміти, в якому саме значенні розглядається термін "мораль" можна лише з контексту, з якого видно: а) чи мова йде про культурний феномен, який порівнюється з іншими культурними феноменами, б) чи йдеться про розрізнення етики й моралі, в) чи автор розглядає мораль з метою відрізнити її від звичаєвості.

Оскільки нас цікавить етика збалансованого розвитку, то мораль найчастіше буде розглядатись у другому значенні, щоб відрізнити "стару", загальноприйнятую мораль від "нової", майбутньої моралі, підвалини якої закладає етика як етичне вчення.

З погляду збалансованого розвитку нині, наприклад, зарано говорити про екологічну мораль як про суспільне явище, але правомірно говорити про екологічну етику як про напрям філософської думки, спрямований на пошук і обґрунтування нової моралі. Власне, формування екологічної моралі та перехід до екологічної культури, яка ґрунтуватиметься на цій моралі, і є нагальним завданням сьогодення, що дасть можливість пом'якшити антропогенний вплив на довкілля або у перспективі й розв'язати головні екологічні проблеми.

1.4 Моральні та етичні принципи

Ніякі зміни в етиці ніколи не завершувались без внутрішніх змін в наших інтелектуальних пріоритетах, в нашій відданості та прихильності, в наших переконаннях. Доказом того, що збереження природи ще не торкнулося основ нашої поведінки, є той факт, що філософія та релігія поки що не розглядали цього питання.

Альдо Леопольд,
"Альманах ліщаного графства"

Щоб чіткіше розрізнити існуючу мораль та мораль майбутню, загальноприйняті норми й принципи поведінки та теоретичні принципи, опис існуючої моралі та етичні вчення, доцільно розмежувати поняття "моральний принцип" і "етичний принцип".

Тлумачний словник дає кілька значень слова "**принцип**". Це:

1) *основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку;*

2) *особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось;*

3) *переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці*¹⁰⁴.

У цій роботі поняття "моральний принцип" відповідає останній дефініції слова "принцип" і розглядається як переконання людини, що детермінує її поведінку. Поняття "етичний принцип" відповідає першій дефініції слова "принцип". Етичні принципи є вихідними положеннями певної етичної теорії, етичного вчення.

Моральні вимоги знаходять своє відображення в моральних нормах і принципах. Моральні норми стосуються конкретних аспектів людської поведінки та міжлюдських стосунків у певному суспільстві. Вони визначають, як належить діяти людині у певній ситуації, які конкретні вчинки має здійснити людина. Загальніше моральні вимоги відображаються у моральних принципах. **Моральний принцип** — це узагальнена світоглядна установка, певний тип моральної свідомості людини, що постає складовою її морального характеру і визначає загальну спрямованість дій людини. Моральні принципи виконують роль морального критерію для більш специфічних моральних норм.

Є досить багато різних моральних принципів, таких як індивідуалізм, колективізм, гедонізм, аскетизм, егоїзм, ригоризм, стоїцизм, гуманізм, справедливість, відповідальність, раціоналізм тощо. Залежно від свого змісту вони можуть або доповнювати, або виключати один одного. Відповідно до тих принципів, яких дотримуються люди або певні спільноти, вони можуть або об'єднуватися, або роз'єднуватися, доходючи іноді навіть до протистояння. На це звернув увагу ще Конфуцій: "Люди з різними принципами не можуть знайти спільну мову"¹⁰⁵.

Моральні принципи визначають загальний напрям дій людини. Ними також регулюються відносини між людьми. Відповідно до певних моральних принципів створюються та функціонують соціальні інституції, за допомогою яких моральні принципи утверджуються в житті. Характерною рисою моральних принципів є те, що вони існують у свідомості переважної частини членів суспільства. При цьому в різних суспільствах домінують різні моральні принципи, які визначають ментальність чи національний (етнічний) характер певного суспільства.

¹⁰⁴ Новий тлумачний словник української мови. У 4–х т. / Укладачі В.

Яременко, О. Сліпущко. — К.: Видавництво "Аконіт", 1998. — Т. 3. — С. 714.

¹⁰⁵ Конфуцій Лунь Юй // Гусейнов А. А. Великие моралисты. — М.: Республика, 1995. — С. 275.

На думку Дж. С. Мілля, в конкретних ситуаціях люди у своїх діях рідко керуються головним моральним принципом. Цей головний принцип конкретизується в менш загальних принципах другого рівня, або другорядних принципах. На практиці люди обходяться другорядними принципами та часто навіть і гадки не мають про існування головного морального принципу. Лише у разі конфлікту між різними моральними нормами та принципами виникає потреба у використанні головного морального принципу як критерію для прийняття рішень.

Моральні норми та принципи зорієнтовані на досвід соціуму, і в цьому розумінні вони ґрунтуються на традиціях, на минулому. Разом з тим, розвиток будь-якого суспільства не можливий без змін. Щоб відбулися суспільні зміни, потрібно переглянути моральні принципи, на яких ґрунтується традиційна діяльність, оскільки традиційний, автоматичний підхід до вибору конкретних дій в нових умовах призводить до проблем суспільного розвитку, зокрема екологічних. Виникає потреба зорієнтуватися на нові принципи, що пропонують новий підхід до діяльності. Мова йде про етичні принципи, які спрямовані на врегулювання нових проблем суспільного розвитку, на пошук відповіді на ті виклики, що постійно виникають в процесі розвитку будь-якого суспільства. В цьому сенсі етичні принципи спрямовані у майбутнє і є дороговказом для розвитку людини та суспільства.

Етичний принцип — це головне положення етичного вчення чи світогляду. Метою етичного вчення є критичне ставлення до існуючих моральних норм і звичаїв, пошук нових принципів, які б давали адекватну відповідь на виклики розвитку, перетворення нових етичних принципів на загальноприйняті та загальнообов'язкові звичаї й традиції. Фактично йдеться про формування нової моралі, про культурну трансформацію суспільства, швидкість якої має бути адекватною швидкості науково-технічного прогресу. В процесі суспільного розвитку етичні принципи, що мають інноваційний характер і тому характерні для певних невеликих соціальних груп, поступово стають моральними принципами, тобто моральними переконаннями більшості людей. З появою соціальних інституцій, які об'єднують людей з цими переконаннями, ці моральні принципи перетворюються на моральні звичаї і знаходять своє втілення у повсякденному житті, детермінуючи поведінку осіб, які дотримуються цих моральних принципів і звичаїв. Постійна взаємодія моральних та етичних принципів, минулого та майбутнього визначає по-

ведінку людини в кожний конкретний момент морального вибору.

Проблема трансформації еколого-етичних принципів у моральні принципи та звичаї є актуальною проблемою сьогодення, з якою пов'язані перспективи виживання людства.

Одним із чинників, який сприяє перетворенню нових етичних принципів на моральні, є **самостійність мислення**. На відміну від моральних принципів, що передаються за допомогою традицій, нові етичні принципи з'являються, як правило, у небагатьох людей — переважно у тих, хто замислюється над морально-етичною проблематикою. Надалі ці принципи стають надбанням багатьох послідовників нового етичного вчення, які й упроваджують їх у життя.

Доцільно розглянути процес появи та поширення етичних принципів на прикладі принципу благоговіння перед життям. У своїй автобіографії А. Швейцер детально проаналізував і описав свій шлях до цього принципу. Розмірковувати над проблемами культури та цивілізації він почав іще у 1899 р., коли його вразила випадкова фраза на зборах Академії наук Німеччини: "Всі ми — не більш ніж епігони!". З цього моменту А. Швейцер почав думати про написання книги, яка була б спрямована на критику існуючої культури, оскільки він дійшов висновку, що громадська думка не тільки не відмовляється з обуренням від антигуманних ідей, а й з готовністю приймає їх і схвалює антигуманні дії урядів і націй¹⁰⁶. Перша світова війна актуалізувала етичні пошуки А. Швейцера і спонукала його перейти від критики культури до пошуку конструктивних етичних ідеалів. За свідченням А. Швейцера, ці пошуки були тривалими й дуже напруженими: "Цілими місяцями я жив у стані постійного розумового збудження. Без найменшого успіху я зосереджено думав — навіть під час своєї щоденної роботи у лікарні — про істинну природу світо- та життєствердження й етики і про те, що вони мають багато спільного між собою. Я блукав у хащі, з якої не було виходу. Я тиснув щосили на залізні двері, які не піддавалися навіть на міліметр"¹⁰⁷. Напружена розумова робота привела до того, що у 1915 р. А. Швейцер сформулював принцип благоговіння перед життям: "Добро — це те, що служить збереженню та розвиткові

¹⁰⁶ Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Избранное: Пер. с нем. — М.: Прометей, 1993. — С. 155–156.

¹⁰⁷ Там же. — С. 163.

життя, а злом є те, що знищує життя або шкодить йому", а у 1923 р. закінчив написання "Філософії культури", де поряд з аналізом зв'язку між культурою та світоглядом містилося обґрунтування етики благоговіння перед життям.

Наприкінці життя, незважаючи на свій індивідуалізм, А. Швейцер зрозумів, що змінити існуючі негативні суспільні порядки можна тільки спільними діями. Він активно включився у громадську боротьбу за мир, проти випробувань атомної зброї. У 1952 р. саме за цю діяльність він був ушанований Нобелівською премією миру. А вже через 10 років після цього побачила світ книга Р. Карсон "Мовчазна весна", присвячена А. Швейцеру. Саме з появою цієї книги пов'язують початок масового екологічного руху, представники якого своєю практичною діяльністю сприяли втіленню у життя етичних принципів А. Швейцера.

Можна було б зробити висновок, що зміна моральної парадигми відбувається завдяки діяльності окремих мислителів, таких, наприклад, як А. Швейцер. Проте це був би спрощений підхід до проблеми перетворення етичних принципів на моральні. Безперечно, рефлексія над етичними проблемами значно більше привертає увагу до проблем моралі. Втім, як зазначав сам А. Швейцер, етика можлива не як знання, а як дія. Тому поряд із міркуваннями філософів і моралістів про етику завжди була дія тих людей, які не писали про нові етичні принципи, не обґрунтовували їх, але робили їх підґрунтям своєї діяльності.

Нові етичні принципи утверджуються в житті внаслідок того, що зростає кількість людей, які їх сповідують. Коли носії певної моралі гуртуються й активно пропагують певні етичні принципи, вони стають представниками громадських і соціальних рухів, які сприяють зміні ціннісних орієнтацій суспільства. Як вказує П. Сорокін, зміни у житті, побуті, правовій та соціальній організації суспільства, у засобах і способах виробництва відбуваються лише після відповідної зміни в ідеях, знаннях, переконаннях: "Не було жодного перевороту, перш ніж не був зроблений відповідний психічний переворот... Матеріальна революція не може бути причиною психічної [революції], а може бути лише її наслідком"¹⁰⁸.

Одним із чинників, який уможливорює перетворення еколого-етичних принципів на моральні, є діяльність громадських екологічних рухів. На прикладі боротьби за захист тварин можна

¹⁰⁸ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Республика, 1992. — С. 531.

побачити, як ще задовго до появи етики благоговіння перед життям громадськість діяла згідно з принципами цієї етики. Т. Н. Павлова прослідковує історію громадських рухів, яка починається з прийняття англійським парламентом у 1822 р. законодавства проти жорстокого ставлення до тварин. Відповідний закон ініціювали член парламенту Ричард Мартін та лорд-канцлер Томас Ерскін. У 1824 р. у Великій Британії виникло "Товариство запобігання жорстокості до тварин". Пізніше товариства захисту тварин були створені у скандинавських країнах, Німеччині, Швейцарії, США. На початку ХХ ст. рух на захист тварин поширився на всі країни Британської імперії: Індію, Австралію, Канаду. Товариства захисту тварин були створені в Японії, Італії, Греції¹⁰⁹. У 1892 р. на планеті існувало 780 товариств захисту тварин, з них в Англії — 244, Німеччині — 191, США — 105, Швейцарії та Норвегії — 31. До 1896 р. у світі було проведено 12 міжнародних конгресів товариств захисту тварин. На 1998 р. тільки в Інтернеті були дані про 6 тис. різних громадських організацій, що займаються проблемою прав тварин¹¹⁰. На сьогодні лише Всесвітнє товариство захисту тварин, створене у 1959 р., налічує 300 товариств-членів у 69 країнах світу. Завдяки ініціативі громадських організацій проблема захисту прав тварин "увійшла в політику": у 1979 р. головні політичні партії Великої Британії офіційно сформулювали своє ставлення до проблеми захисту тварин¹¹¹.

Отже, для утвердження нових етичних цінностей завжди має бути соціальна група, яка визнає ці цінності та намагається впровадити їх у життя. Громадські екологічні організації та рухи виступають головною рушійною силою утвердження екологічних принципів. Своєю діяльністю вони не тільки сприяють захисту природи, а й утверджують іншу модель суспільних відносин — модель, побудовану на принципах співробітництва, турботи, ненасильства. У цьому розумінні екологічний рух поряд з іншими громадськими рухами такими, як пацифістський і феміністичний рух, рух за альтернативний спосіб життя тощо, виступає як новий громадський рух. Характерною рисою нових

¹⁰⁹ Павлова Т. Н. Биоэтика в высшей школе. — К.: Киевский эколого-культурный центр, 1998. — С. 29–31.

¹¹⁰ Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику. — К.: Киевский эколого-культурный центр, 1999. — С. 28.

¹¹¹ Павлова Т. Н. Биоэтика в высшей школе. — К.: Киевский эколого-культурный центр, 1998. — С. 31, 35.

громадських рухів є те, що вони виступають проти системи як такої, оскільки ця система побудована на принципі панування і тим самим підкорює собі життєвий світ. Ці рухи виступають за утвердження принципу співробітництва не тільки у відносинах між людьми, а й у ставленні людини до інших живих істот, до природи загалом.

Перетворення етичних принципів на моральні тісно пов'язане з появою інституцій, зорієнтованих на відповідний етичний принцип. Коли розвиток цих інституцій досягає певного критичного рівня та їхній вплив зростає, етичний принцип стає предметом політичних дискусій і трансформується у правову норму, тим самим розширюючи коло осіб, котрі знають про цей принцип, визнають його чи мають обов'язок його дотримуватись, який до того ж підтримується державною системою покарань і схвалень.

Проблема гармонійної взаємодії традиційних моральних норм і нових етичних принципів в етиці збалансованого розвитку має вигляд дилеми між розвитком суспільства та збереженням природи. Загалом же етика збалансованого розвитку виступає як теорія моралі збалансованого розвитку. В свою чергу мораль збалансованого розвитку — це такий тип моралі, який уможливає тривале існування суспільства без руйнування середовища свого існування, це реалізація принципів збалансованого розвитку в етосі суспільства.

Підсумовуючи, слід зазначити наступне:

1. Моральні вимоги знаходять своє відображення в моральних нормах і принципах. Моральні норми стосуються конкретних аспектів людської поведінки, моральні принципи виконують роль морального критерію для більш специфічних моральних норм.

2. Моральний принцип — це узагальнена світоглядна установка, певний тип моральної свідомості людини, що постає складовою її морального характеру та визначає загальну спрямованість дій людини; це переконання людини, що детермінує її поведінку. Моральні принципи зорієнтовані на досвід соціуму та ґрунтуються на традиціях.

3. З метою розрізнення загальноприйнятих норм і принципів поведінки і теоретичних принципів доцільно розмежувати поняття "моральний принцип" і "етичний принцип". Етичний принцип — це головне положення етичного вчення чи світогляду. Етичні принципи мають інноваційний характер. Вони спрямовані на врегулювання нових проблем суспільного розвитку, на пошук

відповіді на ті виклики, які постійно виникають в процесі розвитку будь-якого суспільства.

4. Прикладний аспект етики збалансованого розвитку пов'язаний з пошуком шляхів трансформації еколого-етичних принципів у моральні, з впровадженням принципів збалансованого розвитку в конкретні сфери суспільної діяльності: в економіку, політичну та правову систему, освіту, міжнародні відносини тощо.

5. Чинниками перетворення еколого-етичних принципів на моральні є як індивідуальна дія людини, пов'язана з самостійністю та критичністю її мислення, так і зміцнення соціальних інституцій, орієнтованих на відповідні еколого-етичні принципи.

1.5 Моральні цінності та етичні ідеали

Благе життя для людини — життя, проведене у пошуках благого життя.

А. Макінтайр, "Після доброчесності"

...Саме нездійсненні ідеали виявляються самими нездоланими. Тому ідею, яка ще не реалізувалася не можна ні перемогти, ні об'явити хибною; необхідність, навіть якщо вона не поспішає з появою, не стає менш необхідною, навпаки, лише ідеали, не заявлені, не скомпрометовані своїм реальним здійсненням, зберігають для кожного нового покоління силу морального імпульсу. Лише вони, ще не реалізовані, вічно повертаються.

С. Цвейг, "Тріумф і трагедія Еразма Роттердамського"

Оскільки у світі є багато різних моральних звичаїв, норм і принципів поведінки, а також нових етичних норм і принципів, перед людиною стоїть проблема вибору тих норм, правил і принципів поведінки, відповідно до яких вона буде діяти. Ця проблема розв'язується за допомогою системи цінностей. Одні норми й принципи можуть виступати як більш значущі, цінніші для людини, ніж інші. Цінність виникає внаслідок порівняння різних явищ та їхньої оцінки, з визначення того, що є більш, а що менш цінним для людини. І якщо норми мають обов'язковий характер для багатьох людей, то цінності є наслідком власного духовного вибору особистості.

В аспекті детермінації поведінки цінним для людини є або те, в чому вона відчуває потребу, або те, що її цікавить, що їй

подобається. Цінності пов'язані як з потребами, так і з інтересами людини. Потреби та інтереси у людей різні, отже і цінності є різними. Разом з тим, люди часто мають схожі потреби та інтереси. Зокрема, потреба у харчуванні завжди є цінною для людини (правда, не тоді, коли людина переїла). Подібним чином людині може щось подобатись, наприклад, вона може виявляти інтерес до картини видатного художника. Проте ця картина може подобатися й іншим людям. Тоді цінність цієї картини зростає, оскільки вона є предметом інтересу багатьох людей. І у першому, і у другому випадку зростання цінності пов'язане зі збільшенням дефіциту чогось. У цьому аспекті зростає значення екологічних цінностей. Люди відчувають потребу у чистій воді й чистому повітрі тоді, коли їх недостатньо. Оскільки процеси забруднення тривають, чиста вода та чисте повітря стають дедалі ціннішими для людей — життєво цінними. Колись вони стануть ціннішими за деякі теперішні цінності, пов'язані з бажанням мати якомога більше грошей, речей і товарів.

Морально-етична сфера діяльності людини є ціннісно-орієнтованою, оскільки ґрунтується на розрізненні "добра" і "зла". Розрізняючи ці базові поняття, людина вже здійснює оцінку та вибирає те, що є ціннішим, називаючи його "добром". "Добро" завжди вважається вищим за "зло", яке у цьому порівнянні виступає як щось негідне. Втім, світ не є чорно-білим. Він є кольоровим, і кожен колір має велику кількість відтінків. Тому й моральні цінності не можна звести тільки до "добра" і "зла". "Добро" і "зло" є крайніми точками на шкалі моральних цінностей.

Важливо зазначити, що цінності не існують у вигляді аморфної купи чи неструктурованого набору різних цінностей. Вони існують у вигляді системи, характерною ознакою якої є ієрархічність. У такій ієрархічній системі кожна цінність займає певне місце, будучи вищою порівняно з нижчою цінністю та нижчою порівняно з вищою цінністю. Існування цінностей власне і пов'язано з тим, що для людини чи соціальної групи щось є більш значущим, ціннішим, а щось — менш цінним.

У своєму повсякденному житті люди керуються певними моральними принципами, які набувають характеру моральних цінностей, коли вибудовуються у певну ієрархічну систему, в якій кожен принцип має свій пріоритет. Найпріоритетніший моральний принцип виступає як системотворний, оскільки від нього залежить вся ієрархія системи моральних цінностей.

Певні моральні цінності визнаються якщо не усіма людьми, то їхньою переважною більшістю. А от ієрархія цих моральних цінностей може бути у кожної людини (або соціальної групи, або певної культури) своя. Оскільки поведінка людини визначається домінуючою моральною цінністю, то домінування різних моральних цінностей буде призводити до різних дій, іноді діаметрально протилежних.

Наприклад, у мирний час загально визнаним є моральний принцип: "Не вбий!". Але під час війни домінує інший моральний принцип — "Вбий!". Ось як про це пише Л. Д. Троцький: "Що стосується держави, то в мирний час вона обмежується легалізованим вбивством одиниць, щоб під час війни перетворити "загальнообов'язкову" заповідь: "Не вбий!" — у свою протилежність. Найбільш "гуманні" уряди, які у мирний час "ненавидять" війну, проголошують під час війни вищим обов'язком своєї армії знищити якомога більшу частину людства"¹¹². Останню тезу якнайкраще ілюструє уривок зі статті Ілі Еренбурга, надрукованої у газеті "Красная звезда" 24 липня 1942 р. (№ 173): "Ми зрозуміли: німці не люди. Віднині слово "німець" розряджає рушницю. Не будемо говорити. Не будемо обурюватися. Будемо вбивати. Якщо ти не вбив за день хоча б одного німця, твій день пропав. Якщо ти думаєш, що за тебе німця вб'є твій сусід, ти не зрозумів загрози. Якщо ти не вб'єш німця, німець вб'є тебе. Він візьме твоїх і буде мучити їх у своїй клятій Німеччині. Якщо ти не можеш вбити німця кулею, вбий німця штиком. Якщо на твоїй ділянці затишшя, якщо ти чекаєш бою, вбий німця до бою. Якщо ти залишиш німця жити, німець повісить російську людину та зганьбить російську жінку. Якщо ти вбив одного німця, вбий другого — нема для нас нічого веселішого ніж німецькі трупи. Не рахуй днів. Не рахуй верст. Рахуй одне: вбитих тобою німців. Вбий німця! — це просить тебе стара мати. Вбий німця! — це молить тебе дитя. Вбий німця! — це кричить рідна земля. Не промахнись. Не пропусти. Вбий!"¹¹³. Таким чином, під час війни у суспільній свідомості домінує не відомий християнський принцип "Не вбий!", а зовсім протилежний принцип — "Вбий!", який визначає відповідну поведінку багатьох людей не тільки у бойових умовах, але й в умовах мирної праці, налаштованої на

¹¹² Троцький Л. Д. Их мораль и наша // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения. 1991. — М.: Республика, 1992. — С. 219.

¹¹³ Эренбург И. Убей! — <http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/HISTORY/ERENBURG/KILLHIM.HTM>

виробництво озброєння. Зокрема, трудовий ентузіазм радянських людей в роки Великої Вітчизняної війни був спрямований на виробництво зброї, яку у важких умовах виробляли вдень і вночі під гаслом "Все для фронту! Все для перемоги!".

Домінуючі моральні цінності утверджуються у суспільній практиці та в існуючих соціальних інституціях. Для того, щоб домінуючими стали інші моральні цінності, зокрема екологічні, потрібно не тільки змінювати суспільну практику відповідно до цих цінностей, а й створювати соціальні інституції, які орієнтоватимуться на ці цінності.

В античні часи аналогом сучасного поняття "цінність" було поняття "благо" (*agathon*). Арістотель пов'язував життя людини з її діяльністю та вважав благом те, до чого прагнуть люди. На його думку, будь-яка діяльність здійснюється заради певної мети, яка і є благом. Оскільки люди мають різні цілі, реальне різноманіття благ не можна звести до якогось загального блага. Разом з тим, є певна ієрархія цілей, які відповідають різним видам діяльності. Менш важливі цілі підпорядковані більш важливим. Мета, яка завершує цю ієрархію, є найвищим благом.

У сучасній аксіології й етиці найвище благо називають ідеалом. **Ідеал** (від грец. *idea* — вид, образ, ідея) — це:

1) у загальноприйнятому сенсі: а) найвищий ступінь цінного або найкращий, довершений стан будь-якого явища; б) індивідуально прийнятий стандарт (визнаний зразок) чого-небудь, який, як правило, стосується особистих якостей або здібностей;

2) у строгому етичному сенсі: в теоретичному плані — а) найбільш загальне, універсальне і, як правило, абсолютне моральне уявлення (про блага та належне), в нормативному — б) довершеність у відносинах між людьми або (у формі суспільного ідеалу) така організація суспільства, яка забезпечує цю довершеність, в) найвищий зразок моральної особистості¹¹⁴.

Як бачимо, ідеал може бути як індивідуальним, так і суспільним. Це взірць досконалості, який визначає людина чи суспільство внаслідок критичної оцінки наявного соціального буття.

Індивідуальний ідеал вказує на кінцеву мету морального виховання та самовиховання людини на відміну від моральних норм, які спрямовані на щоденне регулювання поведінки людини. Це той зразок особистої поведінки, досягти якого прагне лю-

¹¹⁴ Этика: Энциклопедический словарь / Под ред. Р. Г. Апресяна, А. А. Гусейнова. — М.: Гардарики, 2001. — С. 159–160.

дина. Проте слід пам'ятати, що індивідуальний ідеал має соціальну основу. Він розвивається та змінює свій зміст разом зі зміною умов життєдіяльності людей. Для різних епох характерні свої ідеали особистості: це фізична досконалість в античні часи, лицарська відвага у Середньовіччя, підприємливість і гуманізм в епоху Відродження, багатство та знатне походження в Новий час.

А. А. Гусейнов і Р. Г. Апресян вважають, що індивідуальний ідеал морального удосконалення визначає зміст добра і зла: добро — це те, що наближає до ідеалу, а зло — це те, що віддаляє від нього¹¹⁵. Але таке розуміння добра і зла веде до релятивізму в моральних судженнях, оскільки у різних людей особисті ідеали можуть бути різними, а отже, різними будуть уявлення про добро і зло. Людина дійсно може вважати добром те, що наближає її до визначеного нею самою ідеалу. Але її уявлення про добро може не збігатися з уявленням про добро іншої людини, оскільки остання може мати зовсім інший ідеал. Для поділу цінностей на вищі й нижчі потрібен критерій. Цим критерієм є конкретний зміст понять добра та зла. Уявлення про добро, які домінують у певному суспільстві у певний момент його існування, значною мірою впливають на формування особистих ідеалів.

Якщо індивідуальний ідеал пов'язаний з пошуком морально досконалого взірця поведінки, то **суспільний ідеал** — це образ *довершеного суспільства, в якому узгоджуються інтереси та прагнення різних соціальних груп, їхнє уявлення про вищу справедливість і найкращий суспільний устрій*. А. Швейцер зазначає: "Головне в культурі — не матеріальні досягнення, а те, що індивіди осягають ідеали удосконалення людини та поліпшення соціально-психологічних умов життя народів і всього людства та у своїх поглядах постійно керуються цими ідеалами. Лише у тому разі, якщо індивіди як духовні сили будуть працювати над удосконаленням самих себе та суспільства, стане можливим розв'язати проблеми, що породжуються дійсністю, та забезпечити благотворний в усіх відношеннях загальний прогрес"¹¹⁶.

Індивідуальний і суспільний ідеали лежать в основі ієрархії цінностей. Ідеал є тим системотворним елементом, який визначає структуру системи цінностей. Відповідно, кожному систему цінностей детермінує певний ідеал, який лежить в її основі.

¹¹⁵ Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. Этика. — М.: Гардарики, 1998. — С. 236, 242.

¹¹⁶ Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Избранное: Пер. с нем. — М.: Прометей, 1993. — С. 289.

Оскільки система цінностей має бути цілісною та несуперечливою, зміна ідеалу призводить до зміни ієрархії цінностей.

Загалом можуть існувати принаймні дві ієрархії моральних цінностей: реальна, що ґрунтується на існуючих моральних принципах, та ідеальна, в основі якої лежать етичні принципи та ідеали. Ідеальна ієрархія моральних цінностей може бути комплементарною або навіть альтернативною до існуючої. Якщо окремі люди чи соціальні групи обиратимуть ідеальну ієрархію моральних цінностей, вона стане для них визначальною. Такі люди будуть намагатися діяти відповідно до обраної ієрархії моральних цінностей. Коли людей, які дотримуються нової ієрархії моральних цінностей, стане достатньо багато, нова ієрархія перетвориться на домінуючу і буде визначати новий шлях розвитку суспільства.

Ієрархія моральних цінностей не є застиглою. У суспільстві постійно відбувається боротьба за домінування певних цінностей в ієрархії моральних цінностей. Зміна домінуючої цінності кожен раз визначає новий етап розвитку суспільства. Часто буває так, що ієрархія моральних цінностей, яка склалася у попередню епоху, не відповідає реаліям сьогодення і потребує змін. Етичні принципи вказують, якими можуть бути ці зміни. Етичні принципи, що виступають в ролі етичних ідеалів, спрямовані на зміну ієрархії цінностей таким чином, щоб вони відповідали реаліям часу.

Ідеал є ілюзорним і разом з тим ціннісним відношенням людини до свого майбутнього. М. В. Попов зазначає: "Цінність, спрямована у майбутнє, стає ідеалом, а ідеал стає цінністю — повернутою у сьогодення"¹¹⁷. Завдяки існуванню ідеалу реалізуються мрії та задуми людей. З часом майбутнє стає теперішнім, яке залежить від того, яким люди змалювали собі своє майбутнє. Образ майбутнього перетворюється на реальність, реалізується у повсякденному житті. Свідомий розвиток суспільства пов'язаний з формуванням бачення майбутнього цього суспільства. Майбутнє можливе тільки у вигляді певних уявлень про нього. Будь-який суспільний розвиток як цілеспрямована діяльність повинен мати свою мету. Ця мета має вигляд ідеалу. Якщо суспільний ідеал спрямований на минулі здобутки, то розвиток спрямований на підтримання традиційного суспільства. Якщо ж суспільний ідеал орієнтується на майбутнє, розвиток відбувається у напрямі уявлень про модерне суспільство.

¹¹⁷ Попов М. В. Аксіологія і медицина. — К.: ПАРАПАН, 2003. — С. 72.

Як вже зазначалось, є різниця між тим, що є, і тим, що має бути. Ця суперечність відображає як недосяжність ідеалу, так і постійні намагання його досягти. Прагнення досягти ідеалу і є рушійною силою розвитку як людини, так і суспільства.

Британський філософ Альфред Уайтхед (1861 – 1947) пов'язує пошук і реалізацію суспільного ідеалу з розвитком ідей: "Етичний ідеал — вищий приклад ідей, які формуються свідомо як рушійна сила, що веде суспільство від одного стану до іншого. Оселяючись в головах людей, вони жалять як оводи і світять як маяки. Свідомою силою таких ідей є протилежною безглуздим силам, таким як повені, нашествия варварів або машин. Найвеличніші зміни у світі відбуваються внаслідок спільного впливу цих сил, що йдуть від фізичної та духовної сторони світу"¹¹⁸. У своїй праці "Пригоди ідей" А. Уайтхед пояснює, яким чином нові ідеї утверджуються у суспільному бутті. Перша стадія входження ідей у життя починається з умоглядних здогадів у свідомості невеликої групи обдарованих людей. Надалі ідея поступово втілюється у діяльності громадських і політичних лідерів. З'являється література, що описує надихаючі можливості цієї ідеї. Нова ідея сприяє проведенню деяких перетворень, але соціальна система в цілому зберігає імунітет до нового принципу. Разом з тим, сукупність окремих ініціатив поступово утворює програму реформ. Нарешті в якийсь момент "гліючий вогник, запалений людськими стражданнями, охоплює полум'ям цю програму: настає період швидких змін, освітлений полум'ям цих ідей... У повсякденній свідомості велика ідея подібна до примарного океану, що набігає на береги людського життя хвилями послідовних втілень. Повільно, начебто уві сні, хвилі роблять свою справу, підточуючи скелі закам'янілих звичаїв. Але сьома хвиля несе революцію"¹¹⁹. Для подальшого укорінення в житті ідея має знайти своє відображення у традиціях, що виникають, і в соціальних інституціях, які створюються. При цьому ідея може втратити свій блиск, проте вона стане невід'ємною частиною життя, постійно втілюючись у практичній діяльності.

Головні положення і висновки:

1. Цінності виникають внаслідок порівняння різних явищ та їхньої оцінки, з визначення того, що є більш, а що менш цінним для людини. Морально-етична сфера діяльності людини є ціннісно-орієнтованою, оскільки ґрунтується на розрізненні "добра" і "зла".

¹¹⁸ Уайтхед А. Избранные работы по философии: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1990. — С. 407.

¹¹⁹ Там же. — С. 404–409.

2. Моральні цінності існують у вигляді системи, характерною ознакою якої є ієрархічність. "Добро" і "зло" є крайніми точками на шкалі моральних цінностей.

3. Поведінка людей значною мірою визначається тими цінностями, які домінують в ієрархії моральних цінностей. Домінуючі моральні цінності утверджуються у суспільній практиці та в існуючих соціальних інституціях. Для того, щоб домінуючими стали екологічні цінності, потрібно не тільки змінювати суспільну практику у напрямі екологізації суспільної діяльності, а й створювати соціальні інституції, які орієнтуватимуться на ці цінності.

4. Найвищою цінністю є ідеал, який слугує взірцем досконалості як на індивідуальному рівні, так і на рівні суспільних відносин. Суспільний ідеал — це образ довершеного суспільства, в якому узгоджуються інтереси та прагнення різних соціальних груп, їхня уява про вищу справедливість і найкращий суспільний устрій.

5. Реалізація суспільного ідеалу пов'язана з розвитком ідей: спочатку ідеї є надбанням невеликої групи обдарованих людей; надалі ідея поступово втілюється в діяльності громадських і політичних лідерів; на певному етапі програма реформ, що ґрунтується на новій ідеї, знаходить суспільну підтримку; для подальшого укорінення в житті ідея має знайти своє відображення в нових традиціях і відповідних соціальних інституціях.

1.6 Збалансований розвиток як етичний ідеал

Зло коріниться у тих цінностях, що панують нині у світі. Покажіть мені суспільство, орієнтоване винятково на людину... і я зможу передбачити долю його міст і ландшафтів. Далеко ходити не доведеться, оскільки й так усе, мов на долоні: крамниці з сосисками, мертвотне блимання неону, житла-одноденки, захаращені міста та споганені ліси і луки. Людина, яка живе в цьому антропоморфному та антропоцентричному світі, шукає не єдності з природою, а прагне володіти нею.

Ян Мак-Харг, "Проектувати разом з Природою"

Сучасна філософія розглядає **розвиток** як *особливий тип змін, характерними рисами якого є необоротність, спрямованість і*

*закономірність змін*¹²⁰. Внаслідок розвитку виникає новий якісний стан системи, пов'язаний зі змінами її структури. Якщо орієнтуватися на швидкість змін, то головними типами розвитку є еволюція та революція. Якщо ж говорити про напрям розвитку, то ключовими є поняття прогресу та регресу. В соціальних науках поняття розвитку стосується як індивідів, так і громад, регіонів і суспільства в цілому.

Стосовно суспільства є сенс наголосити на певних відмінностях понять "еволюція" та "розвиток". Річ у тім, що на природні еволюційні процеси все більше і більше впливає діяльність людського суспільства, яка, за словами В. І. Вернадського, стала настільки потужною, що її можна прирівняти до дії геологічної сили. Зараз встановлено, що господарська діяльність людства за масою сировини, яка видобувається і переробляється (100 Гт/рік), займає проміжне положення між синтезом органічної речовини біосферою (1000 Гт/рік у живій масі) та сучасною вулканічною діяльністю (10 Гт вулканічної речовини щорічно)¹²¹.

Нині природна еволюція в багатьох аспектах перетворюється на соціоприродну еволюцію, спрямування якої все більше визначається розумовою діяльністю людини. Щоб виокремити ту складову соціоприродної еволюції, що визначається саме цілераціональною діяльністю людини, доцільно говорити про розвиток суспільства, який в цьому разі розглядається як керована, цілеспрямована еволюція суспільства. В економічних і політичних науках поняття "розвитку" використовується саме в такому контексті. Можна сказати, що еволюція іманентно притаманна людському суспільству, а розвиток починається на певному історичному етапі. Цей етап, як вважає Л. Н. Семенова, характеризується особливою раціоналістичною європейською ментальністю¹²².

І еволюція, і розвиток стосуються суспільних змін. Коли використовується поняття "еволюція", то на перший план виходить дослідження головних тенденцій суспільних змін, пошук суспільних закономірностей. Переважно йдеться про зміни, які відбулися в минулому і на які дослідники цих змін не можуть вплинути.

Коли ж говорять про розвиток суспільства, зокрема у політичному значенні, то йдеться про процес, спрямований у майбутнє.

¹²⁰ Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. — М.: Сов. энциклопедия, 1983. — С. 561.

¹²¹ Урсул А. Д. Переход цивилизации и России к устойчивому развитию. — М.: Изд-во РАГС, 2005. — С. 16.

¹²² Семенова Л. Н. Устойчивое развитие. — Алматы: Фонд "XXI век", 1997. — С. 14.

Тут політики, громадські діячі та й усі люди загалом виступають суб'єктами розвитку, оскільки вони можуть на нього впливати. Від їхньої поведінки залежить, яким буде суспільство, в якому напрямі воно буде розвиватися. Оскільки люди зацікавлені у своєму майбутньому, предметом їхнього інтересу є як їх особистий розвиток, так і розвиток того суспільства, в якому вони живуть. Цей інтерес до розвитку пов'язаний з цілераціональною діяльністю людини, з її бажанням будувати власну долю своїми силами.

Соціокультурна еволюція є предметом дослідження історії, антропології, філософії, соціології, історії моралі. Проте, коли мова йде про майбутній розвиток суспільства, то це вже справа політики, економіки, державного управління, футурології й етики. Це ті сфери людської діяльності, де люди виступають не тільки як дослідники певних суспільних процесів, а й як активні їх учасники. Оскільки люди постійно вибирають між тим чи іншим варіантом розвитку подій, вони доволі часто опиняються в ситуації морального вибору, коли перевагу треба віддати тим чи іншим цінностям і від їхнього вибору часто залежить не тільки власне життя, а й життя інших людей. В цьому сенсі проблеми розвитку є водночас етичними проблемами, а отже, потребують етичного аналізу.

Визначальним чинником будь-якої парадигми розвитку є мета розвитку. В домінуючій парадигмі розвитку такою метою є підвищення добробуту населення. Як правило, не розглядаються будь-які обмеження, що можуть перешкодити досягненню цієї мети. Проте існують природні межі Землі, врахування яких з необхідністю веде до перегляду мети суспільного розвитку.

У 1950–1960-х роках розвиток пов'язували тільки з економічним прогресом і зростанням економічної ефективності. Проте на початку 1970-х років у зв'язку з несправедливим розподілом прибутків і зі зростанням кількості бідних у країнах, що розвиваються, парадигма розвитку змінилася. Питання соціальної справедливості були визнані такими ж важливими, як і питання зростання економічної ефективності. Проте й цей підхід до реалізації проектів розвитку не дав бажаних результатів. Зростаюче споживання природних ресурсів призвело до деградації довкілля та негативно вплинуло на здоров'я людей. Реальною загрозою стала проблема "меж зростання", на яку в 1972 р. звернув увагу світової громадськості Римський клуб. Щоб уникнути екологічної кризи, в концепцію розвитку необхідно було включити третю мету — збереження довкілля. Вперше на це звернула увагу

Конференція ООН з довкілля людини (1972 р., Стокгольм), яка визнала актуальність екологічної проблематики та необхідність створення дієвих міжнародних механізмів для її розв'язання.

У 1980-х роках набула популярності концепція збалансованого розвитку (*sustainable development*). Термін "*sustainable*" (з англ. — той, що підтримує, тривалий, безперервний) використовувався у 1960—1970-х роках в біології та популяційній динаміці для позначення здатності екосистем зберігати свою структуру та функції під впливом зовнішніх чинників, знаходитися у стані динамічної рівноваги (йдеться про застосування в біології принципу Ле Шательє — Брауна). Згодом його було застосовано до економічного розвитку з метою визначення меж допустимого розвитку економіки. Треба було знайти такий тип розвитку, який забезпечував би можливість довготривалого соціально-економічного розвитку і не призводив би до деградації навколишнього середовища (тобто не підривав би ресурсну основу розвитку).

Термін "збалансований розвиток" з'явився у 1980 р., коли вийшла "Всесвітня стратегія охорони природи" (ВСОП), підготовлена Міжнародною спілкою охорони природи (IUCN). Ця стратегія висунула принципово нове положення: **збереження природи нерозривно пов'язане з питаннями розвитку**. Розвиток суспільства має відбуватися за умов збереження природи. В стратегії говорилося, що необхідно змінити ставлення людини до довкілля і що потрібна нова етика, щоб люди могли жити в гармонії з природою, від якої залежить їхнє виживання та добробут.

Поняття "збалансований розвиток" почало широко застосовуватися після публікації у 1987 р. звіту Міжнародної комісії з довкілля та розвитку "Наше спільне майбутнє", підготовленого під керівництвом Г. Х. Брундтланд. З цього часу термін "збалансований розвиток" набув політичного забарвлення. Комісія Брундтланд розуміла під **збалансованим розвитком** такий *розвиток, який дає змогу задовольнити потреби теперішніх поколінь і залишає можливість майбутнім поколінням задовольнити їхні потреби*¹²³. Автори звіту дійшли висновку, що виживання та добробут людини залежатимуть від того, чи вдасться досягти успіху у справі піднесення принципів збалансованого розвитку до рівня глобальної етики¹²⁴.

¹²³ Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде (МКОСР): Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1989. — С. 20.

¹²⁴ Там же. — С. 20, 276.

Через 10 років після виходу "Всесвітньої стратегії охорони природи" Міжнародна спілка охорони природи спільно з Програмою ООН з навколишнього середовища (UNEP) та Всесвітнім фондом дикої природи (WWF) підготувала Стратегію збалансованого життя "Турбота про Землю". В цій стратегії збалансований розвиток розглядався як *"поліпшення якості життя людини в межах потенційної місткості (carrying capacity) екосистем, що забезпечують життєдіяльність"*¹²⁵. На відміну від визначення Комісії Брундтланд, що концентрується на задоволенні потреб людини (які, як відомо, мають властивість постійно зростати), це визначення фокусується на встановленні природних меж суспільного розвитку, врахування яких може дати змогу людству уникнути колективного суїциду. Воно також має евристичну цінність, спонукаючи до дослідження здатності екосистем підтримувати життєдіяльність людства.

Концепція збалансованого розвитку набула провідного статусу після Конференції ООН з довкілля та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992) і знайшла відображення у прийнятому на конференції "Порядку денному на XXI століття". Світове співтовариство визнало, що збалансований розвиток "повинен стати пріоритетним питанням порядку денного міжнародного співробітництва"¹²⁶. Збалансований розвиток визначався як *розвиток, що задовольняє потреби нинішнього покоління, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольнити свої потреби*. Таке визначення збалансованого розвитку було спрямоване на те, щоб отримати підтримку як прихильників пріоритетності економічного розвитку (оскільки головна мета в цьому визначенні — задоволення потреб людини), так і тих, кого головним чином турбує необхідність збереження довкілля.

Надалі термін "збалансований розвиток" "набув майже культового звучання і став чимось на зразок мантри"¹²⁷. Він став популярним, хоча не всі розуміли, що він точно означає. Загально-визнаним є розуміння збалансованого розвитку як гармонійного поєднання його економічної, соціальної та екологічної складових. Разом з тим часто трапляються словосполучення "стійкий еко-

¹²⁵ Caring for the Earth. A Strategy for Sustainable Living. — Gland, Switzerland: IUCN/UNEP/WWF, 1991. — Р. 10.

¹²⁶ Програма дій "Порядок денний на XXI століття": Пер. з англ. — К.: Інтелсфера, 2000. — С. 8.

¹²⁷ Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. — К.: Інтелсфера, 2002. — С. 1–2.

номічний розвиток", "сталий соціальний розвиток", "екологічно збалансований розвиток", які роблять наголос на окремій складовій збалансованого розвитку і, по суті, відходять від ідеї узгодження трьох складових розвитку.

Неоднозначність визначення терміна "*sustainable development*" призвела до неадекватного перекладу його на російську мову ("устойчивое развитие"). Академік М. М. Мойсеев вважає, що словосполучення "припустимий" або "самопідтримний" розвиток більше відображало б сутність терміна "*sustainable development*", акцентуючи увагу на існуючих природно-ресурсних обмеженнях розвитку та на необхідності враховувати ці обмеження при плануванні розвитку¹²⁸. Йдеться про розвиток, який міг би тривати достатньо довго внаслідок того, що він би не підривав свою матеріально-ресурсну базу через її надмірне використання, і таким чином "сам би себе підтримував".

В українській мові набув популярності термін "сталий розвиток". Він з'явився внаслідок перекладу терміна "устойчивое развитие" з російської мови, а не безпосереднього перекладу терміна "*sustainable development*" з англійської. Це призвело до певної суперечливості словосполучення "сталий розвиток", оскільки слово "сталий" асоціюється з постійністю та незмінністю, а "розвиток" за означенням передбачає наявність змін. Поняття "сталий розвиток" є оксимороном (з давньогрец. — дотепна дурість) — сполученням слів з протилежним змістом. Оскільки термін "сталий розвиток" утвердився у законодавстві України, перейти до застосування адекватного терміна буде досить складно.

У цій книзі використовується термін "збалансований розвиток", щоб наголосити на необхідності постійно знаходити розумний баланс між економічною, соціальною та екологічною складовими розвитку, не віддаючи перевагу якійсь одній складовій. Орієнтація лише на економічний розвиток призвела як до зростаючого розшарування населення Землі за доходами, так і до деградації довкілля. Якщо віддати перевагу соціальній складовій розвитку, тоді розвиток перетвориться на перерозподіл природних ресурсів і продуктів економічного розвитку та їхнє спільне "проїдання". Не можна також віддати беззаперечний пріоритет екологічній складовій розвитку, оскільки це може призвести до

¹²⁸ Мойсеев Н. Н. "Устойчивое развитие" или "Стратегия переходного периода" // План действий — "Устойчивые Нидерланды": Пер. с англ. — М.: Экспресс-"ЗМ", 1995. — С. 3—18.

зневажання людей, мізантропії та застосування мальтузіанських "рецептів" розвитку. Збалансований розвиток передбачає постійний пошук балансу між трьома складовими розвитку. Він ґрунтується на творчому підході до проблем розвитку, а не на бездумному, автоматичному та догматичному застосуванні моделей розвитку, вироблених у попередні історичні епохи. У цьому сенсі це справді людський розвиток, оскільки він передбачає постійне застосування спільного людського розуму для оцінки існуючої ситуації та пошуку спільних шляхів вирішення наявних проблем розвитку. Лише досягнення збалансованості між трьома складовими розвитку дасть змогу перейти до такого суспільного розвитку, який не виснажуватиме природні та людські ресурси, а тому матиме можливість тривати достатньо довго.

На думку американського економіста Германа Дейлі, суть ідеї збалансованого розвитку є простою і зрозумілою. Вона полягає в тому, щоб "утримувати економічну підсистему в межах певного масштабу, який дає можливість екосистемі постійно її живити та підтримувати"¹²⁹. Г. Дейлі визначає збалансований розвиток як *розвиток без зростання — без зростання продуктивності за межі здатності екосистем відновлюватися і поглинати забруднення*. Межі економічного зростання, межі матеріального виробництва та споживання визначаються потенційною місткістю екологічних систем життєзабезпечення.

У цій праці **збалансований розвиток** розглядається як *такий розвиток країн і регіонів, коли економічне зростання, матеріальне виробництво та споживання, а також інші види діяльності суспільства відбуваються в межах, які визначаються здатністю екосистем відновлюватися, поглинати забруднення та підтримувати життєдіяльність теперішніх і майбутніх поколінь*. Таке визначення є певною модифікацією визначення Г. Дейлі.

Концепція збалансованого розвитку постала як відповідь на виклик часу. Вона виступає як альтернатива панівній моделі сучасного розвитку, що ґрунтується на розгляді природи тільки як джерела сировини для виробництва різноманітних товарів.

Необхідно зазначити, що забезпечення збалансованого розвитку — це не технічна проблема, для вирішення якої необхідні нові технічні засоби чи технології. Це проблема зміни суспільних відносин і формування такого суспільства, яке не руйнуватиме

¹²⁹ Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. — К.: Інтелсфера, 2002. — С. 32.

середовище свого існування. Створення образу такого суспільства "допомагає сфокусувати увагу на наборі цінностей та етичних і моральних принципів, якими має скеровуватися наша діяльність як індивідуальна, так і на рівні інституційних структур (державних, неурядових, бізнесових і т. д.)"¹³⁰.

Збалансований розвиток — це також не суто наукова проблема. Звичайно, без наукових знань неможливо сформувати образ майбутнього екобезпечного та демократичного суспільства. Проте проблема збалансованого розвитку — це не проблема відсутності знань. Наука може описати з різними ступенями точності те, що є, і меншою мірою може допомогти оцінити те, що **може бути**. Але наука не може сказати, що **повинно бути**, а це — ключове питання збалансованого розвитку. До того ж і наука, і техніка нині спрямовані на підкорення природи, використання природних ресурсів для задоволення зростаючих потреб людини. Нині наука і техніка виступають як інструмент влади людини над природою.

Перехід до збалансованого розвитку — це етичний перехід, це зсув у ціннісних орієнтаціях багатьох людей. Збалансований розвиток є етичним ідеалом і як будь-який суспільний ідеал концепція збалансованого розвитку виступає дороговказом для створення суспільства, яке буде знаходитися в гармонії з природою. Руйнування біосфери, перш за все і найбільше, залежить від марнотратного стилю життя світових привілейованих груп. Проблема бідності має те саме джерело. Тому етичним ідеалом має бути повага до природного та культурного різноманіття й відповідальність за його збереження. Р. Котарі визначає такі критерії для збалансованого розвитку як етичного ідеалу¹³¹:

- цілісний погляд на розвиток;
- справедливість, яка базується на автономії та самореалізації різноманітних істот, замість структури залежності, що ґрунтується на допомозі та передачі технологій з метою надання країнам, які розвиваються, можливості наздогнати розвинені країни;
- наголос на принципі участі;
- акцент на важливості місцевих умов та цінності різноманіття;

¹³⁰ Viederman S. Knowledge for Sustainable Development: What Do We Need to Know? // A Sustainable World: Defining and Measuring Sustainable Development / Ed. by T. C. Trzyna. — Sacramento; Claremont: IUCN/ICEP, 1995. — P. 36–43.

¹³¹ Kotthari R. Environment, Technology, and Ethics // Ethics of Environment and Development: Global Challenge, International Response / Ed. by J. R. Engel, J. G. Engel. — Tucson: Univ. Arizona Press, 1990. — P. 34.

- відповідальність перед майбутніми поколіннями;
- космічний погляд на життя як на священне явище.

Як зазначає Р. Енгель, є принаймні п'ять причин зростання інтересу до етичних питань при обговоренні проблем збалансованого розвитку¹³²:

1. Є нове розуміння значення цінностей у суспільстві. Представники соціальних наук упродовж тривалого часу робили наголос на політичних, соціальних та економічних чинниках людської поведінки і мало уваги приділяли культурним чинникам. Разом з тим виявилось, що саме культурні чинники відіграють критичну роль у тому, яким чином люди адаптуються до довкілля і який тип політичних та економічних відносин вони підтримують. Тому зростає розуміння того, що збалансований розвиток у будь-якій країні має залежати від культурної спадщини та релігійних традицій суспільства.

2. По-новому оцінюються можливості моральної мотивації людей дбати про своє довкілля. Це пов'язано зі зростанням сили й чисельності соціальних рухів, спрямованих на збереження довкілля та альтернативний розвиток.

3. Етика дозволяє робити наголос на цінностях в процесі прийняття політичних рішень і дає моральне обґрунтування альтернативних напрямків дій. Етичні міркування є такими ж важливими, як і наукові, технічні та правові.

4. Етика допомагає розв'язати деякі з конфліктів, які стосуються головних цінностей і які заважають здійснювати природоохоронні проекти. Наприклад, конфлікт між стратегією збереження ресурсів, що наголошує на ефективному і тривалому використанні природних ресурсів, і екоцентризмом, який наполягає на збереженні природних ландшафтів.

5. Етика допомагає визначити нову соціальну парадигму, яка сприятиме збалансованому розвитку кожного регіону світу.

Оскільки потреба у збалансованому розвитку виникла у зв'язку з появою та загостренням екологічних проблем, важливим завданням етики збалансованого розвитку є пошук можливостей поєднати традиційну антропоцентричну етику з екологічною етикою, яка розглядає етичні аспекти взаємодії суспільства з природою. Тому у цій праці більше уваги приділяється екологічній складовій збалансованого розвитку і відповідно екологічній етиці.

Екологічна етика як напрям сучасної філософії почала формуватися саме у зв'язку з осмисленням причин і наслідків еко-

¹³² Engel J. R. The ethics of sustainable development // Там же. — Р. 6–8.

логічної кризи та пошуком соціально прийнятних способів її подолання. Дослідники звернули увагу на глибокий розрив між екологічним та етичним розвитком і дійшли висновку, що екологічна криза — це наслідок неправильних ціннісних орієнтацій, якими керується людина у своїй практичній діяльності, перетворюючи природний світ.

Екологічну етику розглядають як один з напрямів прикладної етики, як етику, спрямовану на розгляд екологічних проблем. Але питання полягає в тому, чи є цей новий напрям прикладної етики одним з видів утилітаристської, гедоністичної, евдемонічної або якоїсь іншої антропоцентричної етики? Чи він наповнює етичну проблематику новим змістом, пов'язаним з формуванням нового світогляду, нового ставлення не тільки до природи, а й до людських стосунків, негаразди в яких призводять до проблем, зокрема й екологічних, які загрожують продовженню безпечного існування людства на Землі?

Екологічна етика — це наука про мораль, орієнтовану як на моральні відносини між людьми, так і на моральне ставлення людини до природи, до всього живого світу. Її предмет — вивчення засад морального ставлення людини до природи, аналіз стереотипів людської поведінки, які призводять до екологічних проблем, пошук етичних ідеалів ставлення людини до природи, які дадуть змогу подолати екологічну кризу. Екологічна етика не тільки аналізує певні принципи ставлення людини до природи і стереотипи людської поведінки, які призводять до екологічних проблем, а й виявляє нові принципи та нові підходи до взаємовідносин у системі "людина-природа", нові моделі поведінки, які сприятимуть розв'язанню екологічних проблем.

Наголос на екологічній етиці є істотним для етики збалансованого розвитку, оскільки мова йде про новий тип розвитку, який допоможе уникнути екологічних проблем, або, принаймні, пом'якшити антропогенний вплив на природу. Завдання полягає в тому, щоб поєднати екологічні питання з питаннями розвитку. Як зазначає Деніс Гуле, необхідно забезпечити, щоб "етика розвитку увійшла в екологічну політику, а з іншого боку, щоб екологічна етика була предметом головного розгляду при формулюванні політики розвитку"¹³³. Актуальною є пошук такої етичної концепції, яка зможе поєднати вимоги трьох головних етичних цінностей — свободи, справедливості та поваги до природи.

¹³³ Goulet D. Development ethics and ecological wisdom // Там же. — Р. 36.

Головні положення та висновки:

1. Проблеми розвитку — це не тільки наукові, технічні, правові, економічні та політичні проблеми. Це ще й етичні проблеми. Тому вони потребують також і етичного аналізу.

2. У домінуючій парадигмі метою розвитку є підвищення добробуту населення. Разом з тим існують природні межі Землі, які не дозволяють підвищувати людський добробут безмежно. Врахування цих природних меж веде до перегляду мети суспільного розвитку.

3. Збалансований розвиток — такий розвиток країн і регіонів, коли економічне зростання, матеріальне виробництво та споживання, а також інші види діяльності суспільства відбуваються в межах, які визначаються здатністю екосистем відновлюватися, поглинати забруднення та підтримувати життєдіяльність теперішніх і майбутніх поколінь.

4. Перехід до збалансованого розвитку — це не технічна проблема, а також не суто наукова проблема. Перехід до збалансованого розвитку — це етичний перехід, це зсув у ціннісних орієнтаціях багатьох людей. Збалансований розвиток — це етичний ідеал, спрямований на створення такого суспільства, життєдіяльність якого не призводитиме до руйнування біосфери.

5. Важливим завданням етики збалансованого розвитку є пошук можливостей поєднання традиційної антропоцентричної та екологічної етики, пошук такої етичної концепції, яка зможе поєднати вимоги трьох головних етичних цінностей — свободи, справедливості та поваги до природи.

6. Екологічна етика — це наука про мораль, орієнтовану як на моральні відносини між людьми, так і на моральне ставлення людини до природи, до всього живого світу. Її предмет — вивчення засад морального ставлення людини до природи, аналіз стереотипів людської поведінки, які призводять до екологічних проблем, пошук етичних ідеалів ставлення людини до природи, які дозволять подолати екологічну кризу.

7. Етичний ідеал збалансованого розвитку має знайти своє відображення в політиці збалансованого розвитку, яка в свою чергу сприятиме створенню інституцій збалансованого розвитку. Коли такі інституції стануть звичними і коли їхнє функціонування дозволить знайти оптимальний баланс між природоперетворювальною і природоохоронною діяльністю людини, тоді можна буде говорити про втілення ідеалу збалансованого розвитку.

РОЗДІЛ 2. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ ПОСТУП ЛЮДСТВА І МОРАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДИНИ

2.1 Реконструкція соціокультурної еволюції моралі: екологічний аспект

Когда-то темный и косматый зверь,
Сойдя с ума, очнулся человеком, —
Опаснейшим и злейшим из зверей —
Безумным логикой
И одержимым верой...

Максимилиан Волошин, "Путиами Каина"

Перед тим, як розглядати розвиток етичних уявлень щодо ставлення людини до природи у напрямі до етики збалансованого розвитку, варто з'ясувати, які моральні традиції сформувалися внаслідок соціокультурної еволюції людства та які моральні принципи домінують у сучасному суспільстві. У цьому підрозділі розглянуто етапи еволюції моралі, форми моралі та основні принципи кожної з цих форм. Головна ідея цього підрозділу полягає в тому, що еволюція моралі визначала і визначає розвиток адаптаційної стратегії людства в його відносинах з довкіллям. Мораль виступає суто людським засобом пристосування людей до життя на Землі.

Безперечною ознакою людства є його належність до двох світів — природно-еволюційного та культурно-історичного. Відповідно його розвиток визначається як біологічною, так і соціокультурною еволюцією. Саме завдяки соціокультурній еволюції відбувся стрімкий прогрес людини як біологічного виду. Фінський вчений П. Куусі відзначає, що у кількісному відношенні люди впродовж останніх 3 млн років були рідкісним видом, впродовж останніх 10 тис. років — поширеним видом, впродовж двох останніх століть — дуже поширеним видом¹³⁴. Поява і розвиток моралі сприяли підвищенню адаптаційних можливостей людської популяції та зростанню її чисельності.

¹³⁴ Кууси П. Этот человеческий мир: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1988. — С. 32.

У процесі біологічної еволюції тваринного світу вид *Homo sapiens* виник на стику двох тенденцій розвитку: 1) постійно зменшуваної детермінованості поведінки інстинктами та 2) збільшення мозку¹³⁵. Якщо у тварин поведінка регулюється інстинктами, то у первісних людей функцію регулювання поведінки та міжлюдських стосунків почала виконувати мораль. Дослідники зазначають, що з появою людини — істоти, наділеної розумовими здібностями, — еволюція життя на планеті визначається вже не тільки природною, а й соціокультурною еволюцією. Проте це зовсім не означає, що діяльність людини є розумною за своїми наслідками в розумінні досягнення гармонійних відносин між людьми чи гармонійної взаємодії людства і природи. Якнайкраще цю тезу підкреслює поява глобальних проблем. Наявність у людини розумових здібностей аж ніяк не свідчить про те, що дії цієї людини будуть розумними. Навіть навпаки. А. Бергсон зазначає: "*Homo sapiens*, єдине створіння, наділене розумом, — це також єдине створіння, яке може ставити своє життя у залежність від глибоко нерозумних явищ"¹³⁶.

Питання про те, чому поведінка людини детермінована "глибоко нерозумними" чинниками, хвилювало багатьох дослідників. Втім, відповіді на це питання немає й досі. На думку Ф. Гаєка, це пов'язано з тим, що "настільки важливий і цікавий процес, як еволюційний добір моральних традицій, досліджували дуже мало, а також дуже рідко враховували напрям, який ці традиції надавали розвитку цивілізації"¹³⁷.

Пропонуючи еволюційний підхід до розвитку культури, Ф. Гаєк розглядає риси подібності й відмінності між біологічною та культурною еволюцією¹³⁸ (табл. 6). Аналогічне порівняння проводять також Р. С. Карпінська і С. А. Нікольський¹³⁹.

Угорський біолог Вільмош Чаньї здійснив спробу поєднати теорії біологічної та культурної еволюції у загальній теорії еволюції. Спільною рисою цих двох типів еволюції, на його думку, є те, що біологічні й соціальні системи формуються та підтримують себе за допомогою процесу реплікації. Кожна система має власну реплікативну

¹³⁵ Фромм Э. Иметь или быть? Пер. с англ. — К.: Ника-Центр, 1998. — С. 314.

¹³⁶ Бергсон А. Два источника морали и религии. — М.: Канон, 1994. — С. 109.

¹³⁷ Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма: Пер с англ. — М.: Новости, 1992. — С. 91.

¹³⁸ Там же. — С. 45–49.

¹³⁹ Карпинская Р. С., Никольский С. А. Социобиология: критический анализ. — М.: Мысль, 1988. — С. 136–137.

Таблиця 6. Порівняння біологічної та культурної еволюції (за Ф. Гаєком)

Біологічна еволюція	Культурна еволюція
1. Набуті ознаки не успадковуються.	1. Весь розвиток культури ґрунтується на наслідуванні не вроджених, а набутих ознак у вигляді правил, що регулюють взаємовідносини індивідів.
2. Генетична інформація передається від батьків.	2. Навички та інформація передаються не тільки від батьків, а й від численної кількості попередників.
3. Розвивається повільно.	3. Розвивається значно швидше, ніж біологічна еволюція.
4. Фокусується на індивідах.	4. Виявляється у груповому відборі.
1. І біологічна, і культурна еволюція – це процес неперервного пристосування до випадкових обставин і подій, які неможливо передбачити. 2. Ні та, ні та не знають нічого схожого на “закони еволюції” або “непорушні закони історичного розвитку”. 3. І та, і та спираються на принципи мінливості, пристосування і добору.	

інформацію, яка формує і розширює систему, а також утримує її від розпаду. На біологічному рівні реплікація відбувається за допомогою генетичного коду і ДНК, на соціальному — за допомогою ідей. В. Чаньї відзначає, що реплікація ідей необхідна спочатку на рівні формування, а надалі — на рівні підтримки суспільних систем¹⁴⁰.

Можна визначити такі головні елементи соціальних систем реплікації:

- 1) ідеї/цінності/традиції;
- 2) система поширення реплікативної інформації (сім'я, освіта, право, ідеологія);
- 3) соціальні інституції, які підтримують ідеї/цінності/традиції;
- 4) люди, які є носіями ідей/цінностей/традицій.

Слід зазначити, що термін "інституція" (від лат. *institutum* — устрій, установа) в соціології вживається у двох значеннях. По-перше, соціальною інституцією називають будь-яку стійку форму організації та регулювання суспільних відносин. Розрізняють економічні, політичні, правові, моральні, культурні та інші соціальні інституції, які забезпечують історичне успадкування культури, її засвоєння, соціалізацію індивідів, регулювання, координацію та інші види впорядкування суспільних відносин.

¹⁴⁰ Csanyi V. General Theory of Evolution. — Budapest, 1982. — 124 p.

У цьому розумінні соціальна інституція є сукупністю груп, установ і організацій. По-друге, інституція постає як "установа", яка створена для поєднання індивідів і регуляції їхніх дій у межах чітко визначених функцій. У цьому сенсі мораль виступає як форма нормативної позаінституційної регуляції (на відміну від правової регуляції, яка є інституційною). Для соціальних систем реплікації соціальні інституції важливі з погляду як інституційної, так і позаінституційної регуляції.

А. Бергсон вказує на існування соціальної системи передачі спадкової інформації, яка знаходить своє втілення в еволюції моралі: "Саме у моральних звичаях, в інституціях, навіть у мові розташовуються моральні надбання; вони передаються надалі неперервним вихованням: так переходять від генерації до генерації звички, які зрештою вважають спадковими"¹⁴¹. Виходячи з цієї засадової тези, А. Бергсон вважає, що мораль виникла одночасно з людським родом.

Як зазначає А. Леопольд, мораль спочатку регулювала відносини між індивідами. Пізніше етичні вчення висвітлювали відносини між індивідом та суспільством. Тепер в етиці потрібен новий підхід, який регулюватиме ставлення людини до природи¹⁴².

Еволюція моралі та етики схематично зображена на рис. 6¹⁴³. Представлені на цій схемі етапи еволюції моралі й етики далі розглянемо більш детально.

До появи людини, якщо й була протомораль, то моралі, а тим більше етики не існувало. Регуляція відносин між членами будь-якої біологічної спільноти здійснювалася (і здійснюється зараз) на основі біологічних законів. Для окремої істоти головним був (і є) її власний інстинкт самозбереження, її власне неусвідомлене "я". Інстинкт самозбереження з найдавніших часів детермінує поведінку живих істот. Це один із найстаріших інстинктів людини — старіший навіть за неї. Інстинкт самозбереження визначає боротьбу живої істоти за своє існування проти несприятливих біотичних й абіотичних чинників довкілля.

¹⁴¹ Бергсон А. Два источника морали и религии: Пер. с фр. — М.: Канон, 1994. — С. 295.

¹⁴² Леопольд А. Альманах "Сэнд каунти" // Экологическая антология: Экологические произведения западных авторов: Пер. с англ. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — С. 51.

¹⁴³ Nash R. The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics. — Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1989. — P. 5.

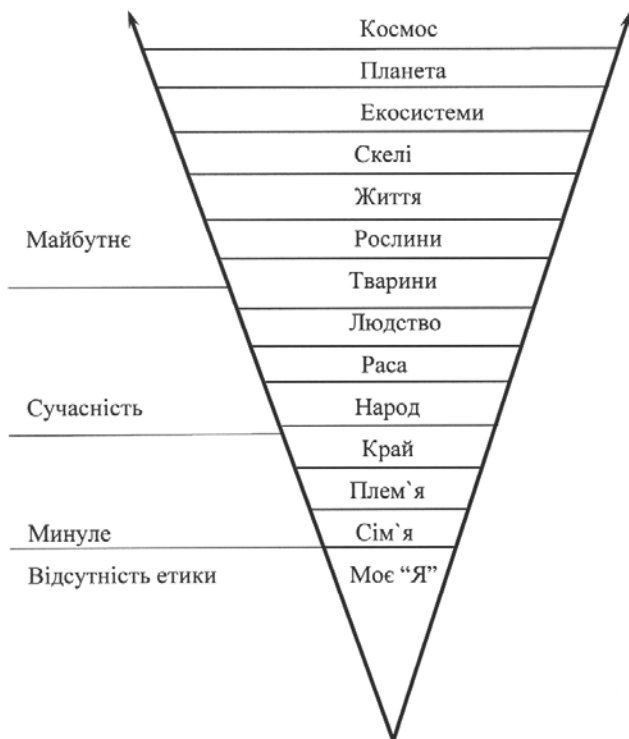

Рис. 6. Еволюція моралі й етики

Групова мораль

Біологічна еволюція йшла у напрямі підтримання властивостей колективної поведінки тварин, а надалі й людини. Людина виникла як громадська істота. П. О. Кропоткін зазначає, що "виникнення суспільства на Землі передувало виникненню людини"¹⁴⁴. Громадівство у тварин і соціальність людини виявилися потужними чинниками пристосування громадських тварин і людини до довкілля. Саме завдяки громадівству первісні люди змогли, незважаючи на свої слабкі фізичні можливості, належним чином протистояти несприятливим природним умовам та численним конкурентам. Архетип громадівства пов'язаний з появою такої спільноти як "сім'я", оскільки громада у первісних людей, як

і у багатьох громадських тварин, переважно складалася з членів однієї сім'ї. Ч. Дарвін, П. О. Кропоткін, І. Я. Франко¹⁴⁵ та інші дослідники розглядали громадівство у тварин як прототип людської моралі. Характерними рисами цієї протоморалі є як боротьба за існування, так і взаємодопомога, кооперація між особинами, видами тощо.

Важливо відзначити, що боротьба за існування точиться не стільки на міжвидовому, скільки на внутрішньовидовому рівні. Цю тезу ілюструє приклад соціальної організації пацюків. Австрійський етолог Конрад Лоренц (1903—1989) засвідчує, що пацюки у ставленні до членів власної спільноти є істинним зразком усіх соціальних чеснот. Дорослі пацюки ставляться до своїх дітей дбайливо і навіть з певною ніжністю, причому це характерна риса не тільки матерів, а й близьких та далеких родичів молодих пацюків. К. Лоренц відзначає, що спільноти пацюків, як і громадських комах, по суті, є членами однієї сім'ї, оскільки походять від однієї пари, що заснувала колонію. Всередині зграї не буває серйозної боротьби, у крайньому випадку — невеличкі конфлікти, які розв'язуються за допомогою легеньких ударів лапками, але ніколи за допомогою укусів. Проте ставлення пацюків до "чужаків" — членів іншої зграї — зовсім інше. Це настільки вороже ставлення, що воно призводить до швидкої смерті чужинця. К. Лоренц зазначає: "Те, що роблять пацюки, коли на їхню ділянку потрапляє член чужого клану пацюків — або його підсаджує експериментатор, — це одна з найвражаючих, найжахливіших та найогидніших речей, які можна спостерігати у тварин... Жереб чужого пацюка воістину жахливий. Найкраще, що з ним може трапитися, — його завалить шок від непомірного жаху. Інакше його родичі повільно його пошматують. Рідко можна побачити у тварини відчай, панічний жах... як у такого пацюка, який готовий до того, що пацюки скарають його на смерть: він більше не захищається!"¹⁴⁶. Уже ці результати етологічних досліджень показують, що у відносинах між тваринами чітко простежується дихотомія "свої-чужі". Члени групи — "свої", всі інші — "чужі". Взаємовідносини між членами групи часто характеризуються взаємодопомогою і альтруїзмом. Ставлення до інших груп — завжди вороже.

¹⁴⁴ Кропоткін П. А. Этика: Избранные труды. — М.: Политиздат, 1991. — С. 127.

¹⁴⁵ Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1986. — Т. 45:

Філософські праці. — 574 с.

¹⁴⁶ Лоренц К. Агрессия (так называемое "зло"): Пер. с нем. — М.: Прогресс-Универс, 1994. — С. 165—167.

Характерною рисою громадських тварин є турбота про своє потомство, інстинкт материнства. Альтруїзм громадських тварин у ставленні до потомства визначається особливостями біологічної еволюції, що ґрунтується на передачі генетичної інформації. Проте цей альтруїзм не поширюється на репродуктивно нейтральних індивідів (калік, старих), які з погляду інтересів виду не мають жодного значення. Ці індивіди першими стають жертвами хижаків і останніми допускаються до здобичі. Навіть у найближчих родичів людини — шимпанзе — індивіди похилого віку фактично є покидьками суспільства.

Отже, егоїзм і альтруїзм у тварин рівною мірою зумовлені інстинктами. Подібним чином егоїзм і альтруїзм первісних людей впливали з групової моралі, яка поширювалася лише на членів свого роду чи племені й зовсім не торкалася інших людей. Групова мораль швидше відповідала груповому егоїзму як інстинкту самозбереження групи. Індивідуальний егоїзм виникне згодом, коли людина усвідомить своє "Я" і свої власні, особисті, а не групові інтереси.

Поведінка людини починає визначатися не тільки біологічною, а й культурною еволюцією з появою палеоантропа 170–110 тис. років тому. У палеоантропа статус індивідів старшого віку у структурі спільноти докорінно змінився. Оскільки старі люди мали великий досвід і передавали його наступним генераціям, відбувся перехід до кардинально іншої системи реплікації інформації. Отже, відбувся перехід від біологічної до культурної еволюції. Знахідки на неандертальських стоянках Ля-Шапель-о-Сен і Шанідар свідчать про відпрацьовану систему взаємодопомоги. Були знайдені скелети старих і навіть скалічених людей, які дожили до похилого віку завдяки турботі про них з боку громади¹⁴⁷. З біологічної точки зору турбота про старих не тільки не має сенсу, але є шкідливою, оскільки необхідно забезпечувати їжею безперспективних для репродуктивної діяльності осіб. Для культури ж наявність старих людей, які нагромаджували і передавали нащадкам досвід і знання, потрібні для виробництва знарядь, зберігання вогнища, полювання та лікування членів роду, стала необхідністю. **Солідарність** у межах роду набула позаприродних, позаінстинктивних ознак.

Первинною формою моралі були звичаї й традиції. Можна припустити, що звичаєва мораль виникла як продовження

¹⁴⁷ Крисаченко В. С. Людина і біосфера: Основи екологічної антропології. — К.: Заповіт, 1998. — С. 479–480.

стадного інстинкту тварин. Це була групова мораль, оскільки людина відчувала себе не індивідом, а лише членом невеликої спільноти (роду, племені): "Член первісного роду міг би висловити почуття тотожності "Я — це ми"; він ще не відчув себе "індивідом", який існує окремо від своєї групи"¹⁴⁸. Групова мораль передбачала різку дихотомію "свої-чужі". Про "своїх" треба дбати, а "чужі" — це нелюди (самиця-нелюдь навіть не сприймалася як статевий партнер¹⁴⁹). Групова мораль первісних людей регулювала процес співробітництва між членами групи, які добре знали один одного і довіряли один одному, керувалися конкретними спільно визначеними цілями і виходили з однакового сприйняття небезпеки й можливостей середовища (пошук житла та джерел харчування).

Можна визначити такі характерні риси групової моралі:

- колективізм, органічна цілісність з іншими членами групи, ототожнення себе з членами своєї групи;
- толерантність та альтруїзм у ставленні до членів своєї групи (А. П. Назаретян вказує на "антибіологічний" альтруїзм, незмінну готовність жертвувати індивідуальними інтересами, навіть життям на користь племені, іноді виключно на вимогу ритуалу — аж до ритуальних самовбивств¹⁵⁰);
- вороже ставлення до інших груп (принцип ксенофобії), груповий егоїзм;
- використання зброї для розв'язання зовнішніх конфліктів;
- наявність ідеології та культів, які орієнтують на групові цінності.

Таким чином, головні принципи групової моралі — принцип солідарності в межах "своєї" групи і принцип ворожого ставлення до представників "чужих" груп. Ці принципи групової моралі, особливо опозиція "свої-чужі" ("ми-вони"), значно впливали на прогрес людства і визначали хід історії. Як зазначає дослідник палеопсихології Б. Ф. Поршнев, "минули довгі тисячоліття, перш ніж пробудилася думка, що "ми" може збігатися з усім людством і, отже, не протистояти ніякому "вони"¹⁵¹.

Дослідники антропогенезу одноставні в тому, що головний чинник, який періодично призводив до антропогенних екологіч-

¹⁴⁸ Фромм Э. Мужчина и женщина: Пер. с англ. — М.: АСТ, 1998. — С. 181.

¹⁴⁹ Назаретян А. П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры. Синергетика социального прогресса. — М.: Книжник, 1995. — С. 55.

¹⁵⁰ Там же. — С. 43.

¹⁵¹ Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история. — М.: Наука, 1979. — С. 84.

них криз і постійно впливав на формування моралі людства, — це зростання чисельності людської популяції. За умов збільшення чисельності населення зростав тиск людини на довкілля, який, за законами екології, мав призводити до стабілізації людських популяцій на певному рівні. Проте, на відміну від біологічної еволюції, розвиток людини визначався культурною еволюцією, зокрема прогресом моралі. Якщо у первісних людей (як і у тварин) регулятором людської поведінки та міжлюдських стосунків були інстинкти, то надалі цю функцію дедалі більше виконує мораль. Поява моралі — культурного, а не біологічного регулятора поведінки людей — сприяла зростанню чисельності людства.

Для ілюстрації можна скористатися прикладом, який наводить А. П. Назаретян. Чисельність людської популяції 30 тис. років тому, за оцінками П. Куусі, досягла 5 млн осіб і знаходилася на цьому рівні близько 20 тис. років¹⁵². 10–12 тис. років тому відбулася верхньопалеолітична антропогенна криза. На момент початку кризи культура кроманьйонців ґрунтувалася на мисливстві та збиральництві. Оскільки територія, потрібна одному мисливцю чи збирачу для харчування, становила 20 км², а територія суходолу, не вкритого льодовиком, дорівнювала 100 млн км², виявилось, що навіть за найкращих кліматичних умов наша планета була не в змозі прогодувати більше ніж 5 млн осіб. Маючи ефективні мисливські знаряддя і засвоївши психологію всездозволеності, люди перетворилися на нестримних руйнівників природи. Зникли такі види мисливських тварин, як печерні ведмеді, мамонти, деякі породи коней. Загострилася конкуренція між племенами, і чисельність населення за короткий термін скоротилася на порядок.

Кардинальним виходом з глухого кута стала неолітична революція — перехід від мисливства і збиральництва до осілого землеробства та скотарства. Нові різновиди діяльності були менш руйнівними для довкілля і більше сприяли збереженню природи. В цю епоху люди вперше почали "співпрацювати" з природою, а не тільки споживати її блага. Господарча діяльність стала значно різноманітнішою, соціальна організація ускладнилася і потребувала зміни цінностей і моральних норм: "Неолітичні форми колективної експлуатації витіснили характерний для палеоліту "нормативний" геноцид — масове знищення та людодержство"¹⁵³.

¹⁵² Куусі П. Этот человеческий мир: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1988. — С. 27.

¹⁵³ Назаретян А. П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры. Синергетика социального прогресса. — М.: Книжник, 1995. — С. 51.

У підсумку за проміжок часу між 8000 і 4000 рр. до Р. Х. аграрна культура замінила культуру, що ґрунтувалася на мисливстві й збиральництві, і чисельність людської популяції досягла 90 млн осіб. Таким чином, вихід із верхньопалеолітичної екологічної кризи було знайдено у сфері моралі: люди змінили свою поведінку через те, що старі норми моралі вже не давали їм змоги вижити за умов зростання чисельності населення.

Корпоративна мораль

У період між неолітичною революцією та революцією міст (8000—3500 рр. до Р. Х.) відбувся перехід від общинного до племінного рівня організації суспільств і виникла економічна нерівність. Аграрна революція призвела до осіlosti й швидкого зростання чисельності населення. Вихідці з родових общин почали селитися разом, створюючи поселення. Виникла потреба спілкуватися на міжродовому рівні. Сформувалася надобщинна структура племені. Зі зростанням чисельності та густоти населення розширилися інформаційні контакти у межах міжобщинної структури, зросла інтенсивність енергообміну суспільства з довкіллям.

На племінному рівні групова мораль розширила свої межі. Створилися також передумови для появи індивідуальної моралі, відповідно до якої поведінка людини детермінується не тільки звичаями групи, а й специфічними особливостями її характеру. Втім індивідуальна мораль була характерною не для всіх членів племені, а лише для його верхівки. Через це первинна індивідуальна мораль була гіпертрофовано егоїстичною мораллю, коли володар заради своїх примх був готовий принести в жертву життя багатьох підлеглих.

Важлива риса племінного рівня організації суспільства — соціальне розшарування і формування ієрархічної структури управління племенем. Для ефективного виконання управлінських функцій одних лише дорадчих зборів общинно-родових старійшин вже стало недостатньо. Владні повноваження на міжобщинному (племінному) рівні дістав вождь племені. Якщо раніше потреба у лідері була зумовлена культовими потребами (керування принесенням жертв, виконанням колективних обрядових дій тощо), то закріпилась й інституціалізувалась посада вождя тільки тоді, коли він почав виконувати адміністративні господарські

функції (організація процесів виробництва та перерозподілу на міжобщинному рівні, контролювання спільних запасів, а надалі й можливість розпоряджатися ними)¹⁵⁴. Виникла інституція влади, яка є специфічним породженням культурної, а не біологічної еволюції. Щоб закріпити своє право на владу, вождь оточував себе аристократією, яка різко відрізнялася від інших членів племені за своїм статусом. Відбувся також перехід до системи успадкування соціального стану. Влада і власність поступово перестали бути колективними і стали корпоративними. З виникненням вождівства почали формуватися експлуаторські відносини.

Починаючи з племінної моралі, соціальні відносини значною мірою визначались принципом панування-підкорення. Виник і егоїзм як турбота про власні інтереси, ігнорування інтересів інших людей та орієнтація на силові методи для забезпечення своїх власних потреб. Сформувалася нова форма моралі — корпоративна мораль, характерними рисами якої є:

- орієнтація членів групи переважно на власні інтереси;
- бажання панівної групи розширити межі свого панування;
- використання апарату насильства;
- індивідуалізм у формі необмеженого егоїзму, що часто переходить у свавілля;
- прагматизм у відносинах між членами групи;
- жертвування інтересами інших груп, відсутність альтруїзму.

Сучасну корпоративну мораль найяскравіше репрезентують мафіозні структури, фашистські організації, радянська номенклатура, транснаціональні корпорації.

У IV—III ст. до Р. Х. відбувся перехід від племінного рівня організації до ранньодивізаційних систем ("революція міст"). Подальше зростання чисельності населення призвело до перетворення сільських поселень на міста. Сільськогосподарське виробництво досягло такого рівня, що виникав надлишок продуктів харчування, якого вистачало не тільки для забезпечення приросту населення, а й для численних соціальних груп, безпосередньо не пов'язаних із землеробством і скотарством (правителі, чиновники, військові, служителі культу, ремісники тощо). Колективна влада-власність перетворилася на владу верхівки. Суспільство розпалося на окремі стани і набуло вигляду ступінчатої піраміди, верхівка якої консолідувалася в ієрархічно побудований

¹⁵⁴ Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. — К.: Либідь, 1996. — С. 207—208.

адміністративно-жрецько-військовий апарат, що здійснював організацію і контроль життєдіяльності членів соціуму. Внаслідок поєднання групової і корпоративної моралі виникли централізовані деспотії, які, за словами Л. Мемфорда, не мають собі рівних донині. Характерна риса таких супербюрократичних стародавніх імперій — величезна влада суспільства над індивідом, тотальне придушення можливостей самостійної діяльності.

Протистояння "свої-чужі", підсилене централізованою владою і підкоренням більшості меншості (втілення у життя принципів ксенофобії та панування-підкорення), призвело у III тис. до Р. Х. до появи інституту війн. Е. Фромм зазначає, що засадовими стосовно війн не могли бути ніякі психологічні чинники, у тому числі й такий, як людська агресивність. Війни були викликані такими об'єктивними причинами, як: 1) загарбництво, необхідне для накопичення капіталу; 2) протиріччя між господарською системою, що потребувала єдності й централізації, та політичною і династичною роздробленістю, яка йшла врозріз з потребами економіки¹⁵⁵. Проте було б важко змусити людину брати участь у війні, якби для цього не було психологічних передумов. Такою передумовою був принцип ворожого ставлення до "чужих".

Поведінка громадських тварин і людини має багато спільних рис, але є одна суттєва відмінність. Тільки людина здатна вести війни і організовувати масове нищення представників власного виду. Тварини, як правило, розв'язують ієрархічні проблеми за допомогою ритуальних боїв і демонстраційної поведінки. Якщо іноді тварини вбивають представників свого виду, то це відбувається через перенаселеність.

З появою принципу панування з'явився новий чинник перетворення довкілля — особистість, яка має владні повноваження, посилені державним апаратом. На цей чинник звернули увагу Р. К. Баландин і Л. Г. Бондарев, проаналізувавши походи Олександра Македонського не з політичної або воєнної, а з географічної точки зору. Військо Олександра під час походів проти Персії пройшло багато тисяч кілометрів по тих ландшафтах, які нині є пустелями і напівпустелями. Якби ці ландшафти були пустельними у часи Македонського, багатотисячна армія просто не змогла б рухатися у таких надзвичайно екстремальних умовах. На думку дослідників, у спустеленні деяких з регіонів винна армія

¹⁵⁵ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: Пер с англ. — М.: Республика, 1994. — С. 145.

Олександра, особливо там, де їй чинили серйозний опір (наприклад, у Середній Азії). Р. К. Баландін і Л. Г. Бондарев також зазначають, що великою мірою спустеленню сприяла діяльність попередників Олександра — асирійських деспотів Тіглатпаласара I (XII ст. до Р. Х.), Сінахеериба (VII ст. до Р. Х.) та інших. Дослідники визнають, що "сама структура експлуататорської держави неминуче призводить до того, що хоч би якими були суб'єктивні задуми, об'єктивно результати діяльності, пов'язані з війнами, насильством, деспотизмом, ведуть до прискорення деградації природного географічного середовища"¹⁵⁶.

Групова мораль еволюціонувала у напрямі розширення меж групи. Спочатку це рід, далі плем'я, край, народ, релігійна конфесія, держава, блок держав. Внаслідок зростання сили групи збільшувалися й масштаби розв'язання суперечок, які переходили від "прикордонних конфліктів", характерних для тварин і первісних людей, до війн, потуга яких постійно зростала. Війни з локальних конфліктів перетворювалися на війни між етносами, релігійні, міждержавні, імперіалістичні та світові війни, а також "холодні" війни протилежних систем (капіталізм і комунізм, західнохристиянський світ та ісламський фундаменталізм). На морально-психологічному рівні це, за словами Е. Фромма, означає, що "замість доіндивідуалістичної кланової ідентичності розвивається нова стадна ідентичність, в якій відчуття тотожності ґрунтується на почутті приналежності до натовпу... "Я — американець", "я — протестант", "я — бізнесмен" — ці формули допомагають людині знайти відчуття тотожності за умов, коли первісне почуття тотожності вже втрачене, а справжнього індивідуального почуття тотожності ще не досягнуто"¹⁵⁷.

Індивідуальна (персональна) мораль

Зі зростанням чисельності населення і розвитком суспільства у людини з'явилася потреба співпрацювати з іншими людьми, яких вона ніколи не бачила, наприклад, купувати і продавати товари, виготовлені зовсім незнайомими людьми. Виник феномен, який Ф. Гаєк назвав "розширеним порядком людського спів-

¹⁵⁶ Баландін Р. К., Бондарев Л. Г. Природа и цивилизация. — М.: Мысль, 1988. — С. 169–170.

¹⁵⁷ Фромм Э. Мужчина и женщина: Пер. с англ. — М.: АСТ, 1998. — С. 182.

робітництва": "Якщо діяльність малої групи може скеровуватися взаємоузгодженими цілями чи волею її членів, то розширений порядок, або "суспільство", складається у гармонійну структуру завдяки тому, що його члени, переслідуючи різні індивідуальні цілі, дотримуються однакових правил поведінки"¹⁵⁸. Характерними рисами цього феномену є існування правил поведінки, сформованих упродовж тривалого життя багатьох генерацій, і наявність індивідів, які можуть свідомо дотримуватися загально визнаних правил поведінки. Разом з тим суспільна мораль виникла не тільки для розширення співробітництва людей, які були особисто незнайомі, а й як протидія поведінці, що ґрунтується на принципах групової та корпоративної моралі. О. Г. Дробницький зазначає, що норми людської моралі слугували для обмеження "вужькогрупового егоїзму, коли він загрожував руйнуванням живої тканини соціальних відносин, обмежували ті приватні та особливі цілі, які формулювались прагматично"¹⁵⁹.

Отже, в історії людства мав відбутися перехід від людини, яка ототожнювала себе з групою і несвідомо орієнтувалася на групові цінності або ж свідомо дбала тільки про свої інтереси, до людини, яка відчувала себе особистістю, свідомо робила моральний вибір і орієнтувалася на суспільні цінності. Такий перехід від моралі-звичаю до суспільної моралі відбувся у VIII—III ст. до Р. Х., коли в різних регіонах світу виникли релігійно-філософські системи, які внесли у свідомість народів поняття особистості, відповідальності, совісті, морального вибору тощо. Німецький філософ історії Карл Ясперс називає цей період "осьовим часом", оскільки він визначив появу в культурній еволюції людини того типу, який зберігся донині. К. Ясперс зазначає, що в цей час у Китаї жили Конфуцій і Лао-цзи, в Індії виникли Упанішади і жив Будда, в Ірані виник зороастризм, у Палестині виступили пророки Ілія, Ісайя та Єремія, в Греції це був час Гомера, Парменіда, Геракліта, Сократа, Платона тощо¹⁶⁰.

Мораль як регулятор взаємовідносин між людьми, які особисто незнайомі, мораль як галузь вимог і правил поведінки з'являється тоді, коли відбувається перехід від групової моралі до індивідуальної, коли людина здійснює моральний вибір не тільки

¹⁵⁸ Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма: Пер с англ. — М.: Новости, 1992. — С. 196.

¹⁵⁹ Дробницький О. Г. Проблемы нравственности. — М.: Наука, 1977. — С. 328.

¹⁶⁰ Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. — М.: Политиздат, 1991. — С. 32—33.

відповідно до звичаїв певного колективу, а й відповідно до власних уявлень про добро і зло. Діяльність будь-якої групи за своєю суттю є егоїстичною щодо іншої групи, оскільки орієнтується на інтереси своєї групи. Індивідуальна мораль розширила межі звичаєвої моралі до масштабів усього суспільства і в цьому сенсі стала суспільною мораллю. Вона виникла з появою індивіда і свободи морального вибору (без якої моралі не існує, а є лише звичаї). Відмінність індивідуальної моралі від групової полягає саме в тому, що людина здатна свідомо обирати норми поведінки, а не підсвідомо слідувати правилам, встановленим групою. Така людина приймає рішення не завдяки звичаям, як це робила первісна людина, а завдяки власним, індивідуальним уявленням про моральний вибір.

Традиційним для етики є протиставлення індивідуалізму та колективізму. При цьому індивідуалізм асоціюється з егоїзмом. Досліджуючи цю проблему, К. Поппер зазначає, що розгляд егоїзму як єдиної альтернативи колективізму починається з часу "Платонових чар": Платон ототожнив будь-який альтруїзм з колективізмом, а будь-який індивідуалізм з егоїзмом. Щоб детальніше показати різницю між цими чотирма поняттями, К. Поппер аналізує їх традиційні опозиції¹⁶¹:

- індивідуалізм протиставляється колективізму,
- егоїзм протиставляється альтруїзму.

На відміну від Платона, К. Поппер вважає, що зв'язок між формами поведінки, які визначаються чотирма вказаними моральними принципами, більш складний. Наприклад, напрочуд часто зустрічається колективний або груповий егоїзм. З іншого боку, антиколективіст, тобто індивідуаліст, може водночас бути альтруїстом. К. Поппер зазначає, що індивідуалізм у поєднанні з альтруїзмом є "центральною доктриною християнства ("полюби свого ближнього", сказано у Святому Письмі, а не "полюби своє плем'я")"¹⁶².

Індивідуальна мораль передбачає свободу не тільки свою, а й інших. В усі часи свобода одних існувала за рахунок обмеження свободи інших. У цьому розумінні прагнення до влади теж можна розглядати як прагнення до свободи. Проте, коли людина отримує владу, індивідуалізм трансформується в егоїзм і далі у

¹⁶¹ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: У полоні Платонових чар.

Т. 1: Пер. з англ. — Київ: Основи, 1994. — С. 118.

¹⁶² Там же. — С. 121.

свавілля, як бачимо на прикладі Наполеона, Гітлера чи Сталіна. Тільки за умови визнання права інших на свободу індивідуалізм не переходить в егоїзм. Це видно на прикладі Будди, Ісуса Христа, А. Швейцера, Л. М. Толстого, які були індивідуалістами, але не стали егоїстами.

Можна назвати такі риси індивідуальної моралі:

- усвідомлення людиною своєї свободи;
- прагнення людини до свідомого морального вибору;
- орієнтація на суспільні цінності;
- визнання за іншими людьми права на власне життя і свій вибір;
- персоналізм як небажання бути подібним до інших, як бажання виявити свою унікальну особистість;
- толерантність, можливість альтруїзму;
- активна протидія груповій моралі та боротьба з корпоративною мораллю, критичне ставлення до панівних моральних норм і традицій;
- орієнтація на принцип співробітництва, колективізм як синергізм.

Прогрес людства визначається зростанням індивідуалізму, який не переростає в егоїзм. Відмова від індивідуалізму веде до тоталітаризму, патерналізму, клановості. Відмовитися від індивідуальності — це означає підкоритися, віддати свої права тому, хто має владу. Саме це веде до деградації суспільства, оскільки призводить до необмеженого егоїзму можновладців. З. Бауман зазначає: "Багато хто з нас є індивідуалізованим, не будучи насправді особистістю, і ще більше таких, хто страждає від відчуття, що поки не доріс до статусу особистості, який дозволяє відповідати за наслідки індивідуалізації"¹⁶³.

Полемізуючи з теоріями циклічного розвитку людства, Б. Ф. Поршнев називає такі показники абсолютного прогресу людства: 1) зростання продуктивності людської праці; 2) прогрес свободи. Він розглядає прогрес свободи як прогрес визвольної боротьби, як "зростання чисельності, згуртованості, організованості, цілеспрямованості виступів мас проти тих, хто їх поневолював та експлуатував"¹⁶⁴.

У первісному суспільстві той, хто намагався виступити проти панування звичаїв, був приречений на вигнання і смерть. Історія

¹⁶³ Бауман З. Индивидуализированное общество. — М.: Логос, 2002. — С. 133.

¹⁶⁴ Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история. — М.: Наука, 1979. — С. 214.

рабовласницьких суспільств вже знала страх панів перед рабами. У феодальному суспільстві мали місце багатоманітні прояви боротьби спільнот і організацій пригноблених жителів міст і сіл проти поневолювачів. У капіталістичному суспільстві робітники об'єднувалися у профспілки та партії і ставали впливовою громадською силою. У наш час зростає чисельність і вплив громадських організацій, в тому числі й екологічних.

Прогрес свободи можна проілюструвати на прикладі історичної традиції розширення прав меншин у Британії і США, як це робить Р. Неш. У 1215 р. з'явився перший документ, який започаткував демократичний поступ людства, — знаменита "Магна Карта", що визнавала права не тільки короля Джона, а й англійських баронів. У 1776 р. американські колоністи проголосили Декларацію незалежності. Раби вибороли незалежність у 1863 р. Права жінок були визнані у 1920 р. (19 поправка до Конституції США), права індіанців — у 1924 р. і права темношкірих американців — у 1957 р. Врешті-решт у 1973 р. "Актом про види, що знаходяться під загрозою зникнення" було визнано права природних істот — істот, які не є людьми¹⁶⁵.

Як бачимо, якщо спочатку в сферу дії моралі входили люди, які були членами роду або племені, то в подальшому коло членів спільноти постійно розширювалося. Людство поступово дійшло до того, щоб визнати рівними права всіх людей, включаючи рабів, дітей, жінок, негрів, євреїв, індіанців, циган, стариків, в'язнів, інвалідів, скалічених, представників сексуальних меншин тощо. Ці зміни відбулися внаслідок демократичних рухів за права меншин. І якщо для визнання прав окремих груп людей знадобилися століття виснажливої і нерідко кривавої боротьби, то, звичайно, не можна очікувати, що автоматично будуть визнані права природи. Це пов'язано з тим, що людина не шукає єдності з природою, а прагне володіти нею.

Відкрите і закрите суспільство

Описаний вище погляд на еволюцію моралі має багато спільного з ідеями А. Бергсона та К. Поппера стосовно "закри-тих" і "відкритих" суспільств. Порівняльний аналіз характерних

¹⁶⁵ Nash R. The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics. — Madison: Univ. Wisconsin Press, 1989. — P. 6–8.

рис цих суспільств і різних форм моралі, дає можливість стверджувати, що закрите суспільство поєднує в собі риси групової та корпоративної моралі, а відкрите суспільство пов'язане з домінуванням індивідуальної моралі.

А. Бергсон називає такі риси закритого суспільства: внутрішня замкненість, згуртованість, ієрархія, абсолютна влада вождя, воєнний дух¹⁶⁶. Ці риси багато в чому збігаються з вищезазначеними характеристиками групової моралі. Закрите суспільство — це перш за все таке суспільство, в якому "два протилежних висловлювання — *Homo homini deus* і *Homo homini lupus* — легко примирюються одне з одним. Коли формулюють перше, мають на увазі будь-якого співвітчизника. Інше ж стосується іноземця"¹⁶⁷. У цьому суспільстві не існує "індивідів" у розумінні "осіб, здатних здійснити власний вибір". Зв'язок між індивідом та групою настільки сильний, що "група постійно присутня при кожному індивіді, наглядає за ним, підтримує його чи загрожує йому, врешті-решт вимагає, щоб він з нею радився та підкорявся їй"¹⁶⁸. Аналогічно К. Поппер вважає, що закрите суспільство підвладне магічним силам. Особливість магічного світогляду полягає в тому, що суспільство живе у зачарованому колі незмінних табу, законів і звичаїв¹⁶⁹.

Якщо розглядати риси закритого суспільства, які можна було б віднести до корпоративної моралі, то А. Бергсон говорить про диморфізм соціальної людини, який "найчастіше робить кожного з нас одночасно вождем, який володіє інстинктом управління, та підданого, який готовий підкоритися"¹⁷⁰. Натяк на те, що групова мораль еволюціонувала у напрямі появи корпоративної моралі, знаходимо у К. Поппера, котрий зазначає, що класи вперше виникли при розвалі закритого суспільства. З появою класів пов'язане "напруження цивілізації", яке К. Поппер розглядає як плату "за кожен крок на шляху до знання, розважливості, співпраці та взаємодопомоги і, як наслідок, за підвищення наших

¹⁶⁶ Бергсон А. Два источника морали и религии: Пер. с фр. — М.: Канон, 1994. — С. 307.

¹⁶⁷ Там же. — С. 310–311. З лат. — людина людині бог і людина людині вовк.

¹⁶⁸ Там же. — С. 70.

¹⁶⁹ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: У полоні Платонових чар. Т. 1: Пер. з англ. — К.: Основи, 1994. — С. 72.

¹⁷⁰ Бергсон А. Два источника морали и религии: Пер. с фр. — М.: Канон, 1994. — С. 301.

шансів на виживання і зростання чисельності населення. Це ціна, яку ми сплачуємо за те, щоб бути людьми"¹⁷¹.

Відкрита мораль, за А. Бергсоном, має загальнолюдський характер: "Відкрите суспільство — це таке суспільство, яке в принципі охоплює все людство"¹⁷². Ця мораль індивідуальна. А. Бергсон пов'язує розвиток відкритої моралі з появою виняткових людей, в яких вона втілювалася. Важливою рисою відкритої моралі є її творчий характер: "Творча емоція, яка підносила обдаровані душі і була припливом життєвості, поширювалася навколо них; будучи ентузіастами, вони випромінювали ентузіазм, який ніколи повністю не згасав і завжди міг спалахнути знову"¹⁷³.

Отже, окремі індивіди поставали як провісники нової моралі, що надалі ставала нормою життя для багатьох наступних генерацій людей. У цьому розумінні можна говорити, що носії нової моралі поставали як пасіонарії, були центрами пасіонарної індукції. Можна припустити, що перспективи розвитку нової моралі, надії на встановлення більш гармонійних відносин між людьми були якраз тим чинником "ікс" ("творче поривання" А. Бергсона, "пасіонарність як надлишок біохімічної енергії живої речовини" Л. М. Гумільова), який сприяв консолідації етносу чи суспільства. Нова консолідуєча ідея, втілена спочатку в кількох пасіонаріях, створювала ефект синергії, коли життєві цілі й поривання кожного члена певного суспільства поєднувалися з життєвими цілями його співвітчизників. Американський антрополог Рут Бенедикт зазначає, що синергія суспільства є тим єдиним критерієм, який дає змогу розрізняти різноманітні суспільства і культури. Для ідентифікації суспільств мають значення не зовнішні ознаки їх поведінки, а мотиви цієї поведінки. А це такі несумісні мотиви, як прагнення членів суспільства співпрацювати або протистояти один одному (чи одна група — іншій групі). Власне вони й визначають більшу або меншу синергічність суспільства. У суспільствах з високою соціальною синергією інституції забезпечують взаємну вигоду від дій. У суспільствах з низькою синергією вигода одного індивіда перетворюється на перемогу над іншим і "переможена більшість вимушена викручуватися на свій страх і ризик"¹⁷⁴.

¹⁷¹ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: У полоні Платонових чар. Т. 1: Пер. з англ. — К.: Основи, 1994. — С. 199.

¹⁷² Бергсон А. Два источника морали и религии. — М.: Канон, 1994. С. 289.

¹⁷³ Там же. — С. 102.

¹⁷⁴ Цит. за: Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы: Пер. с англ. — М.: Смысл, 1999. — С. 196.

Однією з найважливіших рис відкритого суспільства є критичне ставлення до існуючих моральних звичаїв і традицій. На це вказує А. Бергсон: "Індивід може судити суспільство і домагатися від нього морального перетворення"¹⁷⁵. К. Поппер вважає відкритим таке суспільство, яке вивільняє критичні здібності¹⁷⁶. У праці "Відкрите суспільство та його вороги" К. Поппер на власному прикладі демонструє критичне ставлення до стереотипів, які набули значного поширення завдяки популярності праць Платона, Гегеля та К. Маркса.

Наголошування на розгляді відкритого суспільства як такого, що відкидає моральні принципи, притаманні закритому суспільству, і сприяє розвитку індивідуальної моралі, важливе для того, щоб уникнути уявлення про відкрите суспільство як про "суміш" абстрактного суспільства, імперіалізму і безґрунтового космополітизму та індивідуалізму"¹⁷⁷. Безперечно, що і до поглядів К. Поппера теж треба ставитися критично, але все таки варто побачити те нове, що він пропонує. Можна припустити, що К. Поппер пропонує саме нову форму моралі, засадовою щодо якої є не лише толерантність до інших, незвичних думок, а й повага до них¹⁷⁸. Підтвердженням того, що К. Поппер має на увазі саме моральний аспект розвитку суспільства, є те, що він не ототожнює відкрите суспільство з якоюсь політичною чи економічною системою або ж з науковим чи раціональним суспільством"¹⁷⁹.

Завершуючи розгляд еволюції моралі, зазначимо, що "глибоко нерозумні" чинники, які постійно впливали і продовжують впливати на хід історії, є принципами групової та корпоративної моралі. Настав час відмовитися від таких "атавістичних" моральних принципів, як поділ на "своїх" та "чужих" і вороже ставлення до "чужих". Нині ці принципи втілилися в загрозу третьої світової війни та в потугу військово-промислового комплексу, спрямованого на руйнування, а не на збереження життя на Землі. Подібним чином В. К. Винниченко пропонує відмо-

¹⁷⁵ Бергсон А. Два источника морали и религии: Пер. с фр. — М.: Канон, 1994. — С. 107.

¹⁷⁶ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: У полоні Платонових чар. Т. 1: Пер. з англ. — К.: Основи, 1994. — С. 13.

¹⁷⁷ Харахаш Б. Карл Поппер, націоналізм і "реакційний принцип національного самовизначення" // Генеза. — 1996. — № 1 (4). — С. 234.

¹⁷⁸ Кууси П. Этот человеческий мир: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1988. — С. 190.

¹⁷⁹ Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби: Зб. наук. праць. — К.: Політ. думка, 1997. — С. 186, 189, 190.

витися від принципу панування-підкорення. Відмовлення від головних принципів групової та корпоративної моралі сприятиме розвитку індивідуальної моралі з її головними принципами ненасильства і співробітництва. Втілення в життя у відповідних соціальних інституціях принципів індивідуальної моралі сприятиме створенню синергічних суспільств (індивідуальність слід розглядати не тільки як атрибут людини, а й як атрибут суспільства, яке має розвивати власну культуру, власну систему реплікації своїх цінностей, щоб не бути поглинутим іншою культурою, іншим суспільством). На часі також створення синергічного людства, відносини якого з природою мають бути гармонійними.

З погляду інтелектуальної історії людства екологічна етика має революційний характер. Вона розширює межі людської моралі, яка тепер має охоплювати не тільки відносини між людьми, а й ставлення людини до інших живих істот, до неживої природи і врешті-решт — до космосу (див. рис. 6). Екологічна етика визначає, якими мають бути принципи взаємодії людини з природою. Важливо не забувати, що, незважаючи на екологізацію, мораль залишається цариною людини. Орієнтація на загальнолюдські та природні цінності зробить людину гуманнішою і змінить її ставлення до природи, оскільки саме негаразди у відносинах між людьми й у ставленні людини до природи призвели до екологічної кризи.

Проведена реконструкція морально-етичного поступу людства дає змогу зробити такі висновки:

1. У процесі еволюції моралі можна виокремити три форми моралі: групову, корпоративну та індивідуальну. Групова, або звичаєва, мораль виникла як продовження стадного інстинкту тварин. Головні принципи групової моралі — принцип солідарності в межах "своєї" групи і принцип ворожого ставлення до представників "чужих" груп. На племінному рівні розвитку суспільства виникає корпоративна мораль, яка ґрунтується на принципах панування і насильства. Загальнолюдська мораль виникає як індивідуальна мораль, головними принципами якої є принцип ненасильства і принцип співробітництва.

2. Мораль еволюціонувала від групової моралі та обмеження егоїзму лідерів панівних і всемогутніх соціальних груп, що ґрунтується на силі, до визнання прав значно слабших представників пригноблених меншин, від моральних відносин панування до відносин співробітництва. У чистому вигляді, можливо, існувала

тільки групова мораль. Надалі три форми моралі існують одночасно. Можна лише припустити, що частка групової моралі постійно зменшується за рахунок зростання частки корпоративної та індивідуальної моралі і що питома вага останньої зростає також за рахунок корпоративної моралі. В процесі культурної еволюції мораль розвивається від групової до індивідуальної моралі. Перехідною формою є корпоративна мораль.

3. Групова мораль еволюціонувала у напрямі розширення меж групи. Спочатку це рід, далі плем'я, край, народ, релігійна конфесія, держава, блок держав. Коли група розширюється до меж усього людства, зникає потреба протистояння між групами, поділу на "своїх" і "чужих". Інституція війни, що виникла на певному етапі розвитку людства, нині виглядає як атавізм і має зникнути за умов існування єдиного людства.

4. Екологічна етика розширює межі людської моралі, яка тепер має охоплювати не лише відносини між людьми, а й ставлення людини до інших живих істот, до неживої природи і врешті-решт — до космосу. З погляду екологічної етики мораль також має еволюціонувати від ідеї домінування людини над природою до ідеї гармонійної взаємодії людини і природи. Екологічна мораль, орієнтована не тільки на загальнолюдські, а й на екологічні цінності, може стати чинником, що об'єднає людство. Вже сьогодні потреба розв'язання екологічних проблем збирає за столом переговорів представників зовсім різних соціальних систем, релігійних конфесій та державних блоків.

5. Історія свідчить, що розширення сфери дії моралі на будь-яких інших членів спільноти, які не мали моральних прав, не відбувалося автоматично. Такі зміни ставали можливими лише внаслідок тяжкої й тривалої боротьби меншин за свої права. Включення природи і природних істот у межі людської моралі може відбутися лише завдяки боротьбі представників екологічних рухів за впровадження у життя принципів екологічної етики.

6. Відіграючи роль культурного, а не біологічного регулятора поведінки людей, мораль сприяла розвитку адаптаційної стратегії людства та зростанню його чисельності. Мораль постає як продукт відносин і поведінки багатьох генерацій людей, що набули характеру моральних традицій і закріпилися у соціальних інституціях.

7. Розгляд еволюції моралі має засадове значення для етики збалансованого розвитку та екологічної етики, що лежить в її основі. Визнання того факту, що сучасна поведінка людини не зумовлена божественним приписом і не детермінована біологічною природою

людини, а є наслідком соціокультурної еволюції багатьох генерацій людей, дає надію на подальшу еволюцію моралі (а відповідно і поведінки, діяльності людини) у напрямі її екологізації.

2.2 Місце еколого-етичних принципів в ієрархії моральних принципів

Наше суспільство характеризується постійним прагненням втручатися в природу. Кожний шматочок землі, кожна істота, кожний мінерал в океанах, кожна рослина, кожна гора, кожний дюйм пустелі досліджується на предмет його потенційного використання для комерційного виробництва та експлуатації.

Джері Мандер, "Коди не залишається нічого святого"

Молодую рощу шумную —
Дровосек перерубил.
То, что господом задумано, —
Человек перерешил.

Марина Цветаева

У різні історичні епохи домінували різні моральні принципи. Сформувалася доволі стійка ієрархічна система моральних принципів, яка знайшла своє відображення в існуванні певних соціальних інституцій, зорієнтованих на ці принципи. Моральний вибір людини великою мірою залежить від тих моральних принципів, які домінують у певному суспільстві. Пріоритетні моральні принципи детермінують індивідуальний моральний вибір під час колективного прийняття рішень, коли на моральний вибір людини значно впливають як існуючі моральні традиції, так і інтереси членів групи, які приймають рішення. Якщо еколого-етичні принципи займатимуть одне з перших місць в ієрархії моральних принципів, будуть створені необхідні передумови подолання екологічної кризи.

Ієрархія моральних принципів людини сильно залежить від розвитку конкретної соціальної системи реплікації ідей. В процесі історичного розвитку людством створені системи реплікації для ідеї воєнного протистояння (армія, військово-промисловий комплекс, військова підготовка), трансцендентного творця і володаря світу — Бога (релігія, культові споруди, духівництво, священні книги), збагачення і привласнення (економіка,

підприємства, торгівля, капітал, системи економічного навчання), панування (держава, ієрархічна система управління, бюрократія, система підготовки державних кадрів). Генеза цих систем реплікації забезпечувала виконання певної адаптивної стратегії людства. Тому, звичайно, економіка — це наука не тільки про багатство, а й про управління господарством¹⁸⁰, а держава — це не тільки апарат примусу, а й система управління суспільством¹⁸¹. Також слід зазначити, що система реплікації екологічних ідей розвинена доволі слабко.

Одне з перших місць в ієрархії моральних принципів людини займають принципи панування-підкорення, ворожого ставлення до "чужих" і корпоративного егоїзму, які є несумісними з принципами збалансованого розвитку.

У процесі культурної еволюції моральні принципи втілюються в соціальних інституціях, які ґрунтуються на цих принципах. При подальшому розвитку моралі ці соціальні інституції відіграють як позитивну роль, коли не дають змоги постійно змінюватися системі суспільних відносин та руйнувати старі зв'язки і традиції, так і негативну, коли гальмують розвиток нової організації суспільства. Поряд зі збільшенням чисельності населення на Землі зростає складність соціальних відносин, зумовлена тим, що з'являються нові галузі діяльності людини, виникають нові взаємовідносини між людьми, які працюють у цих галузях. Ускладнюються міжгалузеві та міждержавні зв'язки. Проте часто ці відносини регулюються за допомогою моральних принципів, які виникли у минулі епохи. Від деяких принципів слід відмовитися, оскільки, як зазначає М. Бердяєв, "немає нічого важчого у житті, ніж атавізм моральних інстинктів, пов'язаних з моральними емоціями стародавніх епох. Вони й калічать життя більш за все"¹⁸².

Уявлення про систему реплікації моральних ідей/традицій дає змогу зрозуміти, наскільки важко відмовитися від застарілих моральних традицій і перейти до тих моральних принципів, які відповідають сучасному етапу розвитку суспільства. Річ у тім, що моральні принципи "матеріалізувались" в організації та діяль-

¹⁸⁰ Основи економічної теорії: підручник / За ред. проф. С. В. Мочерного. — Тернопіль: АТ "Тарнекс", 1993. — С. 13.

¹⁸¹ Философский энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1983. — С. 123.

¹⁸² Бердяев Н. А. О назначении человека. — М.: Республика, 1993. — С. 90.

ності певних соціальних інституцій. Перехід від однієї суспільної моралі до іншої пов'язаний з неминучою зміною соціальних інституцій. На це звернув увагу ще А. Уйтхед, який зазначив: "Можливо, взагалі не можна усунути якесь соціальне зло, не зруйнувавши при цьому той суспільний устрій, який поклав це зло у свою основу, ту цивілізацію, яка залежить від нього. І тоді, можливо, має рацію той адвокат, котрий скаже, що нам невідомі шляхи усунення зла, на яких ми б не стикнулися зі ще гіршим злом іншого виду"¹⁸³.

Для утвердження нових ідей часто буває необхідно змінити суспільний устрій, який ґрунтується на старих звичаях. А зміна суспільного ладу — це завжди болісний процес, оскільки він зачіпає інтереси багатьох людей.

Наприклад, людям буде дуже важко відмовитися від принципу воєнного протистояння, оскільки мільйони людей в усьому світі служать в арміях, виробляють зброю, працюють у дослідних інститутах над створенням нових видів озброєння, проходять військову підготовку у школах і врешті-решт визнають священним обов'язком службу в армії. **Моральний принцип протистояння і ворожого ставлення до "чужих"** розвинувся в дуже потужну мілітарну систему. Система реплікації екологічних ідей розвинена набагато менше, ніж система реплікації принципу протистояння. Це означає, що набагато більше людей у своїй практичній діяльності орієнтуються на мілітарні принципи, ніж на принципи екологічної етики. Оскільки ці принципи несумісні, то для того, щоб поліпшили екологічну ситуацію, треба, щоб переважна кількість людей підтримувала екологічну ідею і не підтримувала мілітарну традицію.

Проблема морального вибору полягає в тому, що кожна людина має вирішити для себе, чи підтримуватиме вона мілітарну традицію, яка, можливо, суперечить її людській сутності, чи обере ідею збереження життя. Що ж обере людина? Налагоджену і потужну систему реплікації традиції мілітаризму, яка гарантуватиме їй особистий добробут? Чи людина, забувши про власні інтереси і про своє бажання бути багатого, спробує підтримати слабку і нерозвинену систему реплікації екологічних ідей, яка передбачає турботу не тільки про свої інтереси, а й про інтереси інших людей та всіх живих істот загалом? Просте порівняння

¹⁸³ Уйтхед А. Избранные работы по философии: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1990. — С. 410.

статей державних бюджетів на воєнні витрати і на збереження довкілля свідчить, що люди віддають перевагу потужним системам реплікації, які дають їм змогу розв'язувати проблеми власного добробуту не в перспективі, а саме сьогодні, зараз. Напевно, саме проблему вибору системи реплікації моральних цінностей мав на увазі Ж.-П. Сартр, коли говорив: "Якщо мене мобілізовано на війну, це моя війна, я винен у ній і я на неї заслуговую. Я заслуговую на неї передусім тому, що міг ухилитися: стати дезертиром або покінчити з собою, якщо я цього не зробив, виходить, я обрав її, став її співником"¹⁸⁴.

Нині розвиток воєнної справи і виробництво озброєння виглядають як атавізми моральної свідомості минулих епох. Після двох світових війн, після винайдення і застосування ядерної зброї, після небезпечного протистояння США та СРСР у холодній війні, після інформаційної глобалізації за допомогою сучасних засобів комунікації (радіо, телебачення, комп'ютерні мережі), після зростання масштабів міжнародних обмінів люди усвідомлюють, що межі спільноти розширилися до масштабів людства і народам немає більше потреби воювати між собою. Приклад різного рівня розвитку переможеної Німеччини і Радянського Союзу, який переміг, показує, що навіть немає сенсу перемагати. Проте нині замість того, щоб шукати спільні шляхи для розв'язання глобальних екологічних проблем, люди зайняті тим, що виробляють і періодично застосовують різноманітні види озброєння.

Пріоритетність моральних принципів не завжди може усвідомлюватися. Визначити, яким моральним принципом керувалася людина, здійснюючи певний вчинок, іноді можна тільки після аналізу результатів цього вчинку. До здійснення конкретного вчинку навіть сама людина не може знати на 100%, як вона буде діяти у певній ситуації. Цю тезу можна проілюструвати результатами знаменитих дослідів американського соціопсихолога Стенлі Мілграма (1933–1984)¹⁸⁵, які свідчать, що одне з найвищих місць в ієрархії моральних принципів людини займає **принцип панування-підкорення**.

У кожному досліді С. Мілграма брали участь три особи: "експериментатор", "учитель" та "учень". "Експериментатор" пояснював учасникам експерименту, що треба дослідити ефект пока-

¹⁸⁴ Цит. за: Малахов В. А. Етика: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1996. — С. 156.

¹⁸⁵ Мілграм С. Експеримент в соціальній психології: Пер с англ. — СПб.: Питер, 2000. — 336 с.

рання під час навчання. Для цього один з учасників експерименту ("учитель") мав навчати іншого учасника ("учня") переліку пар слів і карати його за помилки, завдаючи йому ударів електричним струмом зростаючої інтенсивності. Насправді електрошок не застосовували, хоча про це знали тільки "експериментатор" та "учень", який був "підсадним" учасником експерименту та імітував реакцію на біль. "Учитель" був певен, що він застосує справжній генератор струму, максимальна позначка на якому відповідала напрузі 450 в. При цьому він підкорявся вимогам "експериментатора" постійно підвищувати напругу за неправильні відповіді "учня", незважаючи на протести останнього і його благання припинити дослід.

С. Мілграм описав свій експеримент 110 різним людям, запропонувавши їм оцінити можливий результат дослідів (провести уявний експеримент). Більшість опитаних припустили, що вони підкоряться б "експериментатору" до позначки 135 в. Жоден з них не збирався зайти за 300 в. Оцінюючи себе таким чином, опитані не очікували, що й інші можуть дійти до позначки 450 в (психіатри вважали, що дійти до цієї позначки може лише одна людина з тисячі). Проте в реальному досліді, який С. Мілграм проводив із 40 особами, 25 учасників експерименту (63%) дійшли до позначки 450 в. Загалом С. Мілграм протестував понад 1000 осіб, у тому числі жінок і представників різних соціальних груп (професорів і студентів, робітників та інженерів, продавців і вчителів). І в усіх випадках результати були однаковими: більшість учасників експерименту покійно підкорялися представнику влади і "завдавали болю" людині.

Досліди С. Мілграма яскраво демонструють пріоритетність одних моральних принципів над іншими. Учасники експерименту були змушені робити вибір між принципом "панування-підкорення" та принципом "незавдання шкоди іншій людині", які в даному випадку виявилися альтернативними. Ці принципи були відомі учасникам експерименту ще з дитинства і однаково сильно детермінували їхню поведінку. У ситуації вибору між двома однаково пріоритетними, але взаємовиключними принципами люди перебували у стані високої емоційної напруги. Учасники експерименту потіли, заїкалися, тремтіли, кусали губи, стогнали і стискали кулаки так, що нігті впивалися у шкіру. У них також спостерігалися регулярні напади нервового сміху. У тих випадках, коли роль учителів виконували жінки, вони часто починали плакати. Один з тих, хто спостерігав за дослідом, записав:

"Я бачив, як доволі розв'язний, впевнений у собі підприємець середніх років, посміхаючись, зайшов до лабораторії. Через 20 хвилин він перетворився на тремтячу, жалюгідну істоту, що заїкається, схожу на нервово хворого. Він постійно смикав мочку вуха, потирав руки. Одного разу він вдарив себе кулаком по лобі і пробурмотів: "О Господи, коли ж це скінчиться?!" І тим не менше він дослухався до кожного слова експериментатора і підкрився йому до кінця"¹⁸⁶.

Результати цих дослідів свідчать про те, що лише для 37% учасників експерименту цінність принципу "незавдання шкоди іншій людині" виявилася вищою, ніж цінність принципу "панування-підкорення". Для інших 63% учасників останній принцип виявився більш пріоритетним, що дало С. Мілграму підставу зробити висновок: "Якби у Сполучених Штатах була створена система таборів смерті за зразком нацистської Німеччини, підходящий персонал для цих таборів можна було б набрати у будь-якому американському місті середньої величини"¹⁸⁷.

Відносини панування інституціалізовані в сучасній соціальній організації суспільства, а саме в її політичній системі. Політична система забезпечує розподіл і застосування влади в суспільстві. За М. Вебером, **влада** — це здатність і можливість окремих осіб і груп здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей (навіть якщо останні з цим не згодні) за допомогою будь-яких засобів (авторитет, право, насильство)¹⁸⁸. Держава є базовою інституцією політичної системи, що спирається на легітимне насильство як засіб. М. Вебер підкреслював, що держава залишається єдиним джерелом "права" на насильство. Легітимізація такого права відбувається внаслідок визнання людьми того, що ті, хто застосовує насильство на державному рівні, мають на це право. Таким чином, люди, сповідуючи принцип "не вбий", визнають за державою право на вбивство, наприклад, у випадках смертної кари або початку бойових дій.

Наділяючи державу різними правами, зокрема правом на насильство та вбивство, слід пам'ятати, що усі уявлення про ідеальну та довершену форму держави утопічні. На думку М. Бердяєва,

¹⁸⁶ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: Пер с англ. — М.: Республика, 1994. — С. 60.

¹⁸⁷ Цит. за: Майерс Д. Социальная психология: Пер. с англ. — СПб.: Питер, 1997. — С. 281.

¹⁸⁸ Вебер М. Социология. Загальноісторичні аналізи. Політика: Пер. з нім. — К.: Основи, 1998. — 534 с.

"з етичної точки зору **етатизм**, тобто визнання верховності та абсолютності держави, — це хибний та аморальний принцип"¹⁸⁹. А. Швейцер вважав, що причина кризи європейської культури полягає у відсутності єдності культури й етики: "Загибель культури відбувається внаслідок того, що створення етики передоручається державі... Попередні генерації зробили жахливу помилку, коли почали ідеалізувати державу в етичному плані"¹⁹⁰. Ця помилка у ХХ ст. призвела до двох світових війн. Говорячи про державу, слід пам'ятати, що державна влада здійснюється не абстрактною силою, а конкретними особами. І вже не держава як така, а конкретні особи отримують право на егоїзм, реалізацію своєї волі та насильство.

Економіст Джеймс Бойс вважає, що причиною екологічних негараздів є **економічна нерівність**. Ступінь економічної діяльності, що призводить до екологічної деградації, є функцією балансу між тими, хто виграє від такої діяльності, отримуючи прибутки, і тими, хто програє, несучи на собі весь тягар витрат, пов'язаних з погіршенням стану довкілля¹⁹¹.

Наприклад, від побудови Чорнобильської атомної електростанції виграли радянські урядовці, керівництво атомної промисловості, вчені-ядерники і конструктори атомних блоків. Тими ж, хто програв, стали, крім ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС, 200 тис. переселенців, 4,8 млн осіб, вимушених проживати на забрудненій радіонуклідами території, а також мільйони громадян Білорусі, Росії та України, на плечі яких було покладено економічний тягар ліквідації аварії на ЧАЕС¹⁹². Вартість ліквідації наслідків аварії на 4-му енергоблоці, який пропрацював усього лише 3 роки, перевищила вартість його будівництва щонайменше у 100 разів. Таку оціночну цифру можна отримати з Національної доповіді України, присвяченої 20-річчю аварії на ЧАЕС¹⁹³: вартість 4-го блоку ЧАЕС становить 233 млн дол. США, загальна сума збитків СРСР для періоду 1986–1989 рр. дорівнювала приблизно 12,6 млрд дол. США, затрати України на ліквідацію наслідків аварії

¹⁸⁹ Бердяев Н. А. О назначении человека. — М.: Республика, 1993. — С. 175.

¹⁹⁰ Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Избранное: Пер. с нем. — М.: Прометей, 1993. — С. 493.

¹⁹¹ Boyce J. K. Inequality as a Cause of Environmental Degradation // Ecological Economics. — 1994. — N 11. — P. 169–178.

¹⁹² Злобін Ю. А. Основи екології. — К.: Лібра, 1998. — С. 154.

¹⁹³ 20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє: Національна доповідь України. — К.: Атіка, 2006. — С. 112, 113, 117.

у 1992–2005 рр. становили 7,35 млрд дол. США. Можна також припустити, що сумарні витрати Білорусі та Росії на ліквідацію наслідків аварії на ЧАЕС у 1992–2005 рр. були не менші, ніж витрати України. При цьому не враховані непрямі збитки від невикористання сільгоспугідь, водних і лісових ресурсів, недоотриманої електроенергії тощо. Отже, одним із найважливіших наслідків Чорнобильської катастрофи став економічний тягар, пов'язаний з ліквідацією аварії на ЧАЕС. І цей тягар ще багато років лежати-ме на економіці трьох постраждалих країн.

Економіка займає провідне місце у суспільстві як найважливіша сфера суспільної життєдіяльності, основа життя людей. Водночас економічна діяльність людства призвела до численних екологічних проблем. Можливо, це пов'язано з тим, що, як зазначає американський футуролог Хейлз Хендерсон, "економічна наука звела на престол найнепривабливіші з наших пристрастей: користолюбство, суперництво, ненажерливість, гординю, егоїзм, вузьколюбність і, нарешті, звичайну жадібність"¹⁹⁴. За доби індустріальної революції економіка звільнилася від нормативного регулювання таких, наприклад, соціальних інституцій, як сім'я і держава. Виникла особлива логіка економічного розуму, пов'язана з певною самостійністю економіки та її домінуванням над іншими сферами життя. Тому актуальним питанням сьогодення є питання про те, чи можна поєднати цю логіку з екологічними цінностями і забезпечити збалансований розвиток суспільства.

Проблема економічної нерівності у міжнародній економічній політиці підмінювалась і підмінюється проблемою економічного зростання. Це пов'язано з плеканням надій на те, що той малий шматок суспільного багатства, який отримує кожна людина, постійно зростатиме, якщо це багатство (у вигляді ВВП) буде щорічно збільшуватися. Політика економічного зростання дає змогу уникнути складних етичних питань про несправедливий розподіл багатства.

Згідно з оцінками М. Вакернейгела та В. Ріса, для того, щоб створити потоки матеріалів і енергії, необхідних для підтримання західного способу життя, потрібно 5,1 га землі на душу населення. Якщо поділити всі наявні в Європі угіддя на чисельність населення, то вийде 1,5 га на душу населення. В США цей показник досягає 2,8 га. На практиці це означає, що кожен європеєць

¹⁹⁴ Цит. за: Капра Ф. Уроки мудрости: Пер с англ. — М.: Изд-во Трансперсонального ин-та, 1996. — С. 231.

бере в борг 3,6 га чистієї землі для підтримання своїх високих стандартів життя, а американець — 2,3 га¹⁹⁵. Чи не це є причиною того, що США постійно збільшують свої щорічні витрати на збройні сили (у 2006 р. вони становили 492 млрд дол., що перевищує військові витрати усіх інших країн світу, разом узятих)? З цього приводу можна згадати слова О. С. Панаріна: "Для того, щоб залишитися демократично відкритим і процвітаючим суспільством, США неминуче мають перетворитися у завойовницьке імперіалістичне суспільство, яке готове прибрати до своїх рук ресурси решти світу, а спротив останнього подолати силою... Американське суспільство перетворюється на мілітаристське суспільство на марші"¹⁹⁶.

У будь-якому разі зрозуміло, що є межі для покращення гедоністичного способу життя окремих людей і країн за рахунок примусового аскетизму інших.

Наведені приклади свідчать, що в ієрархії моральних принципів не ідеальної, а реальної людини як представника соціуму на першому місці знаходиться **принцип корпоративного егоїзму**, нерозривно пов'язаний з принципами протистояння та панування. Домінування цих принципів у суспільному житті призводить до мілітаризації економіки, економічної нерівності і, як наслідок, деградації довкілля.

Корпоративність егоїзму виявляється в тому, що сучасні розвинені країни дотримуються експлуататорської зовнішньої політики. На думку В. Гьосле, це пов'язано з тим, що зростаючі потреби жителів національної держави уряд може задовольнити тільки там, де він матиме найменший опір. З одного боку, це природа, з іншого — країни "третього світу". Тому головне протиріччя розвинених країн полягає в тому, що у міжнародних відносинах вони зневажають певні моральні принципи, яких дотримуються у своєму внутрішньому житті¹⁹⁷. У підсумку природа країн "третього світу" зазнає подвійного тиску з боку як власного уряду, так і іноземних держав.

В ієрархії моральних принципів еколого-етичні принципи займають далеко не перше місце. Е. Фромм вважає, що нинішнє індустріальне суспільство запрограмоване за двома

¹⁹⁵ Wackernagel M., Rees W. Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on the Earth. — Gabriola Island, Canada: New Society Publishers, 1996. — 320 p.

¹⁹⁶ Панарин А. С. Агенты глобализма. —

<http://www.moskvam.ru/2000/01/panarin.htm>.

¹⁹⁷ Хесле В. Философия и экология: Пер. с нем. — М.: АО Ками, 1994. — С. 26.

принципами¹⁹⁸: 1) все, що можливо технічно зробити, слід зробити; 2) максимальна ефективність і продуктивність.

Згідно з першим принципом можна створити ядерну зброю, навіть якщо вона здатна знищити все живе на Землі, і дістатися до Місяця, навіть ціною відмови від задоволення багатьох потреб жителів Землі. Цей принцип заперечує всі цінності, розвинені гуманістичною традицією, згідно з якою варто робити лише те, що потрібно людині для її розвитку, радості, щастя. У кінцевому підсумку він призводить до того, що домінують технічні цінності і технологічний розвиток.

До екологічних негараздів призводить і другий принцип, а саме максимальна продуктивність, що є умовою зростання виробництва. Зростаюче виробництво вимагає зростаючого споживання. Споживач має споживати дедалі більше. Промисловість за допомогою реклами спонукає людину збільшувати споживання. Це призводить до того, що головним бажанням людини стає навіть не бажання спожити, а бажання купити (часто ті товари, які їй зовсім не потрібні), яке стає її ідеалом щастя: "Якби сучасній людині вистачило сміливості висловити своє уявлення про Небесне Царство, то описана нею картина була б схожа на найбільший у світі універмаг з виставленими новими моделями речей і технічними новинками, і тут таки вона сама "з мішком" грошей, на які все це можна було б купити"¹⁹⁹. Ясно, що принцип максимальної продуктивності та зростаючого споживання суперечить філософії простого життя Г. Торо та принципу достатності Г. Дейлі.

Ще яскравіше домінування принципів корпоративного егоїзму в ієрархії моральних принципів виявляється в етиці підприємництва. Вивчаючи питання управління, Д. М. Гвішіані на підставі бізнесових видань проаналізував рушійні спонуки діяльності та професійну етику бізнесмена. Він навів численні приклади і висловлювання бізнесменів, які можуть допомогти скласти уявлення про реальну етику бізнесу. Так, один з керівників найбільшої американської сталеливарної компанії "Бетлехем стіл корпорейшен" Френк Бруглер відверто визнав: "Ми займаємося бізнесом не для того, що виробляти сталь, ми займаємося бізнесом не для того, щоб будувати судна, ми займаємося бізнесом не для того, щоб будувати будинки. Ми зай-

¹⁹⁸ Фромм Э. Психоанализ и этика: Пер. с англ. — М.: Республика, 1993. — С. 243 — 247.

¹⁹⁹ Фромм Э. Мужчина и женщина: Пер. с англ. — М.: АСТ, 1998. — С. 247 — 248.

маємося бізнесом для того, щоб робити гроші". Теодор Левітт висміяв тезу про "соціальну відповідальність бізнесмена" і зазначив, що "добробут і суспільство — це не справа корпорацій. Їхня справа — робити гроші, а не приємну музику"²⁰⁰.

У 1968 р. у журналі "Гарвард бізнес ревью" було надруковано статтю Альберта Карра "Чи є етичним блеф у бізнесі?". Головна думка автора полягала в тому, що "гра, яка зветься бізнесом", має свої моральні поняття і що "її стандарти добра і зла відрізняються від традицій моралі, які превалюють у нашому суспільстві". А. Карр критикує будь-які спроби говорити про етику стосовно бізнесу взагалі, оскільки останній має свої "етичні стандарти". Він підкреслює, що навіть вельми порядна людина, займаючись бізнесом, вимушена вдаватися до таких заходів, як перебільшене (якщо не повністю брехливе) рекламування продукції фірми, затримка виробництва нових, кращих товарів, підкуп, хабарництво. А. Карр цитує президента однієї фірми, який сказав, що "якби бізнесмени раптом стали дотримуватися християнської етики, це викликало б найбільше економічне потрясіння в історії". Консультант з питань управління Д. Вівіан наводить ще драматичніші приклади ділової активності, не обмеженої ніякими законами: "Військово-промисловий комплекс має право активно розпалювати обмежені війни для отримання прибутків"²⁰¹. Цю тезу підтверджують події на Балканах, коли у 1999 р. НАТО кілька місяців бомбардувало Югославію, випробовуючи нові види озброєння.

Втім було б вельми несправедливо звинувачувати підприємців в економічному егоїзмі, оскільки саме ця негативна моральна риса є рушійною силою розвитку суспільства. Німецький філософ В. Гьосле попереджає, що егоїзм знищити неможливо, тому й не слід прагнути неможливого, оскільки це відволікає від насправді важливих цілей. Він застерігає від бажання знищити егоїзм, яке може призвести до ще більших злочинів порівняно з тими, які можна приписати впливові егоїзму. Наприклад, знищення Сталіним селян-куркулів було набагато більшим моральним злом, ніж усі корисливі вчинки всіх куркулів разом узятих. Проблема полягає в тому, що, "якщо при усуненні егоїзму не виникає уміння переводити на більш високий рівень ту енергію, яка ним

²⁰⁰ Цит. за: Гвишиани Д. М. Организация и управление. — М.: Наука, 1972. — С. 226–227.

²⁰¹ Там же. — С. 232–234.

стимулюється, то людство неминуче буде приречене на животіння, апатичне і збайдужіле, отже, на стан набагато гірший порівняно з попереднім"²⁰².

В. Гьосле доходить висновку, що тільки загальні зусилля, які обмежують егоїстичну діяльність, здатні визначити напрям руху чи до загальної катастрофи, чи до загального блага. Він вважає, що загальні політико-економічні умови, за яких буде реалізована саме друга можливість, повинна створювати держава. Вона має створити такі умови, коли руйнування природного довкілля призводитиме до неминучих фінансових втрат. Закон егоїстичної господарської діяльності полягає в тому, щоб перекладати власні витрати на інших, якими можуть бути і робітники, і держава, і споживачі, і майбутні генерації. Проте елементарна справедливість полягає в тому, щоб "витрати, спричинені руйнуванням довкілля, лягали тепер не на державу чи на майбутні генерації, а на безпосереднього винуватця завданої природі шкоди"²⁰³.

Говорячи про визначальну роль держави у створенні політико-економічних умов та інституцій, які не призводитимуть до руйнування довкілля, слід пам'ятати, що інституційна фаза реформ, пов'язана зі створенням нових інституцій, триває, за оцінками фахівців, 5–6 років. Інша ж фаза (культурно-ментальна) може тривати впродовж життя не одного покоління²⁰⁴. І це за тієї умови, що нові інституційні правила і норми (політичні, правові, економічні тощо) будуть тривалий час укорінені в суспільній діяльності.

Коли ставиться завдання зміни поведінки людства у напрямі його екологізації, то, безперечно, слід говорити про розвиток і посилення системи реплікації екологічних ідей, без якої принципи екологічної етики та етики збалансованого розвитку залишаться справою лише обмеженої кількості фахівців. Систему екологічних ідей можна вважати визначеною і достатньо обґрунтованою завдяки діяльності багатьох вчених. Починає працювати також і система поширення екологічних ідей — екологічна освіта та освіта для збалансованого розвитку. Разом з тим іще не створено достатньої кількості соціальних інституцій (вужче — робочих місць), орієнтованих на збереження довкілля, а також на

²⁰² Хесле В. *Философия и экология*: Пер. с нем. — М.: АО Ками, 1994. — С. 108.

²⁰³ Та же. — С. 117.

²⁰⁴ Ручка А. *Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шувльги.* — К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 417.

поєднання цілей збереження довкілля з суспільним розвитком. Відповідно носієм екологічної ідеї є незначний відсоток населення — представники відповідальних за охорону довкілля державних структур і громадських екологічних організацій, науковці, працівники об'єктів природно-заповідного фонду. Щоб діяльність людства була не природоруйнувальною, а екологічно прийнятною, необхідні фундаментальні зміни у реплікативній інформації. Має бути зовсім інший реплікативний код. І цей новий код має закарбуватися у свідомості кожної людини, доки її уявлення не будуть повністю відповідати потребам екологічно здорового суспільства. Інерційність існуючих соціальних систем реплікації, які нині не сприяють реплікації екологічних ідей, викликає песимістичне бачення майбутнього людства. Проте наше майбутнє значною мірою також залежить від того, чи зможе кожен з нас, жителів Землі, виявити свою волю, зробити свій моральний вибір і обрати не війну і руйнування, а збереження життя. Проблема полягає в тому, що цей вибір має не одномоментний характер, а визначає подальшу долю людини, її життєвий шлях.

А. Печчеї вважав, що гуманізація людини і світу передбачає перехід:

1) від економічного зростання заради самого зростання до розвитку, спрямованого на задоволення людських потреб і підвищення якості життя;

2) від відокремленості націй і країн та роз'єднаності людства до взаємозалежності та солідарності;

3) від відчуження та пасивності до включення у громадське життя й активної участі у ньому;

4) від морального зuboжіння і політичної безвідповідальності до моральної і соціально відповідальної діяльності у світі;

5) від марнотратного ставлення до середовища існування людини до глобального управління природними ресурсами²⁰⁵.

Якщо йдеться про зміну всієї системи суспільних відносин, варто порівняти ті цінності, які домінують у суспільстві, із "зеленими" цінностями (табл. 7)²⁰⁶.

Порівняння цінностей загальноприйнятої та екологічної культури показує, що екологічна культура постає як сукупність

²⁰⁵ Печчеї А. Человеческие качества: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1985. — 312 с.

²⁰⁶ Pepper D. Modern Environmentalism. — London, New York: Routledge, 1996. — P. 11 — 13.

Таблиця 7. Порівняння "зелених" цінностей із загальноприйнятими

Загальноприйняті цінності	"Зелені" цінності
Природа	
1.1. Людина відокремлена від природи.	Людина є частиною природи.
1.2. Для своєї вигоди людина може і має домінувати над природою та експлуатувати її.	Ми повинні поважати і охороняти природу від самих себе, незалежно від її цінності для нас, та жити в гармонії з природою.
1.3. Ми можемо і маємо право користуватися законами природи (науковими законами), щоб використовувати природу в своїх інтересах.	Ми повинні додержуватись законів природи (наприклад, таких як закон потенційної місткості екосистем, згідно з яким існують межі для зростання кількості населення, які визначаються здатністю Землі підтримувати таке зростання).
Людство	
2.1. Людина від народження агресивна та має нахил до суперництва.	Людина від народження схильна до співпраці.
2.2. Людське суспільство має і, безумовно, повинно мати ієрархічну організацію.	Соціальна ієрархія є неприродною і небажаною, її можна уникнути.
2.3. Соціальний статус людини вимірюється її матеріальним майном. Прогрес суспільства відбувається головним чином за рахунок того, що більша кількість товарів стає власністю людей і створюються складніші технології.	Духовна якість життя і взаємовідносини любові важливіші за матеріальне володіння майном. Можна жити простіше.
2.4. Логічна, раціональна думка вагоміша і надійніша, ніж те, що підказують нам наші емоції та інтуїція.	Емоції та інтуїція принаймні такі ж важливі і вагомі, як інші форми знання. Немає такого явища як об'єктивні у будь-якому випадку "факти".
Наука і техніка	
3.1. Наука і техніка можуть розв'язати екологічні проблеми. Тому ми повинні рухатися у напрямі їхнього вдосконалення.	На науку і техніку не можна покладатися. Ми маємо знайти інші шляхи для розв'язання екологічних проблем.

Загальноприйняті цінності	“Зелені” цінності
3.2. Прогрес у техніці значною мірою обумовлює соціальні та економічні зміни. Треба небагато, щоб ми змогли контролювати цей прогрес.	Ми можемо змінювати суспільство та економіку так, як нам подобається. Техніка має слугувати, а не бути хазяїном. Нам не потрібно мати техніку, яка шкодить людям.
3.3. Ознакою прогресу є великомасштабні “високі” технології (наприклад, ядерна енергетика).	Ознакою прогресу є середні, вдало підібрані технології (наприклад, ті, які використовують відновні джерела енергії – сонце, вітер тощо).
3.4. Проблеми вирішуються шляхом аналізу, роз’єднання на складові частини.	Проблеми вирішуються шляхом синтезу, усі складові частини розглядаються у взаємозв’язку, як одне ціле.
3.5. Природу можна зрозуміти на підставі знань про головні компоненти, з яких складається матерія, та про сили, які визначають її рух.	Ми повинні мати холістичний, цілісний світогляд. Природа і суспільство більше, ніж сума їхніх частин.
Виробництво та економіка	
4.1. Основна мета виробництва товарів і надання послуг – нажити капітал для того, щоб вкласти його у виробництво більшої кількості товарів та послуг, які зрештою принесуть користь кожному.	Ми маємо виробляти товари та надавати послуги, які потрібні суспільству, незалежно від того, чи даватимуть вони прибуток.
4.2. Що нижче вартість виробництва товарів та надання послуг порівняно з їх ціною, то економічно ефективнішим є виробничий процес.	Економічна ефективність має вимірюватися тим, скільки екологічно сприятливих робочих місць створено і скільки матеріальних потреб людей (в їжі, одязі, транспортних засобах, зв’язку та відпочинку) задовольняється за умов мінімального використання ресурсів. Соціальні та екологічні втрати – економічно неефективні.

Продовження таблиці 7.

Загальноприйняті цінності	“Зелені” цінності
4.3. Будь-яке економічне зростання – це добре. Воно може тривати як завгодно довго і не обов’язково має призводити до деградації довкілля.	Необмежене економічне зростання – це погано. Воно не може тривати як завгодно довго, оскільки використовує обмежені ресурси і призводить до забруднення довкілля.
4.4. Щоб довести економічне зростання до максимуму, виробники мають визначити межі повторної переробки матеріалів та межі контролю за рівнем забруднення. Інакше виробництво буде неконкурентоспроможним.	Усі види виробництва мають використовувати мінімальну кількість матеріалів і використовувати їх повторно. Це доцільніше у віддаленій перспективі. Якби ми орієнтувалися на локальні господарства, конкуренція турбувала б нас значно менше.
4.5. Термін економічних планів не може перевищувати 5–10 років, оскільки інвестори мають бачити можливості повернення вкладених коштів.	Економічні плани мають бути розраховані на декілька століть.
4.6. Прогрес народів і регіонів відбувається завдяки встановленню торгових зв’язків між ними.	Рівень торговельних відносин між народами і регіонами слід знизити. Метою розвитку мають бути регіони і спільноти, здатні підтримувати себе самі.
4.7. Краще та ефективніше виробляти продукцію у великих масштабах, маючи централізоване управління та використовуючи технології потокових ліній.	Краще та ефективніше (див. пункт 4.2) виробляти продукцію у невеликих масштабах за умов місцевого управління та майстерного виробництва.
4.8. Краще та ефективніше механізувати і автоматизувати виробництво, покінчивши з надокучливою роботою.	Краще та ефективніше повернути працю назад на робочі місця і зробити її менш надокучливою. Нам усім треба працювати, щоб наповнити своє життя сенсом.
4.9. Ідеал – повна зайнятість.	Кожен повинен мати роботу, але це не обов’язково має бути робота у загальноприйнятому значенні.

Загальноприйняті цінності	“Зелені” цінності
Політика	
5.1. Національна держава – це найважливіший політичний орган управління.	Місцева спільнота – найважливіший орган управління, який, проте, розглядається як частина світової спільноти (думай глобально – дій локально).
5.2. Екологічні проблеми можна вирішити без зміни існуючої соціальної, економічної та політичної системи, хоча слід регулювати цю систему та втручатися у вільний ринок.	Єдиним шляхом вирішення екологічних проблем є великомасштабні соціальні, економічні та економіко-політичні зміни. Ми повинні позбутися індустріального способу життя.
5.3. “Зелені” бажають повернути нас назад у доіндустріальну кам’яну добу або до романтичних сільських уявлень.	Рухатися вперед – це створювати неіндустріальне суспільство, що ґрунтується на маломасштабному виробництві для місцевих спільнот та їхніх соціальних потреб. Це означає бути ближче до природи.
5.4. Право приймати рішення, що мають вплив на довкілля, ми повинні залишити експертам, які найкращим чином підготовлені до вирішення проблем, а саме політикам, які радяться з науковцями.	Усі ми, наскільки це можливо, повинні приймати рішення. Експерти мають радити нам усім, але вони не повинні керувати поза органами влади.
5.5. Шлях вперед лежить через репрезентативну (парламентську) демократію.	Шлях вперед лежить через пряму демократію, тобто через прийняття рішень на консенсусній основі та делегування представників.
5.6. Сильна централізована держава залишиться необхідною для того, щоб працювали національні та світова економіки і соціальні системи. Вона забезпечуватиме законність і порядок через демократію.	Держава буде мати такий невеликий вплив, який тільки буде можливим. Головним чином вона функціонуватиме для того, щоб допомагати місцевим спільнотам робити те, що вони бажають робити. У “зеленому” суспільстві люди можуть організувати своє життя так, як вони цього бажають, але має бути забезпечено суворе дотримання природоохоронного законодавства.

принципово нових адаптивних ознак людської спільноти, що уможливорює збалансоване природокористування і є підґрунтям гармонізації взаємовідносин людина-природа. Потужні системи реплікації традиційних моральних цінностей можуть створити у людини уявлення про те, що ці цінності є єдино правильними і що вони не мають конкурентоспроможної альтернативи. Принципи збалансованого розвитку дають можливість побачити альтернативу існуючим моральним традиціям, що призводять до антропологічної та екологічної криз на сучасному етапі розвитку суспільства. Надалі й у кінцевому підсумку все залежить від того, який моральний вибір зробить людина.

Що ж вибере людина третього тисячоліття? Власний добробут за будь-яку ціну чи повагу до природи та інших людей? Створення кумирів чи критичне мислення? Етатизм і патерналізм чи соціально-політичну активність? Мілітаризм чи пацифізм? Модель панування чи модель партнерства? Самознищення чи збалансований розвиток?

Розгляд ієрархії моральних принципів дає змогу зробити такі висновки:

1. Антропологічна та екологічна кризи сучасного суспільства викликані тим, що в ієрархії моральних принципів людини домінують такі принципи, як мілітаризм, корпоративний егоїзм, панування. До екологічних проблем призводить економічна нерівність, а також пріоритетність в ієрархії моральних цінностей принципів підприємництва, технічної всездозволеності та максимальної ефективності й продуктивності, не обмежених ніякими екологічними межами.

2. На сучасному етапі розвитку суспільства вирішальну роль у виникненні екологічних проблем починають відігравати вади традиційної моралі. У цьому розумінні екологічна криза не стільки є наслідком технологічного розвитку, скільки реалізації в соціальних інституціях певних моральних принципів, наприклад, принципів панування та протистояння. За умов зростання чисельності населення і технічних можливостей та обмеженої здатності екосистем підтримувати життя на планеті ці принципи постають як атавізми минулих епох, які загрожують існуванню життя на Землі.

3. Домінування в ієрархії моральних цінностей людини принципів корпоративного егоїзму, мілітаризму, панування, підкріплених відповідними потужними соціальними системами їх реплікації, значно ускладнює перехід до екологічної культури, в якій доміну-

ватимуть принципи етики збалансованого розвитку. Треба створювати соціальні інституції, що ґрунтуються на еколого-етичних принципах.

4. Визнання соціокультурної детермінації моралі дає підстави розраховувати на уможливлення процесів переходу соціуму від неекологічної до екологічно прийнятної поведінки та екологізації усіх сфер діяльності людини. Хоча сучасні тенденції розвитку людства значною мірою визначаються моральними традиціями попередніх генерацій і детермінуються існуючими соціальними інституціями та суспільними традиціями, все ж таки вони залежать і від морального вибору носіїв моралі, від того, чи зможуть люди переорієнтувати свій світогляд на загальнолюдські та екологічні цінності.

2.3 Моральний розвиток людини

Люди ростуть. Можна навіть зустріти людину у натуральну величину.

Веслав Брудзинський, польський сатирик

Нічого не поробиш: рано чи пізно людині доведеться стати людиною!

Станіслав Єжи Лець, польський поет і афорист

Розглядаючи соціокультурну еволюцію моралі (історичний аспект розвитку, або філогенез), доцільно розглянути моральний розвиток людини (біографічний аспект розвитку, або онтогенез). Розвиток моральності людини може відбуватися протягом усього її життя. Втім найбільше значення має період **соціалізації** — процес накопичення людьми соціального досвіду, засвоєння культурних нагбень та розвитку людського потенціалу, який відбувається у дитинстві.

Одним із перших на проблему формування моральних суджень у дитини звернув увагу французький психолог Жан Піаже (1896—1980). Проводячи бесіди з дітьми щодо фундаментальних питань моральної філософії, Ж. Піаже зробив висновок, що у дітей існують дві стадії морального судження. Маленькі діти віком до 10—11 років вважають існуючі правила встановленими і абсолютними. Вони вірять, що правила походять від дорослих або від Бога і ніхто не може їх змінити. Діти старшого віку розуміють, що правила можна змінювати, якщо з цим усі погоджуються. Правила не є священними і абсолютними — це лише засоби, які люди

використовують для спільної діяльності. Отже, діти демонструють два базових моральних принципи — гетерономію та автономію.

Продовжив дослідження Ж. Піаже його учень — американський психолог Лоуренс Кольберг (1927—1987), котрий виявив шість стадій морального розвитку людини, перші три з яких мають багато спільного зі стадіями Ж. Піаже. Виявлені Л. Кольбергом стадії відповідають трьом рівням розвитку моральної свідомості людини: доконвенціональному, конвенціональному і постконвенціональному (від лат. *conventionalis* — такий, що відповідає договору чи умові)²⁰⁷. Це такі стадії:

Рівень I. Доконвенціональна моральність

На цьому рівні дитина орієнтується на наслідки своїх вчинків у категоріях задоволення-незадоволення, що відповідає гедоністичній моралі. Цей рівень вважається доконвенціональним через те, що діти розмірковують швидше як відокремлені індивіди, ніж як члени суспільства. Їхня аргументація має на меті лише ствердження своєї егоїстичної користі. Право санкцій отримує той, хто дужчий. На першій стадії поводитися правильно означає підкорюватися владі та уникати покарання. На другій стадії діти орієнтуються на свої егоїстичні інтереси, визнаючи, що для їх задоволення часто буває необхідно домовлятися з іншими людьми та обмінюватися з ними послугами.

Стадія 1. Слухняність та орієнтація на покарання

Ця стадія подібна до першої стадії Ж. Піаже. Дитина вважає, що якісь могутні владні фігури визначили певний набір правил, яким необхідно безумовно підкорятися. Діти очікують, що "погані" вчинки мають погані наслідки, а саме покарання. Вони розглядають соціальний світ як такий, де слабкі підвладні сильнішим, а вчинки непокори караються. На цій стадії діти сприймають "зло" як непослух, і покарання за непослух "доводить" це.

Стадія 2. Індигідуалізм та обмін

На дітей вже не справляє враження якась окрема владна фігура. Вони розуміють, що будь-яке питання можна розглядати з різних боків. Оскільки все відносно, кожна людина може діяти відповідно до своїх інтересів, хоча буває корисно домовлятися та обмінюватися послугами з іншими людьми. На цій стадії діти сприймають покарання як небезпеку, якої необхідно уникнути.

²⁰⁷ Крэйн У. Теории развития: Секреты формирования личности. Пер. с англ. — СПб: Прайм-Еврознак, 2002. — С. 194—222; Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. — К.: Лібра, 1999. — С. 120—133.

Для цього треба домовитися. Правильний вчинок пов'язується зі справедливим обміном або чесною угодою, за якою стоїть філософія взаємних поступок — послуга за послугу.

Рівень II. Конвенціональна моральність

Дитина вже здатна оцінити мотиви своїх вчинків залежно не від їх наслідків, а від їх відповідності існуючій системі ролей і норм. Ці норми дитина переймає від батьків і вчителів, визнає їх як обов'язкові й не піддає сумніву. На цьому рівні діти розмірковують як члени конвенціональної спільноти, яка має свої цінності та норми. На третій стадії вони підкреслюють, що важливо бути хорошою людиною. Це означає, що необхідно мати мотиви, які ґрунтуються на готовності допомогти близьким людям. На четвертій стадії діти вважають за необхідне підкорятися законам, щоб зберегти суспільство в цілому.

Стадія 3. Хороші міжособистісні стосунки

На цій стадії діти розглядають моральність як щось вагомніше за звичайні домовленості. Вони вважають, що люди повинні жити відповідно до очікувань сім'ї та суспільства і добре себе поводити. Хорошу поведінку діти пов'язують з наявністю гарних мотивів і міжособистісних почуттів таких, як любов, довіра і турбота про інших. "Добро" оцінюється як те, що отримує згоду в інших. Відбувається перехід від безумовного підкорення до реалістичного погляду на життєві ситуації і турботи про хороші мотиви. Діти здатні сприймати себе одночасно у двох різних ролях, хоча "перейняття ролей" обмежене колом стереотипних ролей конкретної групи: сім'я, школа, друзі, знайомі. На цій стадії ще неможливе визначення рольових обов'язків відповідно до існуючого суспільного ладу, який встановлює ролі через норми правильної поведінки.

Стадія 4. Збереження соціального порядку

Це стадія "закону й порядку". Діти приймають моральні рішення з погляду суспільства в цілому. Вони наголошують на необхідності дотримання законів, поваги до влади і виконання своїх обов'язків для того, щоб зберігався соціальний порядок. Якщо моральність третьої стадії базується на лояльному ставленні до людей з близького оточення, то на четвертій стадії відбувається перехід до поважного ставлення до суспільства в цілому, коли кожен виконує свій обов'язок у межах встановлених законів і приписів. Мораль, що ґрунтується виключно на основі конкретних міжособистісних стосунків у кровно-родинних союзах таких, як рід чи плем'я, долається на користь абстрактної моралі.

Рівень III. Постконвенціональна моральність

На цьому рівні загальноприйняті норми втрачають своє беззаперечне значення як обмежувальні рамки діяльності особи і стають об'єктом критичної рефлексії. Авторитет батька чи вчителя, який раніше не піддавався сумніву, тепер ставиться під сумнів. Він сприймається як легітимний лише тоді, коли його можна аргументовано виправдати, виходячи з універсалістських принципів. На цьому рівні людей менше непокоїть збереження суспільства заради нього самого, а більше хвилюють принципи і цінності, які роблять суспільство хорошим. На п'ятій стадії для людей найбільше значення мають базові права та демократичні процеси, що дають право голосу кожному. На шостій стадії вони визначають принципи, за яких угоди і домовленості будуть найбільш справедливими.

Стагія 5. Соціальний контракт та індивідуальні права

На четвертій стадії діти хочуть, щоб суспільство продовжувало функціонувати належним чином. Проте суспільство, що добре функціонує, не обов'язково має бути хорошим суспільством (наприклад, тоталітарне суспільство може бути дуже добре організоване, але його не вважають моральним ідеалом). На п'ятій стадії діти починають розмірковувати про суспільство з теоретичних позицій, виходячи за рамки власного суспільства і розглядаючи цінності, які мають бути пріоритетними у будь-якому суспільстві. На п'ятій стадії респонденти переважно вважають, що хороше суспільство найкраще представити у вигляді соціального контракту, який люди вільно укладають, щоб працювати на загальне благо. Вони усвідомлюють, що різні соціальні групи мають різні цінності. Втім вони вважають, що усі розумні люди можуть досягти згоди по двох позиціях. По-перше, усім людям потрібно, щоб були захищені їхні базові права такі, як право на свободу та життя. По-друге, мають існувати певні демократичні процедури для зміни несправедливих законів та удосконалення суспільства. На п'ятій стадії діти вважають, що "моральність" і "права" мають певні переваги над конкретними законами. Разом з тим закони необхідно виконувати, доки не буде можливості змінити їх демократичними засобами.

Стагія 6. Універсальні принципи

На п'ятій стадії діти вважають, що для створення хорошого суспільства необхідно: 1) захищати певні індивідуальні права; 2) вирішувати суперечки за допомогою демократичних процесів. Однак демократичні процеси не завжди ведуть до тих результатів, які

вважаються справедливими. Наприклад, більшість може проголосувати за закон, що створить проблеми для меншості. Тому Л. Кольберг вважав, що має бути ще одна стадія, на якій визначаються принципи, завдяки яким люди досягають справедливості. Оскільки принципи справедливості вимагають поважати гідність усіх людей і відповідно враховувати претензії усіх людей, вони є універсальними, стосуються усіх (тому, наприклад, люди не повинні голосувати за закони, які обмежують права інших людей). Утім, Л. Кольберг та інші дослідники помітили, що лише деякі респонденти можуть послідовно розмірковувати про універсальні принципи. У більшості випадків було важко виявити різницю у мисленні дітей на стадіях 5 і 6. Одним із моментів, які відрізняє стадію 5 від стадії 6, є громадянська непокора. На стадії 5 людина не наважується схвалити громадянську непокору через свою відданість соціальному контракту та переконаність у необхідності зміни законів демократичним шляхом. Вона може виправдати порушення закону тільки тоді, коли є явна загроза індивідуальним правам. Навпаки, на стадії 6 відданість справедливості робить логічне обґрунтування громадянської непокори більш вагомим та повним. Зокрема, Мартін Лютер Кінг вважав, що вищий принцип справедливості вимагає громадянської непокори.

Загалом проблема морального розвитку людини полягає у переході від конвенціональної (загальноприйнятої) моралі до постконвенціональної моралі, що ґрунтується на розумі та совісті особистості. Відповідно моральний поступ людства полягає у переході від існуючого суспільства з усіма його перевагами і недоліками до кращого і справедливішого суспільства. Проблема переходу є найскладнішою. Вона загострюється через те, що перехідний етап містить у собі загрозу ціннісного релятивізму, скептицизму і морального нігілізму. Л. Кольберг визначає перехідний етап як **четверту з половиною стадію розвитку** моральної свідомості. Ця стадія небезпечна тим, що під впливом критичного і скептичного ставлення до існуючих у суспільстві моральних норм моральний розвиток людини може зупинитися на стадії заперечення будь-яких моральних норм взагалі. Такий моральний і ціннісний нігілізм на практиці може призвести до повернення на рівень доконвенціональної моральної свідомості. Разом з тим без цієї проміжної стадії перехід до постконвенціональної моральної свідомості є неможливим.

Через те, що Л. Кольберг працював у кантіанській філософській традиції, його шоста стадія розвитку моральної

свідомості багато в чому співзвучна категоричному імперативу, сформульованому І. Кантом: "Чини так, щоб максима (правило), якою керується твоя воля, могла б стати принципом загального законодавства (тобто була визнана моральною усіма)". Це означає, що на шостій стадії моральна норма встановлюється виключно шляхом розумової діяльності індивіда, який має автономну совість. З одного боку, така ситуація містить у собі загрозу суб'єктивізму, коли людина сама встановлює собі закон, а з іншого — постає проблема узгодженості дій автономних індивідів, кожний з яких діє відповідно до власного закону.

Як вказує Юрген Габермас, подолати таке становище можна, перейшовши до комунікативної парадигми, яка полягає в тому, що моральні норми встановлюються шляхом конкретного досягнення взаєморозуміння між людьми, котрі беруть участь у комунікації за умов "моральної і політичної свободи всіх членів гіпотетичного світового співтовариства". Тому Ю. Габермас пропонує визнати **сьому стадію моральної свідомості**, на якій людина має бути здатна вислухати аргументи інших людей і досягти згоди щодо моральних норм і принципів. Цій стадії відповідає імператив: "Чини так, начебто ти є член ідеальної комунікації".

Л. Кольберг вважав, що стадії морального розвитку людини обумовлені не лише генетично і не є лише продуктом соціалізації (важко уявити, наприклад, що досягти певних стадій морального розвитку можна завдяки систематичному навчанню). Причиною появи певних стадій є власні роздуми людини про моральні проблеми. Соціальний досвід сприяє моральному розвитку особистості, стимулюючи процеси мислення. Коли люди вступають у дискусії та суперечки, вони бачать, що їхні погляди критикуються і відчувають потребу переглянути свої погляди та виробити більш аргументовану позицію.

Хоча Л. Кольберг досліджував моральні судження переважно хлопчиків із США, він вважав, що послідовність стадій є однією і тією самою для різних культур. Разом з тим у різних культурах люди проходять через ці стадії різними темпами і досягають різних кінцевих стадій. У США більшість дорослих, які живуть у містах і належать до середнього класу, досягають стадії 4, і тільки невеликий процент використовує низку суджень, притаманних стадії 5. Однак в ізольованих селах та племінних спільнотах багатьох країн рідко можна зустріти дорослого, який подолав

стадію 3²⁰⁸. Л. Кольберг пояснює це тим, що в селі спосіб життя є традиційним й існує небагато стимулів виходу мислення за межі звичних уявлень. Коли ж люди їдуть у місто, вони бачать, що норми міжособистісних стосунків, характерні для невеликої сільської спільноти, недостатні для стосунків у масштабах великого міста. Тому й виникає потреба переосмислити уявлення про моральні норми, що й визначає перехід на стадію 4.

Оскільки різні культури знаходяться на різних рівнях розвитку моральної свідомості, ключовим є питання про те, хто ж визначатиме універсальні принципи хорошого суспільства. Логічно було б припустити, що це мають робити ті люди, які досягли шостої стадії розвитку. Але на практиці це приводить до того, що універсальні принципи визначаються представниками західної цивілізації, котрі й вирішують, яке суспільство є хорошим. На цьому ґрунті створюється пожива для розвитку **євроцентризму** — головної ідеологічної концепції світового розвитку. Тому В. Гьосле пропонує найвищу — сьому — стадію морального розвитку розглядати як необхідність усвідомлення свого співіснування з культурами, які ще не досягли вищих рівнів розвитку моральної свідомості. Він вважає, що навіть найвидатніші просвітники не подолали шостої стадії, і цей факт є найболючішим фактом модерної буржуазної свідомості²⁰⁹.

Критичний погляд на дослідження Л. Кольберга запропонувала Керол Гілліган — одна з його колег та співавторів. Вона звернула увагу на те, що розвиток моральних суджень Л. Кольберг досліджував шляхом емпіричного вивчення 84 хлопчиків, розвиток яких досліджувався впродовж 20 років. На думку К. Гілліган, стадії Л. Кольберга відображають явно чоловічу орієнтацію. У чоловіків розвиток моральної свідомості пов'язаний з нормами, правами та абстрактними принципами. Ідеалом є формальна справедливість, коли індивід відсторонюється від конкретної ситуації і намагається знайти моральне рішення, яке є справедливим у теоретичному відношенні. У жінок моральність ґрунтується не на правах і нормах, а на міжособистісних відносинах та етиці співчуття і турботи. Ідеалом є не абстрактна справедливість, а більш цілісний і взаємопов'язаний спосіб життя. Моральність жінок пов'язана швидше з реальними поточними

²⁰⁸ Крэйн У. Теории развития: Секреты формирования личности. Пер. с англ. — СПб: Прайм-Еврознак, 2002. — С. 212.

²⁰⁹ Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі: Пер. з нім. — К.: Лібра, 2003. — С. 159–160.

відносинами, ніж з абстрактним вирішенням гіпотетичних дилем. Через цю гендерну різницю чоловіки і жінки опиняються на різних стадіях шкали Л. Кольберга. Жінки частіше опиняються на третій стадії, яка концентрується на міжособистісних відносинах, тоді як чоловіки — на стадіях 4 і 5, що відображають абстрактніші концепції соціальної організації.

Відомий американський філософ Джон Ролз (1921 — 2002) запропонував схему морального розвитку людини, подібну до концепції Л. Кольберга²¹⁰. Вона включає три стадії, які Дж. Ролз називає моральністю влади, моральністю спілки і моральністю принципів.

Стадія моральності влади подібна до доконвенціональної моральності Л. Кольберга. На цій стадії дитина неспроможна оцінити правомірність адресованих їй правил і наказів влади, що уособлюється в її батьках. Моральність влади складається з певного набору накиннутих дитині правил і приписів. При цьому дитина не здатна досягнути, наскільки справедливими чи несправедливими є ці приписи. Д. Ролз зазначає, що "дитяча моральність влади є тимчасовою, це необхідність, що виникає з особливого становища дитини, з її обмеженого розуміння"²¹¹. Тому й у соціальному житті моральність влади має відігравати обмежену роль, оскільки загальнішими є засади справедливості.

Стадія моральності спілки, на думку Д. Ролза, є подібною до стадій Л. Кольберга з третьої по п'яту. Зміст моральності спілки визначається моральними нормами, а не накинутими правилами, як у випадку моральності влади. Моральні норми встановлюються внаслідок їх схвалення членами спілки. Невеликою спілкою є родина. Інші спілки — це школа й сусідство. Поєднані у спілку члени товариства розглядають один одного як рівних, як друзів і товаришів, згуртованих в єдиній системі співпраці, що керується певними чеснотами — справедливістю, чесністю, вірністю, довірою. Моральність спілки складається з великої кількості ідеалів таких, зокрема, як ідеали доброго товариша, хорошого хлопця (дівчини), доброї дружини (чоловіка), гарного друга, рівноправного громадянина, що має певний соціальний статус, тощо. Типовими пороками тут є зажерливість, нечесність, несумлінність, ошуканство.

²¹⁰ Ролз Д. Теорія справедливості: Пер. з англ. — К.: Основи, 2001. — С. 629–663.

²¹¹ Там же. — С. 634.

Стадія моральності принципів містить в собі, зокрема, чесноти моральності влади і моральності спілки. На цій стадії усі підпорядковані ідеали стають організованими у систему, яка внутрішньо узгоджена загальними принципами. Оскільки раціональні особи обирають певні моральні принципи для узгодження суперечливих претензій, ці принципи визначають погоджені способи просування людських інтересів. Інституції й дії оцінюються з точки зору забезпечення цих цілей. Характерною рисою чеснот моральності принципів є готовність нашого "я" поставити собі цілі, що узгоджуються із засадами права і справедливості, але виходять за рамки їхніх приписів. Д. Ролз називає ці чесноти **моральністю понадобов'язковості**. Особистість може досягти цих чеснот або вільно приймаючи посади і пости, які їх потребують, або шукаючи високих цілей у спосіб, що узгоджується зі справедливістю, але перевищує вимоги певних обов'язків і зобов'язань. У будь-якому випадку мова йде про індивідів, здатних дотримуватись моральних принципів, виходячи як з особистого їх усвідомлення, так і з особисто визначеної для себе необхідності дотримуватися таких моральних вимог.

Підсумовуючи, слід зазначити таке:

1. Моральний розвиток людини у найзагальнішому вигляді можна розглядати як послідовність трьох стадій. Для першої стадії (доконвенціональна моральність, моральність влади) найхарактернішим є несвідоме підкорення людини авторитетам і владі. На другій стадії (конвенціональна моральність, моральність спілки) людина здатна оцінити мотиви своїх вчинків відповідно до існуючої системи соціальних ролей і моральних норм. На третій стадії морального розвитку (постконвенціональна моральність, моральність принципів) загальноприйняті моральні норми стають об'єктом критичної рефлексії особистості, а найбільшого значення набувають моральні принципи, які людина свідомо обирає собі як моральні цінності та ідеали.

2. З біології добре відомим є біогенетичний закон Е. Геккеля: "Онтогенез є швидким і стислим повторенням філогенезу". Якщо говорити про мораль, то можна провести паралелі між етапами соціокультурної еволюції моралі (філогенез моралі) та стадіями морального розвитку людини (моральний онтогенез): групова форма моралі має багато спільного з доконвенціональною моральністю, а корпоративна та індивідуальна (персональна)

мораль — відповідно з конвенціональною та постконвенціональною моральністю.

3. Оскільки різні люди знаходяться на різних стадіях розвитку моральної свідомості, актуальною є проблема легітимізації моральних принципів, які визначатимуть напрями суспільного розвитку різних країн і різних культур.

РОЗДІЛ 3. ГЕНЕЗА ЕТИЧНИХ ЗАСАД СТАВЛЕННЯ ЛЮДИНИ ДО ПРИРОДИ

Я брат зверью, и ящерам, и рыбам.
Мне внятен рост весной встающих трав,
Молюсь земле, к ее священным глыбам
Устами неистомными припаив!

Валерий Брюсов, "Земле"

Наедине с природой человек
Как будто озверел от любопытства:
В лабораториях и тайниках
Ее пытал, допрашивал с пристрастьем,
Читал в мозгу со скальпелем в руке,
На реактивы пробовал дыханье...

Максимилиан Волошин, "Путиами Каина"

Для реалізації принципів збалансованого розвитку необхідно змінити ставлення суспільства до природи, сприяти тому, щоб ці принципи стали внутрішніми переконаннями кожної людини. Для цього треба проаналізувати генезу етичних засад ставлення людини до природи. Це особливо важливо тому, що традиційно етика з'ясовувала питання моральної природи людини та моральних відносин між людьми. Осмислення взаємин людини з природою було несуттєвим для філософського аналізу в минулому. В історії філософської думки еколого-етична проблематика ніколи не посідала такого значного місця, як нині. Загалом же в історії філософії можна визначити два головних погляди на проблему ставлення людини до природи: людина в гармонії з природою і людина проти природи.

3.1 Ставлення до природи в релігіях світу

Якщо розглядати екологічну мораль як таку, що має регулювати життя людей на всій планеті, то необхідно оцінити, наскільки еколого-етичні принципи відповідають релігійній моралі й наскільки ці принципи сприйматимуться віруючими людьми.

Одна з головних функцій релігій — морально-етичне нормування повсякденного життя людей. Релігії виконували цю

функцію з моменту свого виникнення. Виконують вони її і нині, оскільки більшість людей на Землі є послідовниками якоїсь з релігій. Найбільше прихильників у світі має християнство, якого дотримується понад чверть населення Землі, з них 3/5 — католики, 1/4 — протестанти, 1/6 — православні. Послідовники ісламу становлять 19% людства. Буддизм та синтоїзм сповідує понад 11% землян, стільки ж приблизно послідовників індуїзму і 7,5% — конфуціанства і даосизму²¹². Згадані релігії охоплюють 3/4 людства і є найбільшими не тільки за чисельністю, а й за ареалом поширення. Розмірковуючи над проблемою формування екологічної свідомості, слід пам'ятати, що будь-які зміни моральних засад існування людства тісно пов'язані з релігійною мораллю. Тому варто розглянути можливості деяких релігій Сходу і Заходу сприйняти нову екологічну моральну парадигму.

Головні риси **індуїзму** сформувалися у I тис. до Р. Х. на ґрунті ведичної релігії та брахманізму. Це радше політеїстична, ніж монотеїстична релігія. Єдине божество Брахман представлено трьома головними богами (індуїстською трійцею — тримурті): Брахмою (чоловіче втілення Брахмана), Шивою (Руйнівником) і Вішну (Хранителем). Головними поняттями індуїзму є дхарма (моральний закон і обов'язок), карма (закон відплати) і сансара (перевтілення, реінкарнація).

На відміну від західного уявлення про лінійний час для індуїстського світогляду характерним є уявлення про циклічний час. Це видно навіть з імен індуїстської трійці Брахма-Шива-Вішну, яка персоніфікує єдність творчої, руйнівної та охоронної сили ведичних світів. Згідно з ідеєю сансари (буквально означає "кругообіг", "перехід через різні стани") душа людини мандрує від нижчих до вищих форм життя, а іноді рухається у протилежному напрямку. Власне, ця душа не завжди була людською, вона могла оселитися не тільки у людському тілі, а й у тілі рослини чи тварини. У цьому розумінні між рослинами, тваринами і людьми немає принципової різниці. Якщо людина не виконує дхарму, це може призвести до переселення душі й народження не тільки у нижчій варні (касті), а й у тілі тварини чи рослини. Старанне ж виконання дхарми (морального правопорядку) забезпечує народження у вищій варні. Так діє закон відплати (карма). Віруючий індуїст сприймає свої вчинки щодо живих істот як сходинки

²¹² Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. О. Географія релігій. — К.: АртЕк, 1998. — С. 167.

на шляху до спасіння. Ідея карми (кожна дія породжує протидію) підтримує переконання у необхідності доброго ставлення до тварин і рослин, оскільки кожний жорстокий вчинок щодо них, наприклад, вживання м'яса, призведе до серйозних наслідків для того, хто так чинить. Точне виконання дхарми представником вищої варни — брахманом — вивільняло душу від подальших народжень і тим самим від страждань, пов'язаних з перебуванням в інших тілах. Діапазон реінкарнаційних можливостей величезний — до 83 тис. можливих переселень кожної душі²¹³. Таким чином, в індуїзмі всі форми буття пов'язані між собою, всі створіння — священні та рівноцінні.

Принцип священності, недоторканності життя міцно вкорінений в індуїзмі. Тільки Бог має верховну владу над усіма істотами. Людина не має права панувати над життям інших людей та інших живих істот. Священність усього створеного Богом означає, що не можна завдавати шкоди іншим видам без відповідної потреби. Згідно з Ахтарведою, Землю створено не лише для людини, а й для інших істот. Індуїстська віра у цикли народження та реінкарнації, коли людина може народитися як рослина чи тварина, призводить не тільки до поваги до інших живих істот, а й до благоговіння перед ними. Це забезпечує міцне підґрунтя для доктрини ахімси.

Ахімса (санскр. — неушкодження, незаподіяння шкоди) — це найперша чеснота в усіх системах індійської філософії, принцип правильної поведінки не тільки в індуїзмі, а й у буддизмі та джайнізмі, який полягає в тому, щоб утримуватися від зла стосовно усіх живих істот, уникати вбивства чи заподіяння шкоди живим істотам дією, словом чи думкою. Поняття ахімси застосовується як у негативному (неушкодження, ненасильство), так і у позитивному (доброта, дружелюбність) значенні. Ахімса розглядається як недовоїтий, цілісний стан розуму. Це розуміння єдності життя, повага до законів природи. Загалом ахімса має на увазі небажаність будь-якого "придушення природи" або "перемоги над природою" руйнівними засобами.

В Індії ненасильство стало всепроникним правилом життя. Тут живе 1 млрд осіб, які належать до різних рас і до багатьох народів та племен з різним укладом і на різних етапах розвитку

²¹³ Palmer M. The encounter of religion and conservation // Ethics of Environment and Development: Global Challenge, International Response / Ed. by J. R. Engel, J. G. Engel. — Tucson: Univ. Arizona Press, 1990. — P. 53.

і говорять на понад 1600 мов та говірок. Тут співіснує велика кількість релігій, культів і сект із 33 млн богів. Традиційне для Індії пошанування принципу ахімси призвело до того, що вегетаріанців в Індії налічується 700 млн осіб (83% населення)²¹⁴.

У багатьох індуїстських джерелах наголошується на тому, що милість Бога можна заслужити, не вбиваючи живих істот або не завдаючи їм шкоди. Ілюстрацією цього слугує ставлення до корови, яка згідно з індійською традицією розглядається як Праматір, що дала людині все необхідне для її життя: молоко, масло, сир, гній. Гній в Індії використовується не тільки як добриво; за допомогою біогазових пристроїв з нього виробляють газ метан, який використовується як джерело енергії для опалення та приготування їжі. Ставлення до корів відображає характерну рису індійської економіки: навіщо їсти м'ясо корови, коли вона може забезпечити набагато більше корисних продуктів упродовж тривалішого періоду? Захист корів у ширшому контексті означає захист кожної живої істоти.

Важливо зазначити, що ахімса не передбачає усунення від опору. Якщо хто-небудь не протидіє лиходію, подумки бажаючи, щоб його покарав Господь, це — не ахімса, а хімса (заподіяння шкоди). Якщо людині доводиться застосувати силу, вона має відслідковувати особисті егоїстичні наміри і будь-яким чином уникати їх. Тільки за відсутності люті, мстивості, користі та за бажання допомогти людям ця сила не зашкодить їм. Ненасильство — це вища сила, оскільки ахімса є чеснотою сильних. Слабкість не є чеснотою. Для розумово і фізично слабкої людини шлях ненасильницького спротиву не підходить, цій людині треба удосконалювати себе, щоб стати сильною.

Відродження і застосування принципу ахімси в сучасних умовах пов'язане з іменем Мохандаса Карамчанда Ганді (1869—1948), якого люди називали Махатмою (велика душа). Ганді був видатним організатором народного ненасильницького руху, спочатку — за громадянські права індусів у Південній Африці, а потім у 1920—1940-х роках — за звільнення Індії від британського колоніального панування. Філософія ненасильства Ганді передбачала залучення широких верств населення до тактики ненасильницької боротьби. Ганді назвав цю тактику "**сатьяграха**" — наполегливість в істині: "Правда (сатья) передбачає лю-

²¹⁴ Павлова Т. Н. Биоэтика в высшей школе. — К.: Киевский эколого-культурный центр, 1998. — С. 70.

бов, а твердість (аграха) породжує силу, а отже, слугує її синонімом. Тому я став називати рух в Індії словом "сатьяграха", що означає силу, народжену правдою і любов'ю, або ненасильство"²¹⁵. Сатьяграха — це не пасивний спротив, вона передбачає достатню активність, не зводиться тільки до непротивлення злу, хоча ахімса, або незастосування насильства, є її суттєвою складовою частиною. Сатьяграха — це протидія, але без застосування насильства. Саме ненасильницьким способом ведення боротьби вразила світ діяльність Ганді.

Сатьяграха є одним із методів боротьби представників екологічного руху в Індії за збереження природи. Найвідоміший приклад — це рух Чіпко (рух за обіймання дерев). Подія, яка призвела до започаткування цього руху, відбулася у 1973 р. у селищі Гопешвар (округ Чамолі, Ута Прадеш) в Індії. Протестуючи проти планів лісозаготівельної компанії зрубати 300 оливкових дерев, жителі селища сформували живий ланцюг і міцно стиснули в обіймах ті дерева, які мали бути зрубані. Компанія мусила відмовитись від своїх планів. В іншому випадку активісти екологічного руху змогли переконати жителів селища в тому, що повені пов'язані з вирубуванням лісів. Жителі селища Рені неподалік від Йосимата виступили проти рубки 2,5 тис. дерев уздовж річки Алакнанді. У 1977 р. жінки села Адвані (округ Тері Гарвал) пообв'язували священними нитками дерева, які мали бути зрубані (згідно з індійською традицією, обв'язування будь-кого нитками встановлює відносини захисника та підопічного). Під час цієї акції чиновник, який намагався відмовити жінок від їх дій, закричав: "Ви, дурні жінки! Чи знаєте ви, що таке ліс? Це каучук, деревина, валюта!". Одна з жінок відповіла йому: "Так, ми знаємо, що таке ліс! Це земля, вода і чисте повітря"²¹⁶.

Найпоследовнішим екофільним вченням Сходу вважається **джайнізм**. Він виник в Індії у VI ст. до Р. Х. (на 32 роки раніше буддизму) як неортодоксальна, реформаційна релігія, що кинула виклик брахманістсько-ведичному догматизму. Джайнізм, як і буддизм, називають "релігією без бога" в тому розумінні, що Бог як творець світу (Брахма в індуїзмі або Саваоф у християнстві) не визнається джайністами. Центральна проблема

²¹⁵ Слова Махатми Ганді // Антологія ненасилля. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — С. 55.

²¹⁶ Филипоуз П. Движение "Чипко" // Экологическая антология: Экологические произведения западных авторов: Пер. с англ. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — С. 154.

джайнізму — це проблема індивідуального буття. Право на спасіння душі (дживи) визначається особистими якостями та зусиллями людей. Власне, почесний титул Вардхамани — Джина (переможець) — був пов'язаний з перемогою над низкою перероджень, над людськими почуттями і мав аскетичний зміст.

Головні принципи джайнізму — **принцип ахімси** (незаподіяння шкоди живим істотам) та **принцип аскетизму**. Джайни вірять, що комахи, рослини, вогонь, вода, земля і вітер мають живі душі. При цьому повітря, вода, земля і вогонь, а також рослини мають лише чуття дотику, натомість птахи, тварини і люди мають усі п'ять чуттів. Витоки джайнської екофілії — в гілозоїзмі, загальній одухотвореності природи, яка поширюється не лише на рослин і тварин, а й на неорганічні речі. Екофільна лінія в джайнізмі вельми ригористична.

Джайнізм — найраціоналістичніша релігія за будь-яку іншу, що коли-небудь виникала в Індії. Шлях звільнення душі в джайнізмі — це шлях знання, оскільки неосвіченість породжує пристрасті. Шлях спасіння визначають "три перлини" — правильна віра, правильне пізнання і правильна поведінка. Найдетальніше у джайнізмі розроблено все, що стосується правильної поведінки, яку визначають "п'ять великих обітниць" — панча-ма-хаврата (слід зазначити, що ці ж п'ять принципів визнаються й буддистами — панча-шила)²¹⁷:

1. **Неушкодження життя (ахімса)**. Це головний принцип правильної поведінки. Оскільки, згідно з джайнським вченням, тварини і рослини мають душу, "шкода життю" — це "шкода душі", яка має найвищу цінність. Тому ахімса диктує безмежну обережність у поводженні з іншими живими істотами. Джайнізм забороняє вживати м'ясо, забороняє мисливство та рибальство і навіть землеробство, оскільки обробіток землі спричиняє не тільки знищення рослин, а й можливу загибель дрібних тварин, які мешкають у ґрунті. Джайнські ченці носять марлеві пов'язки, щоб випадково не проковтнути якусь комашку. З цією ж метою фільтрується вода. Джайни завжди носять з собою спеціальну мітлу, щоб змитати мурашок і черв'яків, аби їх не роздушити.

2. **Утримування від брехливості (сатья)**. Завжди говорити правду, оскільки брехня — це різновид заподіяння шкоди життю.

²¹⁷ Иванов В. Г. История этики Древнего мира. — СПб.: Лань, 1997. — С. 54–55.

3. Утримування від злодійства (астея). Цей принцип знову ж таки виводиться з ахімси, оскільки добробут — це зовнішня форма життя, порушити його — завдати шкоди життю.

Отже, три перші обітниці визначають характер міжособистісних відносин і ставлення людини до природи. Дві останні пов'язані зі ставленням подвижника до власних уподобань.

4. Утримування від потурання своїм слабкостям (брахмачар'я). Треба відмовитися від шлюбу та плотських утіх. Проте цього замало: треба відмовитися від духовних слабкостей, взагалі від усього, що може викликати позитивні емоції.

5. Утримування від усіх уподобань (апариграха). Це доведений до абсурду фізичний і духовний аскетизм, оскільки ця обітниця вимагає відмовитися від будь-якої прихильності до об'єктів, які викликають у людини задоволення (приємний звук, дотик, запах, смак або колір).

Віруючі джайни мусили дотримуватися перших трьох обітниць. Ченці мали дотримуватися всіх п'яти. Загалом для ченців обов'язковими були 28 правил поведінки²¹⁸. Тому не дивно, що довершеною формою аскетизму і найвищим подвигом ченця вважалася добровільна голодна смерть. Згідно з переказами, саме так закінчив своє життя Вардхамана.

Нині джайнізм має невелику кількість послідовників (4,3 млн осіб²¹⁹). Проте до Різдва Христового ця релігія була значно поширена в Індії. Джайнізм справляв чималий вплив на інші релігії та культуру Індії, а з часом перетворився на суттєвий чинник не тільки культурного, а й суспільного життя країни. Принцип ахімси органічно увійшов в індуїзм та буддизм і став одним із головних принципів цих релігій. Джайнська доктрина відмови від насильницьких дій продовжує впливати на мислення індійців навіть у наш час. Не випадково Махатма Ганді, який став відомим завдяки розробленій ним тактиці ненасильницької боротьби, вважав своїм духовним вчителем джайнського філософа Шрімада Раджахандру.

Принцип ахімси є одним з головних в екологічній етиці та етиці збалансованого розвитку. Важливим є й принцип аскетизму, оскільки аскетичний стиль життя можна розглядати як одну

²¹⁸ Антонова К. А., Бонгард-Левин Г. М., Котовский Г. Г. История Индии: краткий очерк. — М.: Мысль, 1973. — С. 102.

²¹⁹ Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любичева О. О. География религий. — К.: АртЕк, 1998. — С. 428.

з моделей екологічно правильного стилю життя, спрямованого на помірний рівень споживання.

У Стародавньому Китаї в ученні **даосизму** центральним було уявлення про дао як про шлях і природний закон виникнення, розвитку та зникнення усього Всесвіту, на підставі чого було вироблено моральний принцип "йти шляхом дао". Згідно з цим принципом, поведінка людини на рівні мікрокосмосу має узгоджуватися з дао (природою) людини, а на рівні макрокосмосу — з дао Всесвіту. Вищою формою поведінки "довершеномудрої" людини (шенжень) є **"недія" (у-вей)**, яка вимагає невтручання в перебіг природних процесів: "Осягнувши красу неба і землі, мудрий осягає [природні] закони безлічі речей. Ось чому справжня людина [віддається] недії, адже великий мудрець нічого не створює, а [тільки] спостерігає небо і землю"²²⁰. Дослідник філософії даосизму Ю. Я. Бондаренко зазначає, що "насправді "недія" — це зовсім не бездія, а відмова від насильства як над природою власною, так і над природою загалом. Недія — це постійна готовність шукати свій брід у потоці буття, а не кидатись навмання у вир дії"²²¹. Таким чином, "недія" у філософії даосизму — це не бездіяльність, а радше усвідомлена діяльність. Це усвідомлення природного ходу буття і відповідне спрямування своєї поведінки. Той, хто осягнув дао, марно не витрачатиме своєї життєвої енергії (ці) і не намагатиметься змінити шлях дао, який, за означенням, є незмінним.

В. С. Стюпін вважає, що для традиційних землеробських культур принципи, подібні до принципу "у-вей", відіграли важливу роль регулятора суспільного життя: "Вони орієнтували на пристосування до зовнішніх природних умов, від яких багато в чому залежать наслідки праці землероба, вимагали відгадувати ритми зміни погоди, терпляче вирощувати рослини, століттями нагромаджувати досвід спостереження за докільям та властивостями рослин"²²². Додержання принципів, подібних до принципу "у-вей", мабуть, сприяло тому, що технічні винаходи, такі, як компас та порох, використовувались у Стародавньому Китаї для роз-

²²⁰ Мудрецы Китая. Ян Чжу. Лецзы. Чжуанцзы. — СПб.: Петербург-XXI век, 1994. — С. 268.

²²¹ Бондаренко Ю.А. Человек. Судьба. Вселенная. Глазами древних мудрецов. — М.: Школа-Пресс, 1994. — С. 170.

²²² Степин В. С. Перспективы цивилизации: От культа силы к диалогу и согласию // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения. 1991. — М.: Республика, 1992. — С. 187.

ваг, феєрверків та майстрування іграшок. Європейці ж дізнались про ці винаходи значно пізніше, але одразу використали їх з великою користю у військовій справі.

Нині досить поширеною є думка про те, що коріння екологічної кризи сягає еліністично-юдейсько-християнської традиції. Її докладно розглянуто в працях Л. Уайта, Дж. Пассмора, Я. Мак-Харга, Р. Атфілда, Б. Каллікотта²²³.

Що стосується грецької традиції, то західна духовність взяла від неї доктрину античного атомізму, а не такий екологічно позитивний принцип, як-от: жити у згоді з природою. Згідно з атомістичним світоглядом природа являє собою матеріальне, структурно роздільне та пасивне начало. З погляду гносеології таке уявлення про природу може мати місце так само, як і холістичний (цілісний) підхід, на якому ґрунтується сучасна екологія. Водночас однобічне психологічне сприйняття атомізму, не збагачене цілісним баченням природи, та сприйняття атомізму на рівні мотивів поведінки, що поєднується з настановами активного перетворення довкілля, спричиняє руйнівний характер людської діяльності загалом.

Культура і мораль західного суспільства склалися на ґрунті **християнської традиції**. Головна книга західного суспільства — Біблія. Не аналізуючи всі позитивні та негативні аспекти юдаїзму та християнства, маємо зазначити, що вже в першому розділі Біблії потенційно закладені усі екологічні проблеми як наслідок Божого благословення: "І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка і жінку створив їх. І поблагословив їх Бог, і сказав Бог до них: "Плодіться і розмножуйтеся, і наповнюйте землю, оволодійте нею, і пануйте над морськими рибами, і над птаством небесним, і над кожним плазуючим на землі!"²²⁴.

Це визнає, зокрема, російський релігійний філософ М. О. Бердяєв, який, будучи прихильником християнського вчення, пов'язує появу і місію християнства з процесом визволення

²²³ Уайт Л., мл. Исторические корни нашего экологического кризиса // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: Пер. с англ. и франц. — М.: Прогресс, 1990. — С. 188–202; Атфилд Р. Этика экологической ответственности // Там же. С. 203–257; Калликотт Б. Азиатская традиция и перспективы экологической этики: пропедевтика // Там же. С. 308–327. Passmore J. Man's Responsibility for Nature. Ecological Problems and Western Traditions. — London: Duckworth & Co., 1974;

²²⁴ 1 М., 1: 27–28.

людського духу з рабської залежності від стихій природи. Водночас він підкреслює, що, "аби повернути свободу людині, виділивши останню з природи і вивищивши її над нею, дисциплінувавши її, християнство механізувало саму природу. Хоч як це не парадоксально, але мені ясно, що тільки християнство зробило можливим позитивне природознавство та позитивну техніку... Не можна будувати залізниці, проводити телеграф і телефон, страхаючись демонів природи. У людському житті мало потьмяніти відчуття одухотвореності та демонічності природи, безпосередності зв'язку з нею, щоб людина могла працювати над природою як над механізмом"²²⁵.

Доцільно розглянути знаменитий Декалог Мойсея, десять заповідей, які є засадовими для християнства [2 М., 20: 1–17]:

1. Я — Господь, Бог твій, що вивів тебе з єгипетського краю з дому рабства. Хай не буде тобі інших богів передо Мною!

2. Не роби собі різьби і всякої подоби з того, що на небі вгорі, і що на землі долі, і що в воді під землею. Не вклоняйся їм і не служи їм, бо Я — Господь, Бог твій, Бог задрісний, що карає за провину батьків на синах, на третіх і четвертих поколіннях тих, хто ненавидить Мене, і що чинить милість тисячам поколінь, хто любить мене, і хто тримається Моїх заповідей.

3. Не призывай Імення Господа, Бога твого, надаремно, бо не помилує Господь того, хто призиватиме Його Імення надаремно.

4. Пам'ятай день суботній, щоб святити його! Шість день працєю і роби всю працєю свою, а день сьомий — субота для Господа, Бога твого.

5. Шануй свого батька та матір свою.

6. Не вбивай!

7. Не чини перелюбу!

8. Не кради!

9. Не свідкуй неправдиво на свого ближнього!

10. Не жадай дому ближнього свого, не жадай жони ближнього свого, ані раба його, ані невольниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що ближнього твого!

Як бачимо, немає жодної заповіді, яка б регламентувала ставлення людини до природи. Понад те, можна сказати, що друга заповідь визначає відверто негативне ставлення до природи, оскільки забороняє людині вклонятися і служити природі. М. О. Бердяєв зазначає, що християнство здійснило процес ви-

²²⁵ Бердяєв Н.А. Смысл истории. — М.: Мысль, 1990. — С. 91.

вільнення людського духу через відділення його від внутрішнього життя природи: "Боротьба християнства з природними стихіями стала суттєвою для християнства. Вона створила християнський дуалізм духу і природи"²²⁶.

Перші три заповіді визначають парадигму ставлення християн до будь-яких нових етичних ідей. Ця парадигма ґрунтується на неприйнятті нових ідей внаслідок віри у релігійні догмати. Так, Олександр Мень, загалом підтримуючи ідеї А. Швейцера, разом з тим зазначає: "Етичний імператив для християнства — не виплід непевної інтуїції цінності життя, а заповідь, надана людині Творцем, з Яким вона зустрічається як особистість з Особистістю"²²⁷.

Бог у християнстві розглядається як антропоморфна, хоч і трансцендентна, істота. Християнство — це патріархальна релігія, оскільки розглядає Бога як чоловіка (до того ж білого) і освячує принцип патріархального панування. М. Вебер зазначає: "Уявлення про трансцендентного монотеїстичного Бога, який править світом то як цар, то як батько, який буває ласкавим і буває суворим, який любить свій народ, але може й жорстоко його карати, який дозволяє тішити себе молитвою і діями відповідно до його вказівок — це та конструкція, яка дає чітке раціональне тлумачення світу, доступне водночас розумінню простих людей і навіть дітей"²²⁸.

Монотеїзм християнства виправдовує ієрархічну структуру суспільства, сприяє впровадженню в життя принципу панування. Князь, імператор, король чи цар вважалися намісниками Бога на Землі, що сприяло концентрації в їхніх руках необмеженої влади. Ґрунтуючись на ієрархічних принципах побудови, суспільство поділялося на стани, існування яких, а також їх економічна, політична та соціальна нерівність освячувалися християнською церквою.

Останні п'ять принципів, по суті, визначають християнську мораль, регламентуючи поведінку людини в екстремальних ситуаціях. Головний з цих принципів — "Не вбивай!" — забороняє вбивство людини, хоча, звичайно, можна тлумачити його як заборону вбивати будь-яку природну істоту. Проте, найімовірніше,

²²⁶ Там же. — С. 92.

²²⁷ Протоиерей Александр Мень Парадоксы Альберта Швейцера // Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Избранное: Пер. с нем. — М.: Прометей, 1993. — С. 509–510.

²²⁸ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму: Пер. з нім. — К.: Основи, 1994. — С. 14.

він визначає заборону вбивати людину, яка вірить в того самого Бога, належить до тієї ж конфесії, вірить у християнські догмати. Історія свідчить на користь такого тлумачення цього принципу, оскільки вона знає численні випадки освячення релігійних війн, боротьби з інакомисленням і ересю, намагань закріпити патріархальність і безправне становище жінок ("полювання на відьом"). У зв'язку з цим цілком слушним видається зауваження В. Гьосле: "Християнство перетворилося на одну з найлицемірніших релігій, яка говорила про універсальну любов і водночас виправдовувала жахливих злочинців"²²⁹.

Спільним для західного і східного суспільства є **золоте правило моральності**. Це одна з найдавніших норм, що регулює поведінку людини. Золоте правило знаходимо у фольклорі багатьох народів від сивої давнини і донині. Воно трапляється вже у ранніх писемних пам'ятках багатьох культур. У VII ст. до Р. Х. золоте правило знаходимо в поемах Гомера та Гесіода, а також у першого, за висловом Цицерона, грецького філософа Фалеса. У V ст. до Р. Х. це правило можна знайти у працях "батька історії" Геродота, а також у Стародавній Індії в поемі "Махабхарата", у Стародавньому Китаї в ученні Конфуція. У III ст. до Р. Х. золоте правило зафіксовано у давньоєврейській біблійній книзі Товіта. Знаходимо його також в Євангеліях і у Святому Письмі. Золоте правило аналізувалось і проповідувалось багатьма мислителями та релігійними діячами впродовж двох тисячоліть після Різдва Христового. Воно стало джерелом гуманістичних прагнень людства, оскільки "визнає рівність усіх людей в їхньому прагненні щастя і гідності... мовою моралі формулює ідею гуманізму, поваги та любові до людини"²³⁰. Найпоширеніше формулювання золотого правила моральності каже: **"Чини щодо інших так, як ти хотів би, щоб вони чинили щодо тебе"**. А проте у золотому правилі зафіксовано антропоцентризм класичної етики. З усього видно, що йдеться тільки про моральні відносини між людьми. Природі в цьому правилі явно немає місця. Цікаво зазначити, що головне правило моральності названо золотим (сталося це у XVIII ст.). Це свідчить про ті цінності, які є домінуючими у світі. Це не багатоманітність життя, а багатство і влада, символами яких завжди було золото.

²²⁹ Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі: Пер. з нім. — К.: Лібра, 2003. — С. 154.

²³⁰ Гусейнов А. А. Золотое правило нравственности. — М.: Молодая гвардия, 1988. — С. 122.

Підсумовуючи розгляд екологічних аспектів релігійної моралі, зазначимо, що значення культурної і духовної спадщини для збереження довкілля та збалансованого розвитку не усвідомлюється і часто ігнорується міжнародними установами, урядами, політиками і навіть природоохоронцями. Вважається, що поєднання релігії та екологічного руху загрожуватиме об'єктивності, науковості, професіоналізму руху та впровадженню демократичних цінностей. Проте у багатьох релігіях експлуатація природи розглядається як аморальна дія. Релігія може забезпечити принаймні три головних опертя для природоохоронної роботи:

1) релігія захищає індивідуальне існування, а не деперсоналізовану істоту технократичного суспільства;

2) релігія заохочує людину визнати свою погрішимість, здатність до помилок;

3) на відміну від технократизму, який дає людині індивідуальні можливості створювати чи руйнувати світ, релігія наголошує на розвиткові її моральних чеснот.

Втім не слід забувати про таку рису будь-якої релігії, як догматизм, що стає на заваді будь-яким інноваціям, а тим більше змінам у сфері моральних відносин. До того ж поряд з орієнтацією будь-якої релігії на загальнолюдські цінності та високі морально-етичні норми, а також поряд з існуванням специфічних для кожної релігії цінностей, поглядів, пріоритетів, традицій, обрядів тощо існує, як зазначає П. Л. Каушанський, ще й третій компонент кожної релігії, а саме спрямованість релігійних вчень проти інакомислення, крайня нетерпимість до представників інших вірувань, претензія на виключність власного віросповідання, які призводять до релігійної ксенофобії²³¹. Останній компонент кожної релігії стоїть на заваді консолідації релігій, а отже, й можливості єднання людей різних віросповідань.

Екологічна етика та етика збалансованого розвитку створюють можливості для єднання людства, оскільки глобальність екологічних загроз потребує спільних та узгоджених дій людей з різних країн із різними релігійними і політичними поглядами та різними культурними традиціями. В моральному аспекті екологічну етику можна розглядати як одну з релігій, але краще бачити її компонентом кожної релігії, що дасть змогу віруючим дотримуватися принципів екологічної етики, залишаючись у межах своєї релігії.

²³¹ Каушанский П. Л. Религия и грозящая катастрофа. Проблема единения религий перед лицом глобальных угроз современности. — СПб.: ВИТА, 1994. — С. 68, 95.

3.2 Розвиток уявлень про етичні засади ставлення людини до природи (до XIX ст.)

Рівноцінність природи і людини визнавалася на початкових етапах розвитку філософії. Перших грецьких філософів називають "фісіологами", оскільки головний твір кожного філософа до Сократа називався "Про природу" ("фюсіс" з грецької — природа). Натурфілософія досократиків характеризується синкретизмом як неусвідомленою і невизначеною цілісністю, єдністю людини і природи. Головною ідеєю перших філософських вчень була **ідея єдності буття**. На цю головну рису давньогрецької філософії вказував Ф. Енгельс: "У греків — саме тому, що вони ще не дійшли до розчленування, до аналізу природи, — природа ще розглядається взагалі як одне ціле. Загальний зв'язок явищ природи не доводиться у подробицях: вона є для греків результатом безпосереднього споглядання"²³².

Водночас давньогрецька філософія народжується не тільки як натурфілософія, а й як етика²³³. Однією з головних норм античної етики стала **вимога міри у поведінці**, у задоволеннях, яку знаходимо у висловах Семи мудреців. Людина має дотримуватися міри, обмежувати свої бажання для того, щоб відкрити шлях для бажань інших людей. У Анаксимандра (610 — бл. 540 рр. до Р. Х.) знаходимо ще один принцип, який був засадовим для найглибших переконань давніх греків. Це **принцип справедливості** як заборони переступати одвіку й навіки встановлені межі²³⁴. Принципи помірності й справедливості мають непересічне значення для етики збалансованого розвитку.

Демокріт (460 — 370 рр. до Р. Х.) розвиває раціоналістичну етику — етику евдемонізму, що ґрунтується на розумінні щастя як помірною задоволення людиною своїх потреб. Завдання етики — навчити людей досягати спокійного й радісного стану духу (евтумія). Мудрість і почуття міри — головні чесноти, завдяки яким людина розрізняє те, що насправді необхідне для досягнення евтумії. Демокріт одним із перших вказав на існування двох типів законів — законів природи і законів, встановлених людьми²³⁵.

²³² Энгельс Ф. Диалектика природы. — М.: Политиздат, 1975. — С. 29.

²³³ Чанышев А. Н. Курс лекций по истории древней философии. — М.: Высшая школа, 1981. — С. 125.

²³⁴ Рассел Б. История западной философии: Пер. с англ. — К.: Основи, 1995. — С. 36.

²³⁵ Иванов В. Г. История этики Древнего мира. — СПб.: Лань, 1997. — С. 144–150.

Цю тезу розвинули софісти (Протагор, Горгій, Антифонт, Каллікл, Фрасімах). Протагор (490 — бл. 420 рр. до Р. Х.), проголосивши своє знамените: "Людина — мірило всіх речей", поставив людину в центр філософського дослідження і, таким чином, перевернув традиційний спосіб філософування — від космосу до людини. Філософія Протагора сприяла розвитку антропоцентризму в західноєвропейській культурі. Антифонт, розрізняючи закони природи і приписи релігії, моралі, звичаїв та законів, зазначав: "Веління законів є надуманими, натомість велінням природи притаманна внутрішня необхідність"²³⁶. З антагонізму законів суспільства і природи Антифонт зробив висновок, що людина у присутності свідків для досягнення максимальної користі має дотримуватися зовнішньої добродетності, визначеної державними законами, а залишившись наодинці — дотримуватися законів природи. Протиставлення державних і природних законів дало змогу софістам поставити під сумнів мало не всі соціальні цінності та норми. Зокрема, Антифонт розглядав рабство як соціальну інституцію, що суперечить людській природі. Фрасімах впритул підійшов до розуміння класового характеру права і моралі у суспільстві. Він вважав, що кожна влада встановлює закони, які корисні для неї самої, а отже, сила права замінюється правом сили. Навпаки, Каллікл розглядав право і мораль як змову слабких проти сильних, оскільки заборони стримують сильного, талановитого і сміливого та підкоряють його інтересам пересічної більшості. Від софістів також беруть початок ідеї демократизму, зокрема ідея рівності всіх людей — греків і варварів, знатних і простолюдинів, вільних і рабів. Отже, софісти сприяли появі етики як філософської дисципліни. Вони не тільки вказали на суспільний, людський характер моралі, а й започаткували соціально прогресивний і плідний напрям в етиці — орієнтували її на **критичне ставлення до існуючих моральних норм** і прийнятих у суспільстві зразків поведінки.

Давньогрецькі філософи у V ст. до Р. Х. зробили рішучий крок до відкриття людської індивідуальності. Етичний релятивізм софістів сприяв критиці моральних норм і відмові від традиційних абсолютів. Активно опонуючи софістам, Сократ (469—399 рр. до Р. Х.) абсолютизував загальне у моралі й

²³⁶ Цит. за: Гусейнов А. А., Ирлиц Г. Краткая история этики. — М.: Мысль, 1987. — С. 54.

обґрунтував новий раціонально-етичний ідеал життя людини, ототожнивши добродієвість і знання. Зробивши ядром свого вчення дельфійську заповідь **"пізнай самого себе"**, Сократ постійно доводив, що знання, а не пристрасті, скеровують дії людини. Знання про себе і про навколишній світ наближають людину до мудрості й роблять її поведінку добродієвною, а недостатність знання призводить до безглузвих (отже, аморальних) вчинків. Сократ не вбачав різниці між мудрістю і моральністю людини. Це означало вимогу свідомого і відповідального ставлення індивіда до свого життя, вимогу індивідуальної відповідальності перед власним розумом. Це дає підставу А. П. Назаретяну вважати, що "феномен совісті", якого не існувало у грецькій культурі до V ст. до Р. Х., починається з Сократа²³⁷.

З Платона (427–347 рр. до Р. Х.) та Арістотеля (384–322 рр. до Р. Х.) бере початок традиція перетворення окремих етичних ідей на цілісні етичні системи. Платон не погоджувався з софістами, які намагалися пристосувати моральну свідомість до звичаїв. Він прагнув реформувати існуючу дійсність міжлюдських стосунків відповідно до належного, тобто йти від ідеї до дійсності, від належного до суцього. Платон розробив вчення про ідеї, згідно з яким джерело моралі знаходиться поза людиною і поза суспільством. Світ ідей існує поза реальним світом і має ієрархічну пірамідальну структуру. На вершині піраміди знаходиться ідея блага (добра). Моральні якості (чесноти) є вродженими. Вони від початку притаманні душі індивіда. Проте, оскільки в центрі усієї філософії Платона — уявлення про ідеальну державу, він намагався вивчити ці чесноти, зокрема справедливість, спочатку в державі, а потім вже розглянути їх у конкретній людині. Засадовим для соціальної етики Платона є **принцип безумовного підкорення громадян інтересам держави**. Платон виправдовував існування нерівності, поділивши всіх громадян держави на простолюд, воїнів та опікунів та визнавши, що правителі повинні мати привілеї.

Починаючи з Арістотеля, етика розглядається як окрема філософська дисципліна. Арістотель вважається батьком етики. Він же ввів і термін "етика". Над відміну від етики Платона етика Арістотеля має реалістичний характер. Вона ставить перед людиною завдання, які не мають релігійно-містичного забарвлення, —

²³⁷ Назаретян А. П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры. Синергетика социального прогресса. — М.: Книжник, 1995. — С. 72–73.

виховати у кожній вільній людині якості громадянина держави (міста-поліса). Тому етика Арістотеля тісно пов'язана з його "Політикою". Розглядаючи будь-яку чесноту як набуту, а не вроджену якість душі, Арістотель проводить класифікацію чеснот і пороків. Він аналізує динаміку переходу чеснот у пороки у разі порушення **принципу золоті середини** — міри. Критерієм моралі, за Арістотелем, виступає розум. Отже, чеснота розглядається як звичка до раціоналістичного вибору золоті середини, що набувається шляхом навчання і виховання²³⁸.

На відміну від літературно-поетичного стилю філософських праць Платона для філософських праць Арістотеля, як і для всіх його природничих та політичних творів, характерною є аналітичність викладу. Арістотель постійно вдавався до визначень, класифікацій та аналізу фактів. У цьому розумінні творча спадщина Арістотеля справила великий вплив на західну цивілізацію. Вона визначила тяжіння західної раціональності радше до аналізу, ніж до синтезу, до цілісності. Аналітичність і атомістичність західної філософії в подальшому привели до тріумфу механістичної та аналітичної науки.

Наприкінці IV ст. до Р. Х. за умов зникнення класичного маленького міста-поліса й утворення елліністичних бюрократичних монархій у Стародавній Греції виникла етика стоїцизму. Суспільна ситуація змінилася настільки, що добродієвість особистості вже не могла реалізуватися у громадсько-політичній діяльності. На зміну поняттю "громадянин" прийшло поняття "підданий", а космополітизм витіснив полісний патріотизм. Не маючи змоги реалізувати творчу свободу у суспільній практиці, стоїки звернулися до виправдання умов існування людини, яка втратила почуття величі, але прагне гідного життя. Етичний ідеал стоїків — **стійкість і безстрашність** перед невідворотністю долі. Представники стоїцизму в Греції: Зенон Кітійський, Хрізіпп, Панецій, Посідоній; у Римі: Луцій Анней Сенека — політичний діяч, письменник, філософ-мораліст, найбагатший римлянин; Епіктет — колишній раб; Марк Аврелій — римський імператор.

Засновник стоїцизму Зенон з Кітйону (333–262 рр. до Р. Х.) визначив один із головних принципів стоїцизму і натуралістичної етики — **жити згідно з природою**. Для нього це означало

²³⁸ Иванов В. Г. История этики Древнего мира. — СПб.: Лань, 1997. — С. 172–189.

"жити згідно з доброчесністю: сама природа веде нас до доброчесності"²³⁹. Стоїки розглядали доброчесність як узгодженість з природою. Вони вважали, що у світі панує природна необхідність, якої не можна уникнути. Тому найвища мудрість полягає в тому, щоб і фізично, і духовно йти назустріч природній необхідності. Згідно з цим принципом стоїки виводили мораль з внутрішньої сутності світового порядку. Вони вважали, що моральні поняття походять не від якоїсь надприродної сили, а сама природа містить в собі правила і зразки моралі. Природа для стоїків мала цінність сама по собі: "Природа споконвічно сама собі дорога"²⁴⁰. Ця цінність полягає у самозбереженні природи. Стоїки звертають увагу на те, що найпершим імпульсом живої істоти є прагнення до самозбереження, вона "опирається тому, що їй шкодить, і йде назустріч до усього, що їй близьке"²⁴¹. Для тварин "жити згідно з природою" означає жити відповідно до природних імпульсів, а для людини це означає жити розумом, оскільки розум — це "наладник (*technites*)" природних імпульсів і спонук. Для стоїків найвищий моральний сенс життя людини полягає у перетворенні тварини на розумну істоту. Вони розглядають благо як "природну досконалість розумної істоти в її розумності"²⁴². Основи моралі стоїки шукають у розумі, а моральність людини пов'язують із знанням: з пізнанням самої себе та всієї природи. Чесноти людини полягають у знанні предметів, а її пороки — у незнанні, зокрема розуміння — це знання, що є зло і що є добро.

Варто підкреслити, що наведені вище погляди стоїків мають виразне еколого-етичне звучання. Вони контрастують із сучасними намаганнями соціобіології редукувати мораль до генетико-біологічних закономірностей або з поглядом технократичного суспільства на знання як на силу, на владу над природою.

У римському (пізньому) стоїцизмі посилюються індивідуалістичні мотиви, а саме турбота про самовдосконалення, заклик до самоізоляції від порочного світу, розуміння свободи виключно як духовної свободи, обґрунтування ідеї рівності усіх людей перед неминучістю і невідворотністю долі. Важливою рисою пізнього стоїцизму є **принцип обмеження потреб**, висловлений Епіктетом

²³⁹ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М.: Мысль, 1979. — С. 295.

²⁴⁰ Там же. — С. 294.

²⁴¹ Там же. — С. 295.

²⁴² Там же. — С. 297.

(бл. 50 — бл. 138 рр. по Р. Х.): "Стосовно тілесного не йди далі простого задоволення потреб в їжі, одягу, житлі та прислузі. Проте відкинь від себе все, що належить розкоші та пишноті"²⁴³. Римські стоїки віддають перевагу простому життю і власному моральному удосконаленню, а не задоволенню матеріальних інтересів.

Епоха середньовіччя у традиційній історіографії охоплює період з V по XV ст. і ототожнюється з феодалізмом, який розглядається як жорстка соціальна система, що ґрунтується на станово-корпоративних зв'язках. У цей час формується корпоративна мораль, засадовими стосовно якої були уявлення про справедливість як про віддачу людині на засадах нерівності — відповідно до її станового положення. Корпоративна мораль встановлювала різну цінність людей залежно від їх приналежності до якогось стану, а також ієрархічну структуру відносин.

Етичне осмислення існуючої моралі відбувалося в межах релігійного світогляду. Релігія, проголошуючи "вічну нерівність людей", вимагала від кожної людини "дотримуватися свого місця". Філософія середньовіччя у своїй ціннісній ієрархії центральне місце відводила не природі і людині, а Богу. Створена Богом природа надається людині у користування. Богословські філософи — Августин Блаженний (354—430) і Фома Аквінський (1225/1226—1274) — відділили гріховний, реальний світ природи від умоглядного божественного. Характерною рисою середньовічної філософії стало трактування людини як вінця творіння та володаря природи. Відбувся остаточний перехід від розгляду природи як космічної системи, органічною частиною якої є людина, до ретельного вивчення внутрішнього світу людської "душі", який завжди супроводжувався відреченням від світу та аскетизмом.

Альтернативний християнський погляд на природу і ставлення до інших живих істот розвивав засновник католицького ордену францисканців Франциск Асизький (1182—1221), який, за словами Л. Уайта, "спробував звести людину з трону її монархічного панування над тваринами і встановити демократію у відносинах Божих створінь"²⁴⁴. Унікальність етичних поглядів Франциска полягає в тому, що він розглядав **різноманіття життя**

²⁴³ Иванов В. Г. История этики Древнего мира. — СПб.: Лань, 1997. — С. 240.

²⁴⁴ Уайт Л., мл. Исторические корни нашего экологического кризиса // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. — М.: Прогресс, 1990. — С. 201.

як вираз творчих можливостей та добросердечності Бога і намагався перенести таке ставлення до живих істот на рівень поведінки. Франциск Асизький розглядав живих тварин і навіть неживі елементи природи як своїх "братів і сестер" — Брат-Сокіл, Брат-Мурашка, Брат-Полум'я, Сестри-Жайворонки, Сестра-Вода, Наша Сестра Матінка-Земля і навіть Сестра-Смерть²⁴⁵. Численні легенди розповідають про його спілкування з птахами, вовками, рибами. Він наголошував на присутності Бога у різноманітті створених істот і бажав, щоб люди отримували радість від цього різноманіття, прославляючи в ньому Господа. Франциск виступав за встановлення суворих правил, які б не тільки унеможливили завдання шкоди живим істотам, а й формували позитивне ставлення до них.

Хоч у часи Франциска Асизького його погляди сприймали як еретичні, нині біорізноманіття розглядається як одна з головних ідей сучасної екології, досліджується як філософський принцип і є предметом багатьох міжнародних конвенцій. Тому не випадково Л. Уайт пропонує розглядати Франциска як святого покровителя екологів.

В історії поведінки людини, як зазначає П. Куусі, XV ст. є поворотним пунктом²⁴⁶. По-перше, це пов'язано з тим, що процвітання людини, яка до XV ст. жила на межі голоду, набуло стійкого характеру. По-друге, саме в цьому столітті почала стверджуватися гегемонія Європи у світі. Важливими чинниками цих змін стали численні географічні відкриття, успіхи в галузі природничих наук та винайдення друкарства німецьким майстром Йоганном Гутенбергом, який у 1440-х роках почав друкувати книжки за допомогою набірних форм. Завдяки друкарській справі значно зросла швидкість поширення нових знань та ідей, почалася доба масової книжної культури. Прискорення культурної еволюції знаменувало початок формування сучасної індустріальної цивілізації. Значні зміни відбулися й у моральній свідомості європейців завдяки таким масовим соціально-політичним рухам, як Ренесанс та Реформація, які спиралися відповідно на античну та давньохристиянську традицію. Характерним для цих рухів є наголошування на індивідуальності, моральному вивільненні особистості, на ідеї особистої свободи людини: "На

²⁴⁵ Huges J. D. Francis of Assisi and the Diversity of Creation // *Environmental Ethics*. — 1996. — Vol. 18. — N 3. — P. 311–320.

²⁴⁶ Куусі П. Этот человеческий мир: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1988. — С. 181.

світанні Нового часу відбулася децентралізація, були відпущені на волю творчі сили людини²⁴⁷.

Характерною рисою філософської думки доби Відродження став **гуманізм** — культурно-естетична течія і світогляд, який ґрунтується на визнанні самоцінності людини та її права на свободу, щастя і розвиток творчих здібностей, на принципах рівності та справедливості й на визнанні таких відносин між людьми, які характеризуються повагою до людської гідності та особистих чеснот індивіда. Культура Відродження позначена боротьбою проти безумовного панування релігії та релігійної ідеології.

Уже перші гуманісти — Франческо Петрарка (1304–1374) та Колюччо Салютаті (1331–1406) — виступили проти догматизму, теоретичної зашореності й нетерпимості схоластичної філософії. Їх не задовольняла аскетична християнська мораль. Вони вважали, що людина не повинна відмовлятися від земних радощів, оскільки її прагнення до щастя є природним виявом людської натури. К. Салютаті очолив один з провідних напрямів у гуманістичному русі — **громадянський гуманізм**. Представники цього напрямку, твердо поєднуючи політику та культуру і протиставляючи релігійній моралі земний характер моралі, відстоювали громадянські свободи і республіканський лад, а також справедливість як моральну норму, якою повинні керуватися магістрати. Вони вбачали сенс життя людини в активному служінні суспільству, надавали великої ваги розвитку гуманітарних наук. Етичні концепції Лоренцо Валла (1407–1457) і Нікколо Макіавеллі (1469–1527) на відміну від громадянського гуманізму більше орієнтувалися на індивідуалістичну мораль, в якій чільне місце посідали принцип особистої користі (Л. Валла) та принцип егоїзму (Н. Макіавеллі).

На відміну від християнської релігії, яка відкрила духовну людину, доба Відродження знову відкрила природну людину. Людина залишилася у центрі світобудови, але вже не просто як "вінець творіння", а як творча особистість, достатньо могутня, щоб навіть змагатися з богом. **Антропоцентрична етика** доби Відродження, розглядаючи людину як діяльну і активну особистість, як творця, підвищила її моральний статус, її значимість, сприяла прославленню людської гідності. Така реабілітація людської природи закономірно сприяла підвищенню морального статусу природи і світу.

²⁴⁷ Бердяев Н. А. Смысл истории. — М.: Мысль, 1990. — С. 101.

Філософія Відродження переглянула середньовічне ставлення до природи, заперечивши тлумачення останньої як несамотійного начала. Втім це не означало повернення до космоцентризму античного мислення. Природу тлумачили пантеїстично (грецьке "пантеїзм" означає "всебожжя"). Бог зливається з природою, начебто розчиняється в ній, внаслідок чого природа обожнюється. Найвідомішими представниками ренесансного пантеїзму були Микола Кузанський, Бернардіно Телезіо, Франческо Патріці, Джордано Бруно²⁴⁸.

У Дж. Бруно (1548 – 1600) **пантеїзм** набув не містичного, а натуралістичного характеру. Важливою особливістю його натурфілософії став **органіцизм**, тобто уподібнення природи людському організмові. Всесвіт розглядається як єдиний живий організм, який до того ж має душу і розум. Розумний характер природних процесів виявляється у тому порядку і закономірностях, які панують у природі. Таким чином, Дж. Бруно доходить гілозоїзму — переконання в оживленні й навіть одушевленості всієї матерії. Розглядаючи людину як смертну істоту, лише як частку безперервного потоку природних процесів, Дж. Бруно вважав, що справжнім критерієм моральності людини має бути праця, в якій людина здійснює своє творче призначення. Індивідуалізові ранніх гуманістів він протиставив свій "героїчний ентузіазм" — прагнення людини досягти не тільки вищого щабля людської досконалості, поставивши власне життя на службу високій і шляхетній меті, а й вищого ступеня пізнання світу²⁴⁹.

Якщо **ідея особистої свободи**, до якої вже дозріла Європа, в італійському гуманізмі спиралася на античну традицію, то німецька (а незабаром швейцарська, нідерландська, англійська тощо) реформація знайшла опертя у давньохристиянській традиції. Засновник німецького протестантизму Мартін Лютер (1483 – 1546) стверджував внутрішню релігійну свободу людини, водночас освячуючи її залежність у світському житті. Радикальніші погляди розвивав французький теолог Жан Кальвін (1509 – 1564), який створив своєрідну релігію праці, терпіння та відповідальності. Ж. Кальвін вбачав шлях спасіння християнина в його активній участі у земних справах. Релігійно освятивши установку на працю і накопичення, протестантизм

²⁴⁸ Природа в культурі Возрождения. — М.: Наука, 1992. — 240 с.

²⁴⁹ Бруно Дж. О героическом энтузиазме: Пер с итал. — К.: Новый Акрополь, 1996. — 288 с.

створив необхідні передумови для розвитку капіталізму та індустріалізму.

Основою історичного поступу, за Карлом Марксом, є зростання продуктивних сил. Стосовно соціально-економічного базису суспільства держава, релігія, філософія, право, мораль постають як надбудова, як щось похідне. Проте, досліджуючи генезу виникнення капіталізму, видатний німецький соціолог Макс Вебер (1864–1920) дійшов іншого висновку. У своєму творі "Протестантська етика і дух капіталізму" (1904–1905) М. Вебер довів, що вирішальну роль в утвердженні ринкових капіталістичних відносин у Західній Європі відіграли етичні цінності та релігійна мораль. Становлення капіталізму як соціокультурної системи М. Вебер пов'язував із протестантською етикою самоцінної праці, накопичення та підприємництва. Ця етика, поряд з працьовитістю як безумовною цінністю, утверджувала чесність у відносинах з іншими індивідами, дотримання свого слова, святенність і недоторканність власності, ініціативу та відповідальність, прагнення до постійного професійного удосконалення. За М. Вебером, у містах сформувався дух індивідуалізму, що поєднувався з високою здатністю до самоорганізації, раціоналізмом і прагматизмом, підприємливістю та практичним розрахунком, самовпевненістю й нехтуванням інтересами інших, особливо коли вони були представниками інших культур, а також зі схильністю співвідносити будь-які цінності з їх грошовим еквівалентом.

Протестантизм утверджував **принцип індивідуалізму**, висувачи на перший план сильну енергійну особистість. Католицизм, навпаки, тяжів до патерналізму і справедливості. Релігійно освячена установка на працю й накопичення при категоричному протестантському осуді витрати грошей на світські втіхи сприяла накопиченню капіталу, а отже, й зміцненню почуття особистої свободи представників підприємницьких кіл, які переконувались у власній обраності й починали виборювати свої права у політичній сфері.

І культура Відродження, і культура Реформації сприяли розвиткові ідеї особистої свободи, яка стала потужним каталізатором еволюції західного суспільства. Гуманістична культура Ренесансу мала переважно елітарний характер, оскільки створювалася освіченими людьми для тих осіб, які мали доступ до освіти. Вона заторкнула незначні верстви населення. Водночас ідеологія Реформації охопила всі стани і прошарки суспільства, оскільки її вчення про тотальну гріховність людини руйнувало

середньовічну ієрархію і робило всіх людей рівними, зрівнюючи їхні шанси на спасіння. Культура Відродження наголошувала на принципах індивідуалізму, особистої незалежності, власної гідності, творчості, гуманізму. Ідеологи Реформації створили антигуманістичну філософію людини як зіпсутої за своєю природою істоти, яка може врятуватися тільки завдяки постійному служінню Богові. Протестантизм істотно посилив вплив релігійної свідомості на світське життя людини. Зворотним боком безпосереднього співвіднесення людини і Бога була впевненість новонародженої буржуазії у своїй "богообраності", перевазі над рештою людей і над природою, у санкціонованому Богом праві західного суспільства панувати над іншими народами та оволодівати багатствами природи з метою їх споживання.

У XVII ст. починає формуватися класична філософія Нового часу, найсуттєвішою рисою якої була орієнтація на науку — не стільки на гуманітарну, як це було за часів Відродження, скільки на природничу. Філософія Нового часу поклала на наукове пізнання великі сподівання як на головний засіб морального і соціального оновлення людства, ствердження гідності та могутності людини, як на джерело її свободи і щастя. Тому не дивно, що пізнання природи постає як один із найважливіших елементів філософської рефлексії. Найсуттєвішим у філософії природи в цей період стало створення детерміністської картини світу та матеріалістичного розуміння природи. На противагу античним і середньовічним уявленням про довершений, гармонійно побудований, живий і одушевлений космос природа в Новий час сприймається як пасивна сторона, головне призначення якої — бути невичерпним джерелом задоволення дедалі ширших потреб людини. У цей період сформувалися дві тенденції у ставленні до природи: 1) утилітарна в житті (оскільки капіталістичний спосіб виробництва вимагав утилітарного, споживацького підходу до експлуатації природи); 2) сентиментально-романтична або морально-психологічна в поезії та літературі²⁵⁰.

Френсіс Бекон (1561 – 1626), засновник англійського емпіризму, одним із перших відобразив загальну для філософії Нового часу переорієнтацію на науку як вищу духовну цінність, а також обґрунтував всемогутність людського розуму як головного засо-

²⁵⁰ Игнатовская Н. Б. Природа как ценность культуры. — М.: Знание, 1987. — 62 с.; Киселев Н. Н. Мировоззрение и экология. — К.: Наук. думка, 1990. — 213 с.; Худушин Ф. С. Природа и мораль. — М.: Знание, 1983. — 64 с.

бу пізнання і підкорення природи. Лише завдяки науці людина може досягти справжньої могутності (знання як сила) та панувати над природою: "Знання і могутність людини збігаються, оскільки незнання причин утруднює дію. Природа перемагається тільки підкоренням їй". Отже, підкоритися природі треба для того, щоб її перемогти. Це означає, що, на відміну від сучасних еколого-етичних уявлень про гармонійність відносин людини та природи, Ф. Бекон сповідував принцип панування-підкорення стосовно природи.

З ім'ям Ф. Бекона пов'язана зміна мети науки з мудрості на маніпулювання. Дослідивши вирішальну роль Ф. Бекона у зміні мети науки, Керолін Мерчант у книзі "Смерть природи" показала, що Ф. Бекон був уособленням дуже важливого зв'язку між двома принциповими положеннями Модерну: механістичної концепції реальності (яку розвивали Р. Декарт, Т. Гоббс, Ж. Ламетрі, П. Гольбах) та чоловічим прагненням до панування і контролю у патріархальній культурі. Ф. Бекон першим сформулював чітку теорію емпіричного підходу в науці і пристрасно захищав його, користуючись іноді мовою насильства. Так він писав, що природу "слід переслідувати у її блуканнях", "поставити на службу", зробити рабом, "ув'язнити"; завдання вченого полягає в тому, щоб "випитати в неї її секрети"²⁵¹.

Еволюція беконівського підходу до науки призвела до того, що сучасна наука, як зазначає М. А. Ноттурно, — "це не сукупність знань або ж метод дослідження чи ба критичний склад або налаштованість розуму. Навпаки, це кентавр, що з'явився на світ від спарування науки з великим урядом та великим бізнесом, це вже не її величність наука, а інституція "Велика Наука — Великий Бізнес — Великий Режим"²⁵².

У період із середини XVI до кінця XVIII ст. у найрозвиненіших країнах Заходу (Нідерландах, Англії та її північноамериканських колоніях, Франції) буржуазія повстає проти аристократично-бюрократичної влади й бере у свої руки державний апарат, який з цього часу має служити інтересам приватних власників. У XVIII ст. на тлі утвердження утилітарно-прагматичного ставлення до знань як засобу оволодіння багатствами природи

²⁵¹ Цит. за: Капра Ф. Уроки мудрости: Пер с англ. — М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1996. — С. 218–219.

²⁵² Ноттурно М. А. Відкрите суспільство та його вороги: суспільство, влада та бюрократія // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби: Зб. наук. праць. — К.: Політ. думка, 1997. — С. 196–197.

з метою їх споживання відбувається справжній вибух науково-технічних досягнень. Паралельно із десакралізацією природи у механістичній картині світу формується хижацько-споживацьке ставлення до природи. І на природу, і на інші народи західні європейці починають дивитися як на засоби задоволення власних потреб.

Англійський політичний економіст Адам Сміт (1723–1790) уперше розробив вчення про людину як самостійну і економічно незалежну особистість, яка є рушійною силою вільного ринкового господарства. Втім А. Сміт відомий не тільки як економіст, а й як філософ-мораліст, представник відомої шотландської школи сенсуалістичної етики (Е. Шефтсбері, Ф. Хатчесон). Праця А. Сміта з етики "Теорія моральних почуттів" (1759) передувала його знаменитій економічній праці "Дослідження про природу і причини багатства народів" (1776). Однією з сильних сторін етики А. Сміта була пильна увага до соціальної природи моралі. Ця етика розкривала важливу роль загальнолюдських норм моралі у системі суспільних відносин. У "Багатстві народів" А. Сміт як центральний елемент економічної теорії виділив вільну особистість, яка керується власними інтересами, оскільки залежна людина феодального суспільства не могла відігравати активної економічної ролі. А. Сміт був переконаний, що прагнення кожної людини до свободи, власної вигоди спрямовується "невидимою рукою" конкуренції. **Принцип свободи підприємництва "laissez-faire"** проголошував, що, переслідуючи власні інтереси, індивід спрямовується до загальної суспільної мети, і часто більше служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне це зробити. Економічна доктрина "невидимої руки" виправдовувала егоїзм підприємця.

Поряд з утилітарно-споживацьким ставленням до природи існував романтичний погляд на неї. Романтизм виник у духовному житті Європи на межі XVIII–XIX ст. і проіснував майже до 40-х років XIX ст. Він постав як реакція на обмеженість класицизму, протиставляючи "бездушній розсудливості" просвітництва культ почуттів і творчого екстазу, любов, містичний культ природи, художню творчість, релігійність переживань, ідеалізацію минулого. Природа для романтиків стала об'єктом поклоніння, а не підкорення. Мистецтво і поезія розглядалися як засоби проникнення в таємниці природи без порушення її первозданної гармонії. Культ природи став однією з головних рис романтизму. Романтики виступали проти утилітарно-практичного ставлення до

світу та уявлень про впорядковану, механізовану природу, які почали домінувати у суспільстві внаслідок промислового розвитку. Від Руссо йде традиція критики доби раннього капіталізму та ідеалізації минулого, яке уявлялось як просте життя природної людини, котра жила у злагоді з природою. Романтикам притаманна заміна утилітарних стандартів на естетичні, культивування споглядального ставлення до природи. Важливою рисою романтизму є орієнтація на свободу особистості. М. В. Попович звертає увагу на те, що серед ідеалів ХІХ ст. не було таких, які передвіщали б прихід ринкового суспільства високого добробуту. Цей ідеал існував тільки в англійській економічній літературі, що ґрунтувалася на працях А. Сміта. Тема добробуту не була домінуючою, оскільки вона належить до грубої буденності життя, а романтизм є "наслідком пошуків системи цінностей, які визначали б у буденності якісь устремління вгору"²⁵³.

Д. Чижевський виявив зв'язок ідей романтизму з розвитком філософської думки в Україні²⁵⁴. Універсалізм романтичного світогляду вплинув на Т. Шевченка, М. Шашкевича, П. Куліша, О. Потебню, П. Юркевича, М. Гоголя²⁵⁵. Маркіяну Шашкевичу (1811–1843) властивий анімізм природи як відбитку Божої краси. Він показав повну гармонію з природою русинського народу, який "порозумів", "обняв природу", "до серця її пригорнув", а та зрозуміла народну душу. М. Шашкевич закликав вірити в етичний розум, сильний і високий, оповитий вічною добротою, виплеканий красою природи, приручений чистим серцем. Пантелеймону Кулішу (1819–1897) притаманні ототожнення Бога і природи та вимога узгодження дій людини з законами природи. Дерево, злаки, навіть мінерали краще узгоджуються з законами природи, ніж так званий вінець природи — людина, оскільки перші просто наслідують природу, натомість людина починає мудрувати й відступати від неї. Миколі Гоголю (1809–1852), як і іншим романтикам, властиві закоханість у природу, обоження її, злиття з нею, використання її символів. Призначення людини полягає в тому, щоб привносити в світ гармонію, добро, красу, працювати над вічним, що є найдорожчим для нас. Звертаючись

²⁵³ Попович М. В. Нарис історії культури України. — К.: Артк, 1998. — С. 300.

²⁵⁴ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — К., 1992. — 230 с.

²⁵⁵ Історія філософії України. — К.: Либідь, 1994. — С. 195–224; Людина і довкілля. Антологія: У 2 кн. Кн. II: Людина і довкілля в українській духовності. /Упорядник В. С. Крисаченко. — К.: Заповіт, 1995. — 432 с.; Юркевич П. Вибране. — К.: Абрис, 1993. — 416 с.

до природного та людського буття, М. Гоголь показує, що в природі все йде доладно, мудро, гармонійно, натомість у суспільстві панує безладдя і безглуздя. Кругом неправда душі — сонний характер, нещирість, паскудність, зверхність, байдужість, млявість, бездіяльний стан, мертвий застій, мертві душі. Щоб поліпшити світ, виправити його, потрібно над усе взятися за господарство душі людської, визволити людину від хвороби смерті її душі. Болісно роздумуючи над проблемами зла, М. Гоголь дійшов висновку, що ключ до життя лежить у власній душі людини.

Витоки екологічної етики слід шукати саме в романтизмі. Це пов'язано з такими характерними рисами романтизму, як культ природи і сприяння суб'єктивізму, художній творчості, вивільненню уяви, емоцій і пристрастей. Безпосередній зв'язок романтизму та екоцентризму пов'язаний також з впливом окремих представників романтизму на Ч. Дарвіна, В. І. Вернадського та інших вчених-натуралістів.

Головні положення та висновки:

1. В історії філософської думки еколого-етична проблематика ніколи не посідала такого значного місця, як нині. Традиційно етика з'ясовувала питання моральної природи людини і моральних відносин між людьми.

2. В історії філософії можна визначити два головних погляди на проблему ставлення людини до природи: людина в гармонії з природою і людина проти природи.

3. Антична філософія виходила з ідеї єдності буття, визнавала рівноцінність людини і природи. Разом з тим давньогрецькі філософи розрізняли закони природи та закони суспільства (Демокріт) і відзначали суспільний, людський характер моралі (софісти, Арістотель). Сформувалася також традиція шукати джерело моралі поза людиною, поза суспільством (Платон). Отже, виникають різні стратегії поведінки: жити згідно із законами природи і дотримуватися міри, прагнути простого життя (стойки); жити згідно із законами суспільства і разом з тим критично ставитися до існуючих моральних норм (софісти); орієнтуватися на ідеальні цінності, які знаходяться поза суспільством і йти від належного до суцього (Платон). Зазначимо також, що переважний вплив на подальший розвиток західної філософії і науки справили ідеї атомістичності (Демокріт) та аналітичності (Арістотель), а не ідеї цілісності та синтетичності.

Характерним для античної етики є плюралізм думок, який знайшов свій вираз у формулюванні різноманітних принципів,

на яких має ґрунтуватися поведінка людини. Це вимога міри у поведінці (Сім мудреців, Арістотель), принцип справедливості (Анаксимандр), евдемонізм (Демокріт), ідеї демократизму (софісти), орієнтація на просте життя, пов'язане з власним моральним удосконаленням, а не тільки із задоволенням матеріальних потреб (стоїки), ототожнення знання і доброчесності, мудрості та моральності (Сократ) тощо.

4. Західноєвропейська середньовічна філософія і мораль сприяли формуванню ієрархічної структури моральних відносин. У ціннісній ієрархії центральне місце відводилось не природі і не людині, а Богу. Створена Богом природа розглядалась як надана людині у користування, а сама людина — як вінець творіння і володар природи. Альтернативний погляд на природу розвивав Франциск Асизький, який пропонував відмовитися від панування над природними істотами, не завдавати їм шкоди та формувати позитивне ставлення до них.

5. Доба Відродження знову відкрила природну людину. В антропоцентричній етиці Ренесансу людина залишилась у центрі світобудови, але вже не просто як "вінець творіння", а як діяльна, активна і творча особистість. Характерною рисою філософської думки доби Відродження став гуманізм (Ф. Петрарка, К. Салютаті, Л. Бруні та ін.). Реабілітація людської природи закономірно сприяла підвищенню морального статусу природи і світу. Природу тлумачили пантеїстично: Бог зливається з природою, начебто розчиняється в ній, внаслідок чого природа обожнюється (М. Кузанський, Б. Телезіо, Ф. Патріці, Дж. Бруно).

6. Ідеологія Реформації, зокрема протестантизм (М. Лютер, Ж. Кальвін), яка вбачала шлях індивідуального спасіння християнина в його активній участі у земних справах, створила необхідні передумови для розвитку капіталізму та індустріалізму. З протестантською етикою самоцінної праці, накопичення і підприємництва пов'язане становлення капіталізму як соціокультурної системи (М. Вебер). Поряд із чесністю у відносинах з іншими індивідами, дотриманням даного слова, ініціативою та відповідальністю протестантська етика утверджувала впевненість новонародженої буржуазії у своїй "богообраності", перевазі над рештою людей і над природою, у своєму праві оволодівати багатствами природи з метою їх споживання.

7. У Новий час сформувалися дві нові тенденції у ставленні до природи: 1) утилітарний, споживацький підхід до експлуатації

природи в житті; 2) сентиментально-романтичне ставлення до природи в поезії та літературі. Перша тенденція пов'язана з концепцією механістичної картини світу (Р. Декарт, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Ж. Ламетрі, П. Гольбах) та прагненням до панування і контролю у патріархальній культурі, друга — з культом природи, ідеалізацією минулого, заміною утилітарних стандартів на естетичні, вимогою жити у злагоді з природою. Поява і становлення екологічної етики та природоохоронного руху пов'язані саме з розвитком романтичної традиції.

3.3 Ідейно-концептуальні витоки екологічної етики (XIX — перша половина XX ст.)

У XIX ст. завдяки діяльності багатьох філософів, вчених і громадських діячів виникли передумови для формування екологічної етики, а вже в першій половині XX ст. були сформульовані її головні принципи. Слід зазначити, що, як правило, систематичне дослідження етичних принципів, зокрема в їх екологічному контексті, не було головною метою досліджень багатьох мислителів. Досить часто вони або не називали етичні принципи явно, або не формулювали їх у короткій і вичерпній формі у вигляді максим, а тим більше не зводили їх у кодекс поведінки. Часто дослідники просто описували етичні принципи, не намагаючись їх систематизувати, узагальнити чи обґрунтувати. Разом з тим етичні принципи, які сповідували різні мислителі, були невід'ємною частиною їхнього світогляду і явно чи неявно слугували підґрунтям для побудови їхніх теоретичних узагальнень та вчень. У А. Швейцера та А. Леопольда етичні принципи досить обґрунтовані та складають систему, яка базується на головному етичному принципі. Систематичний розгляд існуючих моральних принципів дав змогу А. Швейцеру та А. Леопольду сформулювати принципи нової етики, що поширюється не лише на людей, а й на природу і тому мають парадигмальне значення.

У цьому підрозділі я спробував, проаналізувавши праці різних мислителів, виокремити їхні головні етичні принципи, давши коротку назву кожному з них. Такий підхід дає можливість представити головні етичні ідеї дослідників у компактній формі, що, по-перше, унаочнює системний і цілісний характер багатьох етичних концепцій, по-друге, дає змогу порівнювати принципи і системи принципів різних мислителів.

Етичні погляди Г. Торо

У 30–40-х роках XIX ст. у США значно поширилися романтико-утопічні та антикапіталістичні ідеї як протест проти жорстокості промислового прогресу та відповідного зростання соціальних проблем. Так, у містечку Конкорд (штат Масачусетс) виник гурток трансценденталістів під проводом Ралфа Уолдо Емерсона (1803–1882). Трансценденталізм був реакцією демократичної інтелігенції на комерціалізацію життя американського суспільства. Головне, що турбувало трансценденталістів, — це доля людини і загроза втрати нею особистості за умов капіталістичних економічних відносин.

Активним членом гуртка трансценденталістів був натураліст і філософ Генрі Девід Торо (1817–1862), який вважається одним з найвизначніших екофілософів XIX ст. На його знаменитій тезі "**збереження дикої природи** — це збереження світу" ґрунтується така потужна течія в сучасному екологічному русі, як екоцентризм. Характерною рисою Г. Торо було намагання втілити в життя кожен принцип, який він вважав важливим. Саме це спонукало його зробити спробу практичного втілення в життя принципів трансценденталізму. У 1845–1847 рр. Г. Торо добровільно усамітнився в лісі на більш ніж два роки у власноручно збудованій хатині на березі Уолденського ставка: "Я подався до лісу тому, що хотів жити розумно, мати справу лише з найважливішими фактами життя і спробувати від нього чогось навчитися, щоб перед смертю не з'ясувалося, що я зовсім не жив"²⁵⁶. В особі Г. Торо, який жив власною працею і відмовився від усього, що він вважав неправильним у сучасній йому цивілізації, втілилися спроби романтиків знайти "альтернативний спосіб життя", цінності якого були б відмінними від утилітарно-прагматичного підходу до дійсності з його хижацьким ставленням як до людей, так і до природних ресурсів. Свій унікальний досвід "робінзона капіталістичної доби", а також свої філософські та етичні погляди Г. Торо виклав у книзі "Уолден, або Життя у лісі" (1854).

Вихідний пункт філософії Г. Торо — це критичне ставлення до тих моральних принципів, які домінували у сучасному для нього суспільстві. Він вважав, що "ніколи не пізно відмовитися від забобонів. Не можна приймати на віру, без доказів, ніякий напрям думок або дій, хоч би яким він був. Те, що сьогодні повторює

²⁵⁶ Торо Г. Д. Уолден, или Жизнь в лесу: Пер. с англ. — М.: Наука, 1979. — С. 108.

кожен, або з чим він мовчки погоджується, завтра може виявитися брехнею, димом думок, помилково прийнятим за благодатну хмару, що несе на поля родючий дощ"²⁵⁷.

Найголовніше для Г. Торо — особиста свобода. Життя Г. Торо можна розглядати як приклад відстоювання особистої свободи та незалежності. Він виходив із того, що йому треба чесно заробити на прожиття і при цьому не позбавити себе свободи для свого істинного призначення. Щоб бути вільним і не залежати від маси речей, Г. Торо сповідував **філософію простого життя**. Проаналізувавши потреби людини в житлі, одязі, їжі, він дійшов висновку, що його найбільший талант — це малі потреби. Г. Торо збудував свою хатину, витративши на будівництво 28 доларів (у той час щорічна плата студента за житло становила 30 доларів), щоб показати, що людина може доволі просто розв'язати житлові проблеми, якщо правильно оцінить свої потреби. Те саме стосується й одягу, який потрібен для збереження природного тепла і має відповідати саме цій функції, а не моді, оскільки, згідно з Г. Торо, моди створюються бездіяльними багатіями, а юрба старанно їх дотримується.

Як один із найяскравіших представників американського індивідуалізму, Г. Торо був глибоко переконаний, що незалежна особистість є силою, вищою за державу. Щоб люди не служили державі "наче машини, своїми тілами", а насправді як люди, котрі мають право вільно вирішувати моральні проблеми, Г. Торо у памфлеті "Громадянський непослух"²⁵⁸ (1849) висунув **принцип громадянської непокори**, який ґрунтується на визнанні права та обов'язку кожної людини мати власні думки та на її особистій відповідальності за все, що відбувається у світі. Г. Торо зазначав, що найкращим є той уряд, який править якомога менше або не править зовсім, оскільки, зокрема, саме уряд розв'язує війни і перетворює людей на "крихітні пересувні фортеці з набоями", на "виконавців волі якогось шахрая-керівника". Він закликав американців не співпрацювати з несправедливим урядом, не платити податків і ніяк не підтримувати його. Г. Торо оголосив державі особисту "тиху війну". Він вважав, що змінити існуючу несправедливість (це був період рабовласництва і війни США з Мексикою) можна тільки тоді, коли людина буде діяти

²⁵⁷ Там же. — С. 12.

²⁵⁸ Торо Г. Д. Громадянський непослух // Всесвіт. — 1989. — № 6. — С. 131–138.

згідно з власними принципами, відділяти добро від зла і чинити так, як велить справедливість.

З творчого доробку Г. Торо для екологічної етики велике значення мають принципи особистої свободи, критичного ставлення до існуючих моральних традицій, збереження дикої природи, пошуку простого й узгодженого з природою способу життя. Ідеї Г. Торо про громадський непослух сприяли розвиткові принципу ненасильства. Вони надихали Махатму Ганді, Л. М. Толстого, Мартіна Лютера Кінга, а також багатьох борців за громадянські права у 1960-х роках.

Еволюційна етика Ч. Дарвіна

Науковими підвалинами екоцентризму в екологічній етиці є праці видатного англійського натураліста Чарльза Дарвіна "Походження видів" (1859) та "Походження людини" (1871). Запропонувавши теорію біологічної еволюції та теорію походження людини, Ч. Дарвін відкинув релігійну теорію творення світу і тим самим поєднав світ людини і світ природи, які були розділені дуалістичною релігійною філософією. Це був серйозний удар по головних засадах патріархального теократичного суспільства. Ч. Дарвін, так би мовити, повернув людину з небес у природу. Після нього стало можливим шукати підвалини етики не тільки у трансцендентному світі, як це робилося раніше, а й у самому житті. Більше того, **ідея еволюції** природного світу неминуче приводить до ідеї еволюції суспільства, зокрема до ідеї еволюції моралі.

Ідеї соціальної еволюції висловлювалися в середині XIX ст. багатьма вченими. Зокрема, про це у 1851 р. (іще за 8 років до виходу "Походження видів") писав Герберт Спенсер у своїй "Соціалній статистиці". Ф. Гаєк стверджує, що Ч. Дарвін запозичив головні ідеї про еволюцію з економічної теорії. Навіть такі слова, як "генетичний" і "генетика", що перетворилися на біологічні терміни, були винайдені не біологами. Першим про генетичний розвиток заговорив німецький філософ та історик культури Й. Г. Гердер²⁵⁹.

Для екології та екологічної етики еволюційна теорія Ч. Дарвіна є неоднозначною. З одного боку, вчений висловив ідею,

²⁵⁹ Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма: Пер с англ. — М.: Новости, 1992. — С. 46–47.

притаманну початковій добі розвитку капіталізму, — ідею **конкуренції та боротьби за існування**. В цьому він виявився послідовником філософа Томаса Гоббса (принцип "війни всіх проти всіх"), економіста і священика Томаса Мальтуса (ідея боротьби за існування) та геолога Чарльза Лайєля. Останній, розглядаючи причини зникнення видів рослин і тварин, дійшов висновку, що види зникають внаслідок конкуренції за їжу і територію. У "Принципах геології" Ч. Лайєль розглядав насильство як природний універсальний принцип. Вважаючи, що все, що існує — це добре, Ч. Лайєль виправдовував насильство, в тому числі насильство людини над природою. Таким чином, дарвінівська теорія зробила свій внесок в "імперську" традицію в екології. В подальшому етика домінування і контролю над дикою природою знайшла продовження у працях соціал-дарвіністів.

З іншого боку, багато ідей Ч. Дарвіна мали велике значення для розвитку біології, а в подальшому екології та екологічної етики. Головна ідея, яка впливає з дарвінізму, — це **єдність і неперервність життя**. Види можуть змінюватися, але процес еволюції триває. Джон Мюїр — один з перших американських захисників природи — визнавав, що ідея еволюції дала можливість вважати, що кожна істота на планеті має право на існування (принаймні право на боротьбу за існування), однакове з іншою істотою²⁶⁰. Для екології та екологічної етики засадове методологічне значення має погляд на природу як на величезний складний комплекс, в якому всі частини взаємопов'язані, а кожна, навіть незначна жива істота виконує важливі функції для збереження стабільності системи. Розглядаючи людину як одну з природних істот в еволюції життя, дарвінізм створює підстави для неантропоцентричного підходу в етиці, що ґрунтується на принципі **різноманіття**. Види підвищують різноманіття екосистем, опановуючи різні екологічні ніші, щоб уникнути боротьби за конкретну нішу.

У своїй етичній теорії Ч. Дарвін продовжив сенсуалістичну етичну традицію Д. Юма та А. Сміта. Він поділяв думку багатьох вчених, що головна відмінність людини від тварин полягає у наявності морального почуття. Це почуття "резюмується в короткому, але могутньому слові *повинен*, яке має важливе значення"²⁶¹. За Ч. Дарвіном, слово "повинен" означає "тільки усвідомлення

²⁶⁰ Nash R. The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics. — Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1989. — P. 43.

²⁶¹ Дарвін Ч. Происхождение человека и половой отбор: Пер. с англ. // Сочинения. Т. 5. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 214.

того, що існує відоме правило поведінки, незалежно від його походження"²⁶². Розглядаючи у "Походженні людини" історію становлення найшляхетнішої риси людини — її морального почуття, Ч. Дарвін дійшов висновку, що рівень моральності людини зростає. Він вважав, що коли в процесі культурної еволюції невеликі племена з'єднуються у більші спільноти, простий здоровий глузд говорить кожній людині, що вона має поширити свої громадські інстинкти на всіх членів цієї спільноти, навіть якщо вона з ними особисто не знайома. Надалі їй залишається перемогти ще одну штучну перепону, щоб розповсюдити свої симпатії на людей усіх народів і рас. Ч. Дарвін вважав, що симпатії за межами людства, зокрема любов до тварин, були одними з пізніших моральних надбань: "Милість до тварин... мабуть, походить від наших симпатій, які стають ніжнішими і поширюється все далі, доки не охоплять усі живі істоти"²⁶³.

Великого значення Ч. Дарвін надавав громадській думці як засобу оцінки поведінки людини: "Людина знаходиться під сильним впливом бажань, схвалення або осуду своїх співтоваришів, виявлених в їхніх рухах або словах". Сором ґрунтується майже повністю на "остраху осуду з боку ближніх"²⁶⁴. Вельми цікавими для переосмислення стереотипів соціальної поведінки людства за доби антропологічної та екологічної кризи є такі зауваги Ч. Дарвіна: "Громадська думка часто керується якимось грубим досвідом щодо того, що у кінцевому підсумку є кращим для всіх членів суспільства. Проте ця думка часто буває помилковою через неосвіченість або відсутність здатності міркувати. Ось чому найдивовижніші звичаї та забобони досягли всемогутньої сили в усьому світі зовсім всупереч істинному добробуту і щастю роду людського"²⁶⁵.

З моменту появи вчення Ч. Дарвіна принцип еволюції став методологічною основою досліджень багатьох вчених і мислителів. Під впливом ідей Ч. Дарвіна виникає еволюційна етика (Т. Хакслі, Г. Спенсер, П. О. Кропоткін, Е. Геккель), руські космісти розвивають ідею творчої еволюції, ідея еволюції в геології приводить до формування вчення про ноосферу (В. І. Вернадський, П. Тейяр де Шарден). Врешті-решт, поєднуючи

²⁶² Там же. — С. 230.

²⁶³ Там же. — С. 236.

²⁶⁴ Там же. — С. 225, 228.

²⁶⁵ Там же. — С. 236.

філософську традицію Юма-Дарвіна та суто екологічні підходи, американський еколог А. Леопольд дає початок екологічній етиці.

Руський космізм

Наприкінці ХІХ — у першій половині ХХ ст. у Росії визріває унікальний напрям науково-філософської думки, який дістав назву "руський космізм"²⁶⁶. Його представниками були такі відомі вчені і мислителі, як М. Ф. Федоров, М. О. Умов, К. Е. Цюлковський, В. І. Вернадський, М. Г. Холодний, О. Л. Чижевський та інші. У творчому доробку релігійних філософів М. О. Бердяєва, В. С. Соловйова, С. М. Булгакова також можна виокремити напрям, близький до ідей руського космізму.

Засадовою у цій філософській течії є **ідея активної еволюції** як нового свідомого етапу розвитку світу, коли людство спрямовує його в той бік, який диктує йому розум і моральне почуття²⁶⁷. Уявлення про цілісність світу та поєднання в ньому життя і свідомості, про макро- і мікрокосм проходять через усю світову культуру (як західну, так і східну). Поряд з цим уявленням завжди існувала ідея активності — прагнення впливати на світ у бажаному напрямі. Ідеї цілісності та активності з'єдналися у руському космізмі, який поєднує турботу про Землю, біосферу, космос із розвитком людини і розглядає проблеми перетворення зовнішнього світу разом із проблемою перетворення внутрішньої природи людини.

Космісти розглядають життя як вічний процес творення, а людину — як творчу істоту. В людині продовжується зростання творчого потенціалу еволюції життя, відбувається послідовний перехід від неусвідомлених до усвідомлених актів творчості. Людина відрізняється від усіх інших природних істот перш за все творчим характером своєї діяльності. Постійно наголошуючи на творчій природі людини, космісти визначають етичну спрямо-

²⁶⁶ Аксенов Г. Тайный путь идей (русский космизм) // Свободная мысль. — 1994. — № 9. — С. 116–118; Гиренок Ф. И. Русские космисты. — М.: Знание, 1990. — 63 с.; Русский космизм: Антология философской мысли / Сост. С. Г. Семенова, А. Г. Гачева — М.: Педагогика-Пресс, 1993. — 368 с.; Философия русского космизма / Отв. ред. А. П. Огурцов, А. В. Фесенкова. — М.: Фонд "Новое тысячелетие", 1996. — 376 с.

²⁶⁷ Русский космизм: Антология философской мысли / Сост. С. Г. Семенова, А. Г. Гачева — М.: Педагогика-Пресс, 1993. — С. 4.

ваність своїх поглядів введенням нової етичної заповіді "Твори!". Оскільки моральне життя, моральні оцінки та дії мають творчий характер, **етика творчості** є "вищою і найбільш зрілою формою моральної свідомості"²⁶⁸.

Інша морально-філософська тенденція руського космізму — **ідея солідарності, всеєднання**. Космісти виступали проти абсолютизації принципу боротьби за існування як природного і соціального закону. Вони вважали, що важливу роль в житті відіграє також солідарність, взаємодопомога. Суб'єктом планетарної перетворювальної дії космісти визнавали не окрему людину, а все людство в єдності його поколінь.

Етика ноосфери В. І. Вернадського

Володимир Іванович Вернадський (1863—1945) ще в студентські роки зрозумів, що "найголовнішими питаннями, які постають перед розумом людини, котра хоч трохи розмірковує, є питання етичні"²⁶⁹. Ще тоді він визначив своє ставлення до етики. В. І. Вернадський віддавав перевагу науковому методу дослідження етичних питань і зовсім не сприймав традицію віднесення етичних питань до сфери релігії: "Якщо насправді є дані, які змушують відносити етику до царини релігії, тобто туди, де немає місця науковому дослідженню, тоді здадуться безнадійними усі пошуки праведного життя"²⁷⁰. Хоча єдина невелика етична праця В. І. Вернадського "Етика" (1880-ті роки) залишилася незавершеною, інші праці вченого мають велике значення для етики збалансованого розвитку, оскільки антропокосмічна система В. І. Вернадського з'єднує в гармонійне ціле природничий та соціальний аспекти розвитку людства.

Еволюцію людини і людського суспільства вивчають різні науки — як природничі (біологія, антропологія тощо), так і суспільні (історія, археологія, соціологія тощо). Непересічне значення вчення В. І. Вернадського про ноосферу полягає в тому, що він розглянув це питання з точки зору геології.

Вчений відійшов від традиційного біологічного погляду на природну еволюцію, що переважно концентрувався на

²⁶⁸ Там же. — С. 7, 107—114.

²⁶⁹ Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. — М.: Наука, 1988. — С. 386.

²⁷⁰ Там же. — С. 387.

дослідженні того чи іншого організму, розглядаючи його виокремленим з доквілля, зі сфери живого. Подібним чином гуманітарні науки концентрували свою увагу на певних аспектах суспільного життя людини (соціальному, економічному, політичному, історичному тощо), знову ж таки не аналізуючи загальний вплив людини на біосферу як глобальну екосистему.

Розвиваючи ідеї про "живу речовину" як сукупність живих організмів, що беруть участь у геохімічних процесах, В. І. Вернадський відзначив геологічну, планетарну роль живих організмів і показав, що життєві процеси суттєво впливають на перебіг хімічних процесів земної кори. З геологічної точки зору жива речовина є найбільшою силою в біосфері і визначає усі процеси, що в ній відбуваються²⁷¹. В. І. Вернадський вважав, що певний біологічний вид можна зіставити з мінералом, а спільноту (екосистему, біоценоз) — з гірською породою. Жива речовина відіграє вирішальну роль у колообігу речовин та енергії на Землі. Неподільно і нерозривно біосфера протягом усього геологічного часу пов'язана з живою речовиною, що її населяє.

Погляд на біосферу як на сферу, що формується живою речовиною, мав привести до уявлення про ноосферу як такий стан біосфери, на який значно впливає діяльність людини. Цей логічний висновок був зроблений французькими вченими Е. Ле Руа і П. Тейяром де Шарденом під впливом вчення В. І. Вернадського про біосферу. Надалі і сам В. І. Вернадський розвиває своє вчення про ноосферу.

Ноосферні ідеї В. І. Вернадський розробляв в останні роки свого життя, і тому вчення про ноосферу не можна вважати завершеним. Власне за життя В. І. Вернадського була надрукована лише праця "Декілька слів про ноосферу" (1944)²⁷². Вчений зазначав, що на питанні про ноосферу згодом він зупиниться детальніше. Праця "Наукова думка як планетне явище" (1945), в якій В. І. Вернадський розвиває вчення про ноосферу, являє собою чернетку — рукопис, відредагований і виданий після смерті автора. Загалом можна сказати, що В. І. Вернадський сформулював головні ідеї концепції ноосфери, але просто не встиг подати цю концепцію у систематичному і завершеному вигляді.

²⁷¹ Вернадский В. И. Размышления натуралиста: В 2-х кн. Кн. 2: Научная мысль как планетное явление. — М.: Наука, 1977. — С. 16.

²⁷² Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. — М.: Наука, 1987. — С. 298–305.

Незавершеність вчення про ноосферу спричинила його численні інтерпретації. Багато в чому це пов'язано з невизначеністю часу появи та існування ноосфери. З одного боку, В. І. Вернадський зазначав, "що в межах 5–7 тис. років, все збільшуючись у темпах, відбувається безперервне становлення ноосфери", з іншого боку, вважав, що ноосфера — це стан наших днів. Також В. І. Вернадський не дав точного визначення ноосфери і не вказав її структурно-функціональні риси. Все це призвело до великої плутанини у численних наукових публікаціях, присвячених проблемі ноосфери, а в багатьох випадках — до замовчування головних ідей ноосферної концепції та навіть до її хибної інтерпретації. Наприклад, О. Самарський вважає, що ноосферна концепція суперечить концепції збереження довкілля, оскільки сутнісна ознака становлення ноосфери — це докорінна зміна біосфери, а отже, "біосфера — це навіть не складова частина ноосфери, а лише основа, підручний матеріал для її подальшого творення"²⁷³. Автори монографії "Філософія ноосфери" стверджують, що формування ноосфери — це "не початок безмежного розвитку людства, як вважали до цього часу, а кульмінація, найвищий пункт розвитку, коли починається деградація природи як основи існування людства і сходження всесвітньої історії на низхідну гілку розвитку"²⁷⁴.

Грунтовно дослідивши різні інтерпретації поняття ноосфери, М. А. Голубець зробив такий висновок: "В одних і тих самих працях ноосферу тлумачать як стан біосфери, як сферу розуму... і як майбутній стан справ на планеті за умови ідеально інтегрованого, розумного, культурного, безконфліктного суспільства"²⁷⁵.

Можна припустити, що В. І. Вернадський використовував слово "ноосфера" у двох різних (хоч і пов'язаних між собою) значеннях, що й призвело до різних тлумачень ноосфери. Я вважаю, що В. І. Вернадський вживав поняття "ноосфера" в таких значеннях: — ноосфера як природничий науковий факт; — ноосфера як суспільний етичний ідеал.

У першому значенні поняття "ноосфери" — сфери розуму — означає те, що розвиток життя на Землі визначається вже не тільки природною, а й соціокультурною еволюцією, не лише

²⁷³ Самарський О. Концепція ноосфери: ілюзії та реалії // Ойкумена. — 1993. — № 1. — С. 59.

²⁷⁴ Булатов М. О., Малеев К. С., Загороднюк В. П., Солонько Л. А. Філософія ноосфери. — К.: Наук. думка, 1995. — С. 4.

²⁷⁵ Голубець М. А. Від біосфери до соціосфери. — Львів: Поллі, 1997. — С. 103.

природними законами, а й наслідками розумової діяльності людини. За В. І. Вернадським, процес еволюції живої речовини має спрямованість, яка визначається принципом Дана — процесом цефалізації (розвитку мозку) — і приводить до стихійного формування сфери розуму. Науковий факт полягає в тому, що діяльність людства стала могутньою геологічною силою, потужність якої зростає. Ця сила значно впливає на біосферу, змінюючи її й формуючи ноосферу (біосферу, в якій розумова діяльність людини є потужним чинником впливу). Заперечувати цей науковий факт або не помічати його — просто неможливо. Разом з тим це зовсім не означає, що діяльність, яка визначається розумовими здібностями людини, є розумною за своїми наслідками в сенсі досягнення гармонійних відносин між людьми чи гармонійної взаємодії людини і природи.

Розмірковуючи над геологічною історією людства, тобто над минулим, В. І. Вернадський робить висновки на підставі наукових фактів. Коли ж мова йде про майбутнє, то зрозуміло, що вчений потрапляє у сферу оцінок, прогнозів, передбачень. Відбувається перехід від матеріальних уявлень, які ґрунтуються на фактах, до ідеальних, коли на підставі певних тенденцій розвитку суспільства, можна окреслювати перспективи подальшого розвитку людства.

В. І. Вернадський виходить з того, що "зовнішній вигляд планети — біосфера — хімічно різко змінюється людиною свідомо і головним чином несвідомо"²⁷⁶. Тому він виділяє два етапи формування ноосфери — стихійний і свідомий — і робить висновок: "Перед вченими стоять у найближчому майбутньому небувалі для них завдання свідомого спрямування організованості ноосфери, відійти від якого вони не можуть, оскільки до цього їх спрямовує стихійний хід зростання наукового знання"²⁷⁷. Можна припустити, що, говорячи про майбутній свідомий етап розвитку ноосфери, В. І. Вернадський вживає поняття "ноосфера" у значенні етичного ідеалу. Така інтерпретація поняття "ноосфери" дає можливість уникнути протиріччя у тлумаченні часу виникнення ноосфери. Коли діяльність людства стала геологічним чинником, "біосфера перейшла (етап стихійного розвитку ноосфери — Г. М.), або,

²⁷⁶ Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. — М.: Наука, 1987. — С. 303.

²⁷⁷ Вернадский В. И. Размышления натуралиста: В 2-х кн. Кн. 2: Научная мысль как планетное явление. — М.: Наука, 1977. — С. 36.

точніше, переходить (етап свідомого спрямування організованості ноосфери — Г. М.) в новий еволюційний стан — у ноосферу²⁷⁸.

Непересічне значення вчення про ноосферу полягає в його етичній спрямованості. Розглянемо головні риси ноосфери як етичного ідеалу — принципи ноосферного мислення:

1. Єдність людини і природи. Якщо переважна тенденція в усвідомленні проблеми "людина-природа" у філософії Нового часу визначалась прагненням відокремити, протиставити природу людині, то В. І. Вернадський підходить до її розв'язання з принципово іншої позиції. Він стверджує, що людина найтіснішим чином пов'язана з біосферою, з живою речовиною, що населяє планету. Людина як природний об'єкт залежить від довкілля. Тому у своїй поведінці вона має враховувати цю залежність: "Людина вперше реально зрозуміла, що вона — житель *планети* і може — повинна — мислити і діяти у новому аспекті, не тільки в аспекті окремої особи, сім'ї або роду, держав або їхніх союзів, а й у *планетному аспекті*"²⁷⁹.

2. Зростання наукової думки. В. І. Вернадський зазначає, що ноосфера може створюватися тільки у разі зростання наукової думки, що є першою необхідною умовою створення ноосфери. Оскільки організація науки є найточнішим виявленням розуму, новим геологічним чинником є саме наукова думка як творча сила народів: "Під впливом наукової думки та людської праці біосфера переходить у новий стан — у ноосферу"²⁸⁰.

3. Інтернаціональність науки як основи духовної єдності людства. В. І. Вернадський виходить з того, що філософська думка виявилася безсилою створити духовну єдність людства. Людина будувала свій ідеальний світ у жорстких рамках навколишньої природи, біосфери, але, на жаль, не розуміла і тепер не зовсім розуміє свій глибокий зв'язок з нею. Згідно з В. І. Вернадським, духовна єдність релігії виявилася утопією, оскільки релігія хотіла створити єдність фізичним насильством. У підсумку релігійна думка розпалася на велику кількість течій. Безсилою виявилась і державна думка створити єдність людства у формі єдиної державної організації. Тільки наука змогла сприяти створенню єдності людства. Ідея єдності людства стає реальним ідеалом,

²⁷⁸ Там же. — С. 21.

²⁷⁹ Там же. — С. 21.

²⁸⁰ Там же. — С. 31, 43, 19.

²⁸¹ Там же. — С. 25, 51, 61.

"у можливості якого не можна сумніватися. Ясно, що створення такої єдності є необхідною умовою організованості ноосфери"²⁸¹.

4. Принцип критичності. Свій світогляд В. І. Вернадський визначив як філософський скептицизм, маючи на увазі критичне ставлення до релігійних побудов і філософських ідей спекулятивного характеру. Він вважав, що "наука і наукові організації створились тоді, коли *особистість* почала критично вдумуватися в основи існуючих знань і шукати свій критерій істини"²⁸².

5. Моральна відповідальність учених. В. І. Вернадський одним із перших звернув увагу на моральну відповідальність учених за використання надбань науки: "Вчені не повинні закривати очі на можливі наслідки їхньої наукової роботи, наукового прогресу. Вони повинні почувати себе відповідальними за всі наслідки їхніх відкриттів. Вони мають пов'язати свою роботу з кращою організацією усього людства"²⁸³. Втім лише у 1946 р. було створено Всесвітню федерацію наукових працівників, яка в своєму статуті та Хартії наукових працівників на одне із перших місць поставила моральні проблеми, зокрема принцип етичної відповідальності вченого перед суспільством.

6. Принцип творчості. Людину В. І. Вернадський називає *Homo sapiens faber* (людина розумна творча) і зазначає, що "людина позбавилася голоду новим шляхом, лише незначною мірою відомим тваринам — свідомим і творчим"²⁸⁴.

7. Соціальність науки. Однією з умов зростання стабільності ноосфери, а отже й виживання цивілізації В. І. Вернадський вважає соціальність науки, поширення наукового знання на все людство. Такою ж необхідною передумовою ноосфери, як і творча наукова робота, має бути прагнення демократичних і соціальних організацій, міжнародних об'єднань отримати максимальне наукове знання²⁸⁵. Згідно з В. І. Вернадським, соціалізація науки потрібна для того, щоб народ зрозумів свої права і усвідомив те, що йому потрібно самому управляти собою²⁸⁶.

Отже, В. І. Вернадський визначає такі необхідні умови створення ноосфери: зростання наукової думки, створення єдності людства на ґрунті інтернаціоналізації науки, моральна відпові-

²⁸² Там же. — С. 10, 49.

²⁸³ Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. — М.: Наука, 1988. — С. 395.

²⁸⁴ Вернадский В. И. Размышления натуралиста. В 2-х кн. Кн. 2: Научная мысль как планетное явление. — М.: Наука, 1977. — С. 28.

²⁸⁵ Там же. — С. 35–36, 63.

²⁸⁶ Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. — М.: Наука, 1988. — С. 396.

дальність учених за можливі наслідки їхньої роботи, соціальність науки. Важливо, що В. І. Вернадський, говорячи про необхідність цих умов, не вважає їх достатніми. Втім якщо проаналізувати нинішню ситуацію, то виявиться, що навіть необхідні умови створення ноосфери ще не реалізовані у суспільному житті. Це означає, що ноосфера продовжує формуватися стихійно, породжуючи екологічну кризу.

Критикам ідеї ноосфери важливо звернути увагу на те, що В. І. Вернадський наголошував не на трансформації біосфери, а на зміні суспільства у напрямі його переходу від етапу стихійної взаємодії з природою до етапу усвідомленого та науково обґрунтованого ставлення до природи. Також важливо підкреслити, що наука у В. І. Вернадського виступає як інституція, орієнтована на знання як істину, а не на знання як силу, на пізнання законів природи і дослідження можливостей адаптуватися до них, а не на підкорення природи науково-технічними засобами.

Щоб перейти до свідомого етапу формування ноосфери, екологічні проблеми слід розглядати не як технологічні, а як соціальні, тобто як проблеми, породжені недосконалою (з точки зору ставлення до природи) організацією суспільства. І стратегію адаптації світу природи до потреб людини слід змінити на стратегію адаптації структури суспільства і його діяльності до існуючих законів функціонування біосфери. Важливо знайти такий тип організації суспільства, який дасть змогу гармонізувати ставлення цього суспільства до природи. Необхідно трансформувати існуючі суспільства таким чином, щоб їх розвиток визначався збалансованістю між економічним, соціальним та екологічним аспектами розвитку.

Ідея ноосфери, запропонована В. І. Вернадським, може виступати методологічною основою збалансованого розвитку України. Приклади відповідного використання цієї ідеї вже є: на основі ноосферного підходу була розроблена Концепція переходу Російської Федерації до збалансованого розвитку (відповідний указ був підписаний Президентом РФ у 1996 р.).

Етика благоговіння перед життям А. Швейцера

До початку ХХ ст. етика була антропоцентричною, оскільки розглядала тільки моральні відносини між людьми. Відомий філософ-гуманіст Альберт Швейцер (1875–1965) одним із перших

почав розглядати ставлення до інших живих істот як етичну проблему. На думку А. Швейцера, філософія дедалі більше займається обговоренням проблем суто академічних, втративши зв'язок із простими питаннями, що стосуються життя. Тому слід розвивати етичне мислення, яке стверджує життя як виявлення духовного, внутрішнього зв'язку зі світом.

У книзі "Культура і етика" (1923) А. Швейцер критикує світовідчуття західної людини і розробляє етику благоговіння перед життям, яка не обмежується тільки людиною, а охоплює весь живий світ. Етика благоговіння перед життям — універсальна етика, це "етика любові, яка розширюється до всесвітніх меж". Вона "не встановлює ніякої межі між вищим і нижчим, між більш цінним та менш цінним життям"²⁸⁷. За А. Швейцером, якщо шукати відмінності між різними формами життя, то можна дійти висновку, що можливе існування життя, яке нічого не варте, якому можна заподіяти шкоду, знищенню якого можна не надавати значення.

Етика благоговіння перед життям, по суті, є етичною системою, що складається з таких принципів:

1. **Благоговіння перед життям.** Цей принцип є наріжним в етиці А. Швейцера, він не тільки головний, а й єдиний та вичерпний принцип морально гідної поведінки людини. Сутність його полягає у збереженні життя: **"Добро — це те, що слугує збереженню та розвитку життя, а злом є те, що знищує життя або шкодить йому"**²⁸⁸. Зв'язок людини і світу виявляється в тому, що все існуюче, як і сама людина, є виявленням волі-до-життя. Тому правильна поведінка людини полягає в тому, щоб поважати іншу волю-до-життя та сприяти її збереженню й розвитку. Принцип благоговіння перед життям відроджує стародавній принцип ахімси.

2. **Принцип відповідальності (індивідуальної).** "Етика є безмежна відповідальність за все, що живе". "Згідно з відповідальністю, яку я відчуваю, я повинен вирішити, що я маю пожертвувати із свого життя, своєї власності, свого права, свого щастя, свого часу, свого спокою і що я повинен залишити собі"²⁸⁹. У такому розумінні принцип індивідуальної відповідальності входить у суперечність з егоїстичними прагненнями особистого щастя. Внаслідок глибоких

²⁸⁷ Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Избранное: Пер. с нем. — М.: Прометей, 1993. — С. 220, 221.

²⁸⁸ Там же. — С. 477.

²⁸⁹ Там же. — С. 478, 486.

роздумів над етичними проблемами буття людини А. Швейцер дійшов висновку, що поняття щастя і моралі слід розділити в часі: першу половину життя людина повинна присвятити собі, своєму щастю, а другу половину життя віддати моральному подвижництву. Що краще людина послужить собі в першій — егоїстичній — половині життя, то краще вона зможе слугувати іншим людям у другій — моральній — її половині. Змінивши можливості своєї кар'єри в Європі як теолога, вченого, органіста та музикознавця на подвижницьку лікарську працю в Африці, в містечку Ламбарене, А. Швейцер на власному прикладі показав, як можна втілити в життя принцип відповідальності.

3. Принцип активної індивідуальної етичної дії. А. Швейцер переконаний, що етика можлива не як знання, а як дія: "Істинна етика починається там, де перестають користуватися словами"²⁹⁰. Кожен день життя людини вступає у конфлікт з життям інших істот, оскільки людина використовує рослини і тварин для власного харчування. Етичність дії полягає в тому, що "етика благоговіння перед життям завжди і кожен раз по-новому полемізує в людині з дійсністю. Вона не відкидає конфлікт заради людини, а змушує її кожен раз самостійно вирішувати... до якої міри вона може підкоритися необхідності знищити або заподіяти шкоду життю"²⁹¹.

Етика благоговіння перед життям може реалізуватися лише за умов індивідуального морального вибору. А. Швейцер вважає, що "воістину моральною людина є тільки тоді, коли вона слухається внутрішнього переконання допомагати кожному життю, якому вона може допомогти, і утримується від того, щоб заподіяти живому будь-яку шкоду". Чітко визначаючи зло як те, що знищує життя або шкодить йому, А. Швейцер вважає, що зло є неминучим. Людина приречена жити з нечистою совістю: "Чиста совість — це винахід диявола"²⁹². Тому активність індивідуальної етичної дії полягає в тому, щоб людина сприяла розвитку життя або обирала шлях зведення до мінімуму шкоди життю, пов'язаної з необхідністю людського існування та діяльності.

4. Принцип гуманізму. "Сутність гуманізму полягає в тому, що індивіди ніколи не зможуть мислити з такою позбавленою індивідуальності доцільністю, як це притаманно суспільству, і

²⁹⁰ Там же. — С. 482.

²⁹¹ Там же. — С. 484.

²⁹² Там же. — С. 477, 484.

²⁹³ Там же. — С. 411, 491.

приносити окреме життя в жертву якійсь меті". "Там, де закінчується гуманність, починається псевдетика"²⁹³.

Етика благоговіння перед життям є гуманістичною. Втім гуманізм А. Швейцера радше екологічний, ніж антропоцентричний, оскільки для нього зірвати квітку — таке саме зло, як і вбити людину. Етика А. Швейцера відбиває еволюцію ідей гуманізму і розширює традиційне розуміння гуманізму до меж екологічного гуманізму.

5. Самостійність мислення. "Тільки у тому випадку, коли ми віримо в нашу здатність дійти до істини завдяки власним, індивідуальним міркуванням, ми стаємо здатними сприймати істину ззовні". "Відмова від мислення — це проголошення духовного банкрутства". "Немає ніякої наукової етики, є тільки етика, що мислить"²⁹⁴.

Самостійність мислення є суттєвим принципом етики благоговіння перед життям. Власне, саме цей принцип визначив життєвий шлях А. Швейцера, спонукав його до роздумів над проблемами етики і привів до створення етики благоговіння перед життям.

А. Швейцер не тільки самостійно мислить сам, він прагне зробити людей менш поверховими і морально сильнішими, спонукаючи їх мислити. Він переконаний, що "впродовж усього свого життя сучасна людина зазнає впливів, спрямованих на те, щоб підірвати її довіру до власного мислення". "Політичні, соціальні та релігійні організації нашого часу прагнуть спонукати кожен окремо взятую людину не до того, щоб вона виробляла свої переконання шляхом самостійних роздумів, а до того, щоб вона засвоїла як свої ті переконання, які вони вже підготували для неї"²⁹⁵.

А. Швейцер вважає, що право на самостійне мислення — це останній скарб незаможної людини, який у неї намагаються відібрати. Допомогти сучасній генерації можна лише одним способом — "вивести її знову на шлях мислення"²⁹⁶.

6. Принцип творчості мислення. "Живою є тільки та істина, яка народжена мисленням. Подібно до того, як плодове дерево дає рік у рік одні й ті самі плоди і разом з тим кожен рік це нові плоди, точнісінько так усі ідеї, які мають неминущу цінність, мають постійно знову і знову народжуватися у мисленні"²⁹⁷.

²⁹⁴ Там же. — С. 213, 212, 303.

²⁹⁵ Там же. — С. 211, 210.

²⁹⁶ Там же. — С. 213.

²⁹⁷ Там же. — С. 213.

7. Принцип критичності. "Ми виконаємо свій обов'язок щодо суспільства, якщо критично оцінимо його і спробуємо, наскільки це можливо, зробити його етичнішим". "На жодну мить не повинна залишати нас недовіра до ідеалів, які створюються суспільством, і до переконань, які панують у ньому". "Ми, безумовно, не зможемо ні за яких обставин визнати як етику безглузді ідеали влади, нації, політичних пристрастей, що пропонують нам жалюгідні політики і роздмухує задурлива пропаганда"²⁹⁸.

8. Відмова від влади. "Завдяки владі, яку ми здобуваємо над силами природи, ми отримуємо також небезпечну владу над людьми... Люди не повинні знищувати один одного за допомогою ні економічної, ні політичної влади. У крайньому разі насильник і мученик лише поміняються ролями. Допомогти може тільки один засіб — відмова від влади, яку ми маємо один щодо одного"²⁹⁹.

Етика благоговіння перед життям значно вплинула на розвиток екологічної етики та екологічного руху.

Етика землі А. Леопольда

Про появу власне *екологічної* етики можна говорити з моменту поєднання екологічних та етичних принципів. Екологія як суто біологічна наука виникла у ХІХ ст., але наприкінці ХХ ст. вона трансформувалась у міждисциплінарну науку, яка досліджує не тільки зв'язки всього живого на нашій планеті між собою і з довкіллям, а й структуру та функцію природи загалом, біосферу, місце людини в природі. Оскільки екологія вивчає взаємодію живих об'єктів, вона залишилася біологічною наукою. Проте вона стала також гуманітарною дисципліною (соціальною екологією), оскільки вивчає закономірності взаємодії суспільства та природи і розробляє наукові принципи гармонізації цієї взаємодії. Соціальна екологія наголошує на соціальній поведінці людини в її ставленні до природи, що й дає підстави для розгляду еколого-етичних питань і визначення етичних принципів взаємодії людини і природи.

З розвитком екології зростає розуміння взаємозалежності як у природі, так і у ставленні людини до природи. Засадовим для

²⁹⁸ Там же. — С. 493–494, 501, 494.

²⁹⁹ Там же. — С. 501.

екологічних знань є **принцип холізму** — цілісного розуміння світу. Саме цілісний підхід створює живильний ґрунт для екологічної етики. Американський еколог і мисливствознавець Альдо Леопольд (1887—1948) був одним із перших, хто побачив зв'язок етики з екологією: "Вся існуюча етика ґрунтується на одній тезі: індивід є членом спільноти взаємозалежних частин"³⁰⁰.

А. Леопольда вважають одним із засновників екологічної етики. Його книга "Альманах піщаного графства"³⁰¹, що вийшла у 1949 р. уже після трагічної загибелі автора, на думку багатьох, є біблією сучасної екологічної етики. За даними Міжнародного товариства екологічної етики, під час викладання навчальних курсів з екологічної етики найчастіше використовують саме книгу А. Леопольда. Невеличкий за розмірами розділ цієї книги "Етика землі" став інтелектуальним маніфестом екологічного руху, оскільки в ньому А. Леопольд у поетичній, образній формі сформулював головні принципи екологічної етики:

1. Принцип еволюції. Згідно з А. Леопольдом мораль еволюціонує і у своєму розвитку проходить три стадії. Спочатку вона регулювала відносини між індивідами, надалі — відносини між індивідом і суспільством. Тепер потрібен новий прогрес в етиці, який регулюватиме відносини людини і природи. Третя стадія еволюції етики, яку Леопольд називає "етикою землі", є шансом еволюції та екологічною необхідністю.

2. Єдність людини і природи. Земля в етиці землі — це не просто ґрунт, це спільнота, система взаємозалежних частин, "фонтан енергії, який струменить крізь коло з ґрунтів, рослин і тварин". Системний погляд на землю як на геобіоценотичну спільноту — це, власне, один із головних постулатів екології. Тому саме еколог може краще бачити більшість хвороб, які вражають землю.

Здоров'я землі полягає в її здатності до самовідновлення. Охорона природи — "це спроба людини зрозуміти і зберегти цю здатність". Твердження про необхідність дбайливого ставлення до землі — це вже етичне твердження, яке знаменує радикальну зміну ставлення людини до природи. Раніше люди поводитися як завойовники землі. Тепер їм необхідно відчути себе членами

³⁰⁰ Леопольд А. Альманах "Сэнд каунти" // Экологическая антология: Экологические произведения западных авторов: Пер. с англ. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — С. 51.

³⁰¹ Леопольд О. Календарь песчаного графства: Пер с англ. — М.: Мир, 1980. — 216 с.

спільноти, що включає весь земний світ: "Етика землі просто розширює межі спільноти, яка тепер містить у собі ґрунти, водні ресурси, рослини, тварин, об'єднані словом "земля"³⁰².

3. Принцип збереження:

- **збереження цілісності, стабільності та краси екосистем.** "Правильним є те, що слугує збереженню цілісності, стабільності та краси біотичної спільноти. Неправильним є те, що слугує якійсь іншій меті"³⁰³ (головний принцип етики землі). А. Леопольд розглядає природу як систему, в якій усе пов'язане з усім. Благо окремих частин цієї системи залежить від блага всієї системи загалом. Отже, позиція А. Леопольда радше холістична та екоцентрична, ніж атомістична та антропоцентрична;
- **збереження біорізноманіття.** "Наука породила в нас безліч сумнівів, але в одному ми можемо бути переконані: еволюція розвивається у бік більшого різноманіття флори і фауни". "Стабільність та різноманіття взаємозалежні". "Перший принцип охорони природи — зберігати всі частини природного механізму"³⁰⁴.

4. **Принцип цілісності.** "Земля — це цілісний організм. Його частини, так само як частини організму людини, конкурують між собою і співпрацюють одна з одною... Найважливішим науковим відкриттям ХХ ст. був не винахід телебачення чи радіо, а усвідомлення усієї складності природного організму"³⁰⁵. А. Леопольд вважав, що для розвитку екологічної свідомості потрібен спеціальний мислений образ землі як природного механізму, оскільки "наша поведінка може бути етичною тільки стосовно чогось, що ми можемо бачити, відчувати, розуміти, любити, у що ми можемо вірити"³⁰⁶. Як такий образ він пропонує природну піраміду, що містить у собі всі ланцюги живлення і де вищі форми організації живої матерії залежать від нижчих. По ланцюгах

³⁰² Леопольд А. Альманах "Сэнд каунти" // Экологическая антология: Экологические произведения западных авторов: Пер. с англ. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — С. 55, 57, 51.

³⁰³ Leopold A. The Land Ethic // People, Penguins, and Plastic Trees: Basic Issues in Environmental Ethics / Ed. by C. Pierce and D. VanDeVeer. — Belmont, California: Wadsworth Publishing Company, 1995. — P. 150.

³⁰⁴ Леопольд А. Альманах "Сэнд каунти" // Экологическая антология: Экологические произведения западных авторов: Пер. с англ. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — С. 55, 49, 48.

³⁰⁵ Там же. — С. 48.

³⁰⁶ Там же. — С. 54.

живлення здійснюється постійний колообіг енергії в піраміді. Пошкодження будь-якого ланцюга на будь-якому рівні призводить до змін усієї піраміді. Природні зміни відбуваються повільно і тому впливають тільки на деякі ділянки піраміді. Людська діяльність з усією потужністю створених людиною машин і засобів вносить зміни у природні процеси з великою швидкістю і призводить до відчутних наслідків. Життя А. Леопольдові бачиться як величезний клубок, в якому переплетено тисячі хистких зв'язків. Наслідки руйнування цих зв'язків не можна буде подолати навіть через століття.

5. Повага до природи. "Етичні принципи стверджують право природи на продовження існування, а в деяких місцях — на існування у натуральному стані". "Я не можу собі уявити, щоб етичне ставлення до землі було можливе без любові, поваги, пошани до природи і без дбайливого ставлення до її дарів"³⁰⁷.

6. Особиста відповідальність за здоров'я природи. "Обов'язки безглузді без щирого почуття відповідальності, що відчуває людина, яка приймає на себе ці обов'язки, і зараз перед нами стоїть проблема розширення громадської відповідальності до меж відповідальності за природу". "Етика природи відображає існування екологічної свідомості, що, у свою чергу, відображає переконаність у необхідності особистої відповідальності за здоров'я природи"³⁰⁸.

7. Екологічна освіта. А. Леопольд критикує традиційну природоохоронну пропаганду, спрямовану на розширення обсягів інформації. Він вважає, що всі рекомендації цієї пропаганди зводяться до таких: "виконуй закони, роби правильний вибір при голосуванні, вступай в екологічні організації і здійснюй на практиці таку охорону природи, яка дасть користь землі там, де ти живеш; про все інше подбає уряд". Така екологічна освіта "не визначає рамки добра і зла, не покладає на людей жодних обов'язків, не закликає до будь-яких жертв, не припускає ніяких змін в існуючій системі цінностей"³⁰⁹.

На прикладі штату Вісконсін А. Леопольд показав, що традиційна природоохоронна кампанія призводить до того, що фермери здійснюють тільки ті заходи, які забезпечують негайний та відчутний прибуток. Етика землекористування все ще визна-

³⁰⁷ Там же. — С. 52, 58.

³⁰⁸ Там же. — С. 53, 57.

³⁰⁹ Там же. — С. 48, 52.

часться економічними інтересами. Слабким місцем системи охорони природи, яка ґрунтується на економічних інтересах, є те, що більшість видів не має економічної цінності. Усі зусилля природоохоронців були спрямовані на те, щоб обґрунтувати економічну цінність окремих видів рослин і тварин, а Леопольд вважав, що ці види повинні мати право на існування незалежно від того, чи отримують люди від них економічну вигоду.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що в етиці землі А. Леопольд виходить за межі вузького антропоцентричного погляду на природу. Варто також зазначити, що концепція природи, згідно з якою Земля розглядається як організм, а види флори і фауни функціонують як органи цього організму, виникла в А. Леопольда під впливом ідей російського філософа П. Д. Успенського, який виклав своє езотеричне вчення у книзі "Tertium Organum" (Третій інструмент)³¹⁰.

Етика конкордизму В. К. Винниченка

Розглядаючи етичні аспекти збалансованого розвитку українського суспільства, не можна оминати увагою постать і праці відомого українського письменника, драматурга, політичного і громадського діяча, голови Генерального Секретаріату УНР Володимира Кириловича Винниченка (1880–1951). Слід зазначити, що В. К. Винниченко майже від самого початку своєї діяльності займався питаннями етики, політичної філософії, філософії людини. Все своє життя він присвятив розробці соціально-етичної концепції, яку виклав у трактаті "Конкордизм" (1938–1945). Рукопис цього твору залишається неопублікованим і зберігається в архіві письменника в Колумбійському університеті (США).

Винниченків конкордизм випередив багато сучасних йому течій суспільної думки та суспільних рухів. Це стосується ідей В. К. Винниченка щодо повного роззброєння всіх націй світу під наглядом ООН та зближення протилежних політичних систем. Ці ідеї багато в чому збігаються з "теорією конвергенції" Дж. Гелбрейта та У. Ростоу (США), Я. Тінбергена (Нідерланди), А. Сахарова (СРСР).

³¹⁰ Успенский П. Д. Tertium organum: Ключ к загадкам мира. — СПб.: Андреев и сыновья, 1992. — 241 с.

Продовжуючи етичну традицію української філософії, В. К. Винниченко розвивав концепцію щастя. Щастя — це те, що дає довгу, постійну радість життя. Цей стан стає можливим, коли людина досягає узгодження й рівноваги між різними цінностями, різними силами — багатством, славою, здоров'ям, коханням, розумом тощо, досягти яких вона прагне впродовж життя. З іншого боку, "розлад цих сил між собою всередині нас, або з силами, що поза нами, неодмінно дає те, що ми звемо нещастям"³¹¹. В. К. Винниченко постійно протиставляє стан щастя як "погодження сил" стану хвороби — "розладу сил". Власне це й визначає назву його концепції. "Конкордизм" (від лат. *concordia*) — це погодження, злагода; "дизконкордизм" — розлад. Нещасною людину робить "хвороба розладу сил, "дизконкордизм". Значить здоровою її може зробити погодження сил, себто: конкордизм... Конкордизмом ми називаємо систему лікування та реорганізації сучасного людського організму (чи то індивідуального, чи то колективного), сил як фізичних, так і психічних, систему, базовану на рівновазі та погодженні тих сил"³¹².

Головну перешкоду на шляху переходу від дизконкордизму до конкордизму В. К. Винниченко вбачає у соціально-економічній нерівності. Тому перехід до конкордизму означає відмову від культу ієрархії й нерівності та ствердження рівності не лише людини з людиною, а й рівності людини з усіма живими істотами на Землі, з довіллям. Такий підхід визначає загальне екологічне спрямування етичної концепції конкордизму.

Відмова від ієрархії і відповідно від принципу панування виявляється в тому, що В. К. Винниченко відкидає всілякі "заповіді-накази", пропонуючи замість них "поради-правила". Таким чином стверджується індивідуальне право людини на вільний моральний вибір. Етика конкордизму містить 13 правил, з яких 11 правил стосуються відносин індивідів між собою, а два останні регулюють ставлення індивіда до колективу.

Правила конкордизму для досягнення рівноваги і тим самим щастя в житті³¹³:

³¹¹ Лашик С. Винниченкова філософія щастя // Філософська думка. — 1998. — № 1. — С. 144.

³¹² Цит. за: Горський В. С. Історія української філософії. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 247.

³¹³ Лашик С. Винниченкова філософія щастя // Філософська думка. — 1998. — № 1. — С. 138–154.

1. **"В усіх галузях життя твого звільняйся від гіпнозу релігії і будь простою часткою природи й скільки змога бувай в русі, на повітрі, у найближчому контакті з сонцем, рослиною"**. Це одностороннє екоцентричне правило, яке визначає людину не вінцем творіння і володарем усього світу, а лише частиною природи. Воно також стверджує самостійність людини, її критичне ставлення до авторитетів, про яке дуже влучно сказав В. Розанов: "Не слухайте, люди, чужих казок. Любіть свою казку. Казку свого життя. Життя кожного є казка, яку лише раз розказано у світі"³¹⁴.

2. **"Будь погоджений з іншими, не шкідливими тобі живими істотами на землі..."** Знову ж таки екоцентричне правило, яке надає моральний статус іншим живим істотам, як і принцип благоговіння перед життям А. Швейцера. У цьому правилі також закладено ідею збалансованого розвитку, згідно з якою економічна діяльність людства має бути узгоджена з можливостями екосистем підтримувати життя на Землі. Щоправда, екологічна етика йде далі у визначенні шкідливості чи нешкідливості живих істот, вважаючи, що всі вони мають право на існування.

Це правило повніше характеризує відносини людини з природою, ніж такий, наприклад, принцип глибинної екології, як самоцінність біорізноманіття і життя на Землі. Зрозуміло, що види будуть жити і процвітати, якщо їм не заважатимуть люди. Проблема полягає в тому, щоб узгодити діяльність людини зі збереженням життя інших істот.

3. **"Не годуйся нічим, непритаманним природі Людини, себто нічим, що не приготоване на кухні матері природи"**. Зазначимо, що В. К. Винниченко був ентузіастом природного харчування, а в останні 20 років свого життя, які він прожив у Франції в маєтку "Закуток" поблизу містечка Мужен, ще й городником.

4. **"Будь суцільним, іншими словами: роби так, щоб кожна твоя дія була виявом погодження всіх, або великої більшості головних сил (інстинктів, підінстинктів, розуму, почуття, підсвідомості, волі)"**. Цій максимі В. К. Винниченко надавав особливої ваги впродовж усього свого життя. Слідування їй передбачає виконання таких правил:

5. **"Будь чесним з собою..."**

6. **"Будь погодженим у своїм ділі, себто, що визнаєш на словах, те виконуй на ділі"**.

³¹⁴ Опыты: Литературно-философский ежегодник. — М.: Сов. писатель, 1990. — С. 294.

7. **"Будь послідовним до кінця".**

8. **"Не силкуйся любити ближніх без власної оцінки і не претендуй на їхню любов, не будучи цінним для них".** Це правило, з одного боку підкреслює важливість постійної самооцінки, а з іншого — спрямоване проти споживацького ставлення до інших людей, оскільки людям треба щось давати, а не тільки брати від них. Лише тоді, коли людина буде у змозі зробити щось для інших людей, вона зможе розраховувати на їхню любов і повагу.

9. **"Завсіди пам'ятай, що всі люди і ти сам хворі на страшну хворобу дизконкордизму. Борися з нею не догмою, не ненавистю, не карою, а розумінням, жалістю, поміччю".**

10. **"Живи тільки з своєї власної праці".**

11. **"Кохайся, з ким любо кохатися, але родину твори тільки з тою людиною, яку ти всією душею і всім тілом твоїм хотів би мати за матір (чи батька) дітей твоїх".** Це правило контрастує з біблійною заповіддю щодо перелюбства, яке є одним з головних у християнській традиції. Своїм правилом В. К. Винниченко послаблює ригоризм цієї біблійної заповіді, надмірність якого призводить до парадоксальної ситуації, коли перелюбство вважається набагато більшим гріхом, ніж війна. Наприклад, галас навколо відносин між Біллом Клінтоном і Монікою Левінські набув світового масштабу. Моральний осуд цих відносин мало не призвів до імпічменту президента США. Разом з тим бойові дії проти Іраку та Югославії, які відбувалися в цей час зі згоди Б. Клінтона, знайшли підтримку в багатьох країнах світу, а питання моральності чи аморальності відповідних рішень президента США навіть не розглядалося. Та й взагалі, чи знає історія випадки освячення перелюбства? Проте прикладів освячення війн набереться скільки завгодно, починаючи з юдейських війн і аж до хрестових походів та священної війни джихад.

12. **"Не пануй і не підлягай пануванню".** Тільки відмова кожної людини від принципу панування дасть змогу знищити панування як соціальний звичай. З одного боку, дуже непросто, маючи владні повноваження, відмовитися від принципу "я начальник — ти дурень, ти начальник — я дурень" і перейти до принципу "хоч я начальник, а ти підлеглий, — ми партнери, оскільки робимо одну справу". З іншого боку, для того, щоб протистояти існуючій системі панування, потрібна неабияка сила духу і впевненість у своїй правоті.

13. **"Будь ні над колективом, ні під ним, ні поза ним, а тільки активною, відданою клітиною його".** Це правило стверджує ак-

тивну життєву позицію людини і принцип рівності членів колективу. Останній принцип можна реалізувати у творчому колективі або в неієрархічній організації однодумців, наприклад, у громадській організації чи у створенні мереж організацій, які стають дедалі популярнішими у світі.

Якщо спробувати оцінити моральні принципи етики конкордизму з погляду сучасної екологічної етики, можна зазначити, що ідеї В. К. Винниченка багато в чому співзвучні сучасним еколого-етичним концепціям. Вони актуальні й можуть використовуватись як основа для розробки головних принципів стратегії збалансованого розвитку українського суспільства.

Висновки:

1. У XIX — першій половині XX ст. сформувався еволюційний підхід до проблем моралі (Ч. Дарвін, еволюційна етика, А. Леопольд). Відбулася також еволюція самих еколого-етичних ідей — від романтичних уявлень про природу Г. Торо до суто наукових природознавчих підходів до еколого-етичних проблем (Ч. Дарвін, В. І. Вернадський, П. Тейяр де Шарден, М. Г. Холодний, А. Леопольд).

2. Оскільки мотиви мислителів різні, кожен з них по-своєму конструє своє етичне вчення. Етика В. І. Вернадського пов'язана з його вченням про біосферу, з його професійно геологічними уявленнями про взаємозв'язок природних явищ. Витоки етики благоговіння перед життям слід шукати в індивідуалізмі А. Швейцера та його прагненні знайти можливість реалізації морального життя людини. А. Леопольд розмірковує як польовий біолог, який має великий практичний досвід спостереження за природою і вивчення взаємовідносин між живими істотами. Проте у кінцевому підсумку всі мислителі, визнаючи єдність людини і природи, доходять висновку: треба зберегти існуючий природний і культурний світ та його різноманіття.

3. Принципу збереження природи певною мірою протистоїть принцип розвитку як активної природоперетворювальної діяльності людини (творча еволюція у руських космістів). Утім це протиріччя пов'язане з переоцінкою принципу активності та недооцінкою принципу творчості. Розвиток людського суспільства відбувався стихійно. Він не враховував усієї складності зв'язків людини і природи. Творчий підхід до регуляції природоперетворювальної діяльності людини передбачає врахування складності природних екосистем і творчу адаптацію діяльності людини до

можливостей екосистем підтримувати життя на Землі. Принципи збереження і творчого підходу до проблем розвитку доповнюватимуть один одного за умови, якщо розвиток суспільства буде зорієнтований не на егоїстичні інтереси певних соціальних груп, а на пошук найкращої адаптаційної стратегії людства.

4. Мислителі одноставні у своєму ставленні до загальнолюдських моральних принципів (гуманізм, самостійність мислення, критичне ставлення до нав'язаних державою чи корпораціями істин, солідарність і єдність людства). Вони віддають беззаперечну перевагу індивідуальній моралі, виступаючи проти групової та корпоративної моралі (громадянська непокора, значення громадської думки і солідарності для переходу від однієї форми моралі до іншої). У цьому аспекті надзвичайно важливим і новаторським є принцип відмови від влади (А. Швейцер, В. К. Винниченко). Слід зазначити, що загальнолюдського звучання індивідуальній етиці надає принцип особистої відповідальності (В. І. Вернадський, А. Швейцер, А. Леопольд).

3.4 Розвиток еколого-етичних ідей за доби екологічної кризи

У другій половині ХХ ст. глибоке порушення механізмів цілісного функціонування біосфери у планетарному масштабі дало підстави говорити про глобальну екологічну кризу та загрозу екологічної катастрофи. Темпи зміни параметрів біосфери, спричинені екологічною кризою, виявилися в сотні й тисячі разів більшими, ніж темпи її природної еволюції. Екологічна криза стала наслідком дії багатьох чинників. Утім одним з головних чинників, що призвів до екологічної кризи і може призвести до загибелі людства, є невідповідність між зростанням технічної могутності людського суспільства та його морально-етичним поступом, культурною трансформацією. Екологічна криза актуалізувала необхідність розгляду еколого-етичних питань, викликала бурхливу реакцію світової громадськості на екологічні негаразди, яка привела до створення природоохоронного законодавства та природоохоронних міністерств і відомств.

Початок міжнародного екологічного руху пов'язують з іменем американської письменниці, морського біолога Рейчел Карсон (1907–1964). У 1962 р. вийшла її книга "Мовчазна весна", в якій було проаналізовано негативні екологічні наслідки застосування

ДДТ та інших сильнодіючих отрутохімікатів. Оскільки у кінцевому підсумку отрутохімікати вбивають усі форми життя, Р. Карсон запропонувала називати їх не "інсектицидами" або "пестицидами", а "біоцидами". Використання великої кількості хімічних речовин у тій війні, яку людина веде проти природи, може призвести до того, що весна стане "мовчазною", оскільки не будуть співати птахи, отруєні хімікатами.

Сповідуючи принцип благоговіння перед життям, Р. Карсон виступила не тільки проти нерозбірливого використання отрутохімікатів, а й на глибшому рівні показала зневажливе ставлення технократичного суспільства до природи. Вона акцентувала увагу на тому, що шкідники є шкідниками тільки з погляду людини, оскільки з точки зору екології всі істоти є частиною спільноти життя. Знищення комах отрутохімікатами відбувається через те, що людина має значну владу, яка дає їй можливість змінювати природу за власним бажанням. Разом з тим зростаюча здатність людини здійснювати контроль і домінувати над природою може призвести до зворотних наслідків. Тому Р. Карсон закінчує свою книгу такими словами: ""Контроль над природою" — ця фраза, виплід зарозумілості, народилася тоді, коли біологія і філософія знаходилися ще на неандертальському рівні, коли вважалося, що природа існує для зручності людини"³¹⁵.

Магнати хімічної промисловості витратили сотні тисяч доларів на кампанію з дискредитації Р. Карсон та її книги. Проте їхні дії мали зворотний ефект — проблема опинилася в центрі уваги громадськості. Президент США Дж. Кеннеді створив спеціальну комісію, яка повністю підтвердила факти, наведені Р. Карсон. Інформація про те, що отрутохімікати згубно впливають на здоров'я людей, справила великий вплив на громадськість у багатьох країнах світу. Р. Карсон була однією з перших, хто звернув увагу на проблеми забруднення. Цікаво, що екологічний рух асоціюється саме з боротьбою проти забруднення. Ще й досі масова свідомість сприймає екологічні проблеми в першу чергу як проблеми забруднення.

Масові екологічні рухи почали розгортатися у 1960-х роках. Екологічно спрямовані виступи населення проходили у формі багатотисячних мітингів, демонстрацій, страйків, кампаній

³¹⁵ Карсон Р. Долг выжить: Глава из книги "Безмолвная весна" // Экологическая антология: Экологические произведения западных авторов: Пер. с англ. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — С. 62.

протесту тощо. З цього часу етичні принципи благоговіння перед життям та збереження природи стали справою не лише окремих науковців чи моралістів, а й мільйонів людей на всій Землі. За порівняно невеликий період значно зросла кількість природоохоронних товариств. Так, у Великій Британії за 1957–1973 рр. їх кількість збільшилася з 200 до понад 1000. Результати опитування громадської думки у США засвідчили, що якщо у 1965 р. лише 28% населення висловлювали занепокоєння станом повітря і 35% — станом води, то в 1970 р. це співвідношення становило відповідно 69% і 74%. У ФРН, Франції, США, Великій Британії та інших країнах виникли партії "зелених", які виступили зі своїми політичними платформами. Внаслідок впливу екологічних громадських організацій та політичних партій значно активізувався законотворчий процес. Якщо в 1961–1968 рр. в економічно розвинених країнах було прийнято 17 державних законів з охорони природи, то в 1969–1984 рр. — 90³¹⁶. Таким чином, екологічні принципи почали втілюватися в життя, перетворюючись на конкретні адміністративні норми регулювання природоохоронної діяльності та набуваючи статусу загальнообов'язковості.

Етичні принципи Римського клубу

На зростання інтересу світової громадськості до екологічної проблематики значно вплинула діяльність однієї з найвідоміших громадських екологічних організацій — Римського клубу. Цю міжнародну організацію було засновано у 1968 р. менеджером фірми "Оліветті" Ауреліо Печчеї з метою дослідження глобальних проблем сучасності та розробки програм і рекомендацій, які сприятимуть виходу з кризових ситуацій.

Всесвітнє визнання випало на долю першої доповіді Римського клубу — книги "Межі зростання" (1972), яку підготувала група дослідників під керівництвом професора Денніса Медоуза. Висновок авторів про те, що за умови збереження існуючих тенденцій науково-технічного прогресу на людство першої половини ХХІ ст. чекає глобальна екологічна катастрофа, викликав шок і розгубленість. Згодом побачили світ доповіді М. Месаровича та Е. Пестеля "Людство на поворотному рубежі" (1974), Я. Тінберге-

³¹⁶ Васюта О. А., Васюта С. І., Філіпчук Г. Г. Екологія і політика: У 2-х т. — Т. 1. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 56.

на "Перегляд світового порядку" (1976), Е. Ласло "Цілі людства" (1977), Дж. Боткіна, М. Ельманджри, М. Малиці "Нема меж освіти" (1979), Б. Гаврилишина "Дороговкази в майбутнє: До ефективніших суспільств" (1981) та інші. Праці членів Римського клубу сприяли появі нового напрямку досліджень — екологічної футурології.

"Шоковий" зміст доповідей Римського клубу надзвичайно сильно вплинув як на подальший розвиток теоретичної думки на Заході, так і на розвиток екологічної політики. Узагальнюючий висновок, який зробили автори цих досліджень, полягав у визнанні того факту, що кризи сучасного світу не є тимчасовими, в них відображаються стійкі реальні негативні тенденції, подолати які можна лише спільними зусиллями. Одним із чинників, що призводять до досягнення людством критичних меж, на думку авторів першої доповіді, є надмірне зростання чисельності населення. Такий підхід, що продовжив мальтузіанську традицію, викликав критику першої доповіді та її неоднозначне сприйняття.

Проте, як зазначає Е. Фромм, уже в другій доповіді М. Месарович і Е. Пестель уперше сформулювали "вимогу про необхідність зміни етики не як наслідок розвитку етичних переконань, а на підставі раціонального економічного аналізу"³¹⁷. Вони зробили спробу обґрунтувати нову життєву філософію і довести необхідність революції у свідомості людей на основі нового гуманізму. Як на засіб просвітницьких, абстрактно-гуманістичних заходів, спрямованих на формування унікального "глобалістського" типу особистості, автори дослідження вказали на створення нової системи освіти, покликаної зробити найважливішим предметом вивчення глобальні проблеми всього людства та досвід їх розв'язання.

У перших двох доповідях Римського клубу результати сучасної взаємодії людини і природи були проаналізовані лише в економіко-технічній площині, а суспільний характер і форма відносин між людиною і природою до уваги не брались. Починаючи з третьої доповіді, обговорення проблем світового розвитку поступово набирало дедалі більш моралізаторського характеру, включаючи апеляцію до якостей та настроїв сучасної людини. Вихідний засновок у розв'язанні глобальних проблем почав зміщуватися з технологічної галузі до сфери "загальнолюдської свідомості". Подолання націоналістичного егоїзму, перегляд

³¹⁷ Фромм Э. Иметь или быть?: Пер. с англ. — К.: Ника-Центр, 1998. — С. 340.

традиційних систем освіти з метою вдосконалення можливостей людини орієнтуватися в нових, складніших умовах життя, зміна способу мислення та вироблення нових життєвих підходів і цінностей, формування глобальної або планетарної свідомості, соціальної згуртованості на глобальному рівні — це складові програми виходу із ситуації, в якій опинилося людство.

Дещо з іншого боку до глобальних проблем сучасності підійшов Е. Ласло, який підкреслював наявність внутрішніх меж розвитку людської цивілізації. Е. Ласло змінив саму методологію підходів, вказавши, що, фіксуючи увагу на хворобі, дослідники апелюють до страху, а зумовлену страхом поведінку важко спрямувати у бажане річище. Мотивувати поведінку та орієнтувати її на позитивні цілі може тільки фокусування на здоров'ї. Проте оптимістична тенденція у розробці прогнозів не ліквідувала фатальний характер їх світосприйняття.

Розглянемо головні етичні принципи Римського клубу³¹⁸.

1. Принцип цілісності. Це засадовий принцип етичної концепції Римського клубу. Технократичне суспільство призводить до "одновимірності" людини, відчуження її від ціннісних начал і, як наслідок, до зростання егоцентризму в її ставленні до інших людей та природи. Моральний ідеал Римського клубу — цілісна людина у цілісному світі. Така людина розглядається як ідеал глобальної спільноти. Шляхи досягнення цього ідеалу — розгляд людини як особистості, що включена в єдину світову спільноту, і відображення у свідомості людини її нового становища як рівноправного члена світової спільноти.

2. Принцип еволюції моралі. Цілісність світу ставить питання про глобальну моральність. Для нового глобального стану людського суспільства треба сформувати відповідну мораль, яка могла б стримувати потугу науково-технічного прогресу. Для ліквідації "людського розриву" — протиріччя між зростаючою складністю проблем і здатністю людини протистояти цій складності — слід трансформувати свідомість сучасної людини. Засоби формуван-

³¹⁸ Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: До ефективніших суспільств: Пер. с англ. — К.: Основи, 1993. — 238 с.; Ивашкина М. Д. Этические идеи в теоретических разработках Римского клуба: Автореф. дис... канд. филос. наук / Морд. гос. ун-т им. Н. П. Огарева. — Саранск, 1992. — 21 с.; Пестель Э. За пределами роста: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1988. — 270 с.; Печей А. Человеческие качества: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1985. — 312 с.; Тинберген Я. Пересмотр международного порядка: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1980. — 416 с.

ня цілісної людини — це інноваційна освіта та **людська (етична) революція**, головними рисами якої є:

- екофільне ставлення до природи (не утилітарне і не просто охоронне);
- приборкання науково-технічного й технологічного прогресу, розвиток економіки з точки зору "органічного зростання" (не екстенсивне задоволення потреб людини, а цілісний підхід до розуміння людського добробуту);
- формування цілісної свідомості, що ґрунтується на глобальному мисленні, розвиткові людських якостей.

3. Принцип відповідальності. Римський клуб дійшов висновку, що ніхто не займається глобальними проблемами і не несе відповідальності за стан справ у світі в цілому. Зокрема А. Печчеї зазначав: "Мірою того, як зростала могутність сучасної людини, дедалі важчою та відчутнішою ставала відсутність у неї почуття відповідальності, співзвучної її новому статусу у світі. У неї, так би мовити, вистачило спритності викрасти вогонь у богів, але не було їхньої майстерності та мудрості, щоб ним скористатися"³¹⁹. Тому члени Римського клубу взяли на себе відповідальність за те, щоб сприяти повнішому розумінню глобальних проблем і використовувати усі наявні можливості для формування нової політики та соціальних інституцій, які б дали змогу виправити нинішню ситуацію.

4. Принцип гуманізму. На відміну від традиційного гуманізму, який визнає людину найвищою цінністю і метою творіння, новий гуманізм Римського клубу найвищою цінністю визнає життя в усьому його різноманітті та цілісності. Головні риси нового гуманізму, згідно з А. Печчеї, — це почуття глобальності, любов до справедливості, нетерпимість до насильства.

5. Принцип ненасильства. У А. Печчеї цей принцип має вигляд протесту проти процесів мілітаризації. Він наводить факти, які характеризують масштаби "колективного безумства". Так, для підтримання воєнних витрат кожна людина впродовж свого життя повинна жертвувати на ці заходи свої доходи за 3–4 роки. Розвинені країни витрачають на військові програми у 20 разів більше за допомогу, яку вони надають країнам, що розвиваються. За два дні світ витрачає на озброєння суму, яка дорівнює витратам на річне утримання ООН та усіх її установ. "За всієї

³¹⁹ Печчеї А. Человеческие качества: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1985. — С. 71–72.

безглуздості та абсурдності таких грандіозних масштабів виробництва засобів знищення Сполучені Штати, за оцінками фахівців, щоденно виробляють три ядерні боєголовки"³²⁰.

6. Принцип справедливості. Для А. Печчеї соціальна справедливість зводиться переважно до відносин розподілу: "Широке ліберальне тлумачення цього принципу передбачає обов'язок суспільства неухильно стежити за тим, щоб насправді всі блага, які забезпечує система, — в тому числі товари і послуги — надавались у розпорядження всіх без винятку членів суспільства і при цьому кожна людина мала б достатньо реальні та рівні можливості для розкриття закладених у ній здібностей"³²¹. А. Печчеї вважає, що для встановлення соціальної справедливості перш за все треба визначити соціальний мінімум і максимум у питаннях споживання. Подібну точку зору поділяє Я. Тінберген, який розглядає справедливість як "значно поширене і зростаюче прагнення звести нерівність у розподілі споживання і зусиль до мінімуму"³²². Проте він наголошує на позаекономічних чинниках подолання несправедливості. Встановлення нового світового порядку потребує як необхідну умову докорінних змін у політичній, соціальній та інших сферах життя суспільства. Для досягнення справедливого економічного порядку необхідно керуватися такими гуманістичними цінностями, як рівність (рівноцінність усіх громадян), свобода (визнання основних прав кожної людини), демократія і участь людей в економічному, політичному та громадському житті, солідарність, збереження культурного різноманіття, підтримання здорового довкілля.

7. Принцип солідарності. А. Печчеї та Е. Ласло вважають досягнення глобальної солідарності найважливішим імперативом сучасності. Поряд із концепцією "людської революції" вони намагаються обґрунтувати концепцію "революції всесвітньої солідарності". Сутність її полягає у трансформації свідомості та переорієнтації людей на гуманістичні цінності, внаслідок чого має з'явитися "глобальний етос", що ґрунтується на принципах відповідальності й солідарності, а також "новий стандарт гуманізму" як норма поведінки людини і характерна риса державної політики.

³²⁰ Там же. — С. 74.

³²¹ Там же. — С. 217.

³²² Тінберген Я. Пересмотр международного порядка: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1980. — С. 86.

Першим кроком для досягнення всесвітньої солідарності має стати оприлюднення цілей світового розвитку. Цю спробу здійснив Е. Ласло у доповіді "Цілі людства", який вважав, що поінформованість людей про цілі розвитку викличе зростання почуття людської солідарності, допоможе сформулювати глобальні цілі розвитку і визначити магістральний шлях розвитку людства.

Слід зазначити, що пріоритетні цілі з розвитку людства на тривалий історичний період були визначені у проголошеній ООН у 2000 р. "Декларації тисячоліття". Це такі цілі:

- 1) Подолати крайню бідність та голод.
- 2) Надати всім дітям початкову освіту.
- 3) Сприяти рівності жінок і чоловіків.
- 4) Зменшити дитячу смертність.
- 5) Покращити стан здоров'я матерів.
- 6) Перемогти ВІЛ/СНІД, малярію та інші тяжкі хвороби.
- 7) Забезпечити екологічну збалансованість.
- 8) Розвивати глобальну співпрацю задля розвитку.

8. Новий світовий порядок. Цей порядок має змінити всі існуючі політичні структури. За Б. Гаврилишиним, характерними рисами майбутнього світового порядку є:

- співіснування різних культур, релігій, вірувань, стилів життя;
- політичне керівництво, що ґрунтується на поділі влади без будь-якого особливого лідера;
- дія на всіх рівнях колегіальних засад прийняття рішень;
- перехід до таких політичних інституцій, де функції ухвалення рішень і відповідальності за їх виконання будуть максимально зближені;
- представницька демократія на вищих рівнях управління;
- пряма демократія на нижчих рівнях управління³²³.

Одним із чинників переходу до нового світового порядку "нові гуманісти" вважають відмову від суверенності держав і створення світового уряду.

9. Принцип "інноваційної освіти". Це новий тип освіти, який виховує у людини здатність до змін, оновлення, переоцінки цінностей, не чекаючи "шоків ситуацій", які в минулому спонукали людину переосмислити своє життя. Це освіта, зорієнтована не на досвід попередніх генерацій, а на нове усвідомлення майбутнього. Така освіта розглядається не як форма

³²³ Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: До ефективніших суспільств: Пер. з англ. — К.: Основи, 1993. — 238 с.

інституційного засвоєння знань, а як загальний підхід до знань і як життя, що ґрунтується на "людській ініціативі". Орієнтація на майбутнє, що є засадовою для "інноваційної освіти", може сприяти формуванню установок людини на збереження довкілля, утвердження гуманних відносин у суспільстві, творчий розвиток особистості. При цьому, звичайно, не слід забувати про історичний досвід минулого.

Підсумовуючи, слід зазначити, що головний висновок членів Римського клубу полягає в тому, що застарілий та неадекватний характер політичних і соціальних організацій сучасного суспільства є одним з головних чинників деградації людства та не вирішеності його глобальних проблем. Людство може вийти з кризи за умови прийняття низки глобальних і регіональних рішень щодо досягнення універсальної гармонії між людьми та солідарності, яка б переборала всі політичні та соціальні розмежування. Шляхи порятунку слід шукати всередині людини, а не поза нею. Людина опинилась розгублена, придушена всім створеним нею ж, втратила своє дійсне місце у природному і соціальному оточенні. Вона перестала бути творцем, а залишилась лише споживачем, подібно до бездушної машини, якій не потрібні самореалізація та самоусвідомлення. Людина має стати господарем становища, змінити фатальний хід подій і вижити — вижити за рахунок саме людських якостей.

Соціобіологія

Сучасними спадкоємцями дарвінових підвалів етики є представники соціобіології, які намагаються обґрунтувати тезу про генетичну зумовленість усіх феноменів людської культури і "біологізувати етику"³²⁴. Б. Каллікотт вважає, що соціобіологія є надзвичайно важливим джерелом для філософії моралі загалом і

³²⁴ Докинз Р. Эгоистический ген: Пер. с англ. — М.: Мир, 1993. — 318 с.; Карпинская Р. С., Никольский С. А. Социобиология: критический анализ. — М.: Мысль, 1988. — 203 с.; Рьюз М. Эволюционная этика: здоровая перспектива или окончательное одряхление // Вопросы философии. — 1989. — № 9. — С. 35; Рьюз М., Уилсон Э. О. Дарвинизм и этика // Там же. — 1987. — № 1. — С. 94–108; Wilson E.O. On Human Nature. — Cambridge (Mass.); Harvard Univ. Press, 1978. — XII, 260 p.; Wilson E.O. Sociobiology: The New Synthesis. — Cambridge (Mass.); London: Harvard Univ. Press, 1975. — IX, 697 p.

для екологічної етики зокрема³²⁵. Сплеск натуралізму в етиці пов'язують із появою у 1975 р. праці професора ентомології Гарвардського університету (США) Едварда Вілсона "Соціобіологія: новий синтез"³²⁶. Е. Вілсон вважає, що соціобіологія і етика мають спільний предмет і метод, оскільки вони досліджують проблеми егоїзму і альтруїзму. За визначенням Е. Вілсона, соціобіологія — це поширення принципів популяційної біології та еволюційної теорії на соціальну організацію.

Головні постулати соціобіології:

1. У кожного виду (разом із людиною) не може бути цілей, які не виникали б на ґрунті його власної біологічної природи. В людині є біологічні механізми, які утримують її від соціальних дій, що суперечать її біологічній природі.

2. Риси людини — це лише маленька частина властивостей природи інших видів. Визначити цінність одних та шкоду інших вроджених характеристик, які детермінують поведінку людини, можна лише глибоко вивчивши еволюцію соціальної поведінки усіх живих істот.

Традиційна соціобіологія не змогла розкрити зв'язки між процесами генетичної і культурної еволюції, а також представити процес передачі інформації з рівня генів на рівень культури. Тому Е. Вілсон спільно з фізиком-теоретиком Ч. Ламсденом спробували знайти шляхи створення теорії генно-культурної еволюції³²⁷. Згідно з цією теорією геном детермінує тільки певні біологічні процеси — епігенетичні правила, які формують розум людини і на які впливає культурне середовище людини. Запропоноване Ч. Ламсденом та Е. Вілсоном "пом'якшення" "сильної" соціобіологічної тези про генетичну зумовленість деяких форм соціальної поведінки через розміщення між генами і культурою епігенетичних правил як проміжного ланцюга не змінює головної методологічної установки соціобіології. Нею залишається редуccionізм.

³²⁵ Callicott J. B. In Defense of the Land Ethic. — New York: State Univ. New York Press, 1989. — P. 11.

³²⁶ Wilson E. O. Sociobiology: The New Synthesis. — Cambridge (Mass.); London: Harvard Univ. Press, 1975. — IX, 697 p.

³²⁷ Ламсден Ч. Дж., Уилсон Э. О. Прометеев огонь // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения. 1991. — М.: Республика, 1992. — С. 325–341.

Екологічна етика

Починаючи з 1970-х років, у західній філософії виокремилася екологічна філософія (Р. Атфілд, Ж. Дорст, Р. Дюбо, Ф. Капра, Б. Коммонер, Я. Макхарг, Дж. Пассмор, Дж. Рифкін, П. Шепард). У зв'язку з осмисленням причин і наслідків екологічної кризи, а також пошуком соціально-прийнятних способів її подолання, з середини 70-х років почала формуватися екологічна етика як напрям сучасної філософії (Б. Каллікотт, Х. Ролстон III, Ю. Харгровув, П. Сінгер, П. Тейлор, Р. Енгель, Дж. Енгель, Х. Сколімовські, Д. Ван дер Вейер та ін.).

Екологічна етика виступає як світоглядний напрям в етиці, її тому часто розглядають як глобальну етику, етику розвитку, етику Землі, етику виживання, етику глобальної солідарності.

Екологічна етика починається з тієї передумови, що традиційна філософія та обумовлена нею мораль — це швидше джерела сучасних екологічних проблем, ніж засоби для їх вирішення. Проблеми, що у сукупності є складовими екологічної кризи, такі всеохопні, серйозні, складні та важко контрольовані, що змушують філософію орієнтуватися на докорінну перебудову моралі.

Необхідність зміни природи людської діяльності потребує змін в етиці. Етичні вчення з нашої культурної спадщини пов'язують цінності та права з особами, а все, що належить позаособистісному світу, підкорюють особистісному. Екологічна етика пропонує розширити світ цінностей так, щоб природа стала спільним благом, пропонує визнати самоцінність будь-якого члена біотичної спільноти. Екологічна етика вводить в сферу етики той світ, який раніше вважався таким, що не має цінності, і розглядався лише з точки зору корисності та доцільності. Розширення сфери етичного охоплення посилює конфлікти між цінностями, оскільки різні види блага людини мають бути приведені до взаємно узгодженого співіснування з різними видами екосистемного блага. Екологічна етика — це спроба розширити межі західної моральної теорії так, щоб вона охоплювала не тільки людей, а й інші істоти, а також екосистеми і природний світ загалом.

Вперше у філософських курсах вищих навчальних закладів екологічна етика з'явилася на початку 1970-х років. У 1979 р. почав видаватися журнал "Environmental Ethics" (Екологічна етика). Кінець 1970-х — початок 1980-х років — це дуже важливий

період у розвитку екологічної етики. У 1980 р. Міжнародна спілка охорони природи (IUCN), Програма ООН з навколишнього середовища (UNEP) та Всесвітній фонд дикої природи (WWF) підготували "Всесвітню стратегію охорони природи". Ця стратегія мала велике значення для розвитку екологічної етики, оскільки в ній говорилось, що необхідно змінити поведінку людей у їхньому ставленні до біосфери і що потрібна нова етика, щоб люди могли жити в гармонії з природою, від якої залежать їхнє виживання та добробут. Впровадженню стратегії збереження природи сприяла Комісія IUCN з природоохоронної стратегії та планування. До складу цієї комісії входила заснована у 1984 р. робоча група з екологічної етики (35 членів з 11 країн), яку очолював Рональд Енгель, професор соціальної етики з Теологічної школи в Чикаго. У 1991 р. вийшла друга версія стратегії збереження природи "Турбота про Землю. Стратегія збалансованого життя"³²⁸, головні положення якої використовувались під час підготовки документів конференції в Ріо-де-Жанейро у 1992 р. Група з екологічної етики підготувала етичний розділ "Турботи про Землю", де сформульовано головні принципи екологічної етики. Крім видання багатьох монографій група також зробила свій внесок в етичні питання програми ЮНЕСКО "Людина і біосфера".

Розвиток екологічної етики підтримується заснованим у 1990 р. Міжнародним товариством екологічної етики, яке регулярно видає бюлетень, що містить огляд усіх робіт, присвячених екологічній етиці. Значну увагу екологічній етиці приділяє Центр екологічної філософії, створений у 1980 р. Саме цей центр, нині розташований в Університеті Північного Техасу, видає журнал "Екологічна етика". Крім північноамериканських організацій, які займаються розвитком екологічної етики, існують і європейські. Одна з таких організацій — *Fondazione Lanza* — була створена у 1988 р. Вона знаходиться в м. Падуя (Італія). Одне з головних її завдань — обговорення питань взаємозв'язку культури та релігії, а також пошук відповіді на зміни в економічному та соціальному розвитку у зв'язку з прогресом науки і техніки.

Громадські організації приділяють увагу також етиці розвитку. Так Девід Крокер (університет Колорадо) та Михайло Маркович (Сербська академія мистецтв і наук) заснували Міжнародну

³²⁸ IUCN/UNEP/WWF. Caring for the Earth. A Strategy for Sustainable Living. — Gland, Switzerland, 1991. — 228 p.

асоціацію етики розвитку (IDEA), яка у 1987 р. провела першу міжнародну конференцію з етики розвитку в Коста-Ріці. У 1995 р. шість громадських організацій започаткували Програму IUCN "Партнерство заради збалансованого світу". Головне завдання цієї програми — визначити найефективніші шляхи сприяння збалансованості як моральному принципу. Етичними питаннями цікавиться і Світовий банк, який у 1995 р. провів конференцію "Етичні та духовні цінності й сприяння збалансованому розвитку". Головна мета — дослідити роль цінностей і вірувань у розвитку та ідентифікувати ті вірування, які роблять внесок у здорове і збалансоване поліпшення якості життя і довкілля. При обговоренні зміни парадигми розвитку згадувалось, що сучасна економіка походить від моральної філософії. Нині економісти мають повернутися до того, щоб стати моральними філософами. Неурядову організацію Рада Землі було створено у вересні 1992 р. одразу після самміту в Ріо. Її секретаріат знаходиться в Сан-Хосе (Коста-Ріка). Ця організація разом із Міжнародним Зеленим хрестом у 1994 р. започаткувала розробку "Хартії Землі". Цей документ був схвалений міжнародною комісією у штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі у 2000 р.

Головними напрямками в екологічній етиці є екоцентризм, глибинна екологія, екофемінізм, екоанархізм (соціальна екологія), біоцентризм, "права тварин".

Екоцентризм — це напрям екологічної етики, який розглядає довкілля на одному моральному рівні з людьми і вважає головною цінністю цілісні системи. Це еволюційно та екологічно орієнтований напрям, що бере початок з праць Ч. Дарвіна та А. Леопольда. Представники екоцентризму³²⁹ (Б. Каллікотт, Х. Ролстон III та ін.) виходять з того, що в природі все пов'язано, і що благо частини залежить від блага цілого. Вони вважають, що моральні закони беруть свій початок з природних відносин і що природа підказує, як треба діяти людям.

Екологічний світогляд ґрунтується на повазі до природи у її власних правах. Екологічна рівновага, стабільність і різно-

³²⁹ Каллікотт Б. Азиатская традиция и перспективы экологической этики: пропедевтика // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. — М.: Прогресс, 1990. — С. 308–327; Ролстон III Х. Существует ли экологическая этика? // Там же. С. 258–288; Callicott J. B. In Defense of the Land Ethic. — New York: State Univ. New York Press, 1989. — 325 p.; Earthbound: Introductory Essays in Environmental Ethics / Ed. by Tom Regan. — Waveland Press Inc., 1990. — 371 p.

маніття — це об'єктивні природні блага, які необхідно цінувати. Відповідно діяльність є правильною чи неправильною залежно від того, збільшуються чи зменшуються ці блага. Вибір між благами людини і природними благами часто не є питанням життя і смерті: у більшості випадків люди вибирають між підвищенням рівня свого життя та збереженням біологічного чи ландшафтного різноманіття. Оскільки не всі людські інтереси є рівноцінними, екоцентризм пропонує поступатися менш важливими людськими інтересами заради життя інших істот і заради здоров'я та цілісності екосистем.

Для повноцінного життя людині потрібні і річка, і ліс, і чисте повітря, і живі істоти, і люди, і суспільство загалом. Якщо будь-якої із цих складових у людини немає, її життя буде неповноцінним. Людину без цих складових можна порівняти з в'язнем, який відірваний від природи та суспільного життя і свобода дій якого обмежена стінами його камери. Коли людина забруднить річку, зрубає ліс, засмітить територію, на якій вона живе, отруїть пестицидами ґрунти, на яких вона вирощує врожаї, тоді вона обмежить себе і перетворить себе з вільної людини на егоїстичну істоту, що муситиме дбати лише про власне виживання. Якщо ж людина погляне на себе не тільки як на ізольовану особу, яка має своє власне "Я" і дбає лише про нього, а як на особистість, що є частиною природи і котрій для підтримки її життєдіяльності потрібні всі природні й культурні компоненти, то вона зрозуміє, що для повноцінного життя їй необхідно дбати не тільки про власний добробут, а й про збереження природи та поліпшення суспільства. Якщо на природні об'єкти людина буде дивитися як на розширення свого "Я", то їй не байдуже буде, коли вирубується ліс, біля якого вона живе, як не байдуже їй, коли вона втрачає близьких їй людей.

Коли людське "Я" розширюється до масштабів природної системи як цілого, їхні інтереси збігаються³³⁰. Концентричні кола на рис. 7 ілюструють ситуацію розширення людського "Я" до масштабів природної системи (цей рисунок близький до рис. 6; він утворюється, якщо сектори на рис. 6 трансформувати в кола). Слід зазначити, що історично права і обов'язки щодо спільнот, розташованих ближче до центру, переважали права і обов'язки щодо тих спільнот, які знаходяться ближче до

³³⁰ Ролстон III X. Существует ли экологическая этика? // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: Пер. с англ. и франц. — М.: Прогресс, 1990. — С. 279.

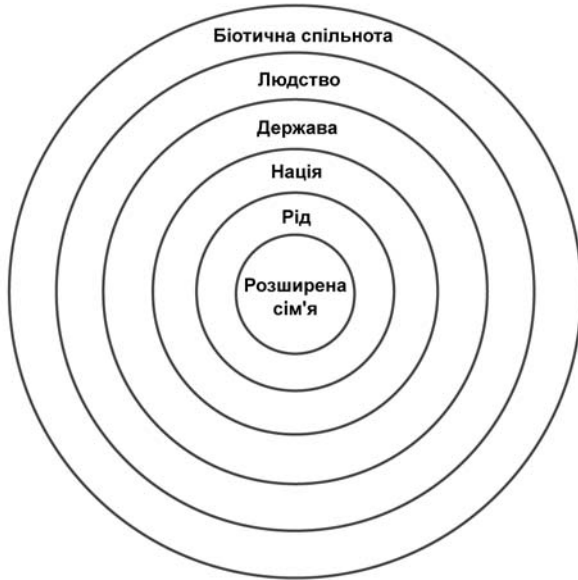

Рис. 7. Розширення людського "я" до масштабів природної системи

периферійних кіл. Для уникнення суперечностей або конфліктних ситуацій важливо, щоб людина визначила свої права і обов'язки щодо кожної спільноти.

Погляди прибічників екоцентризму змінюються від екохолізму до екологічного гуманізму. Перші інтерпретують А. Леопольда буквально, останні намагаються засвоїти позицію А. Леопольда і при цьому залишитися гуманістами (але не антропоцентричними гуманістами). Екологічний гуманізм намагається поєднати 1) наголос на гармонізації людської діяльності із законами екології і сприянні підвищенню добробуту біосфери із 2) людською турботою про людей. Як гуманізм екогуманізм наголошує на першорядному значенні людини і тому віддає пріоритет її життєвим інтересам, коли виникає конфлікт між інтересами людини та інтересами інших істот або біосфери загалом³³¹. Екогуманізм є компромісом між екохолізмом та антропоцентрич-

³³¹ Aiken W. Ethical Issues in Agriculture // Earthbound: Introductory Essays in Environmental Ethics — Waveland Press Inc., 1990. — P. 271 — 277.

ним гуманізмом. Він виходить з того, що природа має бути збережена для задоволення потреб людини, а збереження цілісності екосистем дасть можливість забезпечити інтереси людини в майбутньому. Для екологічного гуманізму пріоритетом є добробут людини, але не всі її інтереси і бажання мають вищий пріоритет, ніж добробут природи.

Представники екоцентризму не вірять у здатність сучасних великомасштабних технологій, а також технічних та бюрократичних еліт вирішити екологічні проблеми. Вони наголошують на ідеї меж, на обмеженні зростання населення, споживання ресурсів і доступу до природних благ, а також на необхідності жити у невеликих децентралізованих і демократичних спільнотах. Екоцентристи захищають "альтернативні" ("м'які", невеликі) технології не тільки тому, що ці технології сприятливіші для довкілля, а також тому, що вони потенційно більш "демократичні". Володіти цими технологіями, підтримувати і використовувати їх можуть окремі особи та групи, які мають невелику економічну чи політичну владу.

Однією з найпопулярніших течій в екологічній етиці є **глибинна екологія** (В. Дівалл, Дж. Мейсі, А. Наесс, Дж. Сід, Дж. Сешенс, Г. Снайдер, В. Фокс та ін.)³³². Цей напрям екологічної етики відкидає дуалістичний погляд на людину і природу та розглядає людину як частину природи. Витоки глибинної екології тісно пов'язані з даосизмом, конфуціанством, буддизмом, індуїзмом та філософією Б. Спінози.

Термін "глибинна екологія" був запропонований норвезьким філософом Арне Наесом у 1972 р. Сутність глибинної екології (порівняно з науковою екологією і тим, що А. Наес називає поверховим екологічним рухом) полягає в тому, щоб ставити глибокі питання. Наприклад, наука "екологія" не ставить питання, який тип суспільства найбільше підходить для збереження певної екосистеми. Це питання вважається прерогативою аксіології, політики, етики. Глибинна ж екологія запитує, яке суспільство, яка система освіти, яка релігійна конфесія будуть сприятливі для всіх форм життя. Наступне питання — що треба зробити, щоб відбулися відповідні зміни. Постановка таких питань веде до

³³² Думая как гора: на пути к совету всех существ: Пер. с англ. / Дж. Сид, Дж. Мэйси, П. Флемминг и др. — М.: Россия молодая, 1994. — 127 с.; Экологическая антология: Экологические произведения западных авторов: Пер. с англ. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — 268 с.; Deep Ecology for the Twenty-First Century / Ed. by G. Sessions. — Shambhala, 1995. — 485 p.

необхідності для кожної людини чітко сформулювати цілісний погляд на світ.

Платформу глибокої екології складають 8 принципів, які вперше були сформульовані у 1973 р. Арне Наесом і детальніше розроблені В. Діваллом та Дж. Сешенсом³³³ у 1985 р.:

1. **Самоцінність життя на Землі.** Благоденство та процвітання людини й інших форм життя на Землі є цінними самі по собі. Вони не залежать від корисності для людини інших форм життя. Це формулювання стосується біосфери (екоцентризм). Воно включає окремих осіб, види, популяції, соціум.

2. **Самоцінність біорізноманіття.** Багатство та різноманіття форм життя сприяють процвітанню людини і цінні самі по собі. Багатству та різноманіттю життя сприяють не тільки вищі, а й примітивні види рослин і тварин. Вони цінні не тільки як основа для вищих форм життя, а й самі по собі. Життя як таке пов'язане із зростанням біорізноманіття.

3. **Збереження біорізноманіття.** Люди не мають права зменшувати багатство та розмаїття життя, за винятком задоволення життєво важливих потреб.

4. **Зменшення чисельності населення.** Розквіт людського життя та культури є можливим за умови значного зменшення чисельності людської популяції, яке потрібне для процвітання інших форм життя.

5. **Надмірне втручання людини у природний світ.** Теперішнє втручання людини у природний світ є надмірним, і ситуація швидко погіршується.

6. **Необхідність зміни політики.** Політика впливає на головні економічні, технічні та ідеологічні структури. Її необхідно змінити.

7. **Пріоритет якості життя над зростанням рівня життя.** Ідеологічні зміни мають переважно стосуватися визнання цінності якості життя (з погляду самоцінності природи) на протигагу прихильності до зростаючого рівня життя і призводити до глибокого розуміння різниці між величиною та величчю.

8. **Принцип індивідуальної дії.** Ті, хто готовий приєднатися до цих принципів, повинні прямо чи непрямо намагатися втілити в життя необхідні зміни.

Найголовнішими принципами глибокої екології є біоцентрична рівність і самореалізація. **Біоцентрична рівність** — це уявлен-

³³³ Naess A. The deep ecological movement // Deep Ecology for the Twenty-First Century / Ed. by G. Sessions. — Shambhala, 1995. — P. 68–70.

ня про те, що всі компоненти у біосфері мають рівні права на життя і процвітання. Біоцентрична рівність тісно пов'язана з тією ідеєю, що шкодячи природі, люди шкодять собі. Турбота про природу — це не питання поваги до її прав як прав чужинця. Це питання любові до того, що є частиною самого тебе. Парадоксально, але в глибинній екології найважливішим є не те, що вона говорить про природу, а те, що вона говорить про людей. Глибинна екологія стверджує важливість зв'язку і ототожнення людини з іншими формами життя. Зберігаючи, поважаючи і навіть люблячи природу, людина має справу не з чимось іншим, а долає відчуження від найважливіших аспектів своєї особистості.

Самореалізація — це реалізація життєвих можливостей людини. Сучасні суспільні науки вчать, що люди є особистостями і членами соціальних груп і що це головне в їхньому житті. Глибинна екологія заперечує, що лише це є сутністю людини. Вона заперечує велику кількість розходжень між людиною і природою, намагаючись поєднати цінність природи і людей у взаємну глибоку тотожність. Переживання внутрішньої єдності зі Світом і реалістична оцінка способів внутрішнього зв'язку людини зі Світом веде до більш широкого і глибокого змісту "Я". Що більше різноманіття, то сильнішою є самореалізація. В. Фокс розглядає ідею самореалізації як головну і, розвиваючи її, перейменовує її на ідею "трансперсональної екології".

Глибинна екологія — це фундаментальний погляд на світ, який до того ж спонукає до негайних дій. Тривала перспектива в часі мотивує людей до глибоко продуманих дій сьогодні. Глибинна екологія поєднує своє ставлення до природи з бажанням змінити суспільство.

Поряд із глибинною екологією динамічно розвивається такий напрям в екологічній етиці, як **екофемінізм**³³⁴. Екофемінізм концентрує увагу на зв'язку між пануванням чоловіків над жінками і домінуванням людини над природою. Появу терміна "екофемінізм" пов'язують з іменем французької дослідниці

³³⁴ Айслер Р. Чаша и клинок: Пер. с англ. — М.: Дерево жизни, 1993. — 288 с.; Антология ненасилия. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — 256 с.; Ethics of Environment and Development: Global Challenge, International Response / Ed. by J. R. Engel, J. G. Engel. — Tucson: Univ. Arizona Press, 1990. — 264 p.; People, Penguins, and Plastic Trees: Basic Issues in Environmental Ethics / Ed. by C. Pierce and D. VanDeVeer. — Belmont, California: Wadsworth Publ. Company, 1995. — 485 p.; Pepper D. Modern Environmentalism. — London; New York: Routledge, 1996. — 376 p.

Ф. Дюбон, яка у 1974 р. закликала жінок до екологічної революції в ім'я порятунку життя на Землі. Фемінізм як соціальний рух та ідеологія звертає увагу на те, що впродовж останніх п'яти-шести тисячоліть у культурній еволюції домінує патріархальний тип організації суспільства, який характеризується логікою панування. Оскільки ця логіка поширюється як на жінок, так і на природу, фемінізм має бути екофемінізмом, а екологічна етика — стати виразно феміністичною.

Філософська традиція ще з часів Платона поділяє природу на два світи — матеріальний та ідеальний. Представниця екофемінізму Р. Рюетер вважає, що західна дуалістична філософія призвела до встановлення жорсткої ієрархічної структури, яка знайшла своє відображення у політиці та практиці соціальних інституцій³³⁵. Дуалізм світів відбиває дуалізм культур. З погляду екофемінізму жінка як сила, що дає життя, асоціюється з фізичним світом, а чоловік — з духовним. Світ духовний традиційно вважається вищим за світ матеріальний, що й дає підстави говорити про аналогічне традиційне домінування чоловіків над жінками.

В екофемінізмі виділяють два головних напрями: культурний (радикальний) і соціальний екофемінізм. **Культурний екофемінізм** (Р. Айслер, Х. Пістіля, Р. Рюетер, К. Гілліган) черпає натхнення з давніх міфів, що поєднують жінку і природу, матір і землю, й акцентує увагу на принципі співробітництва і жіночих цінностях (материнство, виховання, турбота). Представниці культурного екофемінізму вважають, що "жіноча культура" стоїть таких понять, як речовина, природні процеси, емоції, суб'єктивні почуття та приватне життя. "Чоловіча культура" наголошує на таких поняттях, як розум, інтелект, розсудлива поведінка, культура, господарство, об'єктивність та громадське життя. Культурний екофемінізм пропонує звільнити природу від репресивного чоловічого етосу, спрямованого на її завоювання та експлуатацію природних ресурсів, і поважати природу, яка підтримує життя на Землі.

Відмінність чоловічої і жіночої моральності можна проілюструвати на прикладі порівняння "Заповіту" Тараса Шевченка і вірша "Україна" Олени Семчук, написаного у стилі "Заповіту". Можли-

³³⁵ Ethics of Environment and Development: Global Challenge, International Response / Ed. by J. R. Engel, J. G. Engel. — Tucson: Univ. Arizona Press, 1990. — P. 237.

во, таке порівняння творів визнаного світом генія й дівчинки, яка лише почала писати вірші, виглядає некоректно з погляду літературної критики. Можливо, некоректність полягає і у порівнянні віршів, написаних у різні часи з інтервалом у 150 років: у часи боротьби з кріпацтвом і в період реальної загрози екологічної кризи. Разом з тим у цих віршах є багато і спільного, і відмінного.

Спільне — це любов до рідного краю ("широкополі лани", "степ широкий", "ревучий Дніпро", "синє море", "мила

Тарас Шевченко

Заповіт³³⁶

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого бога
Молитися... а до того
Я не знаю бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

25 грудня 1845 р.
в Переяславі (31 рік)

³³⁶ Шевченко Т. Кобзар. — К.: Радянська школа, 1983. — С. 284–285.

³³⁷ Семчук О. Україна // Світ у долонях. — 1996. — № 2. — С. 32.

Олена Семчук

Україна³³⁷

Мила, люба Україна!
Що з тобою стало?
Де степи твої поділись,
Де ліси?..
Зрубали, знищили.
Усе, що мали,
Роздали..
Схаменіться, підійміться
І порвіть кайдани,
Ті кайдани, що зробили
Власними руками.
Пригадайте рідну мову,
Пісню українську.
Відновіть сади вишневі
І ліси поліські!
Захищайте свою волю,
Та не на папері.
Волю в душах захищайте!
Відчиніть їй двері!

м. Кривий Ріг
школа-ліцей № 80
(14 років)

Україна" у Т. Шевченка і "сади вишневі", "ліси поліські", "люба Україна" у О. Семчук) і заклик до волі ("кайдани порвіте"). Подібність не дивує, бо вірш дівчини повторює стиль Т. Шевченка.

Тим цікавіше поглянути на відмінність цих двох віршів, бо вони по-різному відповідають на питання, в чому полягає причина існуючого стану справ і яким чином можна виправити ситуацію. У Т. Шевченка спрацьовує стереотип поділу всіх людей на своїх і чужих. Це вороги закували народ у кайдани. Усе зло йде саме від цих ворогів. Тому й вихід очевидний — волю можна здобути, окропивши її вражою злою кров'ю. Цей вихід є типовим для чоловічої ментальності.

Інакше все виглядає у О. Семчук. Виявляється, що люди України — самі собі вороги. Це вони все зрубали, знищили й роздали. Це вони забули про свої цінності — "рідну мову", "пісню українську", "сади вишневі", "ліси поліські". Це вони добровільно одягнули на свої руки кайдани цінностей інших культур (можливо, мається на увазі споживацьке ставлення до природи). Вихід із ситуації є типовим для жіночої ментальності. Це турбота про рідну землю та боротьба зі злом всередині самого себе, а не пошук зовнішніх ворогів.

Соціальний екофемінізм (К. Мерчант, Х. Хендерсон, М. Меллор, І. Кінг) ґрунтується на визнанні економічної нерівності у суспільстві та системи домінування, що впливає з неї. Суспільство намагається відокремити себе від природи за допомогою системи виробництва. У цій у сфері переважають чоловіки, тоді як сфера домашнього життя обслуговується жіночою неоплачуваною працею. Чоловіча свідомість знайшла своє відображення в організаційних технологіях, які ґрунтуються на маніпулюванні та управлінні, призначеному для центрального адміністрування, а не для регіонального та місцевого застосування індивідами та малими групами. Ті цінності та підходи, які поважають і наділяють політичною владою, є цінностями чоловічого типу: змагання, панування, експансія, тоді як цінності, якими нехтують, а часто й відкидають, — співпраця, виховання, миролюбність — притаманні саме жінкам. Відмова від чоловічого панування і надання можливостей "кращій половині" людства реалізувати в соціальній організації суспільства свою мораль є однією з передумов подолання екологічної кризи і переходу до збалансованого розвитку.

Багато в чому з екофемінізмом співзвучний такий напрям в екологічній етиці як **екоанархізм**, або **соціальна екологія**. Найвідомішим представником і теоретиком цього напрямку є канадський соціолог Мюррей Букчин³³⁸. Екоанархізм розвиває анархо-комуністичні ідеї П. О. Кропоткіна³³⁹, поєднуючи їх з екологічною проблематикою. Головна теза соціальної екології — наші екологічні негаразди походять від соціальних проблем. Соціальні проблеми, на яких зосереджує увагу соціальна екологія, — це проблеми ієрархії та панування, відображені у державному пануванні та патріархальному суспільстві. Екоанархісти пропонують відмовитися від принципів панування та ієрархії, створивши "природне" суспільство на засадах анархокомунізму. Вони вважають за можливе поєднати самодовільні неієрархічні соціальні відносини простих людей із сучасним науковим суспільством так, щоб зробити останнє насправді демократичним, громадським та екологічно незагрозливим суспільством, яке не одержиме ідеєю споживання і разом з тим забезпечує необхідний рівень споживання.

Соціальна екологія не біоцентрична і не антропоцентрична. Вона розглядає благо людини в контексті планетарного блага. Для створення суспільства, в якому поєднуюватимуться добробут людини і природи, соціальна екологія пропонує шлях мало-масштабної, децентралізованої географічної організації, що ґрунтуватиметься на місцевій та регіональній автономії і, наскільки це можливо, на принципах самодостатності. Культурне різноманіття можна поєднати з життям у межах природних обмежень через політичну самоорганізацію, організацію комун для життя, співпрацю для роботи (на засадах бартерного та безгрошового господарювання), місцеві добросусідські стосунки. Для розв'язання тих проблем, які не можуть бути розв'язані на місцевому рівні, необхідно розвивати біорегіональну політику.

Представники радикальних зелених могли б змалювати цей тип організації суспільства детальніше. Проте соціальні екологи роблять наголос більше на ліквідації економічної нерівності шляхом ретельного контролю за розвитком, ніж на будь-якому

³³⁸ Букчин М. Реконструкция общества: на пути к зеленому будущему: Пер. с англ. — Нижний Новгород, "Третий Путь", 1996. — 190 с.

³³⁹ Кропоткин П. А. Этика: Избранные труды. — М.: Политиздат, 1991. — 496 с.

"майбутньому примітивізму". Їхня стратегія соціальних змін передбачає колективне подолання в екологічному суспільстві негативних політичних та економічних обставин, включаючи дуже міцну капіталістичну систему.

Практичну філософію екологічної кризи розробив німецький філософ Ганс Йонас. Його етика виживання ґрунтується на **принципі відповідальності**, який набуває вигляду монологічної відповідальності людини за все живе на земній кулі і таким чином сприяє подоланню антропоцентризму еліністично-юдейсько-християнської етики. Г. Йонас дає такі формулювання принципу відповідальності: "Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі", "Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності не були руйнівними для майбутньої можливості такого життя", "Не завдавай шкоди умовам для беззастережного продовження існування людства на землі", "Занось до свого теперішнього вибору як спів-предмет твого воління цілісність людини в майбутньому"³⁴⁰. Звернення до етики відповідальності характерне для комунікативної філософії — одного з найвпливовіших напрямів сучасної практичної філософії (К.-О. Апель, Ю. Габермас, В. Гьосле, А. М. Єрмоленко)³⁴¹.

Для екологічної етики велике значення має **асиметричність моральних відносин**, на яку звернув увагу Г. Йонас. Для класичної етики характерним є принцип взаємності, що встановлює симетричність відносин між носіями моралі, якими можуть бути лише люди. На цьому принципі побудована система прав і обов'язків, оскільки, якщо встановлено права однієї людини, тим самим встановлено обов'язок іншої людини поважати ці права. Разом з тим взаємність — антропоцентричний принцип, оскільки немає сенсу обговорювати, наприклад, моральні відносини між тваринами і рослинами чи моральне ставлення рослини до людини. Відмова від обов'язкової симетричності моральних відносин уможливує розширення сфери дії етики, яка вже може охоплювати не тільки людей, а й інших істот і навіть екосистеми. Екологічна

³⁴⁰ Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Пер. з нім. — К.: Лібра, 2001. — С. 27–28.

³⁴¹ Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. — К.: Лібра, 1999. — 488 с.

етика може ґрунтуватися лише на асиметричності моральних відносин.

Принцип взаємності регулює відносини між рівноправними, формально рівними суб'єктами. Паритетні відносини характерні для індивідів, соціальних груп, держав, які мають приблизно однакові сили. Між сильнішою і слабшою сторонами моральні відносини є асиметричними. Тут можливі два головних варіанти відносин: сильний домінує над слабим (етика панування) і сильний дбає про слабшого (етика турботи). У ставленні людини до природи нині переважає принцип панування, який орієнтує діяльність суспільства на оволодіння природними об'єктами і контроль над ними. Але життя в гармонії з природою не може бути пов'язане з пануванням над нею. Ставлення людини до природи буде насправді моральним лише тоді, коли люди дбатимуть не тільки про свої власні інтереси, а й про долю інших істот і природи в цілому та плануватимуть свою діяльність таким чином, щоб якомога менше шкодити життю інших видів і не руйнувати середовище свого та їхнього існування.

Принцип відповідальності дає можливість по-новому подивитися на проблему співвідношення антропоцентризму, біоцентризму та екоцентризму в етиці. **Антропоцентризм** — це погляд, згідно з яким людина є центром і найвищою метою світобудови. Антропоцентризм має юдео-християнські витоки: віру в те, що Бог створив людину за своєю подобою і створив природу, щоб вона слугувала цілям людини. Головні постулати антропоцентризму:

- людина — вінець творіння і головна його мета;
- людина суттєво відрізняється від усіх інших живих істот на Землі як власник божественного мандата на володіння землею й усіма істотами;
- люди — господарі своєї долі, вони можуть визначати свої цілі та робити все необхідне для їх досягнення;
- світ є безкінечним і надає людям необмежені можливості; всесвіт створений саме для людини і всі його процеси налаштовані на задоволення її потреб;
- кожен проблему можна вирішити і прогрес людства може тривати безкінечно.

З часів італійського Відродження антропоцентризм став ідеологією і практикою Нового часу і Просвітництва, фундаментальним світоглядним орієнтиром людського роду. Гуманістична

думка відмовилася від теоцентризму середньовічної схоластики. Якщо в середньовічному християнстві людина була суб'єктом космічної драми гріхопадіння та спокутування, то гуманізм повернув увагу до внутрішнього світу людської особистості й через це — до нового трактування людської гідності, місця людини у Всесвіті.

Разом з тим у ставленні антропоцентричної західноєвропейської культури до природи панував дух завоювання, підкорення, бездумного пристосування природи до потреб та бажань людини. Такого роду антропоцентризм абсолютизує принцип панування і, по суті, є шовіністичним, оскільки орієнтує суспільство на максимальне споживання, сприймаючи природне середовище як невичерпне джерело матеріальних благ. Шовіністичний антропоцентризм неправомірно звеличує сутність людини, утверджує її вищість щодо інших природних істот.

Антропоцентризм вважається мало не головним винуватцем усіх негараздів нашої цивілізації. Проте це надзвичайно складне явище. Характер центризму визначає лише те, що саме визнається осередком цінностей, те, навколо чого будується увесь інший світ. Центризм задає лише одну координату — відстань від центру значущості. Тому перенесення людини з центру на периферію означає всього лише применшення її значущості. Антропоцентризм небезпідставно критикували як онтологічну помилку, але спроби розглядати його як етичну помилку ведуть до концептуальної та практичної плутанини. Мораль і етика є сферою діяльності людини і тільки людини. І тому за означенням будь-яка етика є антропоцентричною, оскільки концентрує увагу в першу чергу на відносинах між людьми. Навіть екологічна етика говорить про ставлення людини до природи (а не про ставлення природи до людей). Тому навіть в екологічній етиці зберігається архетипова антропоцентричність.

Антропоцентризм правильно відтіняє якості, притаманні лише людині, які дають їх підстави займати привілейоване місце в універсумі. Разом з тим світогляд, що виділяє людину як вінець творіння, накладає на неї відповідальність за продовження, повноту, розвиток, різноманіття і підвищення життєвого потенціалу біоти, поважне та шанобливе ставлення до планетарного життя, залучення його до сфери моральних зобов'язань, прагнення допомогти всьому, що не встигло розкрити свої внутрішні можливості. Такий антропоцентризм можна назвати відповідальним.

Ідеї відповідального антропоцентризму, біоцентризму та екоцентризму не варто розводити методологічно. Їх треба об'єднати, щоб обґрунтувати ідею гармонізації відносин суспільства і природи. При цьому варто пам'ятати, що людство інтерпретується не тільки поняттям "природа", а й поняттям "соціум", воно — біосоціальний феномен. Концепція відповідального антропоцентризму закликає кожну людину як особистість і члена спільноти взяти на себе відповідальність за власні дії, рішення і вибір. Принцип відповідальності дає змогу розширити межі етики і включити до етичних міркувань не лише інші живі істоти, а й екосистеми з усією мережею зв'язків, що сприяють нескінченній еволюції життя на Землі.

Головні положення та висновки:

1. Надмірний антропогенний тиск на природу призвів у другій половині ХХ ст. до глобальної екологічної кризи, реакцією на яку стало розгортання масових екологічних рухів і усвідомлення необхідності систематичного та поглибленого розгляду екологічних питань.

2. Значний вплив на зростання інтересу світової громадськості до екологічної проблематики справила діяльність Римського клубу, який взяв на себе відповідальність за дослідження глобальних проблем сучасності. Моральний ідеал Римського клубу — цілісна людина у цілісному світі. Засоби формування цілісної людини — це інноваційна освіта та людська (етична) революція.

3. Починаючи з середини 1970-х років, почала формуватися екологічна етика як один з напрямів екологічної філософії. Цей світоглядний напрям в етиці спрямований на пошук соціально прийнятних способів подолання екологічної кризи, які пов'язані з докорінною перебудовою моралі через розширення сфери дії етики та включення в її межі живих істот, екосистем і природного світу загалом.

4. Розширення сфери дії етики можливе за рахунок відмови від обов'язкової симетричності моральних відносин і встановленні монологічної відповідальності людей за наслідки своєї діяльності.

5. Формування нового етичного ставлення до природи представники екологічної етики пов'язують з реформуванням соціальної організації існуючого суспільства та створенням такого суспільства, в якому добробут людини буде поєднуватися з

невиснажливим використанням природних ресурсів і збереженням цілісності екосистем, які підтримують життя на Землі.

РОЗДІЛ 4. НЕРУЙНУВАННЯ-ТВОРЕННЯ ЯК ГОЛОВНИЙ ЕТИЧНИЙ ПРИНЦИП

4.1 Умови для обґрунтування головного етичного принципу

Теоретичний аспект етики збалансованого розвитку пов'язаний з пошуком головного етичного принципу та необхідністю його обґрунтування. А. Швейцер зазначав, що "етична проблема — це проблема закладеного в мисленні головного принципу моральності"³⁴². Вона пов'язана з тим, що існує суперечність між різними моральними вимогами. Ця суперечність укорінена у неповноті відповідних моральних принципів, що дає можливість мислителям постійно створювати етичні вчення і піддавати критиці вчення інших етиків і моралістів. Пошук головного етичного принципу має на меті поєднати та гармонізувати різні підходи. Він також є вихідною точкою для побудови певної етичної системи.

Підходи до вивчення моральних та етичних принципів відрізняються з методологічної точки зору. Вивчення моральних принципів потребує історико-культурологічних досліджень соціальних інституцій, аналізу традиційного етосу конкретного суспільства у певну історичну епоху, аналізу вчинків людей та детального вивчення ситуацій, в яких робився моральний вибір, виявлення всіх чинників, що впливали на моральний вибір людини тощо. Це предмет історико-соціолого-психологічного дослідження моралі. Таке дослідження може виявити як різноманіття моральних принципів у конкретному суспільстві, так і відмінність суспільств за тими моральними принципами, які в них домінують. Втім щоб різні культури, різні людські спільноти могли співіснувати, у моральних відносинах між різними етносами, націями, народами має бути щось спільне, якісь

³⁴² Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Избранное: Пер. с нем. — М.: Прометей, 1993. — С. 305.

узгоджені засадові ціннісні уявлення. Такі загальнозначущі моральні належності є джерелом та підґрунтям моралі.

Тенденція універсалізації моральних відносин приводить до появи етики, одне з головних завдань якої — пошук універсальних етичних принципів, які б ґрунтувалися на моральному досвіді багатьох поколінь й аналізі нинішньої ситуації та містили всю сукупність моральних вимог. Пошук універсальних етичних принципів має теоретичний характер і потребує обґрунтування. Процедура обґрунтування передбачає обговорення та аналіз доцільності використання певних етичних принципів у певній ситуації, зіставлення можливих альтернатив і вибір найефективнішої з них. Ця процедура потребує пошуку раціональних підстав, які б доводили перевагу певних етичних принципів над існуючими моральними нормами, їх вмотивованість, очевидність, загальну значущість та вірогідність.

Обґрунтування етичних принципів є необхідним елементом наукового мислення, яке у питаннях моралі протиставляє вірі, традиції й авторитету вільне обговорення різних морально-етичних норм і принципів та обґрунтоване прийняття рішень. Обґрунтування етичних принципів вкрай необхідне ще й тому, що "світ живе під різким впливом ще незжитих філософських та релігійних звичок, які не відповідають реальності сучасного знання"³⁴³.

Розглянемо головні умови, необхідні для обґрунтування головного етичного принципу.

Універсальність. Загальність і обов'язковість моральних вимог буде тим більшою, чим більше людей буде їх дотримуватись у найрізноманітніших ситуаціях. Поняття моральної норми і морального принципу вже за означенням передбачають певну універсалізацію моральних вимог. Тому перевага у разі конфлікту між загальнолюдськими та локальними моральними вимогами має надаватися більш загальним, універсальним нормам моралі. Якими б не були за змістом моральні принципи різних культур, усі вони мають одну логічну форму — форму прескриптивності (належності), яка є інваріантною для усіх культур і тому уможливорює моральний діалог між ними.

На універсальність як на один з критеріїв морального належного звернув увагу німецький філософ Іммануїл Кант (1724–1804), запропонувавши **категоричний імператив** як го-

³⁴³ Вернадский В. И. Размышления натуралиста. В 2–х кн. Кн. 2: Научная мысль как планетное явление. — М.: Наука, 1977. — С. 19.

ловний закон моральності. Одне з найвідоміших формулювань цього імперативу: "**Чини тільки згідно з такою максимою, щодо якої ти водночас можеш побажати, щоб вона стала всезагальним законом**" або "Чини так, якби максима твого вчинку з допомогою твоєї волі мала стати всезагальним законом природи"³⁴⁴. Відповідно до категоричного імперативу вчинки людини мають визначатися тим, наскільки універсальними вони є, наскільки близькі вони до законів суспільства і природи.

Британський етик Ричард Хеар (1919–2003) розвинув ідеї І. Канта і запропонував концепцію універсалізації моральних тверджень. Під здатністю до універсалізації (англ. — *universalisability*) він розумів те, що будь-яка насправді моральна вимога має бути не лише універсальною у сенсі її обов'язковості для усіх розумних істот, а й здатною до універсалізації в сенсі її застосування до усієї безлічі конкретних ситуацій.

Оскільки проблема обґрунтування етичних принципів випливає з необхідності універсалізації моральних відносин, однією з умов для обґрунтування етичних принципів має бути їх універсальність. Що універсальнішим буде етичний принцип, то буде більше підстав розглядати його як головний етичний принцип. З погляду етики збалансованого розвитку та екологічної етики універсальність етичного принципу означає, що він має бути регулятором не тільки моральних відносин між людьми, а й морального ставлення людини до природних істот і природи загалом.

Диверсифікаційність. Поряд з умовою універсалізації етичний принцип має відповідати умові диверсифікації як уможливленню різноманіття, різнобічному розвитку. Універсальність етичного принципу не слід розглядати як його спрямованість на те, щоб зробити людей однаковими, позбавити їх індивідуальності, відкинути самотність культур, знищити природне біорізноманіття. Умова диверсифікації означає, що універсальність етичного принципу відкриває можливості для знаходження спільної мови між представниками різних культур, зняття бар'єра непорозуміння, зростання можливостей для культурного обміну, взаємозбагачення етносів. Ця умова означає, що етичний принцип має бути зорієнтований не тільки на збереження, а й на зростання біологічного та культурного різноманіття.

Наочність. Етичний принцип має бути простим і наочним, бажано сформульованим у вигляді максими. Згідно з

³⁴⁴ Кант И. Лекции по этике: Пер с нем. — М.: Республика, 2000. — С. 250.

А. Шопенгауером, спонукою до морально справедливої і добродійної поведінки "має стати щось таке, що потребує небагато роздумів, а ще менше абстракції та комбінацій і що, не залежачи від розумового розвитку, промовляє до кожної людини, навіть найбільшого невігласа, спирається просто на живе споглядання і безпосередньо надихається світом реальних речей"³⁴⁵. Так само вважає й А. Швейцер: "Справжній головний принцип морального за усієї його універсальності має бути чимось вражаюче елементарним і заповітним, таким, що, захопивши людину одного разу, вже не полишає її, втручається як щось само собою зрозуміле в усі її роздуми, не дозволяє витіснити себе із свідомості й одвічно провокує на полеміку з дійсністю"³⁴⁶.

Поєднання чинників заборони та дозволу. Формулюючи етичний принцип слід пам'ятати, що моральні норми часто мають вигляд табу, заборон, оскільки вони спрямовані на впорядкування суспільного життя та обмеження сваволі окремих осіб. З екологічної точки зору, як зазначає А. Леопольд, "норма етики являє собою обмеження свободи дій у боротьбі за існування"³⁴⁷. Отже, з одного боку, етичний принцип має містити чинник заборони. З іншого боку, заперечувальна форма, в якій викладено етичний принцип, не є вичерпною. Заборона — це не єдиний засіб для зміни поведінки людини. Вона потрібна тільки для того, щоб людина знала, чого робити не можна. Проте людина має знати, що ж їй можна і треба робити. Ось чому, наприклад, не сприймається категоричність екологічного алармізму, який закликає усунути всі чинники забруднення довкілля і не дає відповіді на те, яким чином має відбуватися подальший розвиток суспільства, пов'язаний з виробництвом і споживанням, які неминуче ведуть до утворення відходів. Потрібні не лише заборони, а й позитивне бачення можливостей подолати сучасну екологічну кризу.

Критеріальність (можливість застосовувати етичний принцип як етичний критерій для оцінки дій людини). Сутнісною рисою етики є розгляд поведінки людей з точки зору протиставлення добра і зла. Існування протилежних понять "добра" і "зла" перед-

³⁴⁵ Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность: Пер с нем. — М.: Республика, 1992. — С. 188.

³⁴⁶ Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Избранное: Пер. с нем. — М.: Прометей, 1993. — С. 307–308.

³⁴⁷ Леопольд А. Альманах "Сэнд каунти" // Экологическая антология: Экологические произведения западных авторов: Пер. с англ. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — С. 51.

бачає оцінюваність дій людини. Самі по собі ці поняття не виражають реального буття. Вони є лише символами, які використовуються для оцінки моральних явищ. Оцінка якогось вчинку чи дії людини як "добра" означає, що такий вчинок чи дія є бажаними, що так можна і треба діяти надалі. Навпаки, оцінка вчинку чи діяльності як "зла" пов'язується з вимогою заборонити таку діяльність, більше не повторювати погані вчинки. У цьому розумінні поняття "добра" і "зла" мають безпосередній стосунок до буття, надаючи йому ціннісного змісту. Існування позитивних чи негативних моральних цінностей уможливорює етичну оцінку. Понад те, етика — "це вчення про розрізнення, оцінку та сенс, тобто до етики належить весь світ, в якому відбувається розрізнення, робиться оцінка, шукається сенс"³⁴⁸. Отже, етичний принцип має слугувати етичним критерієм (від грец. *kriterion* — мірило для оцінки) для оцінки дій людини.

Об'єктивність. Дуже важливо, щоб етичний критерій був не суб'єктивним, а об'єктивним. Для цього він має бути пов'язаний з реальним світом, а не з почуттями людини чи її надчуттєвими уявленнями. Разом з тим історія етики свідчить, що етичні теорії переважно ґрунтувалися на надчуттєвих категоріях (Бог, абсолют) або на чуттєвих таких, як щастя (евдемонізм), насолода та уникнення страждань (гедонізм), задоволення (епікуреїзм), воля (волюнтаризм), придушення почуттів людини (аскетизм), моральне почуття (теорія моральних почуттів), інтуїція (інтуїтивізм) тощо. Еколого-етичні принципи мають ґрунтуватися на знаннях про природний світ і людське суспільство, наголошувати на соціальній природі моралі.

Асиметричність моральних відносин. Антропоцентрична моральна парадигма розглядає можливість моральних стосунків тільки між носіями моралі, якими можуть бути лише люди, і великою мірою ґрунтується на симетричності моральних відносин. Найяскравіше це відображає золоте правило моральності: "Поводься стосовно інших так, як би ти хотів, щоб вони поводитися стосовно тебе". Природі явно немає місця в цьому правилі. Всякий здатен виявляти своє ставлення до природи. Можна і китів винищувати, і тарпанів, і річки, і ліси, і цілі ландшафти, залишаючись згідно із золотим правилом високоморальною людиною. Не буде перебільшенням говорити навіть про видовий шовінізм моралі, побудованої на симетричності моральних відносин.

³⁴⁸ Бердяев Н. А. О назначении человека. — М.: Республика, 1993. — С. 31.

Асиметричність моральних відносин має місце у випадку екологічної етики, оскільки немає сенсу оцінювати моральним чи аморальним є ставлення природи до людини. Мова може йти тільки про моральне ставлення людини до природи. Отже, принципи екологічної етики мають бути сформульовані на зовсім інших засадах, ніж багато з принципів антропоцентричної етики, а саме на засадах асиметричності моральних відносин. Тому хибними виглядають спроби розв'язати проблему формулювання принципів екологічної етики за аналогією, як це, наприклад, робить А. О. Горелов, коли поширює золоте правило моральності на природу і отримує "золоте правило" екології: "Стався до всієї природи так, як хочеш, щоб ставилися до тебе"³⁴⁹.

На противагу антропоцентричним етичним принципам, які залишають поза морально-етичною рефлексією цілераціональні дії, спрямовані на оволодіння природними об'єктами та контроль над ними, еколого-етичні принципи мають поширюватися не лише на інших моральних суб'єктів, а й на природні об'єкти. При цьому значно зростає відповідальність морального суб'єкта за наслідки його морального вибору, оскільки асиметричність моральних відносин передбачає зростання морально-етичної активності носія моралі.

Комунікативність. Якщо етичний принцип передбачає можливість етичної оцінки, він має відповідати умові комунікативності, яка передбачає універсалізацію взаємності. Етичний принцип повинен сприяти проведенню практичного дискурсу, який постає як форма комунікації, як спосіб критично-аргументативного пошуку взаєморозуміння, консенсусу щодо спірних ціннісних уявлень чи нормативних висловлювань. Повага до аргументації іншого забезпечується симетричними відносинами в дискурсі, а воля до взаємності є підґрунтям толерантності.

Комунікативність як умова для обґрунтування головного етичного принципу має важливе значення для розгортання етичної теорії, оскільки вимагає, щоб етичні вимоги, які випливають з головного етичного принципу, були не лише логічно обґрунтовані, а й весь час знаходились у полі зору критики та постійного комунікативно-аргументативного обґрунтування. Комунікативність забезпечує умову не тільки для обґрунтування головного етичного принципу, а й створює можливості для

³⁴⁹ Горелов А. А. Экология. — М.: Центр, 1998. — С. 178.

постійного обґрунтування етичних вимог, які випливають з цього принципу.

З точки зору екологічної етики та етики збалансованого розвитку до складу ідеальної, необмеженої комунікативної спільноти мають входити і природні істоти, хоча, звичайно, вони не можуть відігравати роль суб'єктів комунікації. Проте функцію комунікації від імені природних істот могли б виконувати науковці-екологи, які ретельно досліджують природу, природні зв'язки та життя природних істот, або представники екологічних рухів, які виступають як адвокати природи. Коли інтереси природи, представлені висновками експертів-екологів або громадською думкою, будуть враховуватись у практичному дискурсі, комунікативність набуватиме не тільки суто людського, а й екологічного звучання.

Еволюційність. Існування в морально-етичній свідомості дихотомії між тим, що є, і тим, що має бути, між минулим і майбутнім призводить до того, що етичні принципи потребують еволюційного обґрунтування. Введення в етику принципу еволюції дає можливість розглядати мораль суспільства не як стан, а як постійний процес перетворення етичних принципів на моральні. При цьому, звичайно, може бути як прогресивна еволюція морально-етичної свідомості, пов'язана з підвищенням етичних вимог до людини і суспільства загалом, так і регресивна, зорієнтована на зниження рівня етичних вимог.

Розгляд еволюції моралі має засадове значення для етики збалансованого розвитку. Визнання того факту, що сучасна поведінка людини не зумовлена божественним приписом і не детермінована біологічною природою людини, а є наслідком культурної еволюції багатьох генерацій людей, дає надію на подальшу еволюцію моралі у напрямі її екологізації.

Комплементарність. Етичний принцип має одночасно відповідати таким полярним умовам для обґрунтування, як універсальність та диверсифікаційність, дозвіл та заборона, об'єктивність етичного критерію та суб'єктивність етичної оцінки, традиція та інновація, асиметричність моральних відносин та симетричність і рівноправність комунікації. Умова комплементарності уможливорює узгодження опозиційних умов для обґрунтування етичного принципу та надає цілісності цьому принципу. Умова комплементарності відповідає "мові симетричних опозицій", де опозиційні умови є рівноправними і рівноцінними³⁵⁰. Ця умова добре відома з давньокитайської

філософії як опозиція інь-ян. Інь-ян — це пасивне і активне начала світобудови, що знаходяться у вічній взаємодії, завдяки якій світ змінюється, прагнучи до гармонії.

Завершуючи розгляд умов для обґрунтування принципів екологічної етики, слід зазначити таке:

1. Теоретичний характер етичних принципів зумовлює необхідність їх обґрунтування. Обґрунтування етичних принципів є необхідним елементом наукового мислення, яке у питаннях моралі протиставляє вірі, традиції та авторитету вільне обговорення різних морально-етичних норм і принципів та обґрунтоване прийняття рішень.

2. Головний етичний принцип має ґрунтуватися на моральному досвіді людського суспільства, містити в собі всю сукупність етичних вимог та відповідати таким необхідним умовам для обґрунтування принципів екологічної етики, як універсальність, диверсифікаційність, наочність, поєднання чинників заборони та дозволу, критеріальність, об'єктивність, асиметричність моральних відносин, комунікативність, еволюційність та комплементарність.

4.2 Принцип неруйнування-творення

Будуємо навіки, руйнуємо назавжди.

Станіслав Єжи Лец, "Незачесані думки"

Fabricando fabricatur

(Створюючи щось, ми творимо самих себе)

Латинське прислів'я

Якщо... основи життя й далі зазнаватимуть руйнування, це станеться не тому, що суспільство не може протидіяти руйнівним силам, а тому, що воно не хоче цього робити.

Клаус Міхаель Маєр-Абіх, "Повстання на захист природи"

У цьому підрозділі формулюється та обґрунтовується етичний принцип неруйнування-творення відповідно до вищезазначених умов. Оскільки кожна етика ґрунтується на головному етичному принципі, здійснено спробу на підставі принципу неруйнування-творення побудувати відповідну етику. Для цього головні етичні

³⁵⁰ Лукьянец В. С. Постмодернистское мышление — мышление XXI века? // Totallogy: Постнекласичні дослідження. — К.: ЦГО НАН України, 1995. — С. 246–247.

поняття, а також принципи екологічної етики розглядаються крізь призму запропонованого принципу. При цьому важливо з'ясувати, чи поєднує принцип неруйнування-творення антропоцентричну та екологічну етику, чи насправді він може розглядатись як головний етичний принцип і чи може він бути об'єктивним критерієм оцінки дій людини, а також надійним дороговказом для людини в момент морального вибору.

Як уже зазначалося, одним із головних принципів екологічної етики є принцип збереження. Цей принцип постає у вигляді збереження дикої природи (Г. Торо), збереження життя (А. Швейцер, Г. Йонас), збереження біорізноманіття (А. Леопольд, глибинна екологія), збереження цілісності, стабільності та краси екосистем (А. Леопольд). Принцип збереження можна розглядати як цілком логічний наслідок світоглядного принципу єдності людини і природи. Останній принцип є засадовим для Ч. Дарвіна, В. І. Вернадського, П. Тейяра де Шардена, Дж. Хакслі, К. Лоренца та інших прибічників еволюційної етики, представників Римського клубу (принцип цілісності), глибинної екології (самоцінність життя на Землі), етики конкордизму (погодженість з природою та живими істотами).

Із принципом збереження тісно пов'язаний принцип відповідальності. Коли йдеться не тільки про власні егоїстичні інтереси людини, а й про її турботу про інших природних істот як прагнення зберегти життя, біорізноманіття та цілісність екосистем, то з необхідністю постає питання про відповідальність людини як за її власні дії, так і за її участь у спільній діяльності людства, що призводить до екологічних негараздів. Принцип відповідальності набуває вигляду моральної відповідальності вчених (В. І. Вернадський), індивідуальної відповідальності за все живе (А. Швейцер), особистої відповідальності за здоров'я природи (А. Леопольд), відповідальності за існування людства (Г. Йонас, Римський клуб), екологічної відповідальності (різні течії екологічної етики).

Розглядаючи збереження і відповідальність як головні принципи екологічної етики, дуже важливо розуміти, яким чином можна реалізувати ці етичні принципи у практичній діяльності. Мета екологічної етики полягає не тільки в тому, щоб переконати людей, що вони мають турбуватися про довкілля та бути відповідальними за його стан, а й у тому, щоб показати, яким чином можна зберегти природу і впровадити механізм відповідальності. Людина має знати, чи потрібно їй задля збереження природи займатися конкретною природоохоронною

роботою, чи вона може займатися своєю фаховою діяльністю, трансформувавши її так, щоб вона сприяла збереженню природи. Подібним чином людина має знати, хто і як може і має бути відповідальним, наприклад, за руйнування озонового шару чи зникнення багатьох видів рослин і тварин. Принцип збереження вказує на етичний ідеал, але не вказує, яким чином його можна досягти. Подібним чином принцип відповідальності не дає критерію відповідальності, а тільки апелює до людини, пропонуючи їй бути відповідальною.

Втім збереження можна розглядати як неприпустимість руйнування. Тоді від загального припису зберігати природу можна перейти до досить конкретного розгляду дій людини, які призводять до руйнування природного середовища. У цьому разі поняття відповідальності наповнюється конкретним змістом, оскільки тоді людині доведеться відповідати не стільки за те, вдалося чи не вдалося їй щось зберегти, скільки за те, багато чи мало вона зруйнувала у своєму житті та які наслідки для природи і суспільства мали її руйнівні дії.

Неприпустимість руйнування можна розглядати як щось подібне до принципу медичної етики "не зашкодь". Доцільно вказати на різницю між поняттями "руйнування" та "пошкодження". Пошкодження — це таке порушення цілісності природного чи рукотворного об'єкта, яке залишає можливість відновити його функціонування. Руйнування має вигляд необоротного пошкодження природної чи соціальної системи, яка після нього вже не здатна відновитися і приречена на загибель та зникнення. Стосовно природи поняття "неруйнування" відповідає збереженню не стільки життя окремих природних істот, скільки цілісності природних екосистем. У цьому розумінні воно близьке до головного принципу етики землі А. Лепольда і має виразне екологічне звучання. Наприклад, з точки зору збереження біорізноманіття зникнення якогось біологічного виду розглядається як набагато негативніше явище, ніж знищення окремих представників цього виду. Чисельність популяції виду ще можна відновити, а от вид зникає назавжди і необоротно втрачаються природні зв'язки, пов'язані з його існуванням.

Раніше вже зазначалося, що людство не може не розвиватися, а отже уникати природоперетворювальної діяльності (дилема між збереженням природи та розвитком суспільства). Інша річ, що така діяльність має споживацький характер стосовно приро-

ди і відзначається стихійністю та неузгодженістю, нехтуванням природними закономірностями. Така діяльність не враховує обмежену здатність природних екосистем самовідновлюватися та вичерпуваність природних ресурсів. У разі дилеми між збереженням і розвитком етика збалансованого розвитку пропонує творчий підхід (В. І. Вернадський, руські космісти) до регуляції діяльності людини, засадовими стосовно якого були б не егоїстичні інтереси певних соціальних груп чи безліч безглузких вірувань, які укорінились у розумі людей³⁵¹, а необхідність урахування всієї складності зв'язків людини і природи, гармонізація ставлення людини до природи. Саме за рахунок творчого підходу людям вдавалося розв'язувати проблеми розвитку суспільства у певні історичні епохи (наприклад, перехід від збиральництва і мисливства до землеробства і скотарства). Сьогодні творча енергія народів має бути спрямована не на створення засобів руйнування, а на пошук найкращої спільної стратегії виживання і збереження життя на Землі.

Всі вищезазначені міркування дали мені змогу сформулювати принцип неруйнування-творення: **"Чини так, щоб не зруйнувати все, створене до тебе, а якщо можливо, то поліпшити його"**. Одразу — кілька попередніх зауваг щодо термінології у визначенні принципу неруйнування-творення.

1. **...Щоб не зруйнувати.** Насамперед слід зазначити, що життя — це єдність процесів руйнування і творення. У Всесвіті панує ентропійний чинник, який спрямовує природні процеси до усереднення всіх параметрів і встановлення рівноваги. Його впливові на світовий розвиток протистоїть антиентропійна тенденція, яка знаходить свій найвищий вияв в існуванні життя. Життя ґрунтується не на принципі рівноваги, а на принципі динамічної нерівноваги. Суть останнього принципу полягає в тому, що для підтримання своєї життєдіяльності організм має споживати енергію складних хімічних сполук і виділяти продукти їхнього розпаду. Рівень рухливості, життєздатності живого організму залежить від припливу енергії та інтенсивності її перероблення. Що більший приплив енергії та інтенсивність її перероблення, то вища активність організму та його життєздатність. За рахунок перероблення енергії створюються структури життя. Без підживлення енергією відбувається самовільне руйнування

³⁵¹ Дарвин Ч. Происхождение человека и половой отбор: Пер. с англ. // Сочинения. Т. 5. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 235.

цих структур. Тільки постійний приплив енергії може припинити руйнування.

Щодо людини так само очевидно, що підтримання наявної культури та рівня життя потребує значних зусиль для збереження як альтернативи спонтанному руйнуванню. Таким чином, руйнування постає як природний закон підвищення ентропії, а життя та культура — як антиентропійне явище.

Від руйнування як природного процесу слід відрізнити деструктивну поведінку людей. У природі не існує руйнування заради руйнування. Останнє є винятковим породженням людини і пов'язане зі свободою вибору людини.

Водночас треба розрізнити різні види "руйнування" як деструктивної поведінки людей. Подібно до того, як агресію поділяють на добродійну та шкодочинну³⁵², і руйнування може бути двох видів: руйнування, метою якого є творення нового, і руйнування задля руйнування. Оскільки слово "руйнування" вже має в українській мові усталене значення, то надалі воно вживається у значенні шкодочинного руйнування.

2. ...Все, створене до тебе. Під цим слід розуміти і світ природи, і світ культури. Тут антропоцентрична та екологічна етика поєднані. Визначальною цінністю стає **все створене як людиною, так і природою.**

Словосполученням "до тебе" зазначається тривалість процесів біологічної та соціокультурної еволюції на Землі, результати дії яких кожна людина, котра приходить у світ, повинна сприймати як даність, яку забороняється руйнувати. Дії такої людини розглядатимуться як моральне зло, якщо, наприклад, вони будуть спрямовані на руйнування тисячолітнього храму, який ця людина не будувала, або на знищення червонокнижних видів рослин чи тварин, які зникають назавжди.

3. ...Поліпшити його. Мета і сенс життя людини визначаються як творення. Людина може як творити (у загальнозживаному розумінні цього слова), так і здійснювати спроби поліпшити те, що їй не подобається. Тут багато важить сам момент поліпшення. Адже можна все зруйнувати, а потім створити все наново. Такий шлях розвитку таїть у собі ту небезпеку, що процес руйнування цілковито переважає і остаточно витіснить процес творення. Подібний шлях розвитку знайшов відображення в "Інтер-

³⁵² Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: Пер с англ. — М.: Республика, 1994. — С. 163.

націоналі" ("Весь світ насильства ми зруйнуємо..."). Всім відомо, до чого він призвів. Модель розвитку, що ґрунтується на руйнуванні, є неприйнятною. Необхідно йти шляхом модифікації вже наявного. Орієнтація на поліпшення дає змогу розрізнити позитивні та негативні моменти наявного і посилити перші на протиवाгу останнім.

Принцип неруйнування-творення є доволі простим і зрозумілим на письмі. Проте у повсякденному житті панує інший стереотип в уявленнях про моральність та аморальність. Якщо у своїй діяльності люди підсвідомо пов'язують совість (сумління) і мораль з неруйнуванням та часто керуються цим правилом, роблячи моральний вибір, то над їхніми цілком свідомими роздумами про проблеми "зла" та "добра" тяжіє та моральна парадигма, яка на цей момент поширена у певному суспільстві.

Це протиріччя можна проілюструвати цитатою з книги відомого російського вченого Л. М. Гумільова "Етногенез та біосфера Землі", який пише: "Не існує закону природи, який би диктував безглузде нищення шедеврів, убивство тварин не для того, аби наїстися, зневагу до беззахисних людей. Ці дві обопільно виключні лінії поведінки ми простою мовою іменуємо добром і злом, і до того ж ніколи не плутаємо одне з іншим." І тут-таки додає: "Проте чи можливо відрізнити "добрих" людей від "злих", і як це зробити?.. Та й чи маємо ми право вважати одну позицію "злою", а протилежну — "доброю"? Де ж об'єктивні критерії тієї чи тієї оцінки? **Безвихідь! Так, на рівні особи розрізнити це неможливо**"³⁵³ (виділено мною — Г. М.). Дивно, що до такого невтішного висновку Л. М. Гумільов доходить тоді, коли він розглядає причини руйнування екосистем і пов'язує цей процес зі свободою людського вибору. Розглядаючи трагедію біосфери, Л. М. Гумільов говорить, що кожен підсвідомо розрізняє добро і зло, але разом з тим він не знаходить об'єктивних критеріїв відмінності між добром і злом у людській діяльності. Саме це і свідчить про те, що етичні погляди Л. М. Гумільова все ще залишаються у колі антропоцентричної етики. Це заважає йому зробити очевидний крок до розрізнення добра і зла у взаєминах людини з довкіллям. Гадаю, проте, що відповідь на розпачливе запитання вченого все ж таки існує, якщо виходити з принципу неруйнування-творення.

³⁵³ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. — М.: Мишель и К, 1993. — С. 464.

У відповідь на запитання про те, що таке добро і що таке зло, більшість жителів християнського світу насамперед пригадає десять біблійних заповідей, додержання яких у повсякденному житті має знаходити свій вираз у покірливій, лагідній, побожній поведінці особи. Таким є переважно наше розуміння добра та зла й сьогодні. У ситуації прийняття певного рішення мозок послужливо постачає насамперед неодноразово перевірені та доведені до автоматизму уявлення про стереотипи поведінки. Роздуми опоядують потім. Це неодмінно будуть роздуми про моральний вибір. Вони будуть множитися. Думок щодо варіантів можливої поведінки на момент вибору стане найбільше. Саме у момент прийняття життєво важливого рішення людина починає замислюватись над моральністю своїх дій. Тиск життєвих обставин на людську психіку, що породжує ці роздуми, підводить особу до усвідомлення нею моральності пройденого раніше шляху і можливих варіантів поведінки у майбутньому. В процесі морального вибору людина, свідомо зіставляючи визнані на певний момент у суспільстві поняття добра і зла, або діє згідно з ustalеними нормами, або ігнорує й порушує їх.

У зміні, порушенні моральних настанов може бути закладено як негативний момент, коли людина відмовляється від добра і творить зло, так і момент позитивний, коли поширене у суспільстві поняття "добра" не відповідає реаліям життя, і його заміна може стати корисною для подальшої еволюції моралі. Це підтверджується тим, що часто людина, яка порушила визнані норми моралі, все ж в уявленні інших людей поводи́ла себе морально.

Розглянемо співвідношення принципу неруйнування-творення з головними етичними категоріями.

Добро і зло. Поняття добра і зла — найзагальніші категорії морально-етичної свідомості. Вони дуже різняться в різноманітних етичних теоріях. Проте добро переважно має або надчуттєвий (добро як Божа воля в релігійній етиці), або чуттєвий (добро як щастя в евідемонізмі або як насолода в гедонізмі) зміст. Принцип неруйнування-творення поєднує добро і зло не з почуттями і не з якоюсь вищою силою, а з реальним світом. Добро — це творення, зло — руйнування.

Моральні категорії добра і зла введені людиною. У природі як такої не існує ні добра, ні зла. Проте характерними для природи є процеси творення (самоорганізації), які протистоять чинникам деструкції, що підвищують ентропію. Тому видається

можливим і логічним поєднати моральні цінності не з почуттями людини або з уявленнями про надчуттєвий світ, а з реальним природним світом.

Власне, погляд на зло як на руйнування збігається з висновками сучасного дослідника проблеми морального зла А. П. Скрипника, який зазначає: "Наявність протилежностей сама по собі не є ні злом, ні благом для людства, як і наявність сонця, вітру чи дощу. Злом виявляється таке співвідношення протилежностей, яке має руйнівне значення для людини (її душі, тіла, середовища проживання) та людства... Це зло може бути *фізичним*, якщо людські долі і зв'язки руйнуються під впливом стихійних сил природи... Зло також може бути *соціальним*, якщо зовнішній і внутрішній світ людини руйнується об'єктивними суспільними процесами: кризами, війнами, урбанізацією, розвитком промисловості тощо"³⁵⁴. До цього можна лише додати, що злом може бути не тільки руйнування людських зв'язків під впливом сил природи, а й руйнування природних зв'язків під впливом діяльності людини.

Як уже зазначалось, зло — це руйнування як того, що було створене Богом або природою, так і того, що було створене людиною. І для особи, яка керуватиметься у своїй поведінці принципом неруйнування-творення, це не матиме вирішального значення. Коли щось існує, то воно тим самим засвідчує свою самоцінність. Для людини головне поліпшувати те, що існує, а не руйнувати.

Добра без зла не буває. Добро і зло походять від людини. Тому немає сенсу говорити про місце, де знаходиться зло. Логічніше говорити про носіїв зла, тобто про конкретних людей-руйнівників, які руйнують усе поспіль: і природне довкілля, й історичне середовище, і традиційний спосіб життя, і, звісна річ, саме життя. Йдеться саме про тих людей, які руйнують, не поліпшуючи, руйнують задля руйнації. Недарма ж кажуть, що і добро, і зло закорінені в самій людині. Людина може і творити, і руйнувати, залежно від тих умов, у які вона потрапляє. Втім Е. Фромм говорить і про патологічні прояви деструктивності³⁵⁵.

Руйнування як природне явище наявне у світі іманентно. А ось добротворення має щораз захищати своє право на

³⁵⁴ Скрипник А. П. Моральное зло в истории этики и культуры. — М.: Политиздат, 1992. — С. 10.

³⁵⁵ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: Пер с англ. — М.: Республика, 1994. — 447 с.

існування. Бездіяльність — це не зло, але вже й не добро. Якщо не діяти, то ентропійні чинники зруйнують усе. Отже, бездіяльність — це вада, хоч і не така велика, як шкодочинне руйнування. В цьому розумінні справедливими є слова, що все, що робиться, робиться на краще. Будь-яка діяльність дає свої наслідки, нехай навіть і помилкові. На помилках навчаються. А ось бездіяльність нічого не навчить.

Моральний обов'язок і моральний вибір. Принцип неруйнування-творення формулює моральний обов'язок людини так, що у неї залишається великий діапазон для вибору. Можна нічого не робити, можна намагатися поліпшити вже наявне, а можна творити, створюючи щось цілковито нове. Існує тільки одна заборона — заборона на шкодочинне руйнування, деструкцію. Це не просто побожне схиляння перед життям, яке передбачає певну споглядальність і пасивність. Зрозуміло, що "швейцерівського" метелика³⁵⁶ без будь-якої потреби ліпше не вбивати, але як бути тоді, коли, наприклад, треба зрубати ліс задля будівництва залізниці. Етика благоговіння перед життям не дає відповіді на це питання. Водночас етика неруйнування-творення пропонує творчо підходити до розв'язання проблеми, шукати компроміс між будівництвом залізниці та збереженням або відновленням лісу.

Принцип неруйнування-творення не дає конкретних рецептів розв'язання будь-якої проблеми. Проте в момент морального вибору він може стати ясним дороговказом шляху, яким треба йти. Моральний вибір — це точка біфуркації, яка передбачає множинність шляхів розвитку в майбутньому. Обрати ж можна тільки один шлях. Перебуваючи в точці біфуркації, людина не може знати кінцевого результату обраного нею шляху розвитку. Проте обравши не деструктивність, а неруйнування-творення, вона стає на шлях утвердження життя.

У фантастичному оповіданні Рея Бредбері "Коса" простий фермер опиняється в ролі вершителя людських доль. Коса у його руках перетворюється на знаряддя влади над людським життям. Про це свідчить і напис на ній: "Мій господар — володар світу". Фермер мав викосити пшеничний лан, на якому зелені латки недостиглої пшениці примхливо чергувались з жовтими латками стиглої. І стиглого хліба було саме стільки, скільки міг він викосити за день. Щодня фермер косив згідно із законом природи,

³⁵⁶ Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Избранное: Пер. с нем. — М.: Прометей, 1993. — С. 477.

знаючи, що всякий скошений колосок — це смерть якоїсь людини. Надходив час чиєїсь смерті — і коса опускалася. Проблема морального вибору виникла тоді, коли фермер упізнав у стиглих колосках членів своєї родини. За неблаганним законом народження-смерті він змушений був скосити проти власної волі і ці колоски. А далі настав безум. Фермер почав стинати і стиглу, і зелену пшеницю: "Коса піднімалась і опускалась, як божевільна. І хмари диму вирвались з печей Бельзена і Бухенвальда... І виростили гриби, вивергаючи сліпучі сонця на піски Невади, Хіросиму, Бікіні... Пшениця плакала, осипаючись на землю зеленим дощем... А коса все піднімалась і крушила, і стинала все навкруг з божевільям людини, у якої відібрали — і відібрали так багато, що їй вже немає діла до того, що вона робить з людством"³⁵⁷.

Оповідання Р. Бредбері чітко демонструє відмінність між чуттєвою етикою та етикою неруйнування. Можна сказати, що дії фермера є наслідком його надмірної любові до своїх ближніх — дружини і дітей. По-людському навіть можна зрозуміти почуття людини, яка втратила рідню. Проте руйнування залишається руйнуванням навіть тоді, коли людина руйнує ненавмисне, керуючись звичайними людськими почуттями. Фермер не був руйнувачем на вдачу, але чинив у межах наявної моральної парадигми, яка нічого не говорить про неруйнування.

Цікавою видається тут паралель з християнською заповіддю: "Не вбий!". Фермер, стинаючи стиглі колоски, вбиває людей, але це ще не вбивство. Це просто природний хід земного життя. Фермер вбиває, але не руйнує. Руйнування починається тоді, коли він починає стинати зелені колоски.

Ці алегоричні жнива якнайкраще показують необхідність розширення заповіді "Не вбий!" до загальнішої — "Не зруйнуй!". Адже фермер не вбиває прямо. Він косить і тільки здогадується про те, що скошені колоски — це людські життя. Він міг би навіть бути певен цього, але однаково він має справу не з людьми, а з колосками. З погляду стороннього спостерігача, такий фермер нагадує дивака, який не може дочекатися, доки пшениця достигне, але аж ніяк не аморальну особу.

Заповідь "Не зруйнуй!" аж ніяк не заперечує заповіді "Не вбий!". Вбивство людини з погляду моралі — це найвищий ступінь руйнації, після якого вже просто нікому буде розмірковувати

³⁵⁷ Бредбері Р. Коса // Октябрьская страна: Пер с англ. — М.: ЭКСМО; СПб.: ИД Домино, 2006. — С. 337.

над проблемами руйнування-творення. Поняття "руйнування" значно ширше за поняття "вбивство". Є різні стадії руйнування. Можна почати із зіпсованого настрою через сварку. Далі можна говорити про руйнування чужої праці внаслідок крадіжки її результатів або прямого насильства. Врешті-решт останньою ланкою у ланцюжку руйнувань стає вбивство. Постійна участь у процесах руйнації фатально відбивається на людській особистості, яка починає саморуйнуватись. Цей відомий багатьом ланцюжок деградації людини має безліч варіацій. Важливо зупинити руйнування якомога раніше, не дозволяючи йому дійти краю. Важливим є кожне неруйнування і, зокрема, неруйнування природи.

Моральні засади повсякденної поведінки. Принцип неруйнування-творення не тільки творить нову парадигму буття, а й закладає підвалини повсякденної поведінки людини. Етика неруйнування є творчою і активною. Якщо християнські заповіді: "Не вбий!", "Не вкради!" розглядають екстремальні випадки поведінки, то принцип неруйнування-творення — це правило людської поведінки на повсякдень. У ньому самому і закладено моральний вибір. Людина тут сама вибирає свій життєвий шлях з-поміж руйнування чи творення.

Сенс життя. У принципі неруйнування-творення водночас з моральними засадами повсякденної поведінки закладено і розуміння сенсу людського життя. Людина прийшла на Землю, щоб творити. У цьому її найвище призначення. Створюючи щось позитивне, людина наповнює своє життя добром і щастям. І що більше вона творить, то ближче вона до Бога. В цьому немає жодного перебільшення, адже Бога ми ще називаємо Творцем. Це одне з найпоширеніших розумінь Бога. Неруйнування є підвалиною людської мудрості. Це зазначає і сучасний німецький філософ В. Гьосле: "Людина, яка водночас є й об'єктом, і суб'єктом екологічної кризи, мабуть-таки, зреклася ідеалу мудрості, оскільки мудрість прагне гармонії, але не руйнування"³⁵⁸.

Гідність. Принцип неруйнування-творення закладає підвалини людської гідності, оскільки передбачає, що людині притаманна творчість. А творчість передбачає власний погляд на життя, власний вибір життєвого шляху, стверджує цінність особистості, її особисту свободу. А. П. Скрипник зазначає: "Моральність утворює підвалину людської гідності тільки тоді, коли вона є *творчістю*, а не наслідуванням, коли, будучи моральною, осо-

³⁵⁸ Хесле В. Философия и экология: Пер. с нем. — М.: АО Ками, 1994. — С. 39.

бистість створює щось *своє*, а не тільки засвоює *чуже*"³⁵⁹. Етика неруйнування-творення, будучи життєствердною й активною, підносить людину, даючи їй заряд життєвої енергії.

Відповідальність. Принцип неруйнування-творення встановлює відповідальність **за** все створене, за все існуюче. В цьому розумінні поняття відповідальності має монологічний зміст і ґрунтується на асиметричності моральних відносин, поширюючи мораль не тільки на носіїв моралі, а й на інших живих істот та природу загалом.

Принцип неруйнування-творення також дає можливість втілити у життя друге значення відповідальності — відповідальності **перед** кимсь або чимось. Принципи евідемонізму, гедонізму, утилітаризму, золоте правило моральності не встановлюють об'єктивного етичного критерію для оцінки дій людини. Вони не визначають меж її відповідальності, оскільки поняття щастя, насолоди чи корисності мають суб'єктивний і відносний характер. Поняття ж "руйнування" характеризується об'єктивністю й абсолютністю. Воно дає змогу встановити відповідальність того, хто руйнує, перед тими, чиє життя або умови життя руйнуються. В такому контексті поняття відповідальності має комунікативний сенс. Власне саме слово "відповідальність" походить від дієслова "відповідати" (аналогічно англ. *responsibility* — це здатність відповідати). Це означає, що людина має давати відповідь за свої дії або перед собою (перед своєю совістю), або перед людьми. В останньому випадку відповідальність набуває значення соціальної відповідальності. Оскільки, що більше влади, то вище відповідальність, необхідною є інституціоналізація механізму соціальної відповідальності осіб, які приймають рішення, перед людьми, які довірили їм цю функцію.

Принцип неруйнування-творення визначає етичний критерій відповідальності. З цього принципу випливає, наприклад, що аморальним явищем є будь-яка війна (навіть релігійно освячена) і будь-яке виробництво озброєнь, оскільки війна і зброя — це засоби руйнування. Відповідно аморальними особами слід розглядати тих людей, які своєю поведінкою сприяють руйнуванню. Принцип утилітаризму ("найбільше щастя для найбільшої кількості людей"), наприклад, не дає змоги визначити

³⁵⁹ Скрипник А. П. Моральное зло в истории этики и культуры. — М.: Политиздат, 1992. — С. 167.

відповідальність, оскільки немає об'єктивного критерію вимірювання щастя великої кількості людей. З позицій утилітаризму можна виправдати те, що американські колоністи знищили індіанські племена, оскільки порівняно з невеликою кількістю знищених індіанців більша кількість американців отримала більше можливостей для щастя. З позицій принципу неруйнування-творення ці дії — однозначно аморальні, оскільки цей принцип визнає аморальним будь-яке руйнування. Більше того, наголошуючи на неприпустимості руйнування, він опосередковано вказує на те, що ігнорування процедури відповідальності може призвести до необоротного руйнування середовища нашого життя.

З погляду антропоцентричної етики важко обґрунтувати відповідальність особи перед майбутніми генераціями, адже цих майбутніх генерацій поки що немає. Вони можуть взагалі не з'явитись. Яку ж відповідальність можна мати перед ними? Чи не ліпше подумати про живих? Хоча знов-таки підсвідомо зрозуміло, що людина, ідучи з життя, не може залишати після себе засмічене і деградоване довкілля. Проте з погляду етики неруйнування все одразу стає на свої місця. Від дій конкретної людини залежить, чи залишаться її нащадкам ліси і сади, гори й архітектурні споруди, різноманітні живі істоти і багатоманіття культур, природні ландшафти і міста, річки й автошляхи. Можна ж після себе "хоч потоп" залишити, а можна — здорове довкілля, а також картини, книжки й архітектурні шедеври. Відповідальність людини перед майбутніми поколіннями визначається саме її здатністю не зруйнувати своїми діями світ природи і світ культури.

Говорячи про відповідальність як про неруйнування, не можна оминати увагою проблему милітаризації, зокрема діяльність вчених, які створюють зброю, що за визначенням призначається для руйнування і нищення життя. Науковці відстоюють ціннісну нейтральність науки. Гадають, що сама наука об'єктивна, а її результати отримують статус морального зла тільки тоді, коли потрапляють до недобрих рук. Проте з погляду принципу неруйнування-творення вся діяльність вчених зі створення, наприклад, ядерної зброї є, за визначенням, аморальною. І це незважаючи на те, що самі ці вчені можуть бути високоморальними людьми у традиційному розумінні цього слова. Зрозуміло, що їх, по-перше, веде інтерес до науки, по-друге, те ж таки прагнення творити. Однак вони мають усвідомлювати, що створюють засоби руйнування і нищення. І що потужніше створювана зброя, то амо-

ральніша праця таких вчених. Адже вони напевно знають, що на Землі мешкають різні люди, і зброя може потрапити до рук людей, схильних до руйнування. Таким чином, відповідальність вчених вища за відповідальність інших людей, бо останні просто не в змозі створити такі потужні засоби нищення.

Про бездушність холодних пошуків істини говорили ще у Стародавньому Китаї. Зокрема, згадували імператора Чжоу-синя (XII ст. до Р. Х.), який, бажаючи вирішити суперечку зі своєю наложницею про те, у яких кістках, молодих чи старих, більше кісткового мозку, наказав хпати на вулиці перших-ліпших перехожих і ламати їм ноги³⁶⁰. Чи можемо ж ми після таких "пошуків істини" вважати науку ціннісно нейтральною?

Різноманіття. Одна з головних рис всього існуючого — це його багатоманітність, яка охоплює розмаїття як біологічних видів, ландшафтів, екосистем, так і духовних та культурних цінностей, народних традицій, політичних поглядів тощо. Життя прагне розмаїття. Життя і є тим розмаїттям, яке творить і посилює себе. А. Леопольд вважав розмаїття найголовнішою рисою життя³⁶¹. Дж. Хакслі, перший директор ЮНЕСКО, мріяв про те, щоб ця організація допомогла народам світу пройти шлях до взаєморозуміння і реалізації єдиного людства зі спільними завданнями. Проте більшість делегатів на Лондонській конференції бажали, щоб ЮНЕСКО зберегла розмаїття ідентичностей та культур³⁶².

Етика неруйнування-творення та релігійна етика. Принцип неруйнування-творення, будучи всезагальним у своєму охопленні буття, дає можливість розв'язати проблему, що так довго мучила і ще досі мучить людство — яка віра істинна, а яка ні? Будь-яке віровчення та породжена ним релігійна мораль намагалися зберегти культурні надбання, створені в їхньому річищі. Принцип неруйнування-творення, закликаючи не руйнувати все створене, по суті, оберігає всі культурні надбання й релігії людства як частину доквілля, необхідного для життя людини. Для тих, хто сповідує принцип неруйнування-творення, не має

³⁶⁰ Бондаренко Ю. А. Человек. Судьба. Вселенная. Глазами древних мудрецов. — М.: Школа-Пресс, 1994. — С. 163.

³⁶¹ Леопольд А. Альманах "Сэнд каунти" // Экологическая антология: Экологические произведения западных авторов: Пер. с англ. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — С. 55.

³⁶² Бекрі Ш. Від зернини до паростка // Кур'єр ЮНЕСКО. — 1996. — № 1. — С. 11–13..

значення істинна якась релігія чи хибна. Для них важливо тільки, чого навчає ця релігія — творити чи руйнувати. Дилему істина-хибність заступає дилема творення-руйнування.

Підсумовуючи, зазначимо таке:

1. Як головний етичний принцип можна розглядати принцип неруйнування-творення. Він поєднує антропоцентричну та екологічну етику, оскільки визначає головною цінністю все створене як людиною, так і природою. Універсальність цього принципу полягає в тому, що він може не лише регулювати моральні відносини між людьми, а й бути регулятором морального ставлення людини до природи. Цей принцип є наочним і поєднує в собі як заборону руйнівної поведінки, так і уявлення про спонуки до морально добродійної творчої поведінки, визначаючи моральні застави повсякденної поведінки.

2. Принцип неруйнування-творення ґрунтується на асиметричності моральних відносин і визначає етику турботи, а не етику панування. На відміну від принципів евідемонізму, гедонізму, утилітаризму чи золотого правила моральності він встановлює об'єктивний етичний критерій для оцінки дій людини та визначення меж її відповідальності. Цей принцип, наприклад, визнає аморальною будь-яку діяльність, спрямовану на руйнування, зокрема війни, виробництво зброї, науково-технічну розробку нових видів озброєння тощо.

3. Людство не може існувати, уникаючи природоперетворювальної діяльності, оскільки активність людини в матеріальній сфері нерозривно пов'язана з руйнівними процесами. В природі існує динамічний баланс між процесами творення і руйнування, який регулюється природними законами. Ставлення людини до природи також повинно визначатися гармонійним балансом між природоперетворювальною та природозберігаючою діяльністю людського суспільства, який має досягатися через процеси критично-аргументативного обговорення можливих напрямів діяльності й урахувувати інтереси не тільки людей, а й усіх природних істот.

4.3. Шляхи впровадження еколого-етичних принципів у життя

Обґрунтування головного етичного принципу сприяє розвитку етичного вчення, розширює межі моральної філософії

у подоланні проблем, але не розв'язує проблеми зміни етосу людства. "Ахіллесовою п'ятою" екологічної етики, за словами Берда Каллікотта, є дихотомія між тим, що "є", і тим, "має бути"³⁶³. Дійсно, знання людиною приписів екологічної етики та етики збалансованого розвитку ще зовсім не означає, що вона діятиме відповідно до цих приписів. Тому актуалізується прикладний аспект етики збалансованого розвитку, пов'язаний з пошуком шляхів трансформації етичних принципів у моральні, з функціонуванням екологічної етики у конкретних виявах людського буття: в економіці, політичній та правовій системі, освіті, міжнародних відносинах тощо.

Головне питання, яке постає після розгляду принципів екологічної етики та усвідомлення необхідності впровадження цих принципів у життя, — це питання про те, яким чином можна трансформувати етичні ідеї та ідеали у конкретну природоохоронну політику, політику збалансованого розвитку. Що треба робити, щоб зміни у ціннісних орієнтаціях людей приводили до змін у поведінці? Як зробити, щоб принципи екологічної етики були не тільки предметом роздумів окремих дослідників чи моралістів, а й підґрунтям поведінки переважної більшості людей?

Екологічна етика як складова екологічної освіти

Одним із головних шляхів упровадження принципів екологічної етики в життя є екологічна освіта, спрямована на ґрунтовне підвищення екологічної свідомості людини, глибоке осягнення нею екологічних цінностей, виховання людини, здатної розв'язувати екологічні проблеми. Головні завдання, принципи і вимоги до екологічної освіти найчіткіше були сформульовані на першій міжурядовій конференції з екологічної освіти, яку організували і провели ЮНЕСКО та ЮНЕП у жовтні 1977 р. в Тбілісі. Делегати з 66 країн світу у Тбіліській декларації визначили 5 категорій завдань екологічної освіти³⁶⁴:

— *усвідомлення* (допомогти соціальним групам та окремим особам усвідомити та відчувати довкілля загалом і пов'язані з ним проблеми);

³⁶³ Callicott J. B. In Defense of the Land Ethic. — New York: State Univ. New York Press, 1989. — P. 118.

³⁶⁴ Жизнь и окружающая среда / Сытник К. М., Чередниченко Л. С., Сахаев В. Г. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 13–15.

- *знання* (допомогти соціальним групам та окремим особам отримати різноманітний досвід і базове розуміння довкілля та відповідних проблем);
- *ставлення* (допомогти соціальним групам та окремим особам визначити набір цінностей і почуттів щодо турботи про довкілля, а також спонук для активної участі у поліпшенні та захисті довкілля);
- *навички* (допомогти соціальним групам та окремим особам набути навичок для визначення та розв'язання екологічних проблем);
- *участь* (забезпечити соціальним групам та окремим особам можливість активно залучатися до роботи з розв'язання екологічних проблем).

Загальні рекомендації Тбіліської конференції детальніше були конкретизовані для програм шкільної екологічної освіти штату Вісконсін (США). Заслуговує на увагу вісконсінська модель програми екологічної освіти (табл. 8)³⁶⁵, оскільки штат Вісконсін є визнаним національним і міжнародним лідером екологічної освіти. Вісконсінська модель має певні термінологічні відмінності від Тбіліської декларації, які деталізують і конкретизують головні цілі екологічної освіти. Так, замість понять "усвідомлення", "ставлення", "навички", "участь" використовуються такі поняття, як "образне сприйняття", "екологічна етика", "навички громадської діяльності", "досвід громадської діяльності".

У вісконсінській моделі значний наголос на екологічну етику робиться на всіх навчальних етапах — від дитячого садка до старших класів школи. Оскільки до 11–12 років дитина ще не в змозі розвивати власну екологічну етику, їй потрібна допомога у прийнятті більшості моральних рішень. Дуже важливо, щоб дитина цього віку могла:

- визначити набір соціальних та екологічних цінностей як частини загального морального виховання, яке забезпечується сім'єю та іншими соціальними інституціями;
- розвивати власну екологічну етику, яка ґрунтується на розумінні того, що люди є частиною екосистем; що те, що добре для екосистем, добре і для людини; що якість життя і якість

³⁶⁵ Engleson D. C., Yockers D. H. A Guide to Curriculum Planning in Environmental Education. — Madison, Wisconsin: Wisconsin Department of Public Instruction, 1994. — P. 76.

Таблиця 8. Вісконсінська модель програми екологічної освіти

Підділі екологічної освіти	Клас школи*												
	Д.с	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Образне сприйняття	■			■									
Знання				■						■			
Екологічна етика	■												■
Навички громадської діяльності							■						
Досвід громадської діяльності										■			

* В американській школі навчання триває 12 років

Позначення:

Д.с. – дитячий садок

Значний акцент

Незначний акцент

довкілля взаємопов'язані; що всі люди мають право на отримання тієї користі, яку забезпечують екосистеми;

- розвинути здатність діяти як морально грамотна особа, яка може приймати свідомі та відповідальні моральні рішення;
- задовольняти свої головні потреби так, щоб з часом стати особою, здатною до самореалізації і готовою мати справу з соціальними та екологічними моральними проблемами.

Підлітки та учні старших класів вже можуть розвинути здатність приймати власні моральні рішення. Тому для цих учнів важливо:

- більше знати і розуміти соціальні та екологічні цінності (свої особисті та цінності інших людей) і те, як ці цінності впливають на поведінку людини;
- навчитись порівнювати особисті цінності з тими, які дають користь соціальному та екологічному добробуту, заохочуючи таким чином подальший розвиток власної екологічної етики;
- задовольняти свої головні потреби так, щоб бути морально грамотними особами, які турбуються про екологічний і соціальний стан суспільства й активно сприяють його поліпшенню.

Увага, яку приділяють екологічній етиці у Вісконсінській моделі екологічної освіти, говорить про важливість цієї підділі.

Проте Д. Енглесон і Д. Йокерс зазначають, що навчальні завдання, які сприяють досягненню цієї підцілі, рідко входять у навчальні програми³⁶⁶.

Розгляд екологічної етики як складової частини екологічної освіти значно розширює межі останньої. Орієнтованість екологічної освіти на екологічну етику, а також на набуття навичок і досвіду громадської діяльності дає можливість поєднати формальну і неформальну екологічну освіту. З точки зору реалізації принципів екологічної етики і цілеспрямованих громадських дій особливо перспективно виглядає взаємодія шкіл та громадських природоохоронних організацій. Від отримання певних знань в освітніх закладах людина з малого віку може долучитися до практичних природоохоронних дій, а також до громадської роботи. Тільки врахування етичної складової в екологічній освіті, розгляд екологічного виховання як важливого елементу системи екологічної освіти може привести до формування екологічно свідомої особистості.

Ідеалом екологічної освіти є виховання екологічно свідомих людей, котрі житимуть в екологічно безпечному суспільстві. Шлях досягнення такого ідеалу є довгим і привабливо виглядає в перспективі. Втім екологічно свідомою людиною, здатною розв'язувати екологічні проблеми, кінче потрібна не в перспективі, а сьогодні, не в майбутньому екобезпечному суспільстві, а в теперішньому — недосконалому й кризовому. Можна, звичайно, сподіватись, що внаслідок екологічної освіти та виховання діти стануть екологічно свідомішими порівняно з їхніми батьками і розв'яжуть усі екологічні проблеми. Проте реалістичнішою виглядає така перспектива, коли діти в школі вивчатимуть принципи екологічної етики, а потім, ставши дорослими, у своїй діяльності орієнтуватимуться на ті цінності та стереотипи поведінки, які домінують у суспільстві і призводять до екологічної кризи. Виникає дещо парадоксальна ситуація, коли в школі пропонують одні цінності, а в житті домінують зовсім інші, коли діти вивчають принципи природозберігальної діяльності, а дорослі приймають такі рішення, які ці принципи ігнорують. Тому не можна не погодитися з К. Маєр-Абіхом, який вважає, що "зміна у свідомості розпочинається не з малих дітей. Оскільки дітей виховують дорослі, нову свідомість повинні мати дорослі, аби дітям її передати"³⁶⁷.

³⁶⁶ Там же. — Р. 36.

³⁶⁷ Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільносвіту: Пер. з нім. — К.: Лібра, 2004. — С. 28.

Екологічна етика в процесах прийняття рішень

Кожного дня владні структури різних рівнів приймають велику кількість різноманітних рішень, які доволі часто не спрямовані на збереження довкілля, а іноді мають і відверто природоруйнівальний характер. Екологічні проблеми виникають переважно саме внаслідок прийняття посадовими особами природоруйнівальних рішень. Обов'язкова екологічна освіта осіб, які приймають рішення, може великою мірою сприяти поліпшенню стану довкілля. Втім людина може мати екологічні знання, а все ж діяти у власних інтересах і приймати екологічно шкідливі рішення. Разом з тим річки, ліси, моря, природні ресурси не є власністю окремих можновладців, а належать усім людям. Тому й рішення щодо їх використання мають приймати всі зацікавлені сторони. Поділ суспільства на тих, хто забруднює, і тих, хто має прибирати, на тих, хто будує атомні реактори, і тих, хто має ліквідувати наслідки аварій на АЕС, — це шлях у безвихідь. Спільні проблеми можна розв'язати тільки спільними зусиллями. Отже, поряд із довготривалою перспективою розвитку екологічної свідомості засобами екологічної освіти та виховання необхідно вносити відповідні зміни у процеси прийняття рішень, здійснювати трансформацію соціальних інституцій у напрямі їх екологізації.

Для усвідомлення необхідності зміни існуючої моральної парадигми засадове значення має висновок О. Тоффлера про те, що всі інструменти для прийняття і втілення в життя колективних рішень безнадійно застаріли і потребують змін.

По-перше, це пов'язано зі зростанням кількості та різноманітності проблем, їх взаємопов'язаністю, прискоренням темпів прийняття рішень: "Занадто багато невідкладних рішень стосовно занадто великої кількості незнайомих, незвичних проблем (а не якась вигадана "відсутність керівництва") — ось чим пояснюється очевидна некомпетентність політичних та урядових рішень сьогодні"³⁶⁸.

По-друге, особи, які приймають рішення, можуть керуватися не тільки загальнодержавними, а й своїми особистими, приватними інтересами. Наївно вважати, що люди, які витрачають час, сили і величезні кошти на передвиборчу кампанію для отримання

³⁶⁸ Тоффлер Э. Третья волна: Пер с англ. — М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ", 1999. — С. 648.

державної посади, роблять це тільки для того, щоб дбати про інтереси тих, хто їх обирає.

По-третє, в процесі прийняття рішень іноді виникає феномен "**огруплення мислення**", який призводить до грандіозних провалів у політиці. Так, наприклад, зазнала краху спроба вторгнення на Кубу 1400 тренуваних ЦРУ кубинських емігрантів (майже всі десантники були перебиті або взяті у полон). Внаслідок ескалації війни у В'єтнамі у 1964–1967 роках загинуло 46,5 тис. американців і 1 млн в'єтнамців. До того ж величезний бюджетний дефіцит сприяв інфляції 1970-х років у США.

Поняття "огруплення мислення" ввів американський соціолог Ірвінг Джаніс у 1971 р. Цей поняття характеризує "режим мислення, який виникає у людей в тому разі, коли пошуки консенсусу стають настільки домінуючими для згуртованої групи, що вона схильна відкидати реалістичні оцінки альтернативного способу дії"³⁶⁹. "Огруплення мислення" виникає внаслідок дружньої згуртованості групи, порівняної ізоляції її від суперечливих думок і наявності директивного лідера, який дає зрозуміти, яке рішення йому подобається. Важливо, що одними з головних причин появи "огруплення мислення", є моральні. З одного боку, члени групи, яка приймає рішення, переоцінюють свої можливості через те, що вірять у невід'ємно притаманну групі добродішність і відкидають усі міркування про мораль та моральність. З іншого боку, всередині групи здійснюється тиск, що приводить до однаковості та ілюзії однодумства. І. Джаніс зазначає, що окремі члени групи виконують функцію "охоронців розуму", захищаючи її членів від інформації, яка могла б порушити питання морального характеру або поставити під сумнів ефективність групових рішень. Проведений І. Джанісом аналіз процесу прийняття рішень американськими президентами та їхніми радниками свідчить про те, що навіть найважливіші політичні рішення приймаються без урахування етичних міркувань. Така ситуація також має місце в разі прийняття рішень, що впливають на довкілля, коли ігнорують принципи екологічної етики.

Вирішальним чинником зміни існуючої ситуації може стати використання еколого-етичних принципів у процесах прийняття рішень, що впливають на довкілля. Відзначаючи серйозність проблеми ігнорування етичних питань під час прийняття рішень,

³⁶⁹ Майерс Д. Социальная психология: Пер. с англ. — СПб: Питер, 1997. — С. 383–391.

Тадеуш Тржина, голова комісії Міжнародної спілки охорони природи з екологічної стратегії та планування, запропонував такі методи систематичного розгляду етичних питань у процесах прийняття рішень³⁷⁰:

- 1) включення етичних питань до політичного аналізу;
- 2) введення етичного аналізу в політичні діалоги;
- 3) декларування принципів та етичних кодексів;
- 4) створення організацій, які займатимуться етичними проблемами;
- 5) різноманітні неформальні втручання (співпраця експертів з етики з особами, які приймають рішення).

Висновки:

1. Одним із головних шляхів упровадження еколого-етичних принципів в життя є екологічна освіта, в тому числі екологічна освіта осіб, які приймають рішення. Розгляд екологічної етики як складової частини екологічної освіти значно розширює межі останньої. Шлях досягнення етичного ідеалу екологічної освіти — виховання екологічно свідомої людини, здатної розв'язувати екологічні проблеми, є довготривалим.

2. Поряд із довготривалою перспективою розвитку екологічної свідомості засобами екологічної освіти необхідно здійснювати поточну трансформацію соціальних інституцій у напрямі їх екологізації. Вирішальним чинником цього процесу може стати систематичне використання еколого-етичних принципів у процесах прийняття рішень, що впливають на довкілля.

3. Процес прийняття рішень, у тому числі тих рішень, які впливають на довкілля, має морально-етичну складову. Втім у цьому процесі індивідуальний моральний вибір кожної особи, яка приймає рішення, значною мірою детермінується інтересами групи. Феномен "огруплення мислення" демонструє, як у процесі прийняття колективних рішень враховуються політичні, економічні та інші міркування і відкидаються етичні. Цей феномен якнайкраще демонструє механізм реалізації корпоративної моралі та ігнорування індивідуальної моралі, коли навіть здійснюється тиск на тих членів групи, які мають власну думку і здатні при прийнятті рішень запропонувати морально-етичні аргументи. Намагання вивести процес прийняття рішень зі

³⁷⁰ Trzyna T. Linking Values and Policy for Sustainable Development: An International Strategy to Build the Sustainability Ethic into Decision-Making // IUCN/CESP Working Paper. — 1995. — N. 6. — 20 p.

сфери дії моралі призводить до того, що морально-етичні чинники випадають з цього процесу.

4.4. Етичний аналіз прийнятих рішень

Хоча справді потрібен добрий швець, щоб пошити черевики, єдиний, хто може оцінити, чи не муляють вони, — індивід, що носитиме їх.

Джеремі Волдрон, професор права і філософії
Каліфорнійського університету (США)

До методів систематичного розгляду етичних питань у процесах прийняття рішень, запропонованих Т. Тржиною, можна долучити ще один метод, а саме етичний аналіз прийнятих рішень, який являє собою засіб інституціоналізації етичної оцінки. У попередніх підрозділах підкреслювалась важливість етичної оцінки для обґрунтування етичних принципів, а також те, що принцип неруйнування-творення можна використовувати як етичний критерій. На важливість реалізації практичного дискурсу вказує комунікативна філософія, яка звертає увагу також і на труднощі, пов'язані з інституціоналізацією такого дискурсу: "Часто-густо бракує інституцій, які потрібні для дискурсивного волевиявлення з певної теми, процесів відповідної соціалізації, спрямованої на підготовку людей до участі в дискусії, самого бажання такої участі"³⁷¹. Інституціоналізації етичної оцінки заважають ще й певні традиційні уявлення.

У своїй проповіді на горі Ісус Христос сказав³⁷²: "Також не судіть, щоб не суджено й вас; і не осуджуйте, щоб і вас не осуджено; прощайте, то простять і вам". З морального погляду заповідь "не судити" означає не вдаватися до етичної оцінки дій інших людей. А. А. Гусейнов і Р. Г. Апресян говорять про парадокс моральної оцінки, пов'язуючи цей парадокс з питанням про те, хто може здійснювати моральний суд³⁷³. Вони вважають, що таку функцію могли б узяти на себе ті люди, які виділяються із загальної маси за своїми моральними якостями, подібно до того, як це відбувається в інших галузях знання або практики, де

³⁷¹ Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. — К.: Лібра, 1999. — С. 161.

³⁷² Євангеліє від Луки, 6:37.

вирішальним є слово спеціаліста (право авторитетного судження про музику має музикант, з юридичних питань — юрист тощо). Стосовно моралі виникає парадокс. Робити моральні оцінки можуть ті люди, які мають високі моральні якості. Проте однією з моральних рис людини є скромність і усвідомлення своєї недосконалості. Справді моральна людина не вважає себе гідною когось судити. А. А. Гусейнов і Р. Г. Апресян вбачають парадокс у тому, що ті, хто міг би чинити моральний суд, не будуть цього робити, а тим, хто хотів би чинити моральний суд, не можна цього довірити. Разом з тим автори зазначають, що роль вчителя у питаннях моралі часто беруть на себе люди, які займають вище положення в соціально-ієрархічних структурах, наприклад, керівники стосовно своїх підлеглих.

Розв'язати парадокс моральної оцінки може моральна вимога "не судити", вважають А. А. Гусейнов і Р. Г. Апресян. На їхню думку, ця вимога означає, що моральна оцінка існує перш за все і головним чином як самооцінка. Моральний суд — це суд людини над собою. Для суду над іншими існує юридичний суд, де за свої дії людина відповідає перед іншими за законом.

Утім судова влада — це гілка державної влади. Остання є політичною владою, яка реалізується через державні органи за допомогою юридичних норм. А політична влада — це різновид соціальної влади, за допомогою якої реалізуються життєво важливі інтереси великих або впливових соціальних груп. Виникає питання, чи буде лідер впливової соціальної групи, реалізуючи свої життєво важливі інтереси і порушуючи при цьому норми моралі, переданий до суду, який відповідає інтересам впливової соціальної групи і судить за законами, встановленими цією ж впливовою соціальною групою? Чи не вийде так, що цей лідер залишиться непідсудним з моральної точки зору, оскільки всі, хто не належить до юридичного суду, будуть користуватися моральною вимогою "не судити"? Чи не звідси починається свавілля? Чи не в цьому причина всіх людських негараздів, включаючи війни, нерівність, гноблення, бідність, екологічні катастрофи?

Сутнісною рисою моралі є можливість моральної оцінки, здатність до якої відрізняє людину від тварин. Ще Ч. Дарвін зазначав, що головна відмінність людини від тварин полягає у наявності морального почуття, або совісті³⁷⁴. **Совість** — це

³⁷³ Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. Этика. — М.: Гардарика, 1998. — С. 36–37.

категорія етики, яка характеризує здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні зобов'язання, вимагати від себе їх виконання і здійснювати самооцінку своїх вчинків³⁷⁵. Муки совісті пов'язані саме із самооцінкою, з тим, що людина оцінює свій вчинок як аморальний, і це не дає їй спокою. Моральна оцінка — один з найпотужніших моральних чинників. У своєму житті людина тільки тоді потрапляє в сферу моралі, коли робить моральний вибір, зіставляє свої дії з існуючими моральними нормами і оцінює свій вчинок як моральний чи аморальний. Чому ж такий потужний інструмент, як моральна оцінка, не можна застосовувати до оцінки дій інших людей?

Частково відповідь можна знайти у тій частині парадокса моральної оцінки, який говорить нам, що на практиці моральна оцінка застосовується людьми, які займають більш високе положення в соціальній ієрархії. У такому вигляді моральна оцінка постає як засіб гноблення людини і підтримки існуючої системи панування. Історично склалося так, що право на моральну оцінку спочатку мали релігія і церква. Тому найтяжчими гріхами вважалися навіть не вбивство і війни, ведення яких церква регулярно освячувала, а інакомислення і "єресь" як спроби дати незагальноприйнятую моральну оцінку тим подіям, які відбуваються. Церква ніколи не освячувала інакомислення, а вела проти нього жорстоку та непримиренну боротьбу, застосовуючи навіть інквізицію (останньою жертвою іспанської інквізиції став вчитель Каетано Ріполь, страчений на автодафе у Валенсії у 1826 р. за проповідь золотого правила моральності, в якому він убачав сутність релігії³⁷⁶). Відокремивши церкву від держави, держава взяла на себе функцію моральної оцінки. "Закон — це совість держави", — писав Т. Гоббс. Проте життя за законами, встановленими державами, призвело до двох світових війн, а у 1999 р. — до законного бомбардування Югославії.

Австро-американський психолог Бруно Беттельхейм у книзі "Просвітне серце" проаналізував стан людини за умов фашистського концтабору. Він ґрунтовно дослідив картину

³⁷⁴ Дарвін Ч. Происхождение человека и половой отбор: Пер. с англ. // Сочинения. Т. 5. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 214.

³⁷⁵ Словарь по этике / Под ред. И.С.Кона. — 5-е изд. — М.: Политиздат, 1983. — С. 325.

³⁷⁶ Малахов В. А. Етика: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1996. — С. 69.

послідовного руйнування людського життя, детально описавши способи знелюднення людини, якими користувалися гестапівці. Бувши в'язнем і безпосереднім свідком описуваних ним подій, Б. Беттельхейм дійшов дуже важливого висновку: "Ті, хто вижив, зрозуміли те, чого раніше не усвідомлювали: у них є остання, але, можливо, найважливіша людська свобода — за будь-яких обставин вибрати своє власне ставлення до того, що діється"³⁷⁷.

Подібну точку зору має Е. Фромм, який вважає, що "правлячі кліки і тирани можуть досягти успіхів у підкоренні собі своїх співбратів та в їх експлуатації, але вони безсилі стати на перешкоді їхній реакції на нелюдське ставлення"³⁷⁸. Людина може тривалий час терпіти експлуатацію і нелюдське ставлення до себе, але не може не реагувати на умови, які суперечать її головним природним потребам. Якщо людина на зовнішні чинники її пригноблення реагує пасивно або несвідомо, то у неї розвивається апатія, спостерігається деградація розумових здібностей, ініціативності, майстерності, посилюється бажання знищити і себе, і панівний режим.

Таким чином, дотримання моральної вимоги "не судити" означає не що інше, як відмову від найважливішої людської свободи. Кому ж вигідно пропагувати таку вимогу? Відповідь має бути зрозумілою із зазначеного вище: це вигідно тим, хто знаходиться при владі і на практиці застосовує своє право на моральну оцінку й відповідні юридичні санкції.

Якщо право на моральну оцінку є найважливішою людською свободою, то чи варто свідомо відмовлятися від цієї свободи? Хіба для оцінки існуючої несправедливості існує тільки пасивний шлях у вигляді апатії та деградації особистості? Можливо, все ж таки варто знайти активний спосіб протистояння пануванню можновладців? Таким способом може бути етичний аналіз прийнятих рішень та інституціоналізація цього принципу.

Етичний аналіз прийнятих рішень — це процес етичної оцінки громадськістю тих рішень, які приймаються владними структурами, та оприлюднення цієї оцінки як громадської думки. Оскільки існує феномен корпоративної моралі, є потреба здійснювати контроль за процесом прийняття рішень тими

³⁷⁷ Психология господства и подчинения: Хрестоматия. — Минск: Харвест, 1998. — С. 175.

³⁷⁸ Фромм Э. Мужчина и женщина: Пер. с англ. — М.: АСТ, 1998. — С. 143.

особами, які мають великі владні повноваження. Відсутність контролю з боку громадськості може призвести до того, що особи, які мають владу, прийматимуть рішення в інтересах своєї соціальної групи, ігноруючи інтереси інших соціальних груп, а також погіршуючи стан довкілля. Етичний аналіз прийнятих рішень — це, по суті, механізм реалізації соціальної відповідальності, етичним критерієм якого є принцип неруйнування-творення.

Далеко не кожна людина має змогу брати участь у прийнятті рішень. Для цього їй потрібні фахові знання, час, конкретна інформація та, власне, сама можливість брати участь у процесі прийняття рішень. Така особа повинна мати таку ж кваліфікацію і досвід, як і фахівці, котрі приймають рішення. Тому забезпечити повноцінну участь громадськості на ранніх етапах прийняття рішень дуже непросто. Втім кожна людина здатна оцінити прийняте рішення як "добре" чи "погане", проаналізувавши його наслідки. Наприклад, зараз можна сказати, що з моральної точки зору рішення про проведення демонстрації у Києві у травні 1986 р. всього через чотири дні після аварії на ЧАЕС було аморальним. Також аморальним було рішення про початок бойових дій в Афганістані у 1980 р. Подібних прикладів можна навести дуже багато, оскільки, як уже зазначалося, важливі політичні рішення часто приймають без урахування етичних міркувань.

Якщо говорити про прийняття окремого рішення, то вплинути на нього і змінити його досить важко, оскільки зразу ж починається реалізація цього рішення. Але прийняття рішень треба розглядати як процес, тобто розглядати ланцюжок рішень, які приймає певна особа. Тоді проблема впливу на процес прийняття рішень з боку громадськості перетворюється на реальне завдання. Оцінивши прийняті рішення як неетичні, громадськість може піднімати питання про доцільність перебування на посаді осіб, які приймають такі неетичні (аморальні) рішення. Щоб припинити ланцюжок неетичних рішень, достатньо буде зняти керівника з посади і таким чином усунути його від подальшого прийняття рішень.

Етичний аналіз прийнятих рішень має завершуватися розглядом питань про доцільність перебування на посаді осіб, які приймають аморальні рішення. Ернсту Хемінгуею належать такі слова: "Усі, хто наживається на війні і хто сприяє її розпалюванню, мають бути розстріляні у перший же день воєнних

дій". Е. Хемінгуей пропонує доволі радикальний засіб, який ґрунтується на насильстві, але важливо те, що він пропонує робити це у перший же день бойових дій. Це означає, що, не чекаючи Нюрнберзького суду, вже у перший день війни має бути проведений етичний аналіз рішення про її початок. Якщо такий аналіз буде проведено вчасно, то не буде потреби розстрілювати людину, достатньо буде зняти її з посади і, таким чином, усунути від подальшого прийняття рішень. Важливо, щоб це було зроблено за ініціативою громадськості, котра проводить етичний аналіз прийнятого рішення. Якщо кожного разу знімати з посади осіб, які приймають аморальні рішення, тоді, можливо, у можновладців зникне бажання їх приймати. І тоді не буде кому приймати рішення про зростання державного бюджету на військові потреби, чи про початок програми зоряних війн, чи про бомбардування Югославії, Афганістану або Іраку. Можливо, саме так у системі державного панування з'явиться зворотний зв'язок, який обмежуватиме свавілля осіб, які приймають рішення, що, в свою чергу, стабілізуватиме систему суспільних відносин.

Критикуючи дії урядів і транснаціональних корпорацій, соціальні та громадські рухи фактично здійснюють етичну оцінку прийнятих рішень. Важливо зробити цей аналіз більш чітким і цілеспрямованим, а також створити правові основи для такого аналізу та зробити його доступним для кожного громадянина. Це, по-перше, розширить межі таких прав людини, як право на свободу переконань і вільне їх виявлення та право на свободу думки і совісті, оскільки ці права будуть застосовуватися не самі по собі, а для конкретної та соціально важливої мети — етичного аналізу прийнятих рішень. По-друге, питання етики (питання про добро і зло) стануть елементами повсякденного життя людини і сприятимуть моральному вибору загальнолюдських цінностей. По-третє, це сприятиме процесам демократизації, децентралізації, розвитку суспільної активності громадян, а також соціальної відповідальності посадових осіб.

Інституціалізація принципу етичної оцінки прийнятих рішень якнайкраще відповідає п'ятій меті екологічної освіти — набуттю досвіду громадської роботи (табл. 8). Залучення дітей до участі у конкретних природоохоронних акціях, до екозаборів, написання екологічних творів і видання екологічних газет дасть їм змогу отримати практичні навички природоохоронної роботи. А проведення етичного аналізу прийнятих рішень матиме

виховний ефект не тільки для дітей і представників громадських організацій, а й для осіб, які приймають рішення. Щоб пересвідчитися у цьому, можна уявити собі учнів якогось класу, які приходять до відповідальних осіб і цікавляться, хто і чому прийняв рішення про будівництво заводу без очисних споруд, або хто і чому вирішив будувати паперово-целюлозний комбінат на березі озера чи атомну електростанцію біля столиці, або хто і чому вирішив зрубати дерева на вулиці. Вислухавши всі аргументи "за" і "проти", діти і представники громадських організацій зможуть оцінити прийняте рішення як добре чи погане, а особу, яка прийняла це рішення, відповідно як високоморальну чи аморальну. Цікаво, чи захоче після такої етичної оцінки батько, який приймає аморальні рішення, і надалі діяти так, щоб виглядати аморальною особою в очах власних дітей? І чи погодяться люди і надалі надавати право прийняття рішень безвідповідальним особам?

Розгляд з позицій екологічної етики процесу прийняття рішень, які впливають на довкілля, є нагальною потребою сьогодення. А. Леопольд, один з фундаторів екологічної етики, зазначав: "Для будь-якого різновиду етичних відносин існує один і той самий механізм: громадське схвалення правильних дій і громадське несхвалення неправильних дій. Загалом проблема полягає у виборі підходів і засобів"³⁷⁹. До цього можна лише додати, що у кінцевому підсумку подальша доля людства залежить від морального вибору кожної людини, від її бажання та здатності схвалювати чи не схвалювати ті рішення, які мають вплив на довкілля.

Громадські екологічні організації України у своїй практичній діяльності постійно звертаються до центральних та місцевих органів влади із заявами та зверненнями, де вони, оцінюючи певним чином ситуацію щодо того чи іншого рішення, висловлюють своє бачення вирішення проблеми, часто не погоджуючись з тим рішенням, яке може негативно впливати на довкілля. Ширше питання оцінки громадськістю не окремої й конкретної проблеми, а екологічної політики в Україні загалом стало предметом обговорення на одній із сесій Першої всеукраїнської конференції

³⁷⁹ Леопольд А. Альманах "Сэнд каунти" // Экологическая антология: Экологические произведения западных авторов: Пер. с англ. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — С. 58.

³⁸⁰ Погляд громадськості: Екологічна політика в Україні. — К.: Інфосфера, 2001. — 400 с.

екологічної громадськості, що відбулася 15–16 грудня 2000 р. у Києві³⁸⁰. Питання оцінки громадськістю екополітики України обговорювалося і на трьох наступних конференціях екологічної громадськості України. Підсумком такого обговорення стала підготовка доповіді "Громадська оцінка екологічної політики в Україні"³⁸¹, яка була представлена на 5-й Всеєвропейській конференції міністрів охорони навколишнього середовища "Довкілля для Європи" у травні 2003 р. в Києві³⁸². У 2006 р. цю роботу було продовжено, коли громадські екологічні організації підготували громадську оцінку стану дотримання екологічних прав в Україні³⁸³.

Систематичне проведення громадської оцінки екополітики сприятиме становленню зворотного зв'язку у системі державного управління, який дасть можливість встановити громадський контроль за процесом прийняття рішень, що мають негативний вплив на довкілля. Можливо, саме так запрацює механізм впливу громадськості на державні структури, який дасть змогу реформувати суспільство у напрямі збалансованого розвитку.

Висновки:

1. Сутнісною рисою моралі є можливість етичної оцінки дій людини. Відмова від етичної оцінки рівнозначна відмові від найважливішої людської свободи — свободи мати свою власну думку.

2. Принцип неруйнування-творення встановлює об'єктивний критерій для етичної оцінки, а етичний аналіз прийнятих рішень може слугувати одним із механізмів трансформації еколого-етичних принципів і моральних ідеалів у конкретну природоохоронну політику.

3. Критикуючи дії урядів і транснаціональних корпорацій, соціальні та громадські рухи фактично здійснюють етичну оцінку прийнятих рішень. Важливо зробити цей аналіз більш чітким і цілеспрямованим, а також створити правові основи

³⁸¹ Громадська оцінка екологічної політики в Україні. Доповідь українських громадських екологічних організацій. — К., 2003. — 139 с.

³⁸² Марушевський Г. Б. Інтеграція екологічної політики до секторальних політик. Партнерство громадянського суспільства й уряду // 5-та Всеєвропейська конференція міністрів охорони навколишнього середовища "Довкілля для Європи". Матеріали та документи. — К.: UNDP Ukraine, 2004. — С. 400–402.

³⁸³ Дотримання екологічних прав в Україні — 2006. — Харків: Права людини, 2007. — 212 с.

для такого аналізу і зробити його доступним для кожного громадянина.

РОЗДІЛ 5. ПРИНЦИПИ І ПОЛІТИКА ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ

5.1 Етичні аспекти політики розвитку

Якщо люди руйнують те, що зроблене людиною і що можна замінити, їх називають вандалами. Якщо вони руйнують те, що створено Богом і що не можна замінити, їх називають спеціалістами з питань розвитку.

Джозеф Вуд Кратч, американський
енваройнменталіст

Трутні не дають меду, але й бджоли також його не дають. Мед у них треба відбирати.

Станіслав Ежи Лец, "Незачесані думки"

У політології під **розвитком** розуміють такі *процеси чи результати суспільних, економічних або політичних змін, які відбуваються у напрямі прогресу і підвищення загального рівня добробуту*. При цьому і прогрес, і добробут розглядаються відповідно до цілей та соціальних цінностей, порівнянних із рівнем соціальної, економічної та соціальної забезпеченості багатих індустріальних країн Заходу³⁸⁴. Взірцем розвитку для багатьох країн стали стандарти життя громадян західних країн.

Відповідно до мети розрізняють такі типи розвитку: економічний, соціальний, людський, міжнародний, збалансований тощо.

Економічний розвиток пов'язують з підвищенням добробуту людей. Це підвищення економічного багатства країн або регіонів з метою зростання добробуту їх мешканців. На постійне зростання та експансію національної економіки спрямована державна політика. При цьому правові та інституційні зміни спрямовуються на інновації та інвестиції так, щоб розвивати ефективну систему виробництва та розподілу товарів і послуг.

³⁸⁴ Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М.: NOTA BENE, 2000. — С. 725.

Разом з тим Г. Дейлі зазначає, що "економічний розвиток, в його нинішньому розумінні та обрахунку, не є ані збалансованим в далекій перспективі, ані таким, що може бути поширеним на всіх людей, що живуть сьогодні"³⁸⁵. Це пов'язано з тим, що економічна наука повністю зосереджена на економічному зростанні, яке на практиці означає зростання валового національного продукту.

Соціальний розвиток — це такий тип соціального процесу, за якого постійно змінюються певні параметри суспільства. Якщо ці зміни вигідні для нього, то соціальний розвиток називають соціальним прогресом, якщо ні — соціальним регресом. М. Кастельс зазначає: "Упродовж тисячоліть соціальний розвиток прирівнювався до соціального виживання. З настанням індустріальної епохи як мету соціального розвитку почали розглядати поліпшення якості життя"³⁸⁶. В умовах інформаційної епохи розрив між соціальним розвитком та економічним зростанням, за словами М. Кастельса, "є не просто морально збитковим — така ситуація за означенням не може тривати довго". Це пов'язано з тим, що джерелом продуктивності в інформаційному суспільстві є освічена робоча сила, здатна впроваджувати інновації, на яких ґрунтується зростання виробництва. При цьому для якомога повнішої реалізації свого творчого потенціалу працівникам необхідне гарне здоров'я, гідне житло, психологічна стабільність і високий рівень культури, тобто все те, що ми називаємо підвищенням якості життя.

Людський розвиток (розвиток людини) спрямований на формування потенціалу людини робити те, що вона може, і ставати тим, ким вона може стати. Головні умови для розвитку потенціалу людини полягають у тому, щоб прожити довге і здорове життя, отримати освіту та володіти відповідними ресурсами для забезпечення гідного життєвого рівня³⁸⁷. З метою оцінки прогресу людського розвитку Програма розвитку ООН, починаючи з 1990 р., щорічно видає "Доповідь про людський розвиток", в якій, зокрема, наводяться рейтинги країн світу відповідно до індексу людського розвитку.

³⁸⁵ Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. — К.: Интелсфера, 2002. — С. 124.

³⁸⁶ Кастельс М. Информационные технологии, глобализация и социальное развитие // Ойкумена. Вып. 2. — Харьков: Константа, 2004. — С. 29.

³⁸⁷ Доклад о развитии человека 2005: Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2005. — С. 23.

Міжнародний розвиток — це розвиток, спрямований на викорінення злиднів, удосконалення управління, поліпшення медичної допомоги й освіти, запобігання кризам, а також на економічну реструктуризацію країн, що розвиваються.

Власне, можна назвати дату, починаючи з якої проблеми розвитку стали предметом міжнародної політики. 20 січня 1949 р. американський президент Гаррі Трумен у своїй інаугураційній промові назвав бідні країни країнами, що розвиваються. Зі світоглядних позицій це означало, що люди в різних країнах рухаються в одному напрямі, тільки одні країни рухаються швидше, інші — повільніше. Рівень цивілізованості країни має визначатися рівнем її виробництва, що відбивається у зростанні валового національного продукту (ВНП). Наслідком такого погляду на розвиток стало втягування всіх країн світу в економічне змагання, яке вимагало не тільки капіталовкладень і передачі технологій, а й відповідної культурної трансформації, а саме переходу багатьох країн світу від традиційних способів ведення господарства до етосу економічного суспільства³⁸⁸. До цього слід додати, що поділ країн не за географічними, а за соціально-економічними ознаками, є одним з інструментів панування: "Сутність всякої влади полягає у праві давати офіційні визначення, і головним призом у боротьбі за владу слугує набуття і збереження права встановлювати свої власні і, що не менш важливо, позбавляти юридичної сили або ігнорувати визначення, які надходять з протилежного табору"³⁸⁹.

У 1945—1970 рр. увесь світ дотримувався однієї політики, яка дістала назву девелопменталізму, або політики розвитку. Після Другої світової війни майже весь євразійській континент перебував у стані розрухи, і ідея розвитку, що пов'язувалася в першу чергу з економічним зростанням, набула великої популярності, оскільки вселяла оптимізм і надію. Єдиною потужною індустріальною країною, яка уникла великих руйнувань, залишилися США, що сприяло початку періоду їх гегемонії. Тому саме США запропонували ідеологію девелопменталізму, згідно з якою, якщо будь-яка держава бажає досягти вищого рівня економічного розвитку, її уряду необхідно обрати "правильну" стратегію.

³⁸⁸ Sachs W. Global Ecology and the Shadow of 'Development' // Global Ecology: A new Arena of Political Conflict / Ed. by W.Sachs. — London & New Jersey: Zed Books, 1995. — P. 3—21.

³⁸⁹ Бауман З. Индивидуализированное общество: Пер. с англ. — М.: Логос, 2002. — С. 262

Можливість економічного розвитку всіх країн стала загальним переконанням. І хоч усі бачили наявність серйозного розриву між "промисловими" і "аграрними" ("розвиненими" і "слабо розвиненими") країнами, існувала надія, що злиденність периферійних зон можна подолати. В цьому сенсі концепція розвитку стала офіційною всесвітньою ідеологією. ООН навіть проголосила 1970-ті роки "десятиліттям розвитку". Основу цієї ідеології або "геокультури розвитку" склали три переконання³⁹⁰.

1) держави — члени ООН — є політично суверенними та економічно (в крайньому разі потенційно) автономними;

2) кожна з таких держав має фактично тільки одну або тільки одну переважаючу та споконвічну, національну культуру;

3) кожна з таких держав з часом може окремо розвиватися (що на практиці означає досягнення рівня життя теперішніх членів Організації економічної співпраці та розвитку).

Втім І. Валлерстайн зазначає, що у 1970-ті роки настала фаза "Б" економічного циклу Кондратьєва — фаза стагнації. Почалася нафтова криза. У тих країнах, де не видобувалася нафта, зменшилися обсяги виробництва, зросли ціни на товари через підвищення цін на нафту. Економічна ситуація в багатьох країнах погіршилася. З цього моменту для багатьох людей розвиток перетворився з провідної зірки на ілюзію. Це було пов'язано з тим, що геокультура розвитку виступала як "історична форма культурного тиску в усіх державах з метою забезпечення програми "модернізації" або "розвитку", програми, яка виявилася марною для цих країн"³⁹¹.

Політика розвитку виявилася марною для країн, що розвиваються, але не для розвинених країн. Є підстави розглядати політику розвитку як політику контролю розвинених країн за природними ресурсами країн, що розвиваються. О. Тоффлер аргументовано довів, що розвиненим країнам для індустріалізації були необхідні приховані субсидії у вигляді дешевих природних ресурсів: "Коли англійці, французи, німці та інші поширилися по світу, для них відкрилася сувора реальність. Цивілізація Другої хвилі не могла існувати ізольовано. Вона відчайдушно потребувала прихованих субсидій у формі дешевих ресурсів, що надходять

³⁹⁰ Валлерстайн І. После либерализма: Пер с англ. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — С. 160.

³⁹¹ Там же. — С. 161.

ззовні. А головне — для неї був необхідним єдиний інтегрований ринок, через який вливаються ці субсидії... Маючи потребу в ресурсах решти світу, вона втягнула суспільства Першої хвилі та первісні народи, що залишилися, в грошову систему, створила глобально інтегрований ринковий простір³⁹². Нагадаємо, що О. Тоффлер цивілізацією Першої хвилі вважає аграрне суспільство, а цивілізацією Другої хвилі — індустріальне суспільство. Індустріальна цивілізація не могла існувати ізольовано, без інтегрованого світового ринку. Щоб мати дешеві ресурси, Західна Європа і США втягнули аграрні суспільства у грошову систему і світовий ринок. У книзі "Третя хвиля" О. Тоффлер наводить приклади конкурентної боротьби за дешеву сировину між США та СРСР. Тому дуже слушним є питання: чи змогли б індустріалізуватися США, Західна Європа чи Японія, якби вони не мали змоги отримувати дешеві ресурси ззовні?

Є дві важливі обставини, які роблять неможливим подальше існування індустріальної цивілізації. Перша полягає в тому, що "боротьба з природою" досягла критичної межі, оскільки біосфера просто не здатна витримати подальший наступ промисловості. Друга пов'язана з тим, що є межа витрачання невідновлюваних енергоресурсів, які досі були головною частиною дотації індустріального розвитку. Вичерпання цих ресурсів вже через декілька десятиліть призведе до втрати можливості використання дешевої енергії. Одночасно вилучається друга прихована дотація — дешева сировина³⁹³.

О. С. Панарін зазначає, що західна технічна цивілізація стоїть перед дилемою: або переорієнтуватись на "нульове" зростання через численні екологічні, енергетичні та сировинні обмеження, або здійснити перерозподіл світових територій і таким чином отримати нові ресурси³⁹⁴. Перший варіант власне і є збалансованим розвитком, але до нього не готові ні правлячі еліти, ні пересічні споживачі. Другий варіант пов'язується зі створенням глобального ринку, який не має ніяких протекціоністських бар'єрів. Внаслідок цього земля і ресурси мають перейти з рук менш вмілих і пристосованих в руки більш гідних, які вже продемонстрували свою високу економічну та

³⁹² Тоффлер Э. Третья волна: Пер с англ. — М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ", 1999. — С. 156, 173.

³⁹³ Там же. — С. 212.

³⁹⁴ Панарин А. С. Агенты глобализма. — <http://www.moskvam.ru/2000/01/panarin.htm>.

екологічну ефективність. Тобто, йдеться про геополітичну експансію Заходу.

В. Гьосле звертає увагу на парадоксальність того факту, що "саме західні ідеї свободи та соціальної справедливості призвели до підкорення колоній. Щоби в межах індустріальної держави гарантувати економічне зростання, треба було (дедалі більше) залучати ресурси третього світу"³⁹⁵. Цей парадокс пояснюється тим, що у кожній державі є два шляхи задоволення постійно зростаючих потреб жителів національної держави: або за рахунок власних природних ресурсів, або за рахунок ресурсів інших країн, як правило, тих, які не збудували правову державу і живуть у напівфеодальному суспільстві³⁹⁶. У підсумку природа країн "третього світу" знаходиться під подвійним тиском з боку як власного уряду, так і іноземних держав. Виникає ситуація, коли, за словами М. М. Мойсеева³⁹⁷, починає працювати "диявольський" насос, який перекачує у розвинені країни природні та людські ("витік мізків") ресурси, а натомість повертає у країни, що розвиваються, видобувні та брудні виробництва, а також відходи.

Одним з недавніх прикладів застосування міжнародної політики розвитку є перехідний період у пострадянських країнах. Ці країни при здійсненні трансформаційних перетворень спиралися тією чи іншою мірою на принципи "Вашингтонського консенсусу", головні з яких — лібералізація цін і фінансів, приватизація, лібералізація торгівлі, прямі іноземні інвестиції, право власності, дерегулювання. Останній принцип означає ліквідацію обмежень з боку уряду, які перешкоджають розвитку конкуренції, а фактично — відсторонення уряду від регулювання господарської діяльності.

Варто зазначити, що країни з ринковою економікою здійснювали багаторічну протекціоністську політику, а до вільного ринку перейшли тільки тоді, коли їхні економіки стали конкурентоздатними. Головною для них була поступовість, а не скоординовані заходи типу "шокової терапії". Ноам Хомський зазначає, що США перетворилися на найбагатшу і найпотужнішу країну за півторастолітній період протекціонізму і насильства і, "подібно до того, як раніше Англія, стали помічати переваги

³⁹⁵ Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі: Пер. з нім. — К.: Лібра, 2003. — С. 162.

³⁹⁶ Хесле В. Філософія и екологія: Пер. с нем. — М.: АО Ками, 1994. — С. 26.

³⁹⁷ Мойсеев Н. Н. С мыслями о будущем России: Сборник докл. — <http://www.leadnet.ru/moiseev/index.htm>.

"рівного ігрового поля", де вони могли очікувати розгрому будь-якого конкурента"³⁹⁸.

Успішним був розвиток у тих країнах, які радикально порушували доктрину вільного ринку, зокрема у країнах Східної Азії (Японія, Південна Корея, Тайвань). Наприклад, Японія після Другої світової війни відхилила неоліберальні доктрини американських радників, обравши замість цього форму індустріальної політики, яка віддавала переважну роль державі. Ринкові механізми вводилися державною бюрократією та промислово-фінансовим групами поступово, в міру того, як зростали перспективи комерційного успіху. Це привело до того, що Японія, по суті не маючи ресурсів, до 1990-х років розвинула найбільшу у світі виробничу економіку й стала провідним світовим джерелом іноземних інвестицій.

Натомість у країнах Латинської Америки та посткомуністичних країнах застосування рецептів Міжнародного валютного фонду (МВФ) мало негативні наслідки. Зокрема, академік НАНУ Ю. М. Пахомов зазначає, що в Україні, починаючи з 1992 р., "були спалені заощадження населення, ціни злетіли до небес, десятки мільярдів доларів ринули з країни на Захід, через хаос і дискомфорт від раптової відкритості у невідповідній до конкуренції країні відразу завалилося виробництво (у тому числі й високотехнологічне), платоспроможність населення впала до злиденного стану, заміщені імпортом раніше доступні товари стали доступними тільки для багатіїв, які раптово з'явилися"³⁹⁹. Подібним чином оцінює ситуацію у пострадянських країнах і Джозеф Стігліц, лауреат Нобелівської премії 2001 р., колишній головний економіст Світового Банку: "Десятиліття комунізму залишили велику небажану спадщину, але водночас і дещо позитивне — багатий людський капітал, особливо технічний і науковий, а також відносно егалітарне суспільство. За короткий термін цю позитивну спадщину було розтринькано: деградували охорона здоров'я та освіта, і, навіть, якщо настане швидке економічне відновлення, нанесені рани, певно, ще довго не заживатимуть"⁴⁰⁰.

Н. Хомський вважає ідеї, які ґрунтуються на принципах "Вашингтонського консенсусу" й неолібералізму, "поганими"

³⁹⁸ Хомський Н. Неолібералізм и глобальный порядок. — <http://strategema.narod.ru./global/chomski.htm>.

³⁹⁹ Пахомов Ю. МВФ: урок для Украины. — <http://rusref.nm.ru/indexpubpakhomov.htm>.

⁴⁰⁰ Стігліц Дж. Человеческое лицо глобализации. — <http://rusref.nm.ru/st.htm>.

ідеями і зазначає, що вони виявляються поганими для тих, на кого вони спрямовані, але не для планувальників економічних експериментів і для місцевих еліт, які співпрацюють з авторами цих ідей: "'Погані ідеї' можуть і не слугувати 'визначеним цілям', але для своїх 'головних архітекторів' вони зазвичай виявляються дуже хорошими ідеями. В сучасну епоху було багато експериментів з економічного розвитку і їх закономірностями важко знехтувати. Одна з них полягає в тому, що архітектори реформ зазвичай цілком процвітають, а от ті, на кого був спрямований експеримент, часто отримують тільки синці й гулі"⁴⁰¹.

З приводу моделі МВФ академік РАН Г. А. Арбатов зазначає: "Ця модель застосовується вже більше 20 років. Вона пішла на користь західним банкам (з 1982 р. по 1990 р. тільки у вигляді процентів вони отримали від країн "третього світу" 700 млрд доларів), але зробила безнадійним положення майже усіх країн, які дотримувалися приписів МВФ... Політика провалилася, ...призвела до зростання злиднів, розвалу економіки та антиемвевфівським бунтам у понад 12 країнах. Водночас автори цієї політики спокійно живуть у себе вдома, і їхня совість нічим не затьмарена"⁴⁰².

Орієнтуючись на таку політику розвитку, багаті країни спрямовують свої державні пріоритети переважно не на допомогу країнам, які розвиваються, а на підсилення своєї воєнної потуги, щоб захистити своє зростаюче багатство та мати можливість в разі необхідності здійснювати контроль над природними ресурсами силовими методами. Тому на кожен долар, який багаті країни витрачають на допомогу, припадає 10 доларів на воєнні витрати. Наприклад, світові витрати на боротьбу з ВІА/СНІДом (від якого щорічно вмирає 3 млн осіб) відповідають світовим витратам на оборону впродовж 3 днів⁴⁰³.

Загроза природі йде від вищезазначеної політики "розвитку", по суті, псевдорозвитку. Велика кількість національних урядів і міжнародних фінансових агенцій все ще визначають розвиток як

⁴⁰¹ Хомский Н. Неолиберализм и глобальный порядок. — <http://strategema.narod.ru./global/chomski.htm>.

⁴⁰² Арбатов Г. А. О "шоковой терапии", ее последствиях и их преодолении // Реформы глазами американских и российских ученых. — М.: Российский экономический журнал, Фонд "За экономическую грамотность", 1996. — С. 119.

⁴⁰³ Доклад о развитии человека 2005: Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2005. — С. 10.

максимальне економічне зростання та узгоджений рух у напрямі індустріалізації та масового споживання. Міжнародний валютний фонд, Світовий Банк, Організація економічної співпраці та розвитку і більшість національних агенцій планування все ще сприяють розробці стратегій, які розглядають максимальне сумарне зростання як синонім істинного, справжнього розвитку. Модель економічного зростання залишається ключовою на політичній арені. Внаслідок цього всі зусилля концентруються на реформуванні засобів зростання (на технологіях, формах організації, структурах стимулів), тоді як метою зростання беззастережно визнається рівень життя і споживання населення розвинених країн.

Разом з тим, будь-яке адекватне визначення розвитку, як зазначалося в рішенні семінару з етичних питань розвитку, що відбувся у 1986 р. у Шрі-Ланці, має включати п'ять вимірів⁴⁰⁴:

- **економічну складову**, що має справу зі створенням багатства та поліпшенням матеріальних умов життя;
- **соціальну складову**, що визначається як забезпечення здоров'я, освіти, житлових умов та працевлаштування;
- **політичний вимір**, який включає такі цінності, як права людини, політична свобода, надання виборчих прав та деякі форми демократії;
- **культурний вимір**, який полягає у визнанні того факту, що культури дають людям ідентичність та самоцінність;
- **п'ятий вимір, який називається парадигмою повноцінного життя**, стосується визначального значення життя та історії, що відбивається у символах і віруваннях.

Важливо також в етичний дискурс щодо розвитку включити екологічні питання. Нині два етичних напрями — повага до природи і сприяння економічній ефективності — виступають як опозиційні. Поширеним є уявлення про те, що представники екологічного руху виступають проти економічного розвитку і тягнуть суспільство назад у кам'яний вік, де природа буде збережена завдяки відмові від науково-технічного поступу, з яким пов'язують загострення екологічних проблем. Насправді ж екологісти виступають за збалансованість розвитку і проти хижацького ставлення як до природи, так і до людей, яке призводить до деградації навколишнього середовища та зростання економічної нерівності.

⁴⁰⁴ Goulet D. Development ethics and ecological wisdom // Ethics of Environment and Development: Global Challenge, International Response / Ed. by J. R. Engel, J. G. Engel. — Tucson: Univ. Arizona Press, 1990. — P. 38.

Ключовою ідеєю **збалансованого розвитку** є розгляд усіх екологічних проблем як проблем соціальних⁴⁰⁵. Слід пам'ятати, що люди живуть у складних, інституціалізованих і соціально стратифікованих соціумах і що їхня поведінка визначається переважно не біологічними, а соціальними законами і традиціями соціальних відносин, зафіксованими у відповідних інституціях (наприклад, часто економічні потреби вимагають від людини діяти проти своїх кращих мотивів, зокрема проти особистого відчуття природних цінностей). Це означає, що до екологічних проблем призводять ті суспільства, які ми формуємо (тоталітарні, мілітаризовані, з соціально-економічною і гендерною нерівністю, корумповані, криміналізовані тощо) і що завжди слід шукати соціальні корені сучасних проблем, у тому числі екологічних. Відповідно шляхи вирішення цих проблем також будуть мати не технологічний, а соціальний характер, тобто екологічні проблеми можна буде вирішити лише спільно з іншими соціальними проблемами і тільки запроваджуючи соціальні зміни — зміни суспільних відносин у соціумах, а якщо це неможливо, то змінюючи існуючі соціально-політичні системи. Важливо знайти такий тип соціальної реорганізації суспільства, який дасть змогу гармонізувати ставлення цього суспільства до природи. Необхідно трансформувати існуючі суспільства так, щоб їх розвиток був збалансованим.

Проблеми збалансованого розвитку — це в першу чергу проблеми влади і політичної волі. Для його реалізації необхідна відповідна міжнародна і національна політика. Трансформація суспільних установок та інтерналізація етичних цінностей (через школи, релігійні групи та ЗМІ) будуть важливими у довготривалій перспективі, але потреба переходу до збалансованого розвитку є нагальною вже сьогодні. Тому важливою є інституціалізація процесу врахування етичних моментів у політиці сьогоднішнього дня. Необхідна постійна артикуляція ціннісного вибору як явної частини формулювання політики та прийняття рішень⁴⁰⁶. Проблема полягає в тому, як включити етичні питання в процеси формулювання політики та прийняття рішень.

Для досягнення збалансованого розвитку потрібні⁴⁰⁷:

⁴⁰⁵ Букчин М. Реконструкція общества: на пути к зеленому будущему: Пер. с англ. — Нижний Новгород, "Третий Путь", 1996. — 190 с.

⁴⁰⁶ A Sustainable World: Defining and Measuring Sustainable Development / Ed. by T. C. Trzyna. — Sacramento and Claremont: IUCN/ICEP, 1995. — P. 21.

⁴⁰⁷ Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде (МКОСР): Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1989. — С. 69.

- **політична система**, яка забезпечуватиме участь широких верств населення у прийнятті рішень;
- **економічна система**, яка забезпечуватиме розширене відтворення і технічний прогрес на власній базі, що постійно зміцнюється;
- **соціальна система**, яка забезпечуватиме зняття напруження, що виникає через негармонійний економічний розвиток;
- **система виробництва**, яка зберігатиме еколого-ресурсну базу;
- **технологічна система**, яка забезпечуватиме постійний пошук нових рішень;
- **міжнародна система**, яка сприятиме усталеності торгових і фінансових зв'язків;
- **адміністративна система**, яка є достатньо гнучкою і здатною до самокорекції.

Досягнення збалансованого розвитку потребує глибоких структурних змін в управлінні та нових шляхів роботи в різних галузях економічного, соціального та політичного життя. Слід підтримувати моделі економічного зростання, які сприяють зменшенню рівня бідності. Фіскальна політика, що негативно впливає на бідність або сприяє завданню шкоди довкіллю, має бути реформована. Слід заохочувати інновації та інвестиції в діяльність, яка сприяє збалансованому розвитку. Треба розвивати ринкову структуру цін, в якій ціни мають відображати повну соціальну та екологічну вартість виробництва і споживання товарів і послуг. Проблеми несправедливості та нерівності доступу до активів і ресурсів слід розглядати у більш відкритий і прогресивний спосіб. Важливо створювати і зміцнювати соціальний капітал.

Збалансований розвиток має важливе значення для управління. На національному і місцевому рівнях він потребує міжгалузевих інституцій і тих інституцій, що ґрунтуються на принципі участі громадськості, а також інтегровальних механізмів, які можуть залучати уряди, громадянське суспільство і приватний сектор до розробки спільного бачення майбутнього розвитку, його планування та спільного прийняття рішень.

Збалансований розвиток передбачає забезпечення контролю з боку громад за капіталом в усіх його формах: природний, людський, створений людьми, соціальний і культурний. Тільки завдяки участі громадськості можна забезпечити до найбільш можливого ступеня, що теперішнє і майбутні покоління зможуть досягти високого ступеня економічної безпеки і демократії, водночас

підтримуючи цілісність екосистем, від яких залежить усе життя і виробництво.

Реалізація ідеалу збалансованого розвитку потребує стратегічного підходу. Стратегія може запропонувати основу для організації та координації дій, спрямованих на те, щоб, з одного боку, знайти відповідь на виклики часу, а з іншого — сприяти реалізації суспільного ідеалу. Стратегічний підхід полягає в тому, щоб:

- розробити головне бачення через консенсусний, ефективний та ітеративний процес;
- виробити набір цілей і завдань;
- визначити шляхи досягнення цих цілей;
- здійснювати моніторинг досягнень, що буде використовуватись як путівник на наступному етапі цього процесу.

Стратегія потребує ґрунтовного розуміння концепції збалансованого розвитку та її наслідків. Зовсім не обов'язково скласти повний перелік необхідних дій і намагатися впровадити їх всі одразу. Важливіше забезпечити, щоб кроки у прийнятті політичних рішень робилися у напрямі до збалансованого розвитку, а не від нього, що має місце дуже часто. Тому стратегічний підхід до збалансованого розвитку⁴⁰⁸ передбачає видозміну всієї філософії мислення та політичної діяльності, що передбачає перехід від:

- розробки та виконання фіксованих планів, що швидко застарівають, до створення адаптивної системи, яка може постійно поліпшуватися;
- погляду, що тільки держава є відповідальною за розвиток, до того, що це відповідальність всього суспільства;
- централізованого і підконтрольного прийняття рішень до поширення прозорих переговорів, співпраці та узгоджених дій;
- фокусування на прийнятті законів чи інших нормативних актів до фокусування на якісних результатах управлінських процесів і процесах участі громадськості;
- галузевого до інтегрованого планування;
- зосередження на дорогих "проектах" (і, відповідно, залежності від зовнішньої допомоги) до розвитку, який визначається і фінансується, виходячи насамперед з власних можливостей країни.

⁴⁰⁸ Sustainable development strategies: a resource book / Compiled by Barry Dalal-Clayton and Stephen Bass. — London: Earthscan Publications Ltd, 2002. — P. 27 – 29.

5.2 Принципи збалансованого розвитку

Центральним організаційним принципом сучасного суспільства є принцип зростання, який був обґрунтований як етичний принцип англійськими філософами Єремією Бентамом та Джоном Стюартом Міллем у 1830-х роках. Запропонований Є. Бентамом утилітаристський принцип передбачає якомога більше щастя для якомога більшого числа людей. Проте, знаючи про межі планетарної екосистеми, сьогодні ми змушені запитати як багато щастя ми можемо досягти, для якої кількості людей і як надовго? Г. Дейлі говорить, що ми можемо мати "якомога більше щастя для достатньої кількості людей" або "достатню кількість щастя для якомога більшого числа людей", але аж ніяк не "якомога більше щастя для якомога більшої кількості"⁴⁰⁹. Збалансований розвиток орієнтується на те, щоб якнайбільша кількість людей могла б жити щасливо, використовуючи при цьому обмежену кількість ресурсів.

Головні принципи збалансованого розвитку були визначені ще у 1986 р. на Міжнародній конференції з проблем довкілля і розвитку в Оттаві⁴¹⁰. Це такі принципи:

- поєднання збереження природи і розвитку суспільства;
- задоволення головних потреб людини;
- досягнення рівності та соціальної справедливості;
- забезпечення соціального самовизначення та культурного різноманіття;
- підтримання цілісності екосистем.

Через 10 років професор Стівен Рокфеллер (США), член робочої групи Міжнародної спілки охорони природи, підготував огляд "Принципи природоохорони та збалансованого розвитку"⁴¹¹, в якому узагальнив положення міжнародних юридичних документів (зокрема, міжнародних конвенцій), документів так званого м'якого законодавства ("Загальна декларація прав людини", "Всесвітня хартія природи", "Порядок денний на XXI століття"

⁴⁰⁹ Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. — К.: Інтелсфера, 2002. — С. 262.

⁴¹⁰ Ethics of Environment and Development: Global Challenge, International Response / Ed. by J. R. Engel, J. G. Engel. — Tucson: Univ. Arizona Press, 1990. — P. 8–9.

⁴¹¹ Rockefeller S. C. Principles of Environmental Conservation and Sustainable Development: Summary and Survey. — 1996. — 152 p.

тощо), доповідей і рекомендацій ("Наше спільне майбутнє", "Турбота про Землю: стратегія збалансованого життя" тощо) та інших джерел, що стосуються екологічного законодавства. Огляд налічує 47 принципів, які зібрані у 7 розділів. Це такі розділи і принципи:

1) *світогляд*:

- цілісність біосфери та взаємозалежність усіх її складових частин;
- людство як частина природи;
- самоцінність усіх форм життя на Землі та повага до природи;

2) *загальна відповідальність*:

- загальна турбота і відповідальність людства за стан довкілля;
- захист, збереження та відновлення природних екосистем;
- збереження біорізноманіття;

3) *права людини*:

- право кожної людини, включаючи майбутні генерації, на чисте і здорове довкілля;
- право усіх людей на економічний, соціальний, політичний та культурний розвиток;
- право на отримання і поширення екологічної інформації та участь у процесах прийняття рішень, що мають вплив на довкілля;
- взаємозалежність загальних прав людини і прав людини на мир, розвиток і чисте довкілля;

4) *збалансований розвиток*:

- поєднання розвитку суспільства зі збереженням довкілля;
- політика запобігання екологічним негараздам;
- екологічна експертиза;
- запобіжний принцип;
- реалізація відповідної демографічної політики;
- ліквідація незбалансованих видів виробництва і споживання:
 - а) зведення до мінімуму виснаження невідновлюваних ресурсів;
 - б) забезпечення збалансованого використання відновлюваних ресурсів;
 - в) економне і якомога ефективніше використання усіх ресурсів;
 - г) підвищення енергоефективності;
 - д) сприяння використанню відновлюваних ресурсів для виробництва енергії;
 - е) зведення до мінімуму кількості відходів, їх переробка і повторне використання;
- розробка і впровадження екологічних технологій;

- поєднання екологічних та економічних індикаторів розвитку;
- принцип "забруднювач платить";
- 5) *справедливість і правосуддя*:
- відповідальність перед майбутніми генераціями;
- законний і справедливий міжнародний економічний порядок;
- ліквідація бідності як етичний імператив, фінансова і технічна допомога країнам, що розвиваються;
- рівність жінок і чоловіків, включаючи рівність в управлінні та прийнятті рішень;
- визнання традиційних прав корінних народів;
- б) *управління та безпека*:
- права і обов'язки держав щодо збалансованого розвитку;
- різна відповідальність держав за деградацію глобальних екосистем;
- участь громадськості у процесах прийняття рішень:
 - а) роль неурядових організацій;
 - б) роль молоді;
- екологічна освіта і виховання;
- право кожної особи на ефективний доступ до правових і адміністративних процедур;
- відповідальність державних установ за компенсації жертвам екологічних катастроф та відновлення ушкоджених екосистем;
- ненасильницьке розв'язання конфліктів;
- розвиток міжнародного екологічного права;
- 7) *захист довкілля*:
- запобігання забрудненням, зниження їх рівня та контроль за забрудненням;
- проведення наукових досліджень і розвиток наукової співпраці у галузі природоохорони та збалансованого розвитку;
- розробка національних екологічних стандартів і проведення моніторингу;
- запобігання транскордонним екологічним проблемам;
- справедливе використання і збереження транскордонних природних ресурсів;
- захист атмосфери;
- збереження і відновлення ґрунтів;
- охорона і відновлення водних ресурсів та якості води;
- заборона інтродукції чужих або змінених видів рослин і тварин;
- запобігання деградації екосистем внаслідок військової діяльності;
- збереження культурної і природної спадщини;

- захист космічного довкілля;
- гуманне ставлення до живих істот.

Концепція збалансованого розвитку передбачає реалізацію цілісної системи зазначених принципів діяльності. При цьому засадовим, системотворним принципом є **принцип цілісності**, який наголошує на необхідності цілісного, комплексного підходу до вирішення екологічних, соціальних та економічних проблем. Особливо важливим є також гармонійне поєднання минулого і майбутнього шляхів розвитку. Майбутнє має спиратися на минуле як на змістовну основу для планування, що міститься у культурі й зафіксована у відповідних інституціях. Минуле не повинно перетворюватися на неупорядкований набір подій і фактів, не об'єднаних у межах внутрішньої цілісності, і має оцінюватися з огляду на майбутнє як на критерій його оцінки та інтерпретації. Для досягнення збалансованості слід гармонійно поєднувати принцип збереження (культурної і природної спадщини) з принципом інноваційності, творчості. Творчий підхід до природоперетворювальної діяльності передбачає врахування складності природних екосистем і творчу адаптацію суспільної діяльності до можливостей екосистем підтримувати життя на Землі.

Ключовими принципами збалансованого розвитку є:

1) **принцип скромності** (*humility principle*) — слід визнати межі як людських знань (є незмінні закони природи, але немає незмінних законів економіки), так і засобів домінування людини над природою. Питання полягає в тому, чи буде це домінування відбуватися шляхами, що руйнують природу (як, наприклад, сучасне сільське господарство), чи такими шляхами, які сприятимуть збалансованому розвитку (органічне землеробство та збалансоване сільське господарство);

2) **запобіжний принцип** (*precautionary principle*) — коли є сумніви, треба рухатися повільно і добре думати, перед тим, як щось робити;

3) **принцип оборотності** (*reversibility principle*) — не слід робити необоротних змін.

Важливим є принцип **еко-ефективності**, який став синонімом філософії управління, спрямованої на досягнення збалансованості. Він полягає в тому, щоб створювати більше товарів і надавати більше послуг, використовуючи менше ресурсів і менше забруднюючи довкілля. Всесвітня бізнесова рада збалансованого розвитку визначила такі шляхи досягнення еко-ефективності:

- зниження матеріало- та енергоємності товарів і послуг;
- зменшення поширеності токсичних матеріалів;
- підвищення рівня вторинного використання матеріалів;
- максимальне використання відновлюваних ресурсів;
- більша тривалість життя товарів;
- поліпшення сервісного обслуговування.

Зменшення використання матеріалів та енергії в економічній системі можна було б досягти внаслідок "революції ефективності", яка нині й визначає напрям розвитку виробничих сил людства. Проте немає нічого більш ірраціонального, ніж рух з максимальною ефективністю у неправильному напрямку. Наприклад, ефективність окремого автомобіля через масове виробництво автомобілів призводить не до зменшення, а до збільшення сукупного негативного впливу на довкілля. Внаслідок такого впливу постає питання **достатності**, тобто визначення достатньої кількості автомобілів. Принцип ефективності без урахування принципу достатності призводить до зворотних результатів, оскільки останній визначає межі попереднього. Питання достатності є етичним питанням, яке мають враховувати усі зацікавлені особи та групи, а не тільки уряди і бізнесмени.

Для досягнення збалансованості принципи збалансованого розвитку обов'язково мають бути поєднані з такими **загальнолюдськими моральними принципами**, як справедливість, відповідальність перед теперішніми і майбутніми поколіннями, солідарність, ліквідація бідності, гендерна рівність, визнання традиційних прав корінних народів тощо. Південні країни світу наголошують на переході до збалансованого розвитку в контексті проблем бідності, нерівності та несправедливості.

Діюча світова економічна система налаштована на максимальний зиск за будь-яку ціну, будучи механізмом збагачення багатих і зубожіння бідних. Критерієві зиску в екологічну епоху мають протистояти поняття **партнерства, паритетності та справедливості**. Торгівля як складова частина нинішньої економічної моделі також дискримінує слабшого партнера й сприяє сильнішому. Принцип справедливої торгівлі потребує захисту інтересів країн — передусім експортерів сировини (зокрема, це стане можливим, якщо у вартості чистого продукту буде враховано природно-екологічний компонент).

Надзвичайно важливе значення для досягнення збалансованого розвитку має хороше управління. Головними принципами ефективного управління є:

- **підзвітність** (полягає в тому, що державні посадові особи зобов'язані нести відповідальність за свої дії; передбачає існування низки заходів, які застосовуються у разі протизаконних або помилкових дій з боку владних структур; цей принцип поширюється і на таке явище, як корупція);
- **прозорість** (передбачає створення інструментів і механізмів, які дають можливість забезпечити широкий доступ громадськості до певних джерел державної інформації і оприлюднити процеси прийняття важливих урядових рішень — аж до їх громадського обговорення);
- **передбачуваність** (вимагає постійного застосування правил і процедур, які дають змогу державним службовцям планувати свої програми відповідально і без поспіху);
- **участь** (передбачає залучення владними структурами до планування державних програм широких кіл громадськості та зацікавлених організацій).

Суттєвим аспектом управління є досягнення оптимального співвідношення між центральним і місцевим рівнями управління. Головними принципами територіального управління є:

- **субсидіарність** — громадсько-політичний принцип, за яким вищі рівні управління мають право і повинні розв'язувати лише ті регіональні проблеми, для самостійного розв'язання яких нижчі рівні управління не мають достатніх прав чи ресурсів (ідеальною є схема "держава регулює за допомогою законодавчих актів і надає ресурси, а регіони діють");
- **децентралізація** — перерозподіл владних повноважень між центром і регіонами з метою їх ефективного використання, посилення відповідальності та заохочення регіональних ініціатив, оптимізації практичного вирішення питань на регіональному і місцевому рівні;
- **партнерство** — співробітництво між суб'єктами різних рівнів територіально-адміністративних одиниць;
- **програмування** — розробка на основі партнерства стратегій розвитку територій з урахуванням державних пріоритетних довгострокових та короткострокових цілей.

Концепцією збалансованого розвитку одночасно передбачається гуманізація й екологізація основ традиційної економіки. Продовження нестримної гонитви за економічним зростанням,

яка подекуди стає самоціллю розвитку національних господарств, у кінцевому підсумку обертається деградацією і людською, і природного капіталу, тобто самогубством і знищенням природно-ресурсної бази суспільного відтворення.

5.3 Показники збалансованого розвитку

Якщо розглядати збалансованість як мету розвитку, то зразу виникає проблема визначення того, наближається суспільство до збалансованого розвитку чи віддаляється від нього. Щоб уникнути розгляду збалансованого розвитку як однієї з чергових утопій людства, що не має критеріїв для оцінки, необхідно розробити показники збалансованого розвитку. Таке завдання було визначено міжнародним співтовариством у 1992 р. на Конференції з довкілля та розвитку в Ріо-де-Жанейро⁴¹².

Традиційні макроекономічні показники (ВВП, ВНП) не відображають багатьох соціальних та екологічних моментів. Для їх врахування застосовують два підходи:

1) створення інтегрального індикатора збалансованого розвитку, на основі якого можна оцінити ступінь збалансованості соціально-економічного розвитку;

2) створення системи індикаторів, кожен з яких відображає певні аспекти збалансованого розвитку. Найчастіше виділяють такі підсистеми показників: економічні, екологічні, соціальні, інституційні.

Зупинимося на деяких інтегральних показниках збалансованого розвитку, оскільки вони є досить наочними і дають змогу оцінити певні тенденції розвитку суспільства. Сьогодні вкрай важко визначити в абсолютних одиницях, чи є розвиток країни збалансованим. На збалансованість впливає дуже багато факторів і не завжди є статистична інформація щодо кожного з них. До того ж існує проблема зведення різномірної інформації в єдиний інтегральний показник. Утім можна порівнювати країни за вже розробленими показниками, щоб оцінити відносну збалансованість розвитку певної країни. Для цього використовуються рейтинги країн на основі інтегральних показників розвитку, періодична публікація яких стала світовою практикою.

⁴¹² Програма дій "Порядок денний на XXI століття": Пер. з англ. — К.: Інтелсфера, 2000. — С. 353.

Різні показники відображають різні аспекти розвитку: економічний аспект охоплює економічну структуру, виробництво і споживання; соціальний — здоров'я, освіту, рівність, житло, безпеку, населення; екологічний — повітря, наземні, прісноводні та морські екосистеми, біорізноманіття; інституційний — організації та можливості інституцій вирішувати наявні проблеми.

Один з найбільш відомих і популярних показників — **індекс людського розвитку** (ІЛР) (*Human Development Index*) — відображає переважно соціально-економічні аспекти збалансованого розвитку. Починаючи з 1990 р., цей індекс, запропонований пакистанським економістом Махбубом уль Хаком, публікується у щорічних "Доповідях про людський розвиток", які готує Програма розвитку ООН. Індекс охоплює три виміри добробуту людини: доходи, освіту та здоров'я. Його мета полягає не в тому, щоб дати повну картину розвитку людини, а в тому, щоб оцінити розвиток людини за параметрами, які виходять за межі лише доходів.

Індекс розраховується на основі таких трьох показників:

- тривалість життя, що вимірюється як тривалість майбутнього життя при народженні (з вагою 1/3);
- досягнутий рівень освіти, що вимірюється як сукупний індекс грамотності дорослого населення (з вагою 2/9) і сукупної частки учнів, які вступили до вузів першого, другого і третього рівнів (з вагою 1/9);
- рівень доходів, який визначається як ВВП на душу населення на основі паритету купівельної спроможності (з вагою 1/3).

Впродовж останнього десятиліття спостерігалось зростання ІЛР майже в усіх регіонах, за винятком країн Африки південніше Сахари і країн, які раніше входили до складу СРСР (рис. 8)⁴¹³. Якщо в країнах Африки причинами падіння ІЛР стали економічна стагнація, повільний прогрес в освіті й поширення ВІЛ/СНІДу, то для країн колишнього Радянського Союзу головними були дві причини: економічні труднощі, які виникли внаслідок розпаду СРСР, і зниження очікуваної тривалості життя.

Україна протягом 1992–1998 рр. послідовно втрачала у вимірі людського розвитку, а починаючи з 1999 р. ІЛР почав зростати. У 2005 р. Україна посіла **78-ме місце** у світі за рівнем благополуччя та розвитку людського потенціалу (0,766) зі 177 країн; очолили рейтинг Норвегія (0,963), Ісландія (0,956), Австралія (0,955), Люксем-

⁴¹³ Доклад о развитии человека 2005: Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2005. — С. 25.

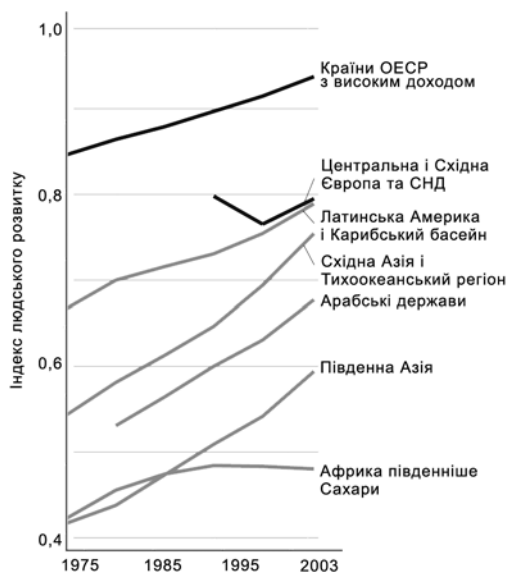

Рис. 8. Індекс людського розвитку у 1973–2003 рр.

пов'язана з тим, що валовий внутрішній продукт досить часто виступає як показник неекономічного зростання. Економічна наука повністю зосереджена на економічному зростанні, що на практиці означає зростання валового національного продукту. Віра в те, що ВВП є барометром здоров'я національної економіки і добробуту, набула значного поширення. Втім, економісти визнали, що ВВП не вимірює добробут, а тільки забезпечує облік усього, що виробляється і споживається (а це можуть бути як хороші, так і погані речі). Г. Дейлі зазначає: "ВНП не показує, за рахунок чого ми живемо — доходу чи капіталу, процента чи основної суми кредиту. Виснаження викопних видів палива, корисних копалин, лісів і ґрунтів — це споживання капіталу, яке не вдасться підтримувати на сталому рівні, хоч у ВНП воно враховується так само, як і виробництво зі сталим рівнем (справжній дохід). Ми не тільки витрачаємо позитивний капітал (багатство), ми також накопичуємо негативний капітал у вигляді нагромаджень

бург (0,949) і Канада (0,949)⁴¹⁴. При цьому Україна знаходилась разом з усіма державами СНД у групі країн із середнім рівнем розвитку і опустилася порівняно з 2004 р. на 8 пунктів.

Грунтуючись на працях фахівців з екологічної економіки (Г. Дейлі, Р. Констанца), економісти організації "Перевизначаючи прогрес" (Окленд, Каліфорнія) у 1995 р. запропонували **показник реального прогресу (ПРП) (Genuine Progress Indicator)⁴¹⁵**.

Необхідність введення цього показника

⁴¹⁴ Доклад о развитии человека 2005: Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2005. — 398 с.

⁴¹⁵ Venetoulis J., Cobb C. The Genuine Progress Indicator 1950–2002 (2004 Update). — Oakland, California: Redefining Progress, 2004. — 22 p.

токсичних відходів і радіоактивних звалищ"⁴¹⁶. ВВП не враховує внеску складових докілья таких, як чисте повітря, чиста вода, помірний клімат чи захист від ультрафіолетового випромінювання. Ці послуги земля надає безоплатно, але вони можуть стати дорогими, якщо буде потреба їх купувати. Як економічну активність ВВП (чи ВВП) вимірює тільки монетарні операції і не враховує багато видів людської діяльності, за які не платять гроші (наприклад, добровільну роботу чи роботу батьків із догляду за дітьми).

Показник реального прогресу враховує понад 20 позитивних і негативних аспектів економічного життя, зокрема:

— враховує нерівність у доходах;

— відображає ті аспекти економіки, які лежать поза грошовим обігом, зокрема:

1) цінність часу, що витрачається на домашню роботу, роботу батьків із догляду за дітьми та добровільну роботу;

2) цінність використання речей тривалого користування таких, як автомобілі та холодильники;

3) цінність інфраструктури, зокрема автошляхів та вулиць;
— віднімає три категорії витрат, які не підвищують добробут:

1) кошти, що витрачаються на підтримання у домашньому господарстві певного рівня комфорту та безпеки, зниження якого відбувається внаслідок впливу таких факторів, як злочинність, автомобільні аварії чи забруднення;

2) витрати на такі соціальні негаразди, як розпад сімей, втрата вільного часу чи злочинність;

3) вартість знецінення природного капіталу та виснаження природних ресурсів, включаючи втрати сільгоспугідь, водно-болотних угідь та пралісів, зменшення запасів природних ресурсів (таких, як викопне паливо), а також вартість шкоди від забруднення.

Порівняння ВВП та індексу реального прогресу США впродовж понад 50 років представлено на рис. 9⁴¹⁷. Як засвідчують наведені дані, ВВП постійно зростає, а ПРП зберігається приблизно на одному й тому самому рівні. У 1950 р. ПРП становив 51% до ВВП, а у 2002 р. — 29% (перевищення ВВП над ПРП становило у 2002 р. 7 трлн доларів!). Це означає, що зростання ВВП все менше й менше пов'язане з реальним прогресом суспільства. То-

⁴¹⁶ Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. — К.: Інтелсфера, 2002. — С. 47.

⁴¹⁷ Venetoulis J., Cobb C. The Genuine Progress Indicator 1950–2002 (2004 Update). — Oakland, California: Redefining Progress, 2004. — P. 9.

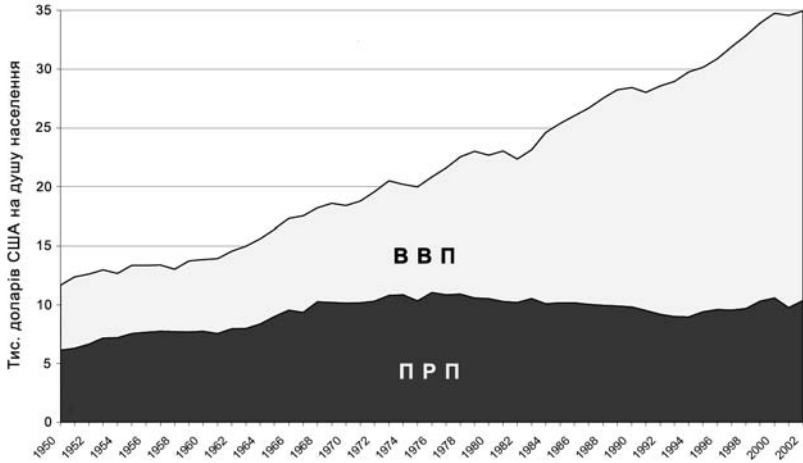

Рис. 9. ВВП та показник реального прогресу США у 1950–2002 рр.

му канадський філософ Джон МакМартрі у своїй книзі "Ракова стадія капіталізму"⁴¹⁸ вважає, що зростання, яке вимірюється ВВП, краще порівнювати зі збільшенням ракової пухлини, ніж зі здоровим ростом організму.

У 1996 р. канадські екологи Вільям Ріс та Матіс Вакернейгел запропонували показник **"екологічний слід"** (*Ecological Footprint*)⁴¹⁹, який є індикатором антропогенного тиску на природу і відображає споживання людьми природних ресурсів. Екологічний слід вимірюється у "глобальних гектарах". Ці одиниці вимірювання є еквівалентом площі біологічно продуктивної землі та площі моря, що необхідні для: 1) виробництва продуктів харчування і деревини, які споживають люди; 2) створення інфраструктури, яка використовується для людей; 3) поглинання вуглекислого газу, що утворюється внаслідок спалювання викопного палива. Глобальний гектар — це умовний гектар, біологічна продуктивність якого дорівнює середній біопродуктивності на Землі.

Екологічний слід, що припадає на одну людину, складається з: 1) площі ріллі, потрібної для вирощування зернових культур; 2) площі пасовищ, потрібних для виробництва продукції тваринництва;

⁴¹⁸ McMurtry J. The Cancer Stage of Capitalism. — London: Pluto Books, 1999. — 312 p.

⁴¹⁹ Wackernagel M., Rees W. Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on the Earth. — Gabriola Island, Canada: New Society Publishers, 1996. — 320 p.

3) площі лісів, потрібних для виробництва деревини і паперу;
4) площі моря, потрібного для продукування риби і морепродуктів;
5) територій, зайнятих під житло та інфраструктуру; 6) площі лісів, необхідних для поглинання вуглекислого газу, що утворюється внаслідок споживання викопних енергоресурсів (вугілля, нафта, газ).

Глобальний екологічний слід у 2001 р. становив 13,5 млрд глобальних гектарів (гга) або 2,2 гга на душу населення.

Важливою особливістю індексу є те, що його можна порівняти з біологічною місткістю Землі ("потенціалом біосфери"). Біологічна місткість — це загальна кількість біологічної продукції, яку можна отримати з біопродуктивної території у певний рік; біопродуктивна територія — це ділянка землі або моря зі значною фотосинтетичною активністю та продукуванням біомаси. Якщо екологічний слід є функцією від чисельності населення, середнього споживання ресурсів на душу населення та енергоємності технологій, що використовуються, то біологічна місткість Землі залежить від кількості біологічно продуктивних територій та їх середньої продуктивності. У 2001 р. налічувалося 11,3 млрд гга біологічно продуктивних територій, або 1/4 поверхні Землі (інші 3/4 займають пустелі, льодовики та глибокі океани, які мають відносно низькі рівні біопродуктивності, непридатні для використання). Таким чином, у 2001 р. біологічна місткість Землі складала 1,8 гга на душу населення.

У 2001 р. екологічний слід людства зріс у 2,5 раза порівняно з 1961 р. і перевищив біологічну місткість планети на 0,4 гга на душу населення, або на 21% (рис. 10)⁴²⁰. Таке перевищення виснажує природний капітал і може відбуватися тільки в обмежений проміжок часу, оскільки тривале перевищення природних меж Землі неминуче призведе до екологічної катастрофи.

Екологічний слід американця в 2 рази перевищує такий європейця і в 7 разів — жителя Азії чи Африки. На території ЄС проживає всього 7% населення Землі, але його жителі використовують 17% світових природних ресурсів. Їхній екологічний слід у 2,2 раза перевищує біологічні можливості планети. З 1961 р. цей показник виріс на 70%. Країнами ЄС з найвищим рівнем споживання на душу населення є Швеція, Фінляндія, Естонія, Данія, Ірландія і Франція. В цих країнах рівень споживання на душу населення в 3–4 рази перевищує біологічні можливості планети. Серед країн ЄС найнижчий рівень споживання в Угорщині, Сло-

⁴²⁰ Europe 2005 The Ecological Footprint. — Brussels, Belgium: WWF European Policy Office, 2005. — 24 p.

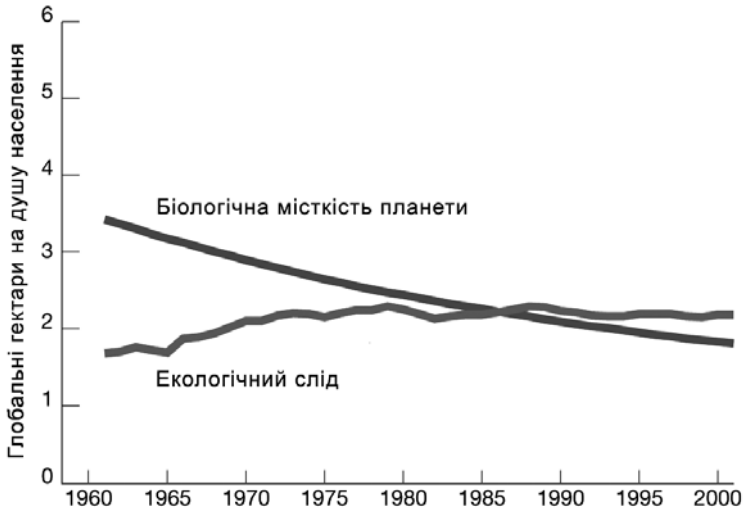

Рис. 10. Екологічний слід людства і біологічна місткість планети у 1961–2001 рр.

ваччині та Польщі, але й він удвічі перевищує кількість наявних на Землі ресурсів. На рис. 11 представлено порівняння різних регіонів планети за масштабами споживання природних ресурсів⁴²¹.

Екологічний слід України становив у 2001 р. 3,3 гга на душу населення, тоді як біологічна місткість земель України — 2 гга на душу населення. Це говорить про те, що споживання природних ресурсів перевищує природний потенціал території України, оскільки **для підтримання існуючого рівня споживання нашої країні потрібно 1,75 території України**. Якщо така ситуація триматиме, то екологічна криза, яка спостерігається в Україні, може трансформуватися в екологічну катастрофу.

Починаючи з 1998 р., Всесвітній фонд дикої природи (WWF) презентує **індекс живої планети** (*Living Planet Index*). Цей показник використовується для вимірювання тенденцій розвитку популяцій диких видів хребетних тварин у всьому світі й визначає природне багатство планети. Індекс ґрунтується на даних про тенденції розвитку близько 3 тис. популяцій понад 1100 видів тварин. Індекс живої планети вираховується як середнє з трьох

⁴²¹ Там же. — Р. 4.

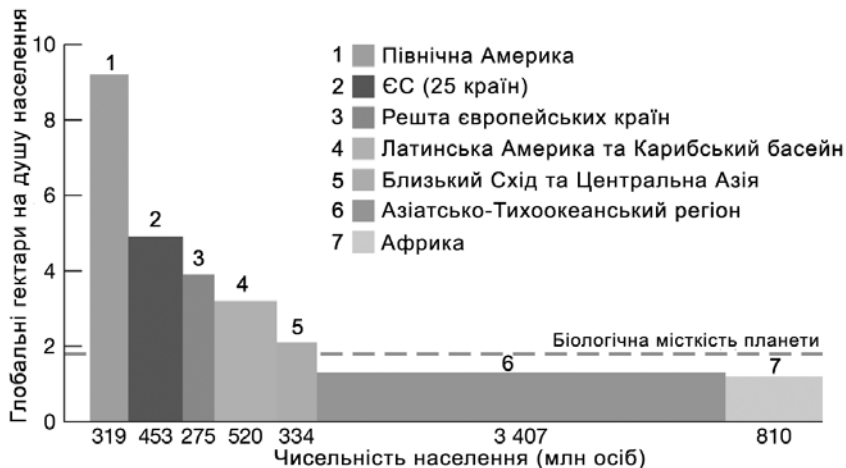

Рис. 11. Екологічний слід різних регіонів світу у 2001 р.

показників: індексу популяцій наземних видів, індексу популяцій прісноводних видів та індексу популяцій морських видів. Він показує, що чисельність хребетних тварин за період з 1970 по 2000 рр. зменшилася на 40% (рис. 12)⁴²². Зокрема, для досліджених 555 наземних видів чисельність популяцій за цей період зменшилася на 30% (при цьому чисельність популяцій видів із зони помірного клімату зменшилася на 10%, а тропічних видів — на 60%). Найбільше зниження чисельності популяцій характерне для прісноводних видів (охоплено 323 види) — 50%. Для морських видів (267 видів ссавців, риб, рептилій і риб) індекс у 2000 р. знизився порівняно з 1970 р. на 30%.

Вказане зменшення чисельності популяцій хребетних видів тварин варто порівняти зі збільшенням людської популяції на 65% за період з 1970 по 2000 р., а також зі зростанням "екологічного сліду", який виріс за цей період на 70%. Можна зробити висновок, що **вид *Homo sapiens* витісняє інші види хребетних тварин і монополізує планету.**

У 2001 р. під час Всесвітнього економічного форуму в Давосі (Швейцарія) був презентований **індекс екологічної збалансованості** (*Environmental Sustainability Index*). Екологічна збалансованість визначається за 5 головними складовими:

⁴²² Living Planet Report 2004. — Gland, Switzerland: WWF, 2004. — P. 2–8.

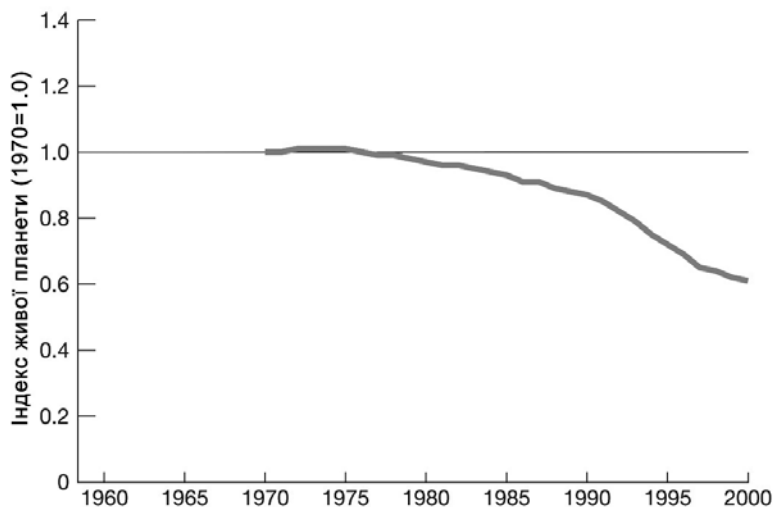

Рис. 12. Індекс живої планети у 1970–2000 рр.

- *екосистеми* — якість повітря, біорізноманіття, ґрунти, кількість і якість води;
- *екологічні стреси* — забруднення повітря і води, забруднення твердими відходами і токсичними речовинами, деградація ґрунтів, демографічні проблеми;
- *уразливість людини* — безпека продуктів харчування, вплив стану довкілля на здоров'я, екологічні катастрофи;
- *соціальні та інституційні можливості вирішувати екологічні проблеми* — екологічне управління, еко-ефективність, відповідальність приватного сектору, наука і технології;
- *глобальне управління* — емісія парникових газів, участь у міжнародних екологічних угодах, транскордонний вплив.

Значення індексу розраховується за допомогою 21 комплексного індикатора, що охоплюють 76 параметрів. За цим індексом у 2005 р. Україна перебувала на **108-му місці** серед 146 країн, а в п'ятірку світових лідерів увійшли Фінляндія, Норвегія, Уругвай, Швеція та Ісландія⁴²³. За кожною із зазначених складових Україна зайняла відповідно 74, 62, 29, 126 і 139-те місця. Це означає, що Україні треба підвищувати соціальні та інституційні можливості для вирішення екологічних проблем й активніше залучатися до глобального управління.

⁴²³ 2005 Environmental Sustainability Index. — New Haven, USA: Yale Center for Environmental Law and Policy, 2005. — 408 p.

На Всесвітньому економічному форумі, який відбувся 26–30 січня 2006 р. у Давосі, було представлено пілотний проект з розрахунку **індексу екологічного виконання** (*Environmental Performance Index*), яким вимірюють екологічну складову збалансованого розвитку⁴²⁴. Запропонований вченими Йельського і Колумбійського університетів США індекс ґрунтується на двох загальних цілях захисту довкілля: 1) зменшення впливу екологічних факторів на здоров'я людини; 2) сприяння збереженню екосистем та збалансованому управлінню використанням природних ресурсів. Екологічні аспекти здоров'я людини та життєздатність екосистем оцінювалися за 16 показниками, згрупованими у шість категорій (деякі показники використовувались одразу у двох категоріях):

1) *екологічні аспекти здоров'я людини* — дитяча смертність, забрудненість повітря в приміщеннях, якість питної води, належний рівень санітарії, концентрація забруднювальних мікрочастинок у містах;

2) *якість повітря* — концентрація забруднювальних мікрочастинок у містах, концентрація озону;

3) *водні ресурси* — забруднення сполуками азоту, споживання води;

4) *продуктивні природні ресурси* — рівень заготівлі деревини, субсидії у сільське господарство, надмірний вилов риби;

5) *біорізноманіття та середовища існування видів* — споживання води, захист видів тварин і рослин, захист середовищ існування видів, рівень заготівлі деревини;

6) *збалансована енергія* — ефективність використання енергії, альтернативні джерела енергії, викиди вуглекислого газу на одиницю ВВП.

У рейтингу 133 країн світу, складеному за здатністю країн вирішувати екологічні проблеми і досягати поставлених у цій сфері цілей, у першу п'ятірку увійшли Нова Зеландія, Швеція, Фінляндія, Чехія і Велика Британія. Україна зайняла **51-ше місце**, а за категоріями — відповідно 30, 58, 107, 59, 92 і 129-те місце. За цими показниками Україна потрапила до групи країн, що мають значні природні ресурси, але характеризуються низькою ефективністю їх використання. Беручи до уваги результати проведеного дослідження, пріоритетами збалансованого розвитку України мають бути:

— збалансоване використання енергії;

— захист водних ресурсів;

— збереження біологічного і ландшафтного різноманіття.

⁴²⁴ Pilot 2006 Environmental Performance Index. — New Haven, USA: Yale Center for Environmental Law and Policy, 2006. — 356 p.

У 2006 р. британська "Нова економічна фундація" (*New Economics Foundation*) склала рейтинг країн відповідно до **індексу щасливої планети** (*Happy Planet Index*)⁴²⁵. Цей індекс є новим підходом до вимірювання добробуту і розвитку, оскільки він не враховує у явній формі показники, пов'язані з вимірюванням доходу, а також використовує як об'єктивні, так і суб'єктивні дані. Визначивши мету розвитку як досягнення високих рівнів добробуту, обмежене справедливим і відповідальним споживанням ресурсів, британські аналітики вважають, що індекс щасливої планети показує, наскільки успішними є країни у досягненні цієї мети. Індекс щасливої планети поєднує три окремих показники: "екологічний слід", задоволеність життям і тривалість життя:

Індекс щасливої планети = (Задоволеність життям * Тривалість життя) / Екологічний слід

Індекс відображає середню кількість років, прожитих щасливо у певній країні, у розрахунку на одиницю спожитих ресурсів. Цей індекс є мірилом екологічної ефективності досягнення добробуту людини. Він визначає ефективність, з якою країни перетворюють обмежені ресурси планети у добробут і тривале життя своїх громадян.

Для визначення задоволеності життям використовували міжнародні соціологічні бази даних, зокрема Всесвітню базу щастя⁴²⁶ голландського дослідника Руута Вінхувена, а також дані регіональних соціологічних досліджень, таких, як Латинобарометр і Афробарометр. Як правило, задоволеність життям оцінювали, аналізуючи відповіді на питання: "Якщо розглядати Ваше життя в цілому, чи могли б Ви сказати, наскільки Ви зараз задоволені життям?" Для відповідей застосовувалась шкала від 0 (зовсім не задоволений) до 10 (повністю задоволений).

Очолила рейтинг індексу щасливої планети Республіка Вануату (острівна держава Океанії). Головний редактор *Vanuatu Online* пояснив, чому громадян Вануату оголосили найщасливішими людьми на Землі: "Річ у тім, що наші люди готові задовольнятися малим і почувати себе при цьому щасливими. У нас просто інша система цінностей, яка відрізняється від Західного світу"⁴²⁷.

Місця з другого по п'яте посіли країни Латинської Америки: Колумбія, Коста-Рика, Домініканська Республіка, Панама. В цих

⁴²⁵ The Happy Planet Index. — London: New Economics Foundation, 2006. — 56 p.

⁴²⁶ Veenhoven R. Average Happiness in 91 Nations 1995–2005: World Database of Happiness. — www.worlddatabaseofhappiness.eur.nl.

⁴²⁷ Визначено найщасливішу країну у світі. Кореспондент. 2006. 12 Липня. <http://ua.korrespondent.net/data/main.html>.

країнах середня тривалість життя перевищує 70 років, а ступінь антропогенного навантаження на довкілля нижче середньосвітового.

Найгірше, згідно з індексом щасливої планети, справи йдуть у державах Африки і промислово розвинених країнах, зокрема у державах — членах "великої вісімки". Так, Італія займає 66-те місце в рейтингу "найщасливіших країн", Німеччина — 81-ше, Японія — 95-те, Велика Британія — 108-ме, США — 150-те, а Росія — 172-ге місце.

Україна зайняла **174-те місце** з 178 можливих. Це пов'язано з одним з найнижчих рівнів задоволеності громадян України своїм життям, високим "екологічним слідом" і невеликою тривалістю життя, очікуваною при народженні.

Підсумовуючи, слід сказати, що на сьогодні не існує абсолютних показників збалансованості розвитку тієї чи іншої країни або регіону. Разом з тим упродовж останніх десятиліть світовою спільнотою розроблені методи порівняння стану національного довкілля і довгострокової збалансованості національної економіки різних країн. На жаль, у жодному з цих досліджень Україна не має гарних результатів.

5.4 Політика і політика

Политика есть дело грязное:
Ей надо
Людей практических,
Не брезгующих кровью,
Торговлей трупами
И скупкой нечистот...
Но избиратели доселе верят
В возможность из трех сотен негодяев
Построить честное
Правительство стране.

Максимилиан Волошин, "Путиами Каина"

Влада частіше переходила з рук до рук, аніж
від голови до голови.

Станіслав Єжи Лець, "Незачесані думки"

Для розуміння проблем, пов'язаних зі складністю реалізації політики збалансованого розвитку, важливо звернути увагу на неоднозначність терміна "політика". Це слово застосовується у двох різних, хоча й пов'язаних між собою значеннях:

1. У перекладі з грецької політика означає "мистецтво управління державою". Таке розуміння політики залишилося і в су-

часних підручниках з державної політики, які визначають державну політику як, наприклад, *напрям дії або утримання від неї, обрані державними органами для розв'язання певної проблеми або сукупності взаємно пов'язаних проблем*⁴²⁸. У цьому значенні політика — це діяльність, спрямована на розв'язання проблем. В англійській мові цьому значенню відповідає слово **policy**. Тому використовуються такі словосполучення як екологічна політика, сільськогосподарська політика, соціальна політика тощо. Суб'єктом такої політики виступає держава як соціальна інституція, що забезпечує управління суспільством й розподіл суспільних і природних ресурсів.

2. Політика в політичних науках має інше значення. Політика — *це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між класами, націями та іншими соціальними групами, ядром якої є проблема завоювання, утримання та використання державної влади*⁴²⁹. Загальніше визначення політики дає О. С. Панарін: "Політика є видом ризикової (не гарантованої) колективної діяльності в галузі владних відносин, учасники якої намагаються змінити свій статус у суспільстві і перерозподілити сфери впливу в контексті тих історичних можливостей, що склалися"⁴³⁰. В цьому значенні політику розглядають як боротьбу за владу і за свій соціальний статус. Тут використовують словосполучення: політика партії, політика з позиції сили, політиканство, брудна політика. В англійській мові цьому значенню відповідає слово **politics**. Головні суб'єкти такої політики — **політичні партії** як *спільноти людей, об'єднаних ідеологічно та організаційно з метою завоювання, утримання і використання державної влади для реалізації інтересів тих чи інших соціальних груп, верств, етнічних та інших спільнот*⁴³¹.

Отже, політика і в першому, і в другому значеннях пов'язана з державною владою. Ця влада інституціалізована в державних установах і спирається на відповідні структури управління, які мають вигляд ієрархічної соціальної піраміди. Управління цією

⁴²⁸ Пал Л. А. Аналіз державної політики: Пер. з англ. — К.: Основи, 1999. — С. 22.

⁴²⁹ Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. — М.: Сов. энциклопедия, 1983. — С. 507.

⁴³⁰ Панарин А. С. Философия политики. — М.: Новая школа, 1996. — С. 7.

⁴³¹ Васюта О. А., Васюта С. І., Філіпчук Г. Г. Екологія і політика: У 2-х томах. — Т. 1. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 298.

пірамідою здійснюється згори. При переході на вищий рівень управління відбувається концентрація влади, з якою пов'язана концентрація фінансових, матеріальних і людських ресурсів. Власне можливість контролю над існуючою системою концентрації ресурсів спонукає людей об'єднуватися в політичні партії та намагатися завоювати державну владу.

Функція державної влади — турбуватися про інтереси усіх членів суспільства, вирішувати загальні для всього суспільства економічні, соціальні та екологічні проблеми. Саме на виконання цієї функції має бути спрямована діяльність державних інституцій. Втім слід пам'ятати, що державну владу здійснює не механізм, який називається державною машиною, а конкретні люди, котрі, приймаючи рішення, можуть керуватися не тільки загальнодержавними, а й своїми приватними чи корпоративними інтересами. Конфлікт інтересів, що виникає при цьому, і є предметом етичного аналізу.

Орієнтація можновладців на свої приватні чи корпоративні інтереси та зневажання ними загальнодержавних інтересів призводить до посилення розбіжностей між політикою як боротьбою за владу та політикою як мистецтвом управління державою. Влада стає все більше відірваною від політики. Відповідно громадяни втрачають можливість впливати на владу. З. Бауман зазначає: "Що стосується влади, то вона впливає з вулиць і ринкових майданів, із залів зібрань і парламентів, з кабінетів місцевих і національних урядів і, не контрольована громадянами, опиняється в екстериторіальному просторі електронних мереж... Сьогодні поодинокі громадяни приходять на *агора* тільки для того, щоб побути в компанії таких же одинаків, як вони самі, і повертаються додому, ще більше пересвідчившись у своїй самотності"⁴³².

На сучасному етапі розвитку суспільства з'явилися нові технічні можливості для послаблення зв'язку між політикою як боротьбою за владу та державним управлінням. Поява потужних засобів масової інформації, в першу чергу телебачення, перетворила політику зі змагання ідей та програм дій на боротьбу образів — політичних іміджів, які створюються політтехнологами, імідж-мейкерами, зірками шоу-бізнесу (котрих залучають до проведення політичних кампаній, а останнім часом і вносять на перші місця до партійних списків). Д. В. Іванов називає процес симуляції базових компонент політичних практик віртуалізацією

⁴³² Бауман З. Индивидуализированное общество: Пер. с англ. — М.: Логос, 2002. — С. 136, 257.

влади і вважає, що "політика нині створюється в PR-агенціях, в телестудіях і на концертних майданчиках. Управління та політика наприкінці ХХ ст. розійшлися точно так, як розійшлися виробництво й економіка... Сучасна політична практика дає можливість сформулювати аксіому: створення привабливого образу, як не що інше забезпечує успіх у боротьбі за владу"⁴³³.

Сучасним політикам уже не має потреби бути гарними управлінцями, фахівцями з державного управління. Їм не треба перейматися проблемами, які виникають у суспільстві. К. Леш зазначає: "Запеклі політичні баталії ведуться з питань, що мають другорядне значення. Еліти, які визначають порядок денний, втратили точку зіткнення з народом. Нереалістичний, штучний характер нашої політики відбиває її відірваність від громадського життя, так само, як і таємне переконання в тому, що реальні проблеми не можна розв'язати"⁴³⁴. Головна турбота еліт — формування корпоративної команди, яка б забезпечила створення і розкрутку того образу, який знайде підтримку у населення (яке у цьому випадку іменується електоратом) на чергових виборах. У разі перемоги на виборах переможець формує відповідний уряд, членів якого воліють називати політиками, а не управлінцями, оскільки їхня головна функція полягає вже не в удосконаленні державного управління, а у формуванні позитивного іміджу панівної політичної сили.

Поява телебачення, як зазначає С. Г. Кара-Мурза, змінила політичний дискурс — перетворила його з конфліктного, спрямованого на обговорення проблем і політичних суперечностей, на "угодовський", коли політик, формуючи свій образ, завжди обіцяє "співпрацювати з усіма здоровими силами". Тепер для політика важливим є сам факт появи на телеекрані, внесення його образу у підсвідомість людей. Політики просто продають свій образ⁴³⁵.

Віртуалізація влади призводить до перетворення наріжних каменів демократії (поділ влади, парламентаризм, багатопартійність) на образи. С. Г. Кара-Мурза взагалі вважає, що телебачення усунуло демократію як таку, "оскільки демократія означає осмислення проблеми і розумний вибір у вигляді політичних ідей"⁴³⁶.

⁴³³ Иванов Д. В. Виртуализация общества. Версия 2.0. — СПб: Петербургское востоковедение, 2002. — С. 104, 108.

⁴³⁴ Лэш К. Восстание элит и предательство демократии: Пер с англ. — М.: Логос, Прогресс, 2002. — С. 7.

⁴³⁵ Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. — К.: Оріяни, 2000. — С. 172–173.

⁴³⁶ Там же. — С. 172.

Подібним чином визначає демократію З. Бауман: "Демократія виражає себе у безперервній і безжальній критиці інституцій; це анархічний і руйнівний елемент, вбудований всередину політичної системи; за самою своєю сутністю це сила *незгогу* і змін"⁴³⁷.

Нині змагання політичних програм у передвиборчій боротьбі перетворилося на змагання образів. Партії, які виникали як представники класових, етнічних, конфесійних, регіональних інтересів, стали "марками" (брендами) — емблемами і рекламними слоганами, розрахованими на підтримку електорату. Під час виборчих кампаній відбувається маніпуляція свідомістю, яка визначається як "система засобів ідеологічного і духовно-психологічного впливу на свідомість виборців, за умов приховування справжніх цілей і думок, з метою отримання підтримки певної політичної сили, що не лише спонукає особу віддати свій голос за потрібного кандидата чи партію, а й примушує її хотіти це зробити"⁴³⁸.

Тема виборів останні роки стала головною в політичному дискурсі в Україні. З огляду на послаблення зв'язку між політикою та державним управлінням ця тенденція є загрозливою, оскільки втягує населення країни не у вирішення нагальних проблем розвитку, а у процеси боротьби за владу. Замість розбудови держави першорядного значення набувають процеси перерозподілу владних повноважень на користь тих чи інших політичних груп.

Різниця між політикою як мистецтвом управління і політикою як боротьбою за владу найяскравіше виявляється саме під час виборів. Прикриваючись демагогічними популістськими розмовами про необхідність змін, політичні лідери насправді прагнуть вирішити проблему захоплення влади. Це стало особливо помітно останнім часом, коли замість вибору різних шляхів розвитку країни людям пропонують обирати конкретних політиків, обирати на основі тих образів, які створюються імідж-мейкерами. Ці образи можуть бути дуже привабливими для людей, але дуже далекими від справжніх намірів політиків. У підсумку люди голосують не за певну політичну програму і навіть не за політиків, а за створені образи цих політиків. Власне виборча кампанія та її висвітлення в ЗМІ більше концентруються на обговоренні позитивних і негативних рис політичних лідерів, їх здатності чи не-

⁴³⁷ Бауман З. Индивидуализированное общество: Пер. с англ. — М.: Логос, 2002. — С. 133.

⁴³⁸ Макітра Я. Маніпуляція свідомістю. — Українська правда. — 06.02.2006. — <http://www.pravda.com.ua>

здатності керувати країною, створенні й обговоренні їх рейтингів, на численних телешоу, інтерв'ю та круглих столах за участю цих політиків. В Україні останні роки стало модним навіть створювати іменні блоки (БЮТ — Блок Юлії Тимошенко, Блок Наталі Вігрєнко, Блок Віктора Ющенка "Наша Україна"). Запропонований дискурс щодо обговорення рейтингів, виступів, промов і дій політичних осіб залишає в тіні програмні засади діяльності політичних партій. В цих умовах програми політичних партій перетворюються на прості декларації. Різні партії мають подібні програми, які, по суті, є стандартним набором обіцянок і декларацій. Це означає, що суспільству нав'язується політика як боротьба за владу, а політика як управління залишається як поза увагою, так і поза впливом суспільства.

Одним із шляхів виправлення ситуації може бути перехід від голосування за лідерів і партії до вибору шляхів розвитку суспільства. Кроки в цьому напрямі можуть виглядати так:

- політичною та інтелектуальною елітою розробляються різні сценарії розвитку країни чи певного регіону;
- ці сценарії проходять всенародне обговорення з тим, щоб кожен громадянин мав змогу зробити свій внесок у розробку певного сценарію розвитку;
- у тому випадку, коли є декілька сценаріїв розвитку, по них проводиться голосування;
- той сценарій, що переміг на виборах, отримує статус стратегії розвитку країни, яка є обов'язковою для виконання на період до наступних виборів;
- виконання цієї стратегії покладається на Президента та уряд.

Від процедури голосування за певних осіб взагалі можна відмовитись. Якщо мова йде про стратегію розвитку країни, то реалізувати її можуть люди, які вміють це робити, мають відповідні організаційні та управлінські якості й досвід управління. Тому при обранні вищих державних посадових осіб, як і при прийомі на роботу, треба сформулювати вимоги до кандидатів. До цих вимог мають входити також моральні вимоги (зокрема потрібні такі посадовці, моральний розвиток яких не завершився на стадії доконвенціональної моральності чи моральності влади, див. підрозділ 2.3). З тих людей, які відповідають цим вимогам, можна було б сформулювати список претендентів і далі визначити переможця простим жеребкуванням, як наприклад, це відбувається у футбольних змаганнях. Процедура жеребкування є найдемократичнішою, оскільки не дає змоги олігархічним групам

захопити владу завдяки своїм капіталам, а надалі використовувати її для збільшення цих капіталів. У будь-якому випадку необхідним є такий механізм виборів, який не дасть можливості багатіям купувати владу і таким чином посилювати свій контроль за наявними природними, фінансовими та людськими ресурсами.

Головні положення й висновки:

1. Слово "політика" використовується у двох значеннях: 1) це діяльність, спрямована на розв'язання проблем, і 2) боротьба за владу. Відповідно варто розрізняти політиків (людей, які намагаються зробити свій внесок у розв'язання проблем) і політичних конкістадорів, чи політичних завойовників, мета яких полягає у завоюванні та утриманні державної влади.

2. З появою потужних засобів масової інформації у політичних конкістадорів з'явилися нові можливості для боротьби за владу, які полягають у створенні привабливого для "електорату" образу та відповідному маніпулюванні суспільною свідомістю. Розквіт політтехнологій призводить до віртуалізації влади і політики, коли замість обговорення важливих проблем розвитку увага суспільства спрямовується на обговорення іміджів політичних конкістадорів і питань, які мають другорядне значення для розвитку країни.

3. Одним із шляхів позбавлення від політичних конкістадорів може бути перехід від голосування за конкретних людей до вибору шляхів розвитку суспільства. Після обрання стратегії розвитку країни треба визначити список претендентів на вищі державні посади, які мають відповідні організаційні та управлінські якості й досвід управління і здатні реалізувати обрану стратегію. Визначити переможця зі списку можна простим жеребкуванням. Відмова від поширеної нині процедури виборів дасть можливість обмежити вплив фінансових магнатів на їх результати і формувати управлінську владу на основі професійної майстерності та відданості суспільним цінностям.

4. На сучасному етапі розвитку суспільства відбувається послаблення зв'язку між політикою, державним управлінням та відповідальністю. Досягнення у суспільному житті належного взаємозв'язку між цими поняттями є основою збалансованого розвитку держави і поліпшення добробуту громадян.

5. Для реалізації концепції збалансованого розвитку потрібні політики, які не будуть використовувати державну владу для власного збагачення та збагачення тієї соціальної групи, яка при-

вела їх до влади. Потрібні політики, які будуть спрямовувати свої зусилля на розв'язання нагальних проблем суспільного розвитку. Без таких політичних діячів концепція збалансованого розвитку залишиться нездійсненною мрією. Натомість буде реалізовуватись сценарій нещадної боротьби за обмежені природні ресурси в умовах зростання чисельності населення.

5.5. Права людини і права природи

Не дорого ценю я громкие права,
От коих не одна кружится голова.
...Иные, лучшие, мне дороги права;
Иная, лучшая, нужна мне свобода:
...Для власти, для ливреи
Не гнуть ни совести, ни помыслов, ни шеи;
По прихоти своей скитаться здесь и там,
Дивясь божественной природы красотам,
И пред созданиями искусств и вдохновенья
Трепеща радостно в восторгах умиленья.
Вот счастье! вот права...

А. С. Пушкин

Перед суспільством, яке звільняється з лещат тоталітаризму, виникає майже непереборна спокуса трактувати демократію як зняття обмежень.

О. С. Панарін, "Філософія політики"

Якщо говорити про реалізацію етики збалансованого розвитку, то першочерговим завданням є введення екологічної проблематики в політичний дискурс. Для того щоб це сталося, енвайронменталізм повинен бути такою ж потужною течією, як, наприклад, консерватизм, націоналізм чи лібералізм. Характерно, що вказані течії політичної думки є антропоцентричними, природа в них розглядається як тло, на якому розгортаються політичні події. Для подолання антропоцентризму в політиці було б доцільно з'ясувати, наскільки головні ідеї найвпливовіших політичних течій сумісні з принципами екологічної етики. У цьому підрозділі аналізується концепція прав людини, яка є одним з наріжних каменів лібералізму.

Дозвіл і заборона

Лібералізм — це ідейно-політичне вчення, що має на меті ліквідацію або пом'якшення різних форм державного та суспільного присилування індивідів. Філософсько-світоглядними засадами лібералізму є такі⁴³⁹:

1. Віра в прогрес, який трактується як процес поступового накопичення змін, реформ, що реалізуються в рамках закону.

2. Відмова від зобов'язань, накреслень, заборон, що сковують свободу й ініціативу особи.

3. Індивідуалізм, заснований на концепції природних прав особистості, примат інтересів індивіда над інтересами держави і суспільства, забезпеченість приватного життя від державного втручання.

4. Приватна власність, приватна ініціатива — основа відкритого суспільства, головний чинник економічного прогресу.

5. Обмеження функцій держави — зворотний бік розширення сфери свободи особи.

Як бачимо, лібералізм віддає перевагу приватній ініціативі індивіда, інтереси якого можуть бути пріоритетнішими за суспільні. Фактично йдеться про надання людині дозволу діяти відповідно до її власних уявлень про свободу та усунення різного роду заборон, які обмежують свободу. Характерно, що це кардинально інший підхід до регуляції поведінки людини, ніж той, що ґрунтується на моральних нормах і традиціях.

Як вказує А. А. Гусейнов, фактичний зміст моральних вимог полягає у встановленні заборон: "Мораль говорить не про те, що робити (про це говорять інші форми знання і практики), а про те, чого не робити. Не просто не робити, а ніколи не робити"⁴⁴⁰. Наповнюють мораль змістом не позитивні, а негативні вчинки, тобто вчинки, які не реалізуються внаслідок свідомого прийняття рішення їх не робити.

По-перше, негативний вчинок повною мірою контролюється свідомою волею людини. Бажання та мотиви людини можуть бути як свідомі, так і несвідомі. Проте відмовитися від своїх бажань і мотивів людина може лише свідомо, що є наслідком морального вибору, а не повсякденної стереотипної поведінки.

⁴³⁹ Скиба В. Й., Горбатенко В. Й., Туренко В. В. Вступ до політології: Експурс в історію правничо-політичної думки. — К.: Основи, 1996. — С. 185.

⁴⁴⁰ Гусейнов А. А. Понятие морали // Этическая мысль. — Вып. 4. — М.: ИФ РАН, 2003. ethics.iph.ras.ru/em/em4/1.html

По-друге, позитивний вчинок не може бути загальнозначущим, оскільки неможливо уявити, щоб усі люди робили одне й те саме. Загальну значущість може мати лише негативний вчинок, оскільки він обмежується загальними моральними нормами чи правилами. Тому можна легко уявити велику кількість людей, які свідомо не здійснюють певних вчинків, оскільки вирішили їх не здійснювати.

Негативний вчинок не є тотожним відсутності вчинку, бездіяльності. Бездіяльність може бути формою пасивності або навіть певної хитрості, коли індивід не робить того, що **мав би** робити. Негативний вчинок — це усвідомлене й активне несприйняття того, що **не треба** робити. По суті, це така дія, яка не робиться тільки тому, що вона вважається морально непринятною⁴⁴¹.

Строгий і конкретний зміст і, найголовніше, такий зміст, який можна перевірити, мають лише моральні заборони, які й визначають поле дії моралі. Моральна регуляція відбувається за принципом негативного зворотного зв'язку. У будь-якому суспільстві заборони встановлюють межі, порушення яких може привести до руйнування усталених соціальних відносин. Вихід певної особи за межі встановлених заборон (відхилення) викликає суспільну реакцію незадоволення діями індивіда та застосування відповідних санкцій (протидія). В разі негативного зворотного зв'язку що сильніше відхилення, то сильніше протидія, а що сильніше протидія — то стрімкіше зменшується відхилення. У підсумку негативний зворотний зв'язок врівноважує систему. Якщо ж замість заборон застосовувати дозволи, то в системі почне працювати позитивний зворотний зв'язок, спрямований на підсилення вхідного імпульсу. Прикладом позитивного зворотного зв'язку є зв'язок між технологічним розвитком і демографічним зростанням, що призвів до гіперболічного зростання чисельності населення.

Характерно, що навіть апологети лібералізму наголошують на необхідності встановлення певних правил поведінки як заборон. Так, Дж. С. Міллер вважає, що "правила, які забороняють людям завдавати шкоди одне одному... є для людського добробуту найістотнішими, найважливішими від усіх інших", а Ф. Гаєк

⁴⁴¹ Гусейнов А. А. Ценности и цели: как возможен моральный поступок? // Этическая мысль. — Вып. 3. — М.: ИФ РАН, 2002. — ethics.iph.ras.ru/em/em3/1.html

виходить з того, що "основні цінності відкритого суспільства мають бути виражені у негативній формі"⁴⁴². Причиною цього є те, що ні людина, ні організації, які спрямовують дії інших людей, не можуть врахувати ту незліченну силу-силенну фактів, які визначають конкретний зміст людської діяльності. Ф. Гаєк наголошує: три цінності, на яких базується людська цивілізація, уряд може забезпечити тільки в негативній формі. Це мир (як недопущення війни), свобода (як недопущення несвободи) і справедливість (як уникнення несправедливості). До цих цінностей можна додати ще одну — повагу до природи (як недопущення її руйнування).

Разом з тим однією зі світоглядних підвалин лібералізму (можна сказати, візитною карткою лібералізму) є концепція прав людини, яка ґрунтується, по суті, на наданні людині дозволу на свободу дій.

Поняття "прав людини" видається настільки очевидним і зрозумілим, що досить непросто знайти однозначне визначення цього терміна. Зокрема, права людини — це:

- надання людині блага чи можливості (Словник з прав людини)⁴⁴³;
- забезпечені законом можливості мати, користуватися й розпоряджатися соціальними благами й цінностями, користуватися основними свободами у встановлених законом межах (Великий тлумачний словник сучасної української мови)⁴⁴⁴;
- узаконена можливість, яка охороняється державою, що-небудь робити, реалізовувати (Тлумачний словник Ожегова)⁴⁴⁵;
- надана будь-ким або визнана звичаєм влада, сила, воля, свобода дій (Тлумачний словник Даля);
- свобода, влада, можливість робити, здійснювати що-небудь, яка надається законами держави (Тлумачний словник Ушакова);
- поняття, яке характеризує правовий статус людини щодо держави, її можливості й домагання в економічній, соціальній, політичній та культурній сферах (Юридичний словник)⁴⁴⁶;

⁴⁴² Цит. за: Скиба В. Й., Горбатенко В. Й., Туренко В. В. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки. — К.: Основи, 1996. — С. 565, 561.

⁴⁴³ Словарь по правам человека. — <http://hro1.org/>

⁴⁴⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови онлайн. — <http://www.slovyk.net/>

⁴⁴⁵ Ожегов С. И. Словарь русского языка. — М.: Русский язык, 1990. — С. 575.

⁴⁴⁶ Словари и энциклопедии на Академике. — <http://dic.academic.ru/searchall.php>

— вимога, про яку ми справедливо заявляємо (Рада Європи)⁴⁴⁷.

О. Сунгуров проаналізував різні визначення і об'єднав їх у різні групи⁴⁴⁸, відповідно розглядаючи права людини як:

1) синонім свободи (це невід'ємні свободи, які людина отримує внаслідок свого народження);

2) відображення гідності особистості;

3) домагання отримати певні можливості;

4) характеристика відносин "людина-держава" (це правовий статус людини щодо держави);

5) інструмент обмеження влади (це засіб, що дає людині можливість і здатність захищати через суд права, які вона має).

З наведених визначень можна зробити висновок, що право людини — це надана можливість на отримання свободи дій чи певних благ. Важливим моментом є те, що права людині надаються кимось сильнішим і уповноваженим на надання прав, зокрема державою, яка визначає правовий статус людини і надає людині можливість діяти відповідно до її прав, визначених законом. Права людини мають юридичне, а не моральне походження.

У цьому зв'язку варто згадати про відмінність моралі та права. Норми права встановлюються від імені держави, а моральні норми і правила поведінки народжуються здебільшого спонтанно в процесі розвитку суспільних відносин. Якщо примусовість правових норм має зовнішнє джерело і впливає із сили та авторитету держави, то обов'язковість дотримання моральних норм пов'язана з внутрішнім світом людини — з її сумлінням та моральною свідомістю. Ю. Габермас зазначає: "Право відрізняється від моралі формальною якістю легальності. Унаслідок цього певна частина поведінки, яка допускає моральну оцінку (наприклад, переконання та мотиви вчинків), правовому регулюванню не підлягає взагалі. Правовий код прив'язує присуди і санкції компетентних інстанцій із захисту відповідних осіб до коротко сформульованих, доступних для інтерсуб'єктивної перевірки умов державноправових процедур. Тоді як моральна особа виявляється ніби оголеною перед внутрішньою інстанцією докорів сумління, суб'єкт права залишається

⁴⁴⁷ Компас. Пособие по образованию в области прав человека с участием молодежи. — Страсбург, Франция: Совет Европы, 2003. — С. 331.

⁴⁴⁸ Сунгуров А. Права человека и другие близкие понятия: подходы к пониманию. — <http://www.hro.org/editions/pg/sungurov.htm>

⁴⁴⁹ Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії: Пер. з нім. — Львів: Астролябія, 2006. — С. 283.

вкритим завісою прав на свободу, належно обґрунтованих у моральному сенсі"⁴⁴⁹.

Ю. Габермас також звертає увагу на принципову різницю між правами людини як складовою правової системи та мораллю: "За структурою основні права є суб'єктивними правами, які підлягають оскарженню, мають, серед іншого, за мету в добре викладений спосіб звільняти суб'єктів права від моральних заповідей, надаючи акторам законний простір для дій, і керуються тими чи іншими власними преференціями... На відміну від деонтологічної моралі, яка обґрунтовує обов'язки, право слугує захисту свободи самовільності окремої людини згідно з тим принципом, що дозволено все, що експліцитно не заборонено загальними законами, які обмежують свободу"⁴⁵⁰.

Принцип "дозволено все, що не заборонено законом" доволі поширений. Нині ним у своїх діях керується переважна більшість людей. Втім варто пам'ятати, що закони не регулюють усі відносини між людьми, оскільки просто неможливо описати у вигляді законів усі суспільні відносини. Регуляція суспільних відносин здійснюється на основі моральних норм і правил. Орієнтація на дозволи, не заборонені законом, фактично призводить до ігнорування моральних заборон. Наголос на більшій пріоритетності правових механізмів регулювання відносин між людьми порівняно з моральними механізмами у кінцевому підсумку зводиться до ігнорування моральних регулятивів. А якщо згадати про те, що закони приймаються можновладцями, котрі часто-густо ухвалюють їх для захисту власних інтересів, то вийде так, що законні дії часто можуть бути аморальними. Що тоді говорити про незаконні дії? Ігноруючи моральні норми, можновладці вдаються до юридичних тонкощів тлумачення законів, намагаючись виправдати свої далеко не завжди моральні дії та обійти останню заборону у вигляді закону.

На думку З. Баумана, концепція прав людини "переносить акцент етико-політичного дискурсу з проблем "справедливого суспільства" на питання "прав людини", тобто на право індивіда будувати своє життя відповідно до власних уявлень про нього"⁴⁵¹. На практиці таке перенесення акценту призводить до забезпечен-

⁴⁵⁰ Там же. — С. 269—270.

⁴⁵¹ Бауман З. Индивидуализированное общество: Пер. с англ. — М.: Логос, 2002. — С. 132

ня прав багатих людей та ігнорування прав незаможних. Декларування прав людини фактично означає встановлення права сильного: хто сильніший — у того найбільше прав. В ситуації проголошення рівності прав одні люди (багатії та можновладці) отримують змогу **користуватися** правами різного роду, а більшість населення — лише можливість **відстоювати** свої права (під час Помаранчевої революції відстоювати у буквальному сенсі цього слова). Тому й не дивно, що нині більшого успіху в житті досягають ті особи, які постійно домагаються прав різного роду, а не ті, хто сумлінно виконує свої обов'язки. Заохочується боротьба за права замість встановлення відповідальності владних структур за владні повноваження. З цього приводу німецький професор права Клаус Босселман зазначає: "Локків ідеал вільного суспільства не знає іншої відповідальності індивіда, ніж відповідальність за самого себе. Така автономія гарантує лише свободу "вільній лисиці у вільному курятнику"⁴⁵². Тому чи не простіше не права людям надавати, а обмежувати можновладців у їхніх намаганнях порушувати покладені на них суспільні обов'язки і приділяти надмірну увагу своїм приватним інтересам? Одна з найважливіших проблем демократичного суспільства — забезпечення належного виконання посадовцями їхніх обов'язків і обмеження їхніх можливостей використовувати владні повноваження не за призначенням. Це стосується представників будь-якої влади: і виконавчої, і законодавчої, і муніципальної. Без уряду, без держави важко впорядкувати суспільне життя, але щойно держава отримує заради цього монополію на примус, можновладці стають для індивіда головною загрозою.

Еволюція прав людини

Ідея прав людини бере свій початок від буржуазних революцій XVII-XVIII ст., зокрема, від праць англійського політичного мислителя, засновника лібералізму Джона Локка (1631 – 1704). Ідею природних прав Д. Локк використовував здебільшого для критики нерівності, привілеїв і гноблення за доби Стюартів. Основний політичний твір Д. Локка "Два трактати про правління"

⁴⁵² Bosselmann K. In Search for Sustainability Law: The Importance of the Earth Charter. — 2007. —

www.earthcharterinaction.org/resources/files/Klaus%20B's%20article.doc

(1690) був спрямований проти сваволі уряду, абсолютистської влади, необмежених королівських привілеїв, проти прав на завоювання, тиранію, узурпацію тощо.

Д. Локк вважав, що політичній (державній) владі передують природний стан людей⁴⁵³. Цей природний стан був доволі впорядкованим і благополучним, оскільки життя людей диктувалося законами природи, які підказував людині її розум (здоровий глузд вимагав узгоджувати свої інтереси з інтересами інших людей). За природного стану всі люди мають природне право виконувати природний закон. Це, по суті, право захищати свої природні права, вдавшись до індивідуальної або колективної самопомочі. Проте упередженість, "лиха вдача, пристрасть і мстивість" призводять до надуживань при виконанні природного закону. Такі надуживання спричиняють "плутанину та безлад", а безлад породжує прагнення сформувати громадянське суспільство та уряд як те, що "певною мірою усуває незручності природного стану". Для формування громадянського суспільства кожен індивід спільно зі своїми ближніми має укласти договір і передати державній владі своє індивідуальне право виконувати природний закон, створивши таким чином на землі спільного суддю, який розв'язуватиме суперечки. Суспільний договір надає політичній владі чітко визначені обов'язки, які вона не має права переступати. Влада не повинна зазіхати на невід'ємні (невідчужувані) права громадян — такі, як право на життя, право на власність, право на свободу та інші. Права людини забезпечують індивідів невідчужуваними правоосновами, що протистоять навіть державі та суспільству.

Важливо зазначити, що ліберали використовували і використовують аргументи про права людини для боротьби проти несправедливості та гноблення. Вони є прихильниками політичних змін, заснованих на ідеї прав людини. Сама ця ідея спонукає її оборонців обстоювати політику змін.

За час, що пройшов з моменту появи ідеї прав людини, численні прихильники цієї ідеї значно розвинули її, поглибивши її та розширивши сферу її дії. Концепція прав людини пройшла три стадії розвитку, які на сьогодні представлені правами першого, другого і третього покоління⁴⁵⁴.

⁴⁵³ Локк Д. Цілі політичного суспільства та врядування // Лібералізм: Антологія. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 621–625.

⁴⁵⁴ Компас. Пособие по образованию в области прав человека с участием молодежи. — Страсбург, Франция: Совет Европы, 2003. — С. 331–336.

Права першого покоління: громадянські та політичні права

В основі громадянських і політичних прав людини лежать дві головні ідеї — ідея особистої свободи та ідея захисту особистості від державної сваволі. Ці права ще називають "негативними", оскільки вони вимагають від урядів утримання від певних дій.

Громадянські права забезпечують мінімальні гарантії фізичної та духовної недоторканності людини (наприклад, право на рівність і свободу, свободу віросповідання, свободу думки, право не піддаватися тортурам і не бути вбитим). До цих прав також відносять юридичні норми, які захищають від владного свавілля (свобода від довільного арешту та затримання, презумпція невинності, право на оскарження тощо). **Політичні права** є необхідними для участі у суспільному житті (наприклад, свобода голосувати, вступати у політичні партії, збиратися, висловлювати свою думку).

Права другого покоління: соціальні, економічні та культурні права

Ці права базуються на ідеях рівності та гарантованого доступу до головних соціальних й економічних благ, послуг і можливостей. Вони ґрунтуються на розумінні того, що людська гідність потребує більшого, ніж просто невтручання, передбаченого громадянськими і політичними правами. Ці права вимагають від урядів позитивного втручання; це — "позитивні права".

Соціальні права є необхідними для повноцінної участі у житті суспільства (право на освіту, на створення сім'ї, на відпочинок, на охорону здоров'я, на недоторканність приватного життя тощо). **Економічні права** (право на працю, на житло, на пенсію, на рівень життя, необхідний для підтримання здоров'я) відображають той факт, що для людської гідності необхідним є певний мінімум матеріального забезпечення, а також те, що відсутність роботи й житла може принижувати людину. **Культурні права** (право вільно брати участь у культурному житті суспільства, право на відсутність дискримінації) необхідні для того, щоб спільно різних меншин могли зберегти свою культуру.

Права другого покоління вважають не такими пріоритетними, як права першого покоління. Одна з причин полягає в тому, що соціальні та економічні права є нереалістичними, оскільки їх забезпечення для кожної людини світу потребувало б грандіозного перерозподілу ресурсів і коштів. Тому до їх забезпечення треба рухатися поступово. Такий підхід був прийнятий у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права: уряди

мають лише продемонструвати, що вони вживають заходів для досягнення цих цілей у майбутньому.

Права третього покоління: колективні права

Ці права стали наслідком глибшого розуміння різного роду перепон, які можуть виникати на шляху реалізації прав першого та другого покоління. Надмірна бідність, війни, екологічні та стихійні лиха призвели до того, що прогрес у галузі дотримання прав людини виявився дуже обмеженим. Тому необхідно було визнати нову категорію прав людини, які б гарантували (особливо країнам, що розвиваються) необхідні умови для забезпечення прав першого та другого покоління.

Права третього покоління охоплюють **колективні права** суспільств чи народів: право на розвиток, на мир, на здорове довкілля, на спільне використання спільної спадщини людства, на інформацію, на гуманітарну допомогу тощо. Головна ідея, на якій вони ґрунтуються, — ідея солідарності.

Нова категорія прав викликає певні суперечки. Вважають, що колективні права не є "правами людини", оскільки останні за означенням належать індивідам і визначають ту сферу, де особисті інтереси повинні мати пріоритет над інтересами суспільства та соціальних груп.

Колізії прав людини

Вже простий перелік прав людини показує, що концепція прав людини є доволі складною і всеосяжною. Складається враження, що будь-які прояви людської життєдіяльності (як індивідуальні, так і колективні) знайшли своє відображення в правах людини. Згідно з цією концепцією людина має право майже на все. Іноді навіть дивно чути, що люди залишаються безправними, маючи таку величезну кількість прав. Можна, звичайно, говорити, що концепція прав людини має недеklarативний характер лише в тих країнах, в яких суспільний устрій і політичне життя спрямовані на дотримання цих прав. Втім не можна не звернути уваги на те, що нинішня концепція прав людини є складною і внутрішньо суперечливою. З цього приводу Д. Волдрон зазначає: "Сучасний аналіз прав зробив величезний стрибок уперед, коли усвідомив, що балачки про природні права або права людини — це не спосіб дати відповідь на запитання, а лише спосіб пообіцяти дати їх... Уживання простих фраз і добре відомих формул, мабуть, неминуче в

політиці, присвяченій правам людини, але саме в глибокій занепокоєності та в аргументах, які підтримують ті формули, ми і знайдемо сутність тієї або тієї конкретної теорії. Та сутність може виявитися суперечливою, навіть якщо гасла — ні"⁴⁵⁵. Примітним є той факт, що на сьогодні не існує несуперечливої концепції прав людини. Включення прав природи у цю концепцію може ускладнити її ще більше й зробити її ще суперечливішою. Тому варто звернути увагу на головні колізії прав людини:

1. Ідея прав людини походить з необхідності визнання права на власність, практична реалізація якого призводить до економічної нерівності.

Право (в сенсі прав людини) — це узаконена можливість щось робити або мати якесь благо. Якщо, наприклад, мова йде про право на життя, то узаконювати це право не було потреби, оскільки життя існувало ще до появи державних законів (тобто до появи механізмів узаконення). Проте була потреба в узаконенні права на власність, оскільки існувала значна нерівність у володінні ресурсами (в першу чергу земельними та людськими). Цю потребу буржуазного суспільства відчув і обґрунтував Д. Локк, який не раз стверджував, що мета громадянського суспільства — це захист власності.

У буржуазному суспільстві соціальні відносини було концептуалізовано як низку добровільних ринкових відносин між індивідуальними власниками. При цьому політичне суспільство розглядалося просто як апарат для захисту індивідуальної власності й підтримання мінімального ладу, необхідного для успішної участі у ринкових відносинах. Ю. Габермас зазначає: "Ліберальні права, які історично викристалізувалися навколо приватної власності, можна зрозуміти з *функціоналістської* точки зору як інституціалізацію ринкової економіки, тоді як з *нормативної* точки зору вони гарантують особисті свободи"⁴⁵⁶. Буржуазія наголошувала на своїх правах на відміну від традиційного наголосу на обов'язках; на індивідуальності, притаманній начебто універсальній людській природі, на відміну від традиційного колективістського визначення особистості, котрій моральні приписи визначають, якою вона має бути.

⁴⁵⁵ Волдрон Д. Права і більшості: повертаючись до Руссо // Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 757–758.

⁴⁵⁶ Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність // Умови громадянства: Пер з англ. — К.: Український Центр духовної культури, 2005. — С. 64–65.

Право власності стало моделлю для всіх інших прав. Це спонукало людей перевести всі типи претензій у вимоги власності. Тому прав не мали або ті, хто не мав власності, або ті, хто не міг визначити свої ресурси як власність (наприклад, жінки, орендарі), або ті, хто сам був власністю (раби). У США, наприклад, найширші у світі громадянські права для білих чоловіків співіснували з найтоталітарнішою, найбезправнішою системою майнового рабства для чорних чоловіків і жінок. Незважаючи на риторику ліберальної теорії, громадянські права не були у першу чергу правами "індивідів". Це були права власників, якими переважно були білі чоловіки.

Для буржуазного суспільного ладу найприйнятнішим було б жити без будь-якої форми державної організації. Цього можна було б досягти, згідно з Д. Локком, тільки у природному стані, в якому кожний мірою своїх сил і здібностей може привласнити собі природні ресурси, не віднімаючи чогось у іншого. Проте, таке становище минуло через збільшення густоти населення. До того ж значно зросла роль грошей, які із засобу забезпечення еквівалентного обміну товарами перетворилися на засіб накопичення ресурсів (у вигляді багатства). Завдяки грошам люди почали володіти більшою часткою ресурсів, ніж самі могли обробити чи спожити. Тим, у кого було багато грошей і власності, необхідно було об'єднатись у ліберальне суспільство, щоб зберегти свою власність.

К. Майер-Абіх зазначає, що "після буржуазної революції політичний абсолютизм XVIII ст. перетворився на абсолютизм власності громадян. Нині через обуржуазнення всього суспільства, цей вид абсолютизму перетворився на абсолютизм Пересічної людини"⁴⁵⁷. Абсолютизм Пересічної людини полягає в її бажанні визнавати лише себе саму і свої потреби як головний мотив своєї поведінки, намаганнях ігнорувати моральні норми та правила й орієнтуватися лише на свої бажання, робити наголос на своїх численних правах та намаганнях правдами і неправдами отримати великі гроші, щоб таким чином реалізувати своє право на власність і відповідно на необмежене задоволення своїх потреб, бажань та інтересів.

Концепція прав людини, на мій погляд, містить в собі дві суперечливі ідеї: ідею власності (і відповідно ідею панування над

⁴⁵⁷ Майер-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільності: Пер. з нім. — К.: Лібра, 2004. — С. 148.

своєю власністю) та ідею гуманізму як поваги до кожної окремої людини незалежно від її статусу. Часто гуманістична ідея слугує прикриттям для ідеї власності та панування. Можна провести простий уявний експеримент, який полягатиме в тому, щоб вилучити з численних прав людини право власності. Не важко передбачити, що внаслідок цього концепція прав людини може розвалитися як картковий будиночок.

Колективні права, зокрема екологічні, а також права природи є загрозою праву власності, на якому ґрунтується модерне ліберальне суспільство. Якщо інші живі істоти матимуть такі ж права, як і люди, тоді можна уявити таку ситуацію, коли як господар матиме право власності на коня чи собаку, так і кінь чи собака матимуть право власності на господаря. Щоб уникнути абсурду, можна відмовитися від прав інших живих істот і прав природи загалом. Але в такому разі людина продовжуватиме домінувати над природою, оскільки остання виявиться безправною перед діяльністю людини, і тоді екологічна катастрофа буде неминучою. Для чого ж тоді потрібна така концепція прав, яка веде або до абсурду, або до екологічної катастрофи?

2. Ідея прав людини тісно пов'язана з індивідуалізмом (егоїзмом), що призводить до редукції будь-якого колективного феномену до дій індивідів.

З виникненням буржуазного права на власність пов'язаний розвиток новочасного індивідуалізму, який залишається філософською основою ліберальної економіки та обґрунтуванням "природного" характеру приватної власності. Йдеться про індивідуалізм як про автономність індивіда, так званий власницький індивідуалізм, який призводить до егоїзму, орієнтації лише на власні інтереси та ігнорування інтересів інших людей. Індивід розглядається не як моральне ціле і не як частина великого соціального цілого, а як власник самого себе. Власницький індивідуалізм є відмінним від індивідуалізму як персоналізму — прагнення до самореалізації та намагання якомога повніше розкрити свою неповторну індивідуальність і зробити свій внесок у розвиток культури.

В умовах домінування у суспільстві індивідуалізму кожний прагне тільки власного добробуту, і не існує загальної волі. Добробут кожного досягається руйнацією загальних умов життя, а отже, й за рахунок усіх. Французький соціолог Жан Бодріяр зазначає: "Право неминуче набуває згубної кривизни, відповідно до якої, якщо щось є саме собою зрозумілим, то будь-яке право

стає надлишковим, але якщо стосовно тієї чи іншої речі виникає потреба встановлення права, то це означає, що сама ця річ наближається до своєї загибелі. Так, право на воду, повітря, простір "закріплює" підписом швидке зникнення цих елементів"⁴⁵⁸.

Ю. Габермас звертає увагу на те, що економіка і державний апарат, інституціалізовані в поняттях прав людини, можуть розвивати системну автономію⁴⁵⁹. В такому разі вони відокремлюються від оточуючого середовища і підпорядковуються лише власним імперативам грошей і влади. Вони більше не відповідають моделі самовизначеної спільноти громадян. Автономність індивідів призводить до автономності економіки і державних структур, яка виявляється у намаганні кожної автономної структури дбати про свої інтереси. Питання спільних інтересів і загального блага, зокрема належного стану довкілля, виявляються залишеними напризволяще. Якщо раніше мова йшла про владу суспільства над індивідом, то нині інтереси індивідів починають домінувати над суспільними інтересами. Розгляд суспільних феноменів редукується до розгляду характеристик індивідів, причому така редукція відбувається лише на тій підставі, що суспільство складається з індивідів.

Однак чи може окрема людина індивідуальними діями поліпшити стан довкілля, наприклад, знешкодити відходи заводу або поліпшити якість води у річці? Зрозуміло, що ні. Розв'язати проблеми загального характеру, якими є екологічні проблеми, можна лише спільними зусиллями. Забезпечення належного стану довкілля — це справа державна, оскільки здорове довкілля — це загальне благо. На індивідуальному рівні цю проблему не розв'яжеш. В умовах ринкової економіки на індивідуальному рівні люди можуть самостійно вирішувати лише питання власного матеріального добробуту. Втім, для розв'язання спільних проблем потрібні не тільки і не стільки самостійні дії автономних індивідів, скільки спільні дії людей, які дотримуються спільних цінностей і готові працювати разом та узгоджувати свої дії для досягнення спільних цілей.

Наголос на індивідуалізмі суперечить екологічному світогляду, який ґрунтується на розумінні цілісності та взаємопов'язаності

⁴⁵⁸ Бодрийяр Ж. Прозрачність зла. — М.: Добросвет, 2000. — С. 130.

⁴⁵⁹ Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність // Умови громадянства: Пер з англ. — К.: Український Центр духовної культури, 2005. — С. 65.

природних складових і того, що людина є частиною природи (а не вінцем природи, наділеним правом панувати над нею). Індивідуалізм штучно ізолює особу, ігноруючи її взаємовідносини і зв'язки. Ця штучність інституціоналізована в сучасному суспільстві, що й спричиняє екологічні проблеми. Надмірна увага до свободи автономного індивіда призводить до ігнорування суспільної та природної цілісності.

Держава в інтересах усіх знову покликана зробити значущим загальний інтерес. Йдеться про те, щоб захистити окремих людей, які найбільше потерпають від завданої довкілля шкоди, від тих, хто від цього отримує високі прибутки.

3. Індивідуальні права людини є інструментом для руйнування колективних прав народів, зокрема прав спільного володіння землею, водою, лісом та іншими природними ресурсами.

Як уже зазначалося в підрозділі 5.1, західне технократичне суспільство потребує для підтримання свого існування значних обсягів природних ресурсів. Для отримання контролю за ресурсами, які знаходяться в інших країнах, можуть використовуватися різні методи — як силові, так і економічні. І як це не парадоксально звучить, одним з інструментів контролю може бути використання концепції індивідуальних прав людини. Зокрема, цей інструмент може застосовуватися до тих суспільств, в яких існують права колективного володіння землею та іншими природними ресурсами.

Заборони на особисте володіння землею, добування корисних копалин або продаж землі є в кожній аборигенній культурі. Наприклад, для північноамериканських індіанців хопі єдиними законами є "закони природи", які не можна змінити. Один із цих законів — землю не можна продавати. Інший закон — землю не можна відкривати і забирати те, що в ній сховано⁴⁶⁰. Дослідник життя індіанців Д. Мандер зазначає, що практично усі аборигенні народи дотримуються трьох головних політичних принципів: 1) вся земля, вода і ліс знаходяться у колективній власності племені; приватна власність, що виходить за межі домашнього господарства, немислима; 2) усі рішення в племені приймаються знаходженням консенсусу між усіма членами племені; 3) вожді — не авторитарні правителі⁴⁶¹.

⁴⁶⁰ Мандер Д. Когда не остается ничего святого. Провал технологий и судьба коренных народов: Пер. с англ. — К.: ЭкоПраво-Киев, 2007. — С. 227.

⁴⁶¹ Там же. — С. 190.

В Америці у XVIII-XIX ст. колективна власність на землю та колективне прийняття індіанцями рішень створювали значні труднощі колоністам під час укладання угод щодо купівлі землі, оскільки треба було отримати згоду усіх членів племені, а племена дуже рідко виявляли намір продати свою землю. Важливо зазначити, що вождь племені не міг укласти таку угоду від імені всього племені, оскільки він не мав повноважень приймати рішення за все плем'я. Тому уряд США застосовував практику законодавчого наділення індіанців індивідуальними правами на землю. Прийнятий у 1887 р. Акт Доуса щодо відведення земель передбачав передачу земельних володінь племені індіанським сім'ям, за яким кожна сім'я отримувала право на продаж землі. Ліберальний акт захисту індивідуальних прав індіанців призвів на практиці до руйнування традиційних колективних засад життя. При цьому стало набагато легше маніпулювати окремим індіанцем, оскільки тепер його було простіше, ніж усе плем'я, переконати або примусити продати землю за гроші, зброю чи алкогольні напої.

Цікаво, що політика розвитку індивідуалізму та економічної конкуренції серед індіанців пропагувалася рухом "Друзі індіанців", одним з головних ідеологів якої був конгресмен Доус, іменем якого названий згаданий акт. Інший лідер цього руху М. Гейтс про переваги приватної власності для індіанців говорив так: "Для того, щоб вивести [індіанця] з дикості і зробити його цивілізованим... ми маємо пробудити в ньому потреби. В його темній дикості він повинен доторкнутися до крил божественного ангела невдоволеності... Невдоволеність своїм житлом і табором... необхідна для того, щоб зняти з індіанця ковдру та надіти на нього брюки — брюки з кишенями, які прагнуть наповнити себе доларами! Ми пропонуємо великий моральний урок, який випливає з використання приватної власності. Подібно до малої дитини, яка вчиться отримувати справжню насолоду від подарунків тільки після того, як заробить свої перші гроші й купить на них що-небудь для себе, так і індіанець має зрозуміти: у нього немає права дарувати те, що він не заробив, і у нього немає прав їсти, якщо він не заробив на хліб"⁴⁶². Наслідком запровадження Акту Доуса стало те, що індіанці втратили 60% своїх земель, оскільки вони були мало обізнаними з економічними питаннями, пов'язаними з продажем земель, і зовсім беззахисними перед чужою для них систе-

⁴⁶² Там же. — С. 231.

мою. Якщо додати до цього орендовані землі, то загальні втрати земель індіанцями досягли 90%.

Ситуація необхідності подолання колективної власності заради приватної виникла й наприкінці ХХ ст. у посткомуністичних країнах. Слід зазначити, що процеси ринкової трансформації мали спиратися на принципи "вашингтонського консенсусу", які, зокрема, передбачали приватизацію і встановлення надійного права власності. Історія з індіанцями повторилася, але у більших масштабах. Зокрема, в Україні процеси приватизації землі йдуть повним ходом. Легалізація цих процесів поставить останню крапку на спільному володінні землею та іншими природними ресурсами.

Права прийдешніх поколінь людей

Етичні теорії минулого не приділяли увагу обов'язкам теперішнього покоління щодо майбутніх людей. Люди вірили у Бога й у те, що все буде добре, якщо вони діятимуть відповідно до його настанов. Вони не мали потреби замислюватись над тим, хорошими чи поганими будуть довгострокові наслідки людської діяльності.

Глобальні екологічні проблеми примусили думати про наслідки сукупної діяльності людства. Загроза глобальної ядерної, енергетичної чи екологічної катастрофи зробила цілком реальною загрозу знищення життя на Землі. Можливість зникнення життя на Землі змусила людей замислитись, яку ж спадщину залишить нинішнє покоління своїм дітям і дітям своїх дітей.

Це питання стало предметом розгляду на високому політичному рівні після публікації доповіді Комісії Брундтланд "Наше спільне майбутнє" (1987), в якому збалансований розвиток був визначений як такий, що дає змогу задовольнити потреби теперішніх поколінь і залишає можливість майбутнім поколінням задовольнити їхні потреби. Права "ще ненароджених" на придатній для життя Землі стали найважливішим мотивом заклику Комісії Брундтланд до радикальних екологічних заходів. Це був заклик до передбачення довгострокових ефектів державної та міжнародної політики, оскільки уряди обмежують свою діяльність відповідальністю за декілька існуючих поколінь і не переймаються долею усіх майбутніх поколінь. Історія свідчить, що діяльність держав була орієнтована переважно на коротко- і середньотермінові інтереси. Довготривалим національним

інтересам приділялась незначна увага, і майже зовсім держави не дбали про глобальні інтереси або інтереси майбутніх поколінь.

З практичної точки зору міркувати про права прийдешніх поколінь досить важко, оскільки ми про майбутні покоління нічого не знаємо. Ми не можемо передбачити, якими будуть потреби цих людей. Тому краще обговорювати не права тих людей, яких іще немає, а обов'язки перед майбутніми поколіннями тих людей, які живуть на Землі сьогодні.

Одним із таких обов'язків є обов'язок передати майбутнім поколінням ту цілісність планетарної екосистеми, яку ми успадкували. Наш обов'язок полягатиме в тому, щоб не знищити майбутнє життя чи атомною катастрофою, чи кліматичними змінами, чи надмірною кількістю відходів, чи генетичною катастрофою, чи іще чимось, про що нині навіть не знаємо. Єдине, що можна сказати напевно про наші обов'язки, — це те, що треба уникнути загрози життєвим інтересам майбутніх поколінь. Для цього вже зараз треба позбутись явних небезпек як нашим, так і їхнім інтересам і залишити людям майбутнього невиснажені природні ресурси, достатні для задоволення їхніх базових потреб.

Майбутнім поколінням знадобляться не тільки ресурси. Не менш потрібними для них будуть місця для захоронення відходів, яких стає все більше і більше. Наприклад, якщо вже зараз не вистачає полігонів для розміщення сміття з Києва, то очевидно, що майбутнім киянам сміття взагалі нікуди буде вивозити. В умовах високої густоти населення і зростаючого рівня споживання ніякої території не вистачить для складування сміття. Тому вже зараз треба думати про утилізацію відходів.

Виконанню наших обов'язків перед майбутніми поколіннями може допомогти вивчення наслідків нашої теперішньої діяльності. Адже ми вже здатні розуміти (особливо після Чорнобильської катастрофи), як наші дії впливають на життя людей, віддалених від нас географічно. Дослідження тенденцій розвитку екологічних проблем дасть можливість оцінити наслідки людської діяльності не тільки в просторі, а й у часі.

Позитивним моментом є те, що наші традиції, в тому числі традиція господарювання, вимагають передачі землі нащадкам у такому ж хорошому стані, в якому ми її отримали самі, а отже, надають великого значення обов'язкам перед майбутніми поколіннями.

Як приклад цілком реальної можливості подбати про майбутніх людей можна навести традиційне відвідування лісу з метою відпочинку. Коли люди після відпочинку залишають після себе купи сміття, вони не думають про майбутніх відвідувачів лісу. Втім, виконання простого обов'язку прибрати після себе може розглядатись як турбота про майбутніх відпочивальників.

Коли беруться до уваги інтереси людей майбутнього, загальноприйнятні рамки наших моральних обов'язків розширюються. Так, обов'язок забезпечити людей у майбутньому, ймовірно, буде тепер містити обов'язок зберегти якомога більше видів. У такому разі інтереси людей майбутнього, як і всього тваринного і рослинного світу, підсилюють необхідність визначити споживчий максимум для кожного покоління, що приходить у світ. Тим більше це стосується можновладців, надмірний рівень споживання яких став взірцем необмеженого споживання.

Щоб забезпечити право майбутніх поколінь на чисте і здорове довкілля, вже нині людям треба навчитися жити тільки на відсотки з природного капіталу, не використовуючи сам капітал, забезпечувати принаймні його просте відтворення, але не "проїдати" сам капітал. Це щось на зразок рахунку в банку. Коли людина намагається зберегти успадкований капітал і жити тільки на відсотки з нього, її вважають розумною і розважливою. Якщо ж людина розтринькує цей капітал, її ніхто не буде поважати через її марнотратство.

Теперішнє суспільство залишає майбутнім людям як великі можливості, так і великі небезпеки. І ми не знаємо, чого буде більше у майбутніх людей — культурних надбань чи соціоприродних небезпек. Але якщо майбутні люди, оглядаючись назад, зможуть сказати: "Вони принаймні думали про те, щоб зробити щось для світу, який ми успадкували", цього буде достатньо, щоб вважати своє життя гідним.

Права природи

Вся існуюча етика ґрунтується на одній тезі: індивід є членом спільноти. У цьому полягає подібність етики та екології, яка наголошує на існуванні численних зв'язків живих істот між собою та довкіллям. Різниця полягає в тому, що у класичній етиці мова йде лише про спільноту людей, а в екологічній етиці межі

спільноти розширюються, і вона включає тепер і рослин, і тварин, і екосистеми.

З точки зору прав людини екологічна етика є радикальною, оскільки передбачає визнання прав природи, а ця ідея багатьом правозахисникам видається абсурдною, оскільки у цьому разі немає суб'єкта права, здатного захистити свої права. Таке несприйняття ідеї прав природи пояснюється тим, що головною ідеєю прав людини є право захищати свої права. Власне, право на захист своїх прав вважається головним правом людини, а боротьба за свої права — мало не священною. Історія свідчить, що героїчність, романтичність і справедливість боротьби за свої права надихала не одне покоління людей.

Разом з тим, склалося так, що справедливість можлива тільки для тих, хто має змогу її відстояти. Отже, ні на майбутні покоління, ні на природу вона не поширюється. Ні рослини, ні тварини, ні тим більше екосистеми не можуть самі захищати свої права. Вони не можуть стати революційним авангардом боротьби за свої права. Тому їй видається безглуздою розмова про права природи.

Втім ідея прав людини ширша, ніж просто надання людині можливості захистити свої права. Для захисту прав людини створюються відповідні інституції. Захист прав людини — це головна мета діяльності багатьох міжнародних організацій (наприклад, Ради Європи). З цієї точки зору для забезпечення прав природи теж необхідно створювати відповідні інституції. До того ж правозахисники захищають не свої права, а права інших людей. Що заважає захисникам природи так само захищати права природи?

Визнаючи права лише людей, ми залишаємося у сфері дії антропоцентричної етики. Відсутність прав природи поряд з наявністю прав людини означає, що люди легітимізують своє право домінувати над природою. Таким чином зберігається антропоцентрична модель світу, що неминуче призводитиме до зростання екологічних проблем.

Невключення екологічної етики до політичного дискурсу шляхом визнання прав природи залишає її осторонь політичних процесів, прирікає бути сферою інтелектуальних вправ нечисленних її прихильників. Одним із шляхів введення екологічної етики в політичний дискурс є визнання прав природи. Тоді у суді відбудеться не захист прав окремої людини, яка позивається, а розгляд обвинувачення у безвідповідальності щодо забезпечення прав природи на адресу державної установи, конкретних посадовців або бізнесменів. Якщо уповноважена особа не діятиме мо-

рально відповідально, то вона має усвідомлювати, що їй доведеться нести юридичну відповідальність.

Сьогодні уряди і великий бізнес обмежуються у своїй діяльності традиційною соціальною етикою. Навіть доповідь Комісії Брундтланд не наголошує на важливості екологічної етики. Ця доповідь містить два етичних принципи, які є суттєвими для ідеї збалансованого розвитку:

- турбота про бідних (справедливість у межах поколінь);
- турбота про майбутнє (міжпоколінна справедливість).

Але з точки зору екологічної етики для забезпечення збалансованого розвитку необхідно додати третій принцип:

- турбота про планетарну екосистему (міжвидова справедливість).

Цей крок було зроблено у Хартії Землі⁴⁶³ — документі, що був розроблений міжнародною комісією та схвалений на зустрічі цієї ж комісії у штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі в 2000 р. Хартія Землі — це декларація фундаментальних принципів побудови справедливого збалансованого та мирного глобального суспільства у XXI ст. Хартія дає системний погляд на екологічну цілісність, соціальну та економічну справедливість, демократію та мир і не відділяє захист довкілля від захисту прав людини та забезпечення справедливого людського розвитку.

Принципи Хартії Землі охоплюють також екологічну етику, яка відсутня у дискурсі держав щодо збалансованого розвитку. Важливо, що центром, на якому фокусується Хартія, є спільнота життя (принцип 1 Хартії Землі), а не людина (принцип 1 Декларації Ріо). Це означає, що Хартія Землі передбачає можливість обмеження прав людини. Ці обмеження пов'язані з тим, що індивідуальна свобода залежить не тільки від суспільних законів, а й від законів природи. З екологічної точки зору, як зазначав ще американський еколог А. Леопольд, "норма етики являє собою обмеження свободи дій у боротьбі за існування".

Втім, на практиці дуже важко сполучати емоційно насичену віру у можливість жити в гармонії (і в гармонії з природою зокрема) з ідеєю нещадної конкурентної боротьби, яка пропагується ліберальною ринковою економікою. Доволі важко уявити, як індивідуалістичне ядро гарантій свободи могло б включати соціальну та екологічну відповідальність. Разом з тим хочеться

⁴⁶³ Хартія Землі. — 2000. —

http://www.earthcharterinaction.org/read_charter.html

сподіватися, що кількість людей, які бачать себе не у конкурентних відносинах, а у відносинах солідарності та співпраці один з одним, зростає, і що все ж таки відбудеться перехід від *Homo oeconomicus occidentalis* (людини економічної західної) до *Homo ecologicus universalis* (людини екологічної універсальної).

Прикладом того, що турбота про права природи, зокрема права тварин, можлива не тільки як декларація, а й як дія, може бути заборона на продаж живої риби в магазинах Латвії з 1 липня 2005 р.⁴⁶⁴ Вона була встановлена з ініціативи голови Продовольчо-ветеринарної служби Латвії В. Велдре, на думку якого, в магазинах порушуються вимоги до "хороших умов утримання" риб: акваріуми надмірно заповнені, риба гине від задухи прямо на очах у покупців, луску в магазинах зчищають прямо з живої риби. Ця заборона викликала справжню "рибну війну" між виробниками, продавцями і чиновниками. Наведений приклад ілюструє труднощі в реалізації прав природи, але він також є прикладом того, що державний чиновник може діяти як моральний лідер, котрий захищає права природи. Це також ілюстрація того, що для кожного рішення, яке стосується екологічної політики, треба віднайти баланс між споживчими інтересами людини і самоцінністю навколишнього позалюдського життя.

Висновки:

1. Права людини — це не застигла ідеологія, а сфера правової та етичної думки, яка постійно розвивається. Одним з етапів розвитку прав людини є визнання екологічних прав. Наступним етапом може стати застосування ідеї прав не лише до людей, які живуть на Землі зараз, а й до прийдешніх поколінь, а також до природи, визнання прав природи.

2. Концепція прав людини має велике значення, оскільки приділяє увагу окремій людині і наголошує на рівності всіх людей. Ця концепція слугує підставою для боротьби за соціальну справедливість. Разом з тим права людини, по суті, дають дозвіл людині, наділений правами, робити все, що вона забажає, позбавляючи її тих обмежень, які встановило суспільство або які встановлені природними законами.

3. Концепція прав людини є антропоцентричною. І якщо природа не вписується у концепцію прав, то або ця концепція є не-

⁴⁶⁴ Латвійские власти запретили продажу живой рыбы за нарушение прав животных // Гуманитарный экологический журнал. — 2006. — Т. 8. — Вып. 2 (21). — С. 137.

достатньою, або вона свідомо передбачає безправне становище природи перед діяльністю людини з усіма наслідками, що витікають. Якщо немає можливості застосувати ідею прав до природи, тоді варто застосувати інший підхід, який ґрунтується на етиці відповідальності.

5.6 Етика відповідальності

Не людина є мірою всіх речей, а все, що існує з нами, є мірою нашої людяності.

Клаус Міхаель Маєр-Абіх, "Повстання на захист природи"

Концепція прав людини ґрунтується на ідеї рівності всіх людей, а право загалом засновано на ідеї формальної рівності — усі рівні перед законом. Разом з тим відносини рівності характерні для індивідів (соціальних груп, держав), що мають приблизно однакові сили. В житті така ситуація трапляється не часто. Набагато частіше одна сторона є сильнішою за іншу. А між сильнішою і слабшою стороною можливі два варіанти відносин: сильний домінує над слабшим (етика панування) і сильний дбає про слабшого (етика турботи).

Нині у світі переважає етика панування, яка, як правило, призводить до того, що сильніша сторона розв'язує свої проблеми за рахунок слабшої: багаті — за рахунок бідних, чоловіки — за рахунок жінок, розвинені країни — за рахунок країн, що розвиваються, і врешті-решт людське суспільство — за рахунок природи. Етика панування призводить до руйнування усталених норм життя слабшої сторони. Розмови про рівність тільки завуальовують етику панування. Якби мова йшла про нерівність, тоді можна було б визначити межі цієї нерівності. А ситуація рівності прав дає змогу деяким особам необмежено накопичувати багатство, яке створює підґрунтя для отримання владних повноважень.

Етику турботи визначає монологічна відповідальність. Ця етика ґрунтується не лише на неруйнуванні традиційного життєвого стилю людей або перебігу природних процесів, а й на посиленні, навіть творенні можливостей слабшої сторони. Яскравим прикладом етики турботи і монологічної відповідальності може слугувати ставлення матері до своєї дитини.

Між етикою прав і етикою відповідальності існує суттєва відмінність. Концепція прав людини наголошує на рівності людей,

а тому неявно говорить і про однакову відповідальність. Концепція відповідальності наголошує на тому, що відповідальність є не рівною, а різною. У кого більше можливостей, у того й більше відповідальності. **Відповідальність є функцією влади і знання:** влади — як корелята могутності, що дає людині можливість діяти результативніше, і знання — як поінформованості щодо умов діяльності, вимог до неї та можливих наслідків цієї діяльності⁴⁶⁵. Обсяги могутності обумовлюють обсяги відповідальності. Розпоряджатися владою, незважаючи на обов'язок, — означає діяти безвідповідально, тобто руйнувати відносини довіри, з якими пов'язана відповідальність.

Поняття відповідальності набуває важливого значення в умовах віртуалізації політики, причому не лише у правовому сенсі, а й в моральному. Проблема полягає в тому, як підвищити відповідальність політиків і можновладців, особливо з огляду на те, що їх більше цікавить можливість отримати владні повноваження для поліпшення свого матеріального та соціального статусу, а не прагнення належним чином виконувати відповідні обов'язки. Необхідно змінити політичні інституції так, щоб відповідальність за дії або прийняті рішення була не побажанням чи декларацією, а певним інституційним механізмом і важливою складовою політичної свідомості й діяльності політиків і можновладців. Не політики мають говорити про свою відповідальність, а громадяни мають вимагати від посадовців і можновладців відповідальних дій і регулярного звітування про свою діяльність. Якщо права людини — це "мова жертв і позбавлених прав"⁴⁶⁶, то відповідальність — це мова людей, які не бажають бути жертвами безвідповідальних дій можновладців.

Поняття відповідальності (юридичної) має правове значення, коли йдеться про те, що людина має відповідати за наслідки своєї діяльності. Поняття ж моральної відповідальності стосується не звіту за скоєне, а того, що людині належить зробити у майбутньому. В цьому разі людина відчуває відповідальність не за те, що зроблено, а за відповідність своєї майбутньої діяльності тим вимогам, які висуває до неї життя, а також вимогам, які вона визначає для себе сама. Моральна відповідальність вимагає від людини здатності враховувати

⁴⁶⁵ Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації: Пер. з нім. — К.: Лібра, 2001. — С. 186.

⁴⁶⁶ Донеллі Д. Права людини у міжнародній політиці: Пер. з англ. — Львів: Кальварія, 2004. — С. 35.

суспільні інтереси й природні обмеження та знаходити оптимальні шляхи для своєї діяльності.

Моральна відповідальність — це категорія етики, що характеризує особистість з точки зору виконання нею моральних вимог, які висуває до неї життя у суспільстві. Якою мірою людина виконує свій обов'язок або ж якою мірою вона винна у його невиконанні — це і є питання про моральну відповідальність. Лише той, хто має обов'язки, може діяти безвідповідально.

Категорія відповідальності може мати два значення. Це відповідальність **за** щось або когось і відповідальність **перед** кимось. Прообразом будь-якої відповідальності є відповідальність людини за людину. Характерною рисою людини є те, що лише вона може бути відповідальною за інших людей. Тому важливою є вимога існування людства (на якій наголошує Г. Йонас) як можливості існування відповідальності та моралі загалом.

У значенні "**за**" поняття відповідальності має не взаємний, а монологічний зміст (тобто ґрунтується на асиметричності моральних відносин), що дає змогу поширити поняття відповідальності на всіх живих істот і природу загалом. Бути відповідальним можна тільки за те, що змінюється, за те, чому загрожує загибель і руйнація. У значенні "**перед**" поняття відповідальності має комунікативний сенс (згадаємо, що слово "відповідальність" походить від слова "відповідати"). Відповідати — давати відповідь за свої дії або перед собою (перед своєю совістю), або перед людьми. В останньому випадку відповідальність, будучи персональною за означенням, набуває значення **соціальної відповідальності**. Оскільки що більше влади, то вища відповідальність, необхідно інституціалізувати механізм соціальної відповідальності осіб, які приймають рішення, перед людьми, котрі довірили їм цю функцію.

"Соціальна відповідальність" не означає "колективна відповідальність". Ф. Гаск зазначає: "Відповідальність, щоб бути ефективною, повинна бути індивідуальною відповідальністю. У вільному суспільстві не може бути ніякої колективної відповідальності членів групи як такої... Як спільна власність є фактично нічиєю власністю, так і спільна відповідальність є нічиєю відповідальністю"⁴⁶⁷. Запровадження соціальної відповідальності

⁴⁶⁷ Гаск Ф. Цінність свободи // Лібералізм: Антологія. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 529.

означає запровадження такої процедури, яка постійно нагадуватиме кожному можновладцю про його особисту відповідальність перед тими людьми, котрі його уповноважили, і вимагатиме від нього постійного звітування за свої дії.

Коли мова йде про те, щоб надати певні владні повноваження і свободу діяти певним особам, слід виходити з того, що це мають бути такі особи, які здатні бути відповідальними. Накладення відповідальності — це надання людині можливості діяти відповідно до її власних уявлень про її майбутню діяльність, надання людині певної свободи дій, це реалізація надій на те, що ця людина здатна стати кращою і діяти так, щоб результати її діяльності були кращими, ніж результати її попередників. Відповідальність відкриває людині простір для творчості, для розвитку як самої людини, так і суспільства загалом. В цьому сенсі моральна відповідальність відрізняється від юридичної, оскільки вона дає можливість людині вийти за межі обов'язків, визначених законом. Причому не для того, щоб порушити закони, а для того, щоб якомога краще реалізувати вимоги цих законів, а також для того, щоб удосконалити їх, якщо вони є застарілими і не відповідають нагальним потребам сьогодення. Важливо також пам'ятати, що відповідальні люди можуть діяти так, як вони вважають за потрібне, але вони мають відповідати як за успішність, так і за невдачі своїх дій.

Умовою відповідальності є активність людини, її свобода вибору та прийняття рішень, свобода дій. Ф. Гаєк зазначає, що свобода і відповідальність є нероздільними: "Свобода означає не тільки те, що індивід має і можливість, і тягар вибору; вона також означає, що він повинен відповідати за наслідки своїх дій і отримувати за них похвалу чи догану"⁴⁶⁸. Тільки осмислена дія (чи бездіяльність) може бути предметом відповідальності (несвідома дія не накладає на людину моральної вимоги відповідати за неї). З багатьох можливих варіантів людина має можливість вільно обрати той чи інший варіант своєї поведінки. Цей вибір обумовлюється як обов'язками, які накладає суспільство, так і тими моральними обов'язками, які добровільно бере на себе сама людина. Втім слід пам'ятати, що наступним кроком після вільного вибору певної поведінки є відповідальність за її реалізацію. На другому кроці свобода вибору поступається необхідності діяти відповідно до обраного

⁴⁶⁸ Там же. — С. 519.

шляху. Людина сама визначає остаточні межі своєї відповідальності. У підсумку ступінь її свободи визначається ступенем її відповідальності. Коли людина розширює коло тих осіб чи того довкілля, за яких вона є відповідальною, вона розширює межі своєї свободи. В цьому сенсі відповідальність і свобода людини потенційно безмежні.

К. М. Маєр-Абіх виділяє 8 видів відповідальності⁴⁶⁹:

1. Егоцентризм (автономний індивід) — кожен дбає тільки про себе.

2. Непотизм (мораль роду) (від лат. *peros* — онук, нащадок) — мораль, що обмежується членами сім'ї, іншими родичами, близькими тощо.

3. Націоналізм (коло співвітчизників). Відповідальність обмежується власною країною чи нацією. Втім глобальні проблеми, зокрема екологічні, не можна вирішити в межах політичної етики національної держави.

4. Антропоцентризм сучасності (спільнота людей, близьких і далеких). Вищим викликом є прагнення відповідальності за все людство, а не тільки за самого себе чи спільне благо своєї країни.

5. Антропоцентризм (людство як замкнене суспільство). Людство у своїй діяльності повинно зважати на всіх інших людей — на тих, хто живе нині, на прийдешніх і на померлих.

6. Маммалізм (вищі тварини серед нас). На противагу людському шовінізму коло відповідальності виходить за межі людства і поширюється на спільноту усіх тих живих істот, які можуть відчувати біль.

7. Біоцентризм (спільнота живих істот). Коло відповідальності охоплює усіх живих істот у їхній власній самоцінності. Цей вид відповідальності визначається принципом благоговіння перед життям А. Швейцера.

8. Фізіоцентризм (світ як ціле). Людство існує тільки у співіснуванні з іншими — людьми, тваринами, рослинами, ландшафтами та стихіями. Без цього його немає. Тому сфера відповідальності стає настільки вагомою, що охоплює увесь спільносвіт.

Як бачимо, моральна відповідальність спрямована у майбутнє. Це означає, що предметом соціальної відповідальності мають бути плани, програми та стратегії діяльності. Політики постійно

⁴⁶⁹ Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільносвіту: Пер. з нім. — К.: Лібра, 2004. — С. 65–96.

роздають обіцянки, завдяки яким вони підвищують особисті рейтинги та рейтинги своїх політичних сил. Вміння гарно і переконливо обіцяти електорату світле майбутнє стало одним із головних інструментів у політичній боротьбі. Моральна відповідальність якраз і спрямована на оцінку відповідності дій посадовців тим обіцянкам, які вони давали, будучи кандидатами на посаду. Для моральної відповідальності у її соціальному значенні важливо, щоб плани майбутньої діяльності політика чи політичної сили були чітко сформульовані та оприлюднені. Тільки тоді можна буде побачити наскільки дії посадовців відповідають їхнім словам, сказаним тоді, коли вони виборювали владу. Отже, наявність планів, програм і сценаріїв розвитку є невід'ємною складовою моральної відповідальності. Інституціоналізація процедури оприлюднення можновладцями їхніх планів і сценаріїв може стати важливим і навіть революційним кроком, оскільки з історії відомо, що ті плани, які найнегативніше впливали на розвиток суспільства (наприклад, плани початку війни), були найсекретнішими. Потрібні механізми стратегічного планування майбутнього, система інформування про стратегії та плани, а також механізм громадської оцінки відповідності дій політиків визначеним планам. У такому разі моральна відповідальність буде не лише приватною справою можновладців (яка нині залежить від їхнього бажання чи небажання нести відповідальність), а й соціальною відповідальністю, яка встановлюватиме громадський контроль за діяльністю можновладців.

Відсутність з боку громадськості контролю за прийняттям рішень тими особами, які мають великі владні повноваження, може призвести до того, що ці особи ухвалюватимуть рішення в інтересах своєї соціальної групи, ігноруючи інтереси інших соціальних груп, а також можливий вплив прийнятого рішення на довкілля. Тому розв'язання, зокрема, екологічних проблем безпосередньо пов'язане з налагодженням механізму соціальної відповідальності державних і бізнесових структур за їхню антиекологічну діяльність.

Говорячи про необхідність соціальної відповідальності можновладців, слід пам'ятати про один чинник, який перешкоджає реалізації відповідальності і є потужнішим за державні важелі впливу. На нього звертає увагу британський соціолог З. Бауман. Це — все більш некеровані ринкові сили, які вийшли з-під ефективного політичного контролю і підкоряються лише законам конкуренції. Завдяки технічним удосконаленням і послідовному демонтажу політичних стримувань і противаг капітал сьогодні є

вільним, щоб переміщуватися коли і куди забажає. Політичні інститути залишаються локальними, тоді як реальна влада, що вирішує питання, які стосуються нинішнього і майбутнього, стає екстериторіальною. В цих умовах потенційні прихильники і захисники соціальної та екологічної справедливості позбавляються економічних важелів, без яких впровадження етичних принципів виявляється неможливим. Виникає парадоксальна ситуація: люди все більше усвідомлюють, які численні екологічні небезпеки їм загрожують і все одноставніше обурюються з цього приводу, але, разом з тим, вони все менше можуть впливати на екстериторіальну владу і мають все менше можливостей запобігти екологічній катастрофі: "Зростаюче усвідомлення майбутніх небезпек іде поруч зі зростаючим безсиллям запобігти їм або пом'якшити їхні наслідки"⁴⁷⁰.

Головні положення й висновки:

1. Відносини рівності характерні для індивідів, соціальних груп і держав, що мають приблизно однакові сили. Між сильнішою і слабшою сторонами відносини нерівні. Якщо сильніший домінує над слабшим мають місце відносини панування, а якщо сильніший дбає про слабшого — відносини турботи. Для етики турботи характерна монологічна відповідальність.

2. У значенні "за" відповідальність може бути поширена не лише на людей, а й на усіх живих істот і природу загалом.

3. Умовою відповідальності є активність людини, її свобода дій. Свобода і відповідальність нероздільні. Тому людина сама встановлює межі своєї свободи, коли вона визначає межі своєї відповідальності. Коли людина розширює коло осіб, живих істот чи довкілля, за яких вона бере на себе відповідальність, вона розширює межі своєї свободи.

4. Відповідальність є функцією влади і знання. У кого більше можливостей, у того має бути більше відповідальності. Концепція відповідальності наголошує не на рівній, а на різній відповідальності.

5. У значенні "перед" поняття відповідальності має комунікативний зміст: відповідати — давати відповідь за свої дії або перед своєю совістю, або перед людьми. В останньому випадку відповідальність набуває значення соціальної відповідальності, яка, зокрема, вимагає від можновладців постійного звітування

⁴⁷⁰ Бауман З. Индивидуализированное общество: Пер. с англ. — М.: Логос, 2002. — С. 237.

про відповідність своїх дій проголошеним цілям, стратегіям і планам.

6. Потужним чинником, що перешкоджає реалізації соціальної відповідальності, є все більш некеровані ринкові сили, які вийшли з-під політичного контролю і підкоряються лише законам конкуренції. Зменшення можливостей людей впливати на екстериторіальну владу і проблематичність запровадження процедури соціальної відповідальності можновладців призводять до зростання безсилля людей запобігти екологічній катастрофі.

РОЗДІЛ 6. ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Україно! Тебе я терпіти не можу,
Я тебе ненавиджу чуттями всіма,
Коли ти примітивна й на лубок похожа,
Коли думки на лобі у тебе нема.

Я люблю тебе іншу — коли ти бунтуєш,
Коли гнівом під кручі клекоче Дніпро,
Коли думаєш ти, коли бачиш і чуєш
І несеш од криниці вагоме відро.

Василь Симоненко

Україна задекларувала своє бажання перейти на шлях збалансованого розвитку ще на Конференції ООН з довкілля та розвитку в Ріо-де-Жанейро у 1992 р., підписавши Декларацію Ріо і Програму дій "Порядок денний на XXI століття"⁴⁷¹. Останній документ і сьогодні є узгодженою програмою дій для досягнення взаємозв'язку економічної, соціальної та екологічної складових розвитку. У ньому зокрема зазначено, що урядам слід прийняти національну стратегію збалансованого розвитку і що важливим аспектом загального планування для досягнення збалансованого розвитку є формування національного консенсусу щодо політики та програм, зокрема щодо національних планів дій. Через 5 років на 19-й Спеціальній Генеральній асамблеї ООН (Ріо+5, червень 1997 р.) зазначалося, що брати участь у розробці та впровадженні стратегії збалансованого розвитку мають усі сектори суспільства. Ця сесія зобов'язала всі країни сформулювати і розробити до 2002 р. національні стратегії збалансованого розвитку.

На жаль, через багато років після Ріо Україна так і не спромоглася підготувати національну стратегію збалансованого розвитку, хоч певні кроки у цьому напрямі були зроблені. Невирішеність і вимушена першочерговість чинників економічного зростання

⁴⁷¹ Програма дій "Порядок денний на XXI століття": Пер. з англ. —

К.: Інтелсфера, 2000. — 360 с.; Програма дій: Повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении: Пер с англ. — Женева: Центр "За наше общее будущее", 1993. — 70 с.

відсунули на задній план урахування принципів збалансованого розвитку в галузевій політиці та законодавстві України. Національну стратегію збалансованого розвитку України не прийнято, хоча завершення її розробки, а також ухвалення Закону України "Про стратегію сталого розвитку" та вжиття заходів щодо забезпечення його виконання було передбачено Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 117-р від 22 квітня 2005 р. "Про затвердження заходів щодо виконання у 2005 р. Плану дій Україна — ЄС" ще на травень 2005 р. На сьогодні Україна є однією з небагатьох країн Європи, де відсутні такі важливі стратегічні документи, як Національна стратегія збалансованого розвитку та Національний план дій з охорони навколишнього середовища.

Загалом стратегія переходу до збалансованого розвитку має ґрунтуватися на аналізі тих дисбалансів, які існують в економічній, соціальній та екологічній сферах, і на подальшому визначенні шляхів їх подолання у напрямі досягнення збалансованого розвитку. Загальні принципи Ріо необхідно перетворити на послідовність конкретних управлінських кроків, які б дали змогу виправити існуючі дисбаланси. Просте декларування і повторення в національних документах принципів Ріо не дасть бажаних результатів. Тільки усунення дисбалансів в екологічній, економічній і, як наслідок, соціальній сферах може закласти підґрунтя для збалансованого розвитку України, відновлення якості довкілля і збереження біорізноманіття.

6.1 Проблеми збалансованого розвитку України

Потрібні цілих сто очей, аби змогти на все їх заплющити.

Станіслав Єжи Лец, "Незачесані думки"

Структурні деформації господарства

У роки радянської влади багатонаселена Україна з її великими запасами корисних копалин була дуже привабливим регіоном для проведення індустріалізації. Це обумовило невинновано великий масштаб деяких галузей (гірничодобувної, переробної, металургійної тощо), розвиток яких набув в Україні гіпертрофованого і незбалансованого характеру. Станом на 1989 р. Україна,

займаючи лише 2,7% території СРСР і маючи 18% його населення, давала 30% загальносоюзної продукції чорної металургії, 50% залізної руди, 25% вугілля, 18% хімічної продукції, 16% виробництва мінеральних добрив⁴⁷². Це говорить про те, що індустріальний тип природокористування, притаманний СРСР, найяскравіше виявився в Україні. Важливо також пам'ятати, що радянська індустріалізація була спрямована на те, щоб вся промисловість, увесь ритм життя країни були підпорядковані створенню надпотужного військово-промислового комплексу (ВПК). Навіть у 1991 р. ВПК в Україні налічував 1879 підприємств, а витрати ВПК разом з витратами на утримання особового складу радянської армії становили майже 30% ВВП⁴⁷³.

Значний антропогенний пресинг призвів до забруднення та деградації довкілля. На Україну припадала четверта частина загальносоюзного забруднення, що перевищувало середні показники по Союзу у 15 разів, а у деяких регіонах (Донбас, Кривбас) у сотні разів (при цьому у цій чверті не враховані наслідки аварії на Чорнобильській АЕС). Якщо ж взяти до уваги, що внесок СРСР за деякими видами забруднень був у межах 20% їх світового обсягу, то це означає, що в Україні, яка займає менше 1% суходолу, було сконцентровано близько 5% світового забруднення довкілля⁴⁷⁴.

Індустріальний тип природокористування, який має природоруйнівний характер, на жаль, зберігся в Україні і донині. В умовах перехідної економіки з її правовим нігілізмом це призводить до того, що стан довкілля України погіршується, промисловість переходить в архаїчну стадію розвитку, а населення катастрофічно біднішає. Нині для України характерні невідповідність між розміщенням природно-ресурсного і соціального-економічного потенціалу, зростаюча науково-технічна і технологічна відсталість, глибокі диспропорції загальнодержавних і регіональних економічних інтересів. Багато в чому це є наслідком успадкованого від радянських часів індустріального способу виробництва, його технократичних стереотипів управління, хижацьких установок різних зацікавлених відомств, до яких нині додався і приватний сектор.

⁴⁷² Крисаченко В. С., Мостяєв О. І. Україна: природа і люди. — К.: НІСД, 2002. — 623 с.

⁴⁷³ Мунтіян В. Фінансування збройних сил України: проблеми та перспективи // Дзеркало тижня. — 2002. — № 34. — 7 вересня.

⁴⁷⁴ Грабовська І. Ментальність. Особистість. Екологія. — К.: Центр громадянської просвіти "Київське братство", 1997. — С. 29–30.

Україна володіє природними умовами і ресурсами, які, безумовно, можуть скласти фундамент забезпечення збалансованого розвитку. Проте як успадкована модель природокористування, так і практика господарювання останніх років сприяли збільшенню антропогенного і техногенного навантаження на природно-ресурсний потенціал, що призвело до деградації багатьох його складових. Нині в Україні спостерігається абсолютна гегемонія галузевого управління природокористуванням. Реальна влада перебуває в руках відомств. Виходячи зі своїх відомчих інтересів, вони розробили такі нормативні акти, які не дають змоги вирішувати комплексні екологічні проблеми і зводять нанівець зусилля, спрямовані на поліпшення стану довкілля. В соціально-економічних умовах, що заохочують незбалансовані моделі виробництва і споживання, реалізація численних екологічних програм є малоімовірною. Тому на території країни триває інтенсивна деградація екосистем. Нинішня екологічна ситуація є наслідком нагромаджених за багато років структурних деформацій господарства, домінування природомістких галузей промисловості, ресурсо- і енергоємних технологій, сировинної орієнтації експорту і водночас надмірної концентрації виробництва у промислових центрах і регіонах країни.

В Україні склалася вкрай нераціональна структура природокористування і управління соціально-економічним розвитком держави, яка в цілому є неефективною й екологічно небезпечною. Деформована структура економіки посилює свої негативні прояви. Статистичні дані свідчать, що у структурі промислового виробництва України значно зросла частка сировинно- та енергоємних й водночас найбільш забруднюючих довкілля галузей промисловості — гірничо-металургійної і паливно-енергетичної, а також хімічної та нафтохімічної (з 23,2% у 1991 р.⁴⁷⁵ до 62,1% у 2005 р.⁴⁷⁶, тобто майже у 3 рази) паралельно зі скороченням частки галузей, які виробляють продукцію кінцевого споживання, насамперед машинобудування, легкої та харчової промисловості.

Відбулося це з таких причин:

1) через відносно повільні темпи падіння виробництва продукції видобувних галузей. За даними Держкомстату України, у 1990 р. спостерігався приріст (порівняно з 1985 р.) виробництва

⁴⁷⁵ Базилюк Я. Б. Конкурентоспроможність національної економіки. — К.: НІСД, 2002. — С. 52.

⁴⁷⁶ Статистичний щорічник України за 2005 рік. — К.: Консультант, 2006. — С. 105.

промислової продукції майже в усіх галузях. Починаючи з 1991 р., в Україні розпочався різкий спад виробництва промислової продукції. У переробних галузях темпи падіння обсягів виробництва промислової продукції були вищими (2,8–4,3 раза) порівняно з видобувними галузями та енергетикою (1,5–2,3 раза). Найвищі темпи падіння були у легкій промисловості (у 7,7 раза) та машинобудуванні й металообробці (2,2 раза);

2) за рахунок пріоритетного розвитку ресурсо- та енергоємних галузей. Так, у 1990 р. частка інвестицій в основний капітал на електроенергетику, вугільну та нафтогазову промисловість, чорну і кольорову металургію складала 40,4%. У 2000 р. вона вже становила 68,4%. При цьому частка інвестицій у машинобудування скоротилася з 29,3% від загальної маси інвестицій у 1990 р. до 6,5% у 2000 р.⁴⁷⁷

Втім відомо, що держави, які спеціалізуються на розвитку сировинно-ресурсних галузей, не лише приречені на економічну залежність країн, що споживають їхню продукцію, а й завдають подвійної шкоди довкіллю, оскільки більше половини природних ресурсів витрачається на підтримку ресурсовидобувних та енергоємних виробництв.

В Україні сформувалася яскраво виражена сировинна спрямованість експорту. Продукція кінцевого споживання, перш за все наукомістких і високотехнологічних галузей промисловості, експортується мало. Натомість частка матеріало- і енергоємних галузей в українському експорті сягнула близько 60%, причому 40% усього експорту припадає на продукцію лише однієї галузі — чорної металургії (до того ж у структурі експорту переважає не готова, а проміжна продукція і сировина — понад 30%). Підвищення завдяки експорту платоспроможності цих галузей породжує перерозподіл на їхню користь енергетичних, сировинних і фінансових ресурсів. Більше того, оскільки збільшення експорту відбувається передусім за рахунок енергоємних виробництв, воно потребує зростання імпорту енергоносіїв, які використовуються переважно для виробництва первинної сировини та напівфабрикатів, реалізуючи їх майже без прибутку для власної економіки. Створюється загроза самодостатнього зростання сировинних галузей, наслідком якої будуть занапащені гірничими підприємствами землі та забруднюючі довкілля відходи і

⁴⁷⁷ Базиліук Я. Б. Конкурентоспроможність національної економіки. — К.: НІСД, 2002. — С. 53.

викиди гірничо-збагачувальних та металургійних заводів. В геополітичному аспекті це загрожує перетворенню України на сировинний придаток розвинених країн з економікою напівколоніального типу.

Тенденція переважання ресурсовидобувних та енергоємних виробництв у структурі промислового виробництва виявилася саме в часи незалежності України, але саме вона сприяє зростанню залежності України від більш розвинених країн:

1. Зростає залежність України від ринків експорту.

2. Оскільки найбагатші і найдоступніші ресурси видобуваються першими, для подальшого розвитку залишаються тільки бідніші та менш доступні поклади. Для їх видобування потрібні нові технології і відповідно інтенсивніше капіталовкладення, що знову ж таки підвищує залежність України від більш розвинених країн.

3. Зростає залежність від енергоносіїв. За рахунок внутрішнього виробництва, без збитків, енергоспоживання в Україні може забезпечуватися лише на 15%. Інша частина забезпечується збитковим видобутком енергоносіїв (передусім вугілля) та їх імпортом (в основному з Росії). Щороку імпортується практично 100% палива для атомних станцій, 90% нафти, 80% природного газу та близько 15% вугілля⁴⁷⁸. Енергоносії становлять більше половини усього імпорту (8–10 млрд дол. США)⁴⁷⁹. Якщо зважити на те, що частка енергоємних галузей в експорті України сягає 60%, то вийде так, що Україна імпортує енергоносії для того, щоб експортувати сталь, прокат і труби.

У підсумку такий тип розвитку створює необмежені можливості для збагачення торговців енергоносіями, сировиною і напівфабрикатами, але все забруднення від споживання енергоносіїв і всі відходи від виробництва енергоємної продукції залишаються на території України. Врешті-решт, після вичерпання природних ресурсів може скластися така ситуація, коли промислова і бізнес-еліта скористається своїми капіталами для переїзду в інші, екологічно безпечніші країни, а населення України залишиться сам-на-сам з виснаженою природно-ресурсною базою, із занпащенням довкіллям і великою кількістю екологічних та медико-демографічних проблем.

⁴⁷⁸ Економічне зростання на засадах справедливості: український погляд / Світовий Банк. Документ для обговорення № 407. Під ред. Дж. Хансена, В. Нанівської. — 1999. — С. 45.

⁴⁷⁹ Там же. — С. 47.

Значних масштабів набуло фізичне і моральне старіння основних промислово-виробничих фондів. Ступінь зносу основних виробничих фондів у розвинених країнах не перевищує 25%, пороговий індикатор для економічної безпеки держави не повинен перевищувати 50%. В Україні ж у більшості галузей він наближається до 60%, а в чорній металургії, хімічній і нафтохімічній та харчовій промисловості перевищує 70%⁴⁸⁰. У національному господарстві країни різко знизився показник технічного оновлення виробництва і економії первинної сировини: у 1991–1999 рр. частка впровадження ресурсозберігаючих технологій в структурі нових технологій становила лише 2,9%⁴⁸¹.

Після здобуття незалежності Україна продовжила впроваджувати енерго- та ресурсозатратну модель економічного розвитку, зокрема стару радянську практику субсидування "брудних" галузей економіки. Це пов'язано з тим, що такі види діяльності, як видобування залізної руди, виплавка сталі, виробництво сталевих труб тощо, давали і дають можливість Україні заробляти валюту, необхідну для обслуговування зовнішнього боргу. Саме тому уряд надавав субсидії найбруднішим, але експортоспроможним галузям економіки, звільняючи їх від податків, встановлюючи знижені платежі за забруднення, надаючи різноманітні непрямі субсидії. Наприклад, Законом України "Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу" (від 14.07.1999) було започатковано безпрецедентне субсидування найшкідливіших підприємств гірничо-металургійного комплексу шляхом списання пені та штрафів, звільнення від цілої низки обов'язкових податків і, що найважливіше, зниження ставки на прибуток до 9%⁴⁸². Утім ці податкові пільги обернулися частковою блокадою українських металургів з боку країн — найважливіших ринків збуту. Наприклад, у 2002 р. проти України велося близько 100 антидемпінгових розслідувань за понад 20 товарними групами (переважно металопродукат і продукція хімічної промисловості) у 13 країнах світу⁴⁸³.

⁴⁸⁰ Там же. — С. 120.

⁴⁸¹ Природно-ресурсний аспект розвитку України. — К.: Видав. дім "KM Academia", 2001. — С. 8.

⁴⁸² Дюканов В. Г. Стійкий розвиток енергетики в Україні: перешкоди та перспективи // Економічні реформи в Україні в контексті переходу до сталого розвитку. — К.: Інтелсфера, 2001. — С. 126.

⁴⁸³ Бадута В. Украина — ВТО: проблемы, риски, перспективы // Зеркало недели. — 2002. — № 23. — 22 июня.

Слід зазначити, що структурна перебудова економіки відбувається в основному як стихійний нерегульований процес. Заходи економічних реформ, які здійснюються під гаслами наближення до кращих світових зразків, ведуть до віддалення від них, оскільки переливання капіталу та інвестицій у високорентабельні, соціально орієнтовані сфери не відбувається. Нині проблемами реструктуризації вирішуються не стільки шляхом структурної перебудови галузей, скільки реструктуризацією підприємств, в першу чергу в промисловості та сільському господарстві. Акцент зміщується на суб'єкти господарювання, які керуються можливостями одержання прибутку, а не постулатами реформування. Це ще раз доводить, що проблема структурної перебудови має фокусуватися на макроекономічному рівні.

Говорячи про необхідність структурної перебудови економіки України, слід пам'ятати про гіркий досвід реструктуризації вугільної промисловості, що призвів до кризових явищ у Донбасі, особливо у Луганській області. Виведення з експлуатації великої кількості шахт шляхом "микрої" консервації спричинило порушення природно-техногенної системи, сформованої за період багаторічного освоєння території. Швидкими темпами і на великих площах відбулося підняття рівнів підземних вод і підтоплення територій, зокрема населених пунктів, надходження високомінералізованих шахтних вод до раніше дренажних водоносних горизонтів (забруднення джерел водопостачання) і річкової мережі, деформація земної поверхні та інтенсифікація газовиділення, зокрема проникнення метану в будівлі. З моменту початку реструктуризації вугільної промисловості кількість діючих шахт у Луганській області скоротилася з 99 до 63. Кількість працюючих у цій галузі зменшилася на 26,8 тис. осіб. При цьому було працевлаштовано лише 12,4% звільнених гірняків (з них тільки 5% — на вугільних підприємствах)⁴⁸⁴. Екологічні та соціальні проблеми в шахтарських поселеннях сплелися у нерозривний вузол. Це пов'язано з тим, що ДК "Укрвуглереструктуризація" здійснювала ліквідацію вугільних шахт без урахування прогнозних оцінок екологічних наслідків і з частими порушеннями природоохоронного законодавства. Увага приділялася в першу чергу "фізичному закриттю" шахт. Фінансування забезпечення екологічної безпеки відбувалося за залишковим принципом (станом

⁴⁸⁴ Кононов И. Для Луганщины стало характерным явление, которое можно назвать "петлей кризиса" // Рідна природа. — 2001. — № 6. — С. 10.

на 01.07.2001 обсяги робіт, спрямованих на забезпечення екологічної безпеки, були здійснені лише на 8,5% до запроєктованого⁴⁸⁵). Відомче закриття шахт породило проблеми, які мають вирішувати органи місцевого самоврядування, але їх бюджети скоротилися через закриття шахт. Можна зробити висновок, що непродумана і непідготовлена реструктуризація промислових галузей може призвести до ще більших екологічних і соціальних проблем, до масштабних кризових ситуацій.

Значні дисбаланси в економічній розвиток України вносить тіньова економіка, яка була характерним явищем ще у період соціалістичного розвитку України. Найбільше поширення в той період мали такі різновиди тіньової економіки, як приписки, розкрадання державних матеріальних, технічних і фінансових ресурсів у великих масштабах, дрібні розкрадання, що мали масовий характер, підпільна підприємницька і виробнича діяльність. За період незалежності в структурі тіньової економіки відбулися певні трансформації. Головними видами тіньової економічної діяльності стали: приховування від оподаткування підприємствами і підприємницькими структурами реальних доходів, нелегальні внутрішньо- та зовнішньоекономічні операції, контрабанда, тіннізація бюджетної сфери, корупція, нелегальні валютні операції та експорт капіталів, незаконна приватизація державної власності тощо. Питома вага тіньової економіки зросла з 12,3% у 1990 р. до 44,4% у 1999 р.⁴⁸⁶ За умов фактичного зрівняння обсягів тіньової та офіційної економіки подолання тіньової економіки є одним з головних завдань збалансованого розвитку.

Таким чином, економіка України опинилася в критичному стані й не може забезпечувати збалансований розвиток країни, соціальні гарантії населенню і збереження якості довкілля, що створює загрозу політико-економічній самостійності і дає підстави говорити не про стратегію розвитку країни, а про стратегію виживання населення. Особливістю України є те, що ніхто не несе відповідальності за ту кризу, яка сталася в економіці, соціальній та екологічній сферах. Принцип колективної безвідповідальності, що діяв в колишній соціалістичній системі, продовжує діяти в нових умовах.

⁴⁸⁵ Кошель В. Екологічні проблеми гірничодобувних регіонів Луганщини та їх ускладнення при закритті вугільних шахт // Рідна природа. — 2001. — № 6. — С. 7.

⁴⁸⁶ Економічне зростання на засадах справедливості: український погляд / Світовий Банк. Документ для обговорення № 407. Під ред. Дж. Хансена, В. Нанівської. — 1999. — С. 145–146.

Економічна нерівність

Перехід від однієї соціальної системи до іншої неминуче супроводжується низкою соціальних проблем і негативних явищ. Після розпаду СРСР на долю українського народу випали такі тяжкі випробування:

- гостра економічна криза;
- розквіт корупції та злочинності;
- значне розшарування населення за доходами, пов'язане з виникненням прошарку багатих і дуже багатих людей, скороченням і без того низької чисельності середнього класу на фоні масового зuboжіння населення;
- високий рівень безробіття;
- штучне заниження вартості робочої сили;
- відсутність соціального забезпечення, необхідного для підтримки гідного рівня життя населення;
- руйнація духовних підвалин та інтелектуального потенціалу суспільства.

Запроваджена модель ринкової трансформації українського суспільства призвела до значних соціальних втрат. Падіння ВВП (на 59,2% у період 1990 – 1999 рр.⁴⁸⁷) негативно відбилося на рівні життя людей в Україні. Зросли бідність, кількість захворювань, пов'язаних із соціальними проблемами, смертність, скоротилася середня тривалість життя, зменшилася кількість населення.

У 2004 р. доходи, менші за прожитковий мінімум, мали 77,4%, або 13 млн 628 тис. сімей, в яких налічувалося 39 млн громадян України⁴⁸⁸. Середньомісячний дохід на одного члена сім'ї в Україні становив 349 грн., або 66 дол. США (близько 2 дол. на добу)⁴⁸⁹. За критеріями ООН країни з такими доходами вважаються бідними. Для порівняння: в цей час в країнах Західної Європи середньодобовий дохід на одну людину становив 80 дол. США.

Соціально-економічна політика під час перехідного періоду призвела до деформації структури грошових доходів і споживан-

⁴⁸⁷ Послання Президента України до Верховної Ради України "Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки". — 2002.

⁴⁸⁸ Чепурко Г. Рівень життя населення: поселенський аспект // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. — С. 255.

⁴⁸⁹ Шульга М. Стилі споживання мешканців України // Там же. — С. 369.

ня населення. Тривалий період зниження добробуту населення відкинув його споживання на рівень 1960-х років, а за деякими видами продуктів — на рівень 1950-х років. Для забезпечення збалансованого розвитку необхідно, щоб витрати на продовольчі товари дорівнювали 30% (і менше) витрат сімей за відповідної середньодобової калорійності харчування. За міжнародними стандартами сім'ї, у бюджеті яких витрати на продукти харчування перевищують половину сукупних витрат, вважаються бідними. У 1999 р. лєвова частка витрат громадян (58%) припадала на харчування і лише 15,9% — на непродовольчі товари, серед яких переважали товари повсякденного попиту (для порівняння у 1990 р. — відповідно 40,0 і 31,7%)⁴⁹⁰. Перекошеність структурних витрат сімей свідчить про різку зміну їх споживчої поведінки. В умовах хронічного дефіциту грошей у населення знизилися обсяги і погіршилася якість харчування. Споживання м'яса у 1999 р. знизилося порівняно з 1990 р. у 2 рази, молока — в 1,77, яєць — в 1,66, риби — у 2,4, цукру та олії — в 1,5 і 1,3, плодів і ягід — у 2,1 раза⁴⁹¹. Населення стало менше споживати навіть картоплі, овочів, хліба.

Залежно від матеріальних статків соціологи виділяють 7 стилів споживання населення України⁴⁹²:

- 1) часто не мають грошей та їжі, іноді старцюють;
- 2) не вистачає продуктів харчування, іноді голодують;
- 3) вистачає тільки на продукти харчування;
- 4) в цілому вистачає на прожиття;
- 5) вистачає на все необхідне, але немає можливості робити заощадження;
- 6) вистачає на все необхідне, роблять заощадження;
- 7) живуть у повному достатку.

Два перші стилі споживання — стилі споживання жебраків — характерні для 7% населення. Три наступні стилі споживання охоплюють переважну більшість населення — 91% (відповідно 41%, 32% і 15%), але це стилі споживання бідних людей, місячний

⁴⁹⁰ Новіков В. М. Поліпшення структури доходів і споживання населення — одна з головних передумов переходу до сталого економічного розвитку // Економічні реформи в Україні в контексті переходу до сталого розвитку. — К.: Інтелсфера, 2001. — С. 81.

⁴⁹¹ Там же. — С. 81.

⁴⁹² Шульга М. Стилї споживання мешканців України // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. — С. 370–371.

рівень доходів яких за самооцінками коливається від 61 до 97 дол. США (2–3 дол. на добу). Два останні стилі споживання охоплюють 2% населення України. При цьому соціологи зазначають, що до опитування не потрапила невелика частка найбагатших сімей з велетенськими доходами.

Основним джерелом бідності в Україні на відміну від країн, що розвиваються, є не багатодітність і малограмотність, а невідповідність рівня заробітної плати реальній вартості робочої сили на ринку праці. Частка заробітної плати у ВВП залишається низькою і невідповідною європейській практиці. Цей показник в Україні у 2000 р. становив менше 44,6%, тоді як в країнах Європи — у середньому 50–60%⁴⁹³.

Постійне зниження рівня промислового та сільськогосподарського виробництва різко негативно вплинуло на трудову зайнятість населення. Впродовж 1991–2000 рр. чисельність зайнятих у всіх сферах економічної діяльності скоротилася на 4,6 млн осіб (18,4%) і становила у 2000 р. 20,4 млн осіб⁴⁹⁴. На початку 1990-х років в Україні виникло безробіття. У 2002 р. уряд фіксував безробіття на рівні 4%, Міжнародна організація праці — на рівні 11,7%, а з врахуванням прихованих форм рівень безробіття оцінювався у 30–35%⁴⁹⁵. Небезпечним стало поширення родинного безробіття, яке спостерігається у малих містах. Наявність в родині хоча б одного безробітного підвищує ризик бідності на 50%⁴⁹⁶.

Одним із визначальних чинників складної соціальної ситуації стало контрастне розшарування суспільства за майновими ознаками, рівнем доходів, можливостями доступу до соціальних благ (освіти, медичного обслуговування, дозвілля, відпочинку тощо). Якщо у 1990 р. середній дохід 10% найзаможніших громадян України у 4 рази перевищував відповідний показник 10% найбідніших, то у 1996 р. — вже у 67 разів⁴⁹⁷ (для порівняння: в СРСР цей показник коливався в межах 3:1 — 5:1⁴⁹⁸). 10% насе-

⁴⁹³ Стратегії розвитку України: теорія і практика /За ред. О. С. Власюка. — К.: НІСД, 2002. — С. 391.

⁴⁹⁴ Національна доповідь України про стан виконання положень "Порядку денного на XXI століття" за десятирічний період (1992–2001 рр.) — К., 2002.

⁴⁹⁵ Гриценко А. Усе найкраще, як і раніше, попереду? // Дзеркало тижня. — 2002. — № 32. — 24 серпня.

⁴⁹⁶ Носова А. Вузівський диплом не гарантує достатку // Новий кур'єр (спецвипуск). — 2001–2002. — С. 24.

⁴⁹⁷ Стратегії розвитку України: теорія і практика /За ред. О. С. Власюка. — К.: НІСД, 2002. — С. 473.

лення України сконцентрували 40% доходів всього населення країни, причому, за експертними оцінками, 2/3 цих доходів мають кримінальне походження.

Характерними рисами українського суспільства стали:

- виділення кола олігархів, котрі впливають на державну політику у власних інтересах;
- криміналізація суспільства;
- протиборство регіональних кланів за контроль над владою і національними ресурсами.

У 2006 р. журнал "Кореспондент" оцінив статки 30 найбагатших українців у понад 38 млрд дол. США. Щоб потрапити до рейтингу Топ-30, треба було володіти активами вартістю, як мінімум, 177 млн дол. США⁴⁹⁹. Важливо зазначити, що більшість грошовитих українців збили свої мільйони на виробництві сталі та чавуну. Металургійне виробництво має значний негативний вплив на довкілля, однак його масштабність дає змогу власникам великих підприємств і корпорацій отримувати чималий прибуток. В свою чергу можливість отримати величезні кошти слугує головним стимулом для розвитку металургії. Питання збереження довкілля при цьому не беруться до уваги або навіть вважаються такими, що заважають ще більшому розвитку металургійної галузі (і пов'язаних з нею гірничодобувною та вугільною галузями).

Екологічні проблеми

Відходи. Надмірна ресурсо- та енергоємність економіки України призводить до надмірного забруднення території країни. Україна порівняно з країнами ЄС має високі показники утворення та накопичення відходів виробництва і споживання, включаючи тверді побутові відходи. Якщо у 1980 р. на одного мешканця України припадало 240 т накопичених відходів, у 1990 р. — 318 т, то у 2003 р. — вже понад 500 т⁵⁰⁰. Отже, і в радянські часи, і в часи незалежної України; в умовах і стабільної, і перехідної економіки; в період як зростання, так і падіння ВВП;

⁴⁹⁸ Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества. — М.: Гардарики, 2002. — С. 92.

⁴⁹⁹ 30 самых богатых украинцев // Кореспондент. — 2006. — № 25. — С. 28–29.

⁵⁰⁰ Екологічна небезпека від власних відходів / Розглянуто Колегією Рахункової палати 20.02.2006. — <http://www.ac-rada.gov.ua/achamber>

в умовах значних соціально-економічних трансформацій один показник — кількість відходів на душу населення — незмінно продовжує зростати, що якнайнаочніше свідчить про незбалансованість розвитку України.

Якщо в країнах ЄС на тисячу доларів ВВП налічується 32 кг відходів, у Польщі — 124 кг, то в Україні — 15 тонн!⁵⁰¹ Основна маса відходів утворюється в Донецькій (20%) і Дніпропетровській (62%) областях. У містах та населених пунктах країни із 35 млн м³ щорічних накопичень твердих побутових відходів лише 3% проходять промислово переробку, решту складають у сховищах та на полігонах. Особливо стрімко зростає кількість і різновид твердих побутових відходів, у складі яких переважну більшість становлять упаковка (тара) та відходи упаковки.

Забруднення води. Вкрай актуальною і надзвичайно гострою залишається проблема якості питної води, оскільки за ступенем водозабезпечення Україна посідає одне з останніх місць серед країн Європи, а за водосмістю ВВП — перевищує у кілька разів. Понад 75% населення України споживає воду з поверхневих джерел водопостачання, які сьогодні мають високий ступінь забрудненості. Чистої води — води I класу — в Україні практично немає. Вода більшості водних об'єктів України нині класифікується як "забруднена" і "брудна" (IV-V клас якості). Найгостріша ситуація спостерігається в басейнах річок Дніпра, Сіверського Дінця, річках Приазов'я, окремих притоках Дністра, Західного Бугу, де якість води класифікується як "дуже брудна" (VI клас)⁵⁰². Тому значна частина населення України одержує питну воду з істотними відхиленням від нормативів. Ситуація ускладнюється великим об'ємом стічних вод: в Україні на 1 га території припадає 19,6 м³ стічних вод, у Росії — 6,6 м³, Білорусі — 3,9 м³. У 14 областях України через природні й техногенні причини 1228 населених пунктів не мають гарантованих джерел водопостачання і їхні жителі змушені повністю або частково користуватися привізною водою⁵⁰³.

Забруднення повітря. Скорочення обсягів промислового виробництва в Україні у 1990-х роках зумовило зменшення

⁵⁰¹ Хорольская Е. Мы — грязней Европы всей? // Газета по-киевски. — 2005. — 28 декабря.

⁵⁰² Національна доповідь України пор гармонізацію життєдіяльності суспільства у навколишньому природному середовищі. — К.: Новий друк, 2003. — С. 35.

⁵⁰³ Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку. — К.: ПРООН Україна, 2007. — С. 20.

загального обсягу викидів забруднюючих речовин в повітря від стаціонарних джерел. Проте, починаючи з 2001 р., знову спостерігається тенденція до збільшення забруднення, в тому числі у найбільш забруднених містах. Обсяги викидів шкідливих речовин становлять 10 т/км² території або 85 кг на душу населення. За цими показниками Україна перевищує розвинені країни у декілька разів. В окремих регіонах зазначені показники мають значно більші значення, ніж відповідні середні значення по країні, зокрема в Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Івано-Франківській, Запорізькій областях. Значний внесок у забруднення атмосфери дає транспорт, зокрема автомобільний. Близько 6,5 млн вантажних і легкових автомобілів викидають в атмосферу до 2 млн т шкідливих речовин щорічно. За прогнозними оцінками, у 2010 р. викиди сягнуть 2,5 млн т⁵⁰⁴.

Втрати біологічного і ландшафтного різноманіття. Збереження біологічного і ландшафтного різноманіття є обов'язковою умовою збалансованого розвитку. Географічне положення України, різноманіття фізико-географічних умов сприяли формуванню багатого рослинного і тваринного світу, що налічує понад 70 тис. видів, з них флора — понад 25 тис. і фауна — понад 45 тис. видів. В Україні також поширено понад 3,5 тис. асоціацій рослинних угруповань⁵⁰⁵. Нині Україна, займаючи менше 6% території Європи, володіє не менш ніж 35% її біорізноманіття і за цим показником випереджає майже всі європейські країни, лише незначною мірою поступаючись європейському еталону багатства різноманіття — Франції⁵⁰⁶.

За деякими оцінками, у I ст. по Р. Х. на території України в її теперішніх межах проживало 1,5 млн осіб, і природною рослинністю було зайнято 96% площі України⁵⁰⁷. Нині природною чи вторинною напівприродною рослинністю зайнято близько 31,5% площі України: ліси з лісосмугами займають 17% (половина з них — це штучні молоді деревостани), степи — менше 1%, болота та плавні — 3%, солонці та солончаки — 1,5%, лише площа лук

⁵⁰⁴ Стратегічний екологічний документ / Підготовлено в рамках проекту ПРООН/ГЕФ "Оцінка національного потенціалу в сфері глобального екологічного управління в Україні". — Проект від 21.03.2006. — С. 19.

⁵⁰⁵ Оцінка і напрямки зменшення загроз біорізноманіттю України / Дудкін О. В., Єна А. В., Коржнев М. М. та ін. — К.: Хімджест, 2003. — С. 3.

⁵⁰⁶ Збереження біорізноманіття України. Друга національна доповідь. — К.: Хімджест, 2003. — С. 5.

⁵⁰⁷ Природно-ресурсний аспект розвитку України. — К.: Видав. дім "KM Academia", 2001. — С. 41.

збільшилася і сягає близько 9% (табл. 9). За цей час втрачено 150–200 переважно ендемічних видів рослин і тварин, тобто екосистеми зазнали значно більших втрат, ніж генофонд. Наприкінці ХХ ст. площа, вкрита природною рослинністю, становила у світі 1,8 га на людину, а в Україні — лише 0,36 га, з них лісів — менше 0,2 га⁵⁰⁸.

Для мінімізації дисбалансу між девастрованими та природними ландшафтами треба, по-перше, перейти до невиснажливого природокористування, по-друге, довести площу з природними ландшафтами до мінімально необхідної, тобто вона має бути не меншою площі орних земель (складати пропорцію 1:1). У більшості країн Європи ця пропорція складається на користь природної рослинності.

Ресурси тваринного світу України протягом останніх 50 років мали стійку тенденцію до виснаження⁵⁰⁹. Ця тенденція в роки державної незалежності України не змінилася. Більше того, вона супроводжується недостатньо ефективним промислом і відсутністю розробленої програми з відновлення ресурсів тваринного світу. Виснаження цих ресурсів пов'язане не зі зменшенням продуктивності усіх промислових видів без винятку, а зі зниженням продуктивності й навіть зникненням найцінніших промислових видів. Особливо сильні зміни відбуваються у видовому складі риб, які зазнають максимального людського впливу, пов'язаного як із руйнуванням місць оселення, так і з промисловими умовами та браконьєрством.

Таблиця 9. Природні екосистеми України

Екосистеми	У I ст. по Р.Х., % від площі України	Наприкінці ХХ ст., % від площі України
Ліси	50	17 (з лісосмугами)
Степи	35	1
Болота та плавні	6	3
Солонці та солончаки	4	1,5
Луки	1	9

⁵⁰⁸ Збереження біорізноманіття України. Друга національна доповідь. — К.: Хімджест, 2003. — С. 5.

⁵⁰⁹ Природно-ресурсний аспект розвитку України. — К.: Видав. дім "KM Academia", 2001. — С. 60.

З 1992 по 2000 р. площа природно-заповідного фонду (ПЗФ) України зроста майже удвічі і становила 4,16% території України⁵¹⁰. Станом на 1 січня 2006 р. в Україні було 7243 об'єкти заповідного фонду із загальною площею 2,8 млн га, або 4,6% загальної території країни⁵¹¹. Утім вона менше середнього відсотка заповідних земель світу (який становить 8,5%) та Європи (10,5%)⁵¹².

У 1997 р. постановою Кабінету Міністрів України було затверджено "Концепцію збереження біологічного різноманіття України", яка мала стати підґрунтям Національної програми збереження біорізноманіття України на 1998 – 2015 рр. На жаль, цю програму ще й досі не прийнято, хоча після прийняття концепції вже пройшло 10 років.

У 2000 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України "Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 рр." Програмою передбачено формування єдиної територіальної системи природних ландшафтів у вигляді природних регіонів, екологічних коридорів і буферних зон. Національна екологічна мережа має включати елементи Всеєвропейської екомережі та сприяти збалансованому і невиснажливому використанню біоресурсів. У процесі виконання програми площу ПЗФ планується довести до 10,4% площі України. Втім, є великі сумніви у тому, що цей показник буде досягнутий, оскільки відповідно до Програми площа ПЗФ мала становити 7% у 2005 р., а у 2006 р. фактична площа ПЗФ була лише 4,6%. Варто зазначити, що практичне створення екомережі ускладнюється, головним чином, внаслідок процесів приватизації земель.

Медико-демографічні проблеми

В ієрархії ціннісних пріоритетів громадян України перше місце стабільно займає "міцне здоров'я". Разом з тим у загальній кількості населення України частка осіб, визнаних умовно здоровими, зменшилася з 62,6% у 1990 р. до 39,6% у 2003 р.⁵¹³

⁵¹⁰ Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2000 році. — К., 2001. — С. 70.

⁵¹¹ 2-й огляд результативності природоохоронної діяльності: Україна. — Нью-Йорк, Женева: ООН, 2007. — С. 16.

⁵¹² Природно-ресурсний аспект розвитку України. — К.: Видав. дім "KM Academia", 2001. — С. 62.

⁵¹³ Комплексний атлас України. — К.: ДНВП "Картографія", 2005. — С. 93.

Здоров'я людини і добробут суспільства невіддільні від стану довкілля. Здоров'я, як зазначено в останній доповіді ВООЗ, значною мірою залежить від стану довкілля: екологічні фактори викликають 24% усіх хвороб, а також є причиною 23% смертей у світі (для дітей від 0 до 14 років несприятливі екологічні фактори є причиною 36% смертей)⁵¹⁴. Сьогодні для більшості жителів України досить проблематичним є забезпечення природних прав людини: дихати чистим повітрям, пити чисту воду, споживати якісну їжу, мати здорових дітей. Внаслідок цього скорочується тривалість життя, зростає смертність, збільшується число хворих дітей. Слід особливо підкреслити зростання захворюваності й смертності від усіх видів раку. За даними Міжнародного агентства з вивчення раку, до 85% випадків виникнення пухлин у людини зумовлено впливом чинників довкілля та способом життя. Це агентство визначає більшість промислових об'єктів низки галузей народного господарства України як канцерогеннонебезпечні для людини. В Україні триває зростання захворюваності населення на злоякісні новоутворення та смертності від них. До недавнього часу онкологічна патологія проявлялась у кожній шостій жінки і четвертого чоловіка, нині йдеться про кожну п'яту жінку і кожного третього-четвертого чоловіка.

У містах з високим рівнем забруднення повітря захворюваність населення на хвороби серцево-судинної системи, дихальних шляхів, нервової системи, злоякісні новоутворення, туберкульоз та інші хвороби на 20–40% перевищує рівні захворюваності у містах зі слабким забрудненням.

Особливо потерпають діти, організм яких є чутливішим до несприятливого впливу чинників довкілля. Зростає імунодефіцит, що є однією з причин підвищення рівня інфекційних навантажень. Зниження рівня здоров'я характерне для усіх вікових періодів життя дитини. З 1991 р. у 3 рази збільшилася поширеність хвороб ендокринної системи та розладів травлення, у 2,7 — новоутворень, у 2,6 — хвороб крові та кровотворних органів, у 2 рази — хвороб опорно-кісткової, сечостатевої систем, хвороб системи кровообігу і вроджених вад⁵¹⁵.

⁵¹⁴ Pruss-Ustun A., Corvalan C. Preventing disease through healthy environments: towards an estimate of the environmental burden of disease: executive summary. — Geneva, Switzerland: World Health Organization, 2006. — P. 5.

⁵¹⁵ Стратегічний екологічний документ /Підготовлено в рамках проекту ПРООН/ГЕФ "Оцінка національного потенціалу в сфері глобального екологічного управління в Україні". — Проект від 21.03.2006. — С. 18.

Насторожує стан репродуктивного здоров'я населення. Майже 68% пологів відбувається з ускладненням, питома вага безплідних становить близько 7% жінок дітородного віку, дедалі більше страждають на безпліддя і чоловіки.

Чисельність населення України безупинно зменшується, за останні 10 років вона скоротилась на 4,1 млн осіб. Залишається високою смертність чоловіків працездатного віку, яка майже вчетверо перевищує смертність жінок відповідного віку. Різниця між тривалістю життя чоловіків і жінок досягла 10 років, що перевищує біологічну розбіжність і відображає надсмертність серед чоловіків. Середня тривалість життя у чоловіків на 8–9 років, а у жінок на 4–6 років коротша, ніж у розвинених країнах. Сумарний коефіцієнт фертильності жінок (кількість дітей, що жінка народжує протягом життя) становить менше 1, тоді як для звичайного відтворення населення необхідно, щоб його значення сягали 2,2–2,4⁵¹⁶.

Експерти вважають, що причинами погіршення демографічної ситуації в Україні є:

- падіння рівня та якості життя;
- зміна цінностей (для багатьох жінок робота стала набагато важливішою, ніж сім'я і діти);
- зміна традиційного життєвого укладу;
- домінування міського способу життя над сільським;
- зростаюча глобальна нерівність у розподілі ресурсів і благ між багатими та бідними країнами.

Незбалансоване природокористування

Якщо розглядати **збалансоване природокористування** як такий процес взаємодії суспільства з довкіллям, за якого досягається оптимальне співвідношення між господарською діяльністю суспільства, забезпеченням матеріальних і духовних потреб населення та підтриманням якісного стану природного середовища, то природокористування в Україні є незбалансованим. Про це, зокрема, свідчить показник еколого-економічної ефективності, який в Україні є одним з найнижчих у світі. На рубежі другого і третього тисячоліття енергоємність ВВП України

⁵¹⁶ Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку. — К.: ПРООН Україна, 2007. — С. 17.

перевищувала середньосвітове значення в 14,31 раза, електроенергоємність — у 8,8 раза, водоемність — у 2,83 раза. Шкідливість ВВП для атмосфери перевищувала аналогічний середньосвітовий показник у 15,25 раза. Загальний індекс природоємності ВВП (розрахований як середнє арифметичне значення чотирьох перерахованих індексів) більше, ніж у 10 разів перевищував середньосвітовий⁵¹⁷.

Використання мінерально-сировинних ресурсів. Багаті мінерально-сировинні ресурси України обумовили прискорений розвиток гірничодобувної і переробної галузей, але родовища поступово відпрацьовувалися, видобування корисних копалин переміщувалося в інші регіони. Нині в Україні залишились важкодоступні запаси, освоєння яких стало малоприбутковим, а також величезна гірничодобувна галузь зі зношеним обладнанням, у якій зайнята значна частина населення. За наявності достатніх абсолютних розмірів запасів корисних копалин в Україні все більше проявляється їх економічна обмеженість, тобто невпинне зростання матеріальних і трудових витрат на одержання сировини і палива.

Все зазначене обумовлює як не виправдано великий масштаб гірничодобувної та переробної галузей, так і значні деформації у цих сферах народного господарства. Розвиток цих галузей набув в Україні гіпертрофованого і незбалансованого характеру. Про це свідчать оцінки інтенсивності використання надр України порівняно з іншими країнами. Україна продовжує посідати провідні місця щодо інтенсивності експлуатації надр. Вона видобуває стільки ж залізної руди, як сумарно всі країни Західної Європи, але при цьому країни Західної Європи виробляють чавуну у 5,4 раза більше, сталі — у 8,4, прокату — у 6,5 раза більше⁵¹⁸. Слід також вказати на зниження економічної ефективності значної частини мінерально-сировинних ресурсів України у зв'язку зі зростанням цін на енергоресурси, ускладненням гірничогеологічних й екологічних умов освоєння родовищ корисних копалин.

Розвитку кризової ситуації у гірничодобувній, переробній та геологічній галузях сприяло і те, що у більшості старих гірничодобувних регіонів за історичний період їх існування внаслідок

⁵¹⁷ Оцінка стану виконання підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002) в Україні / Руденко Л. Г., Білявський Г. О., Горленко І. О. та ін. — К.: Академперіодика, 2004. — С. 23–24.

⁵¹⁸ Природно-ресурсний аспект розвитку України. — К.: Видав. дім "KM Academia", 2001. — С. 12.

інтенсивного використання накопичилися невирішені соціально-економічні та екологічні проблеми. Через численне закриття шахт та кар'єрів в останні роки набули розвитку небезпечні гідрогеологічні процеси, підтоплення, зсуви, хімічне забруднення ґрунтів, підземних вод та ін.

Незважаючи на декларацію ринкових принципів розвитку, в Україні збереглася стара "соціалістична" система надрокористування з переважно державною формою власності у гірничодобувній та переробній галузях. Застосування економічних санкцій до підприємств цих галузей за екологічні наслідки їх діяльності у такій системі не дає жодного ефекту, оскільки штрафи платяться державі державними коштами, а зупинка підприємств може тільки загострити економічну кризу.

Розвиток гірничопромислового комплексу за відсутності адекватних природоохоронних заходів почав суперечити умовам збалансованого розвитку і став основним елементом дисбалансу народного господарства.

Паливно-енергетичний комплекс. Складна ситуація у паливно-енергетичній галузі України зумовлена передусім надмірно енергозатратним господарством країни. Проблема надмірного енергоспоживання виникла в першу чергу внаслідок занижених цін на енергоресурси, які в значних обсягах дотувалися за радянських часів. Зараз традиція єдиного радянського господарського комплексу залишається, але з тією різницею, що ціни на енергоресурси значно зросли.

Споживання паливно-енергетичних ресурсів у період 1990–1997 рр. скоротилося на 40,2%, а ВВП за цей період зменшився на 58,4%. Це означає, що енергоємність ВВП зросла на 43,4% (внаслідок зростання у ВВП частки енергоємних галузей промисловості, які найбільше забруднюють довкілля). Отже, значним є потенціал для енергозбереження та впровадження енергозберігаючих технологій. Як показує аналіз зарубіжного досвіду, за рахунок структурної перебудови у промисловості розвинених країн було забезпечено до 40% усієї економії паливно-енергетичних ресурсів.

Узагальненими показниками ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів країни є питомі витрати первинної енергії на одиницю валового внутрішнього продукту країни (енергоємність ВВП). Енергоємність ВВП України становить 0,89 кг умовного палива на кожний долар США ВВП, розрахованого через паритет купівельної спроможності (ПКС),

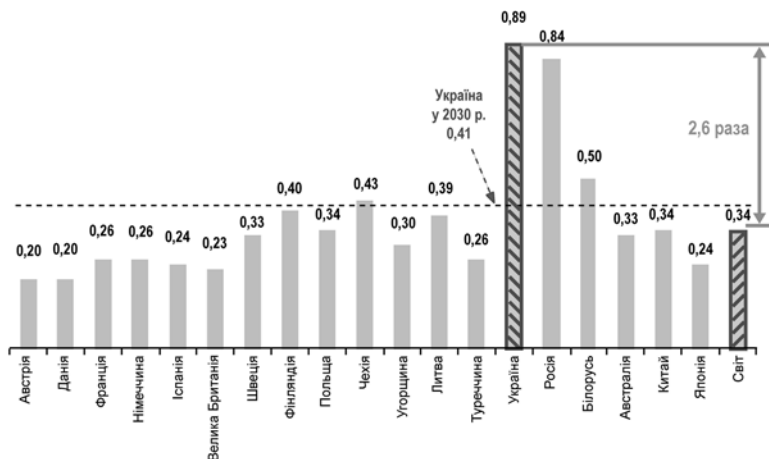

Рис. 13. Енергоємність ВВП країн світу, кг у.п./дол. США (ПКС) (Key World Energy Statistics, 2003, 2004)

що у 2,6 рази перевищує середній рівень енергоємності ВВП країн світу, який складає 0,34 кг у.п./дол. (ПКС) (рис. 13)⁵¹⁹. Висока енергоємність ВВП в Україні є наслідком істотного технологічного відставання у більшості галузей економіки і житлово-комунальній сфері, незадовільної галузевої структури національної економіки, зокрема імпортно-експортних операцій та впливу "тіньового" сектора економіки.

З 1990 по 1998 р. виробництво електроенергії знизилося на 42%. Значно змінилася структура її виробництва: зросла частка атомних електростанцій (АЕС), які нині виробляють 50% електроенергії, тоді як гідроелектростанції (ГЕС) — 10%, а теплоелектростанції (ТЕС) — 40%⁵²⁰. Встановлена потужність ТЕС та ГЕС за ці роки була стабільною, а потужності АЕС невпинно зростали, незважаючи на Чорнобильську катастрофу.

Стан глибокої екологічної кризи і значний брак маневрених потужностей (3000–4000 МВт) потребують суттєвої реструктуризації генеруючих потужностей, курсу на самоенергозабезпе-

⁵¹⁹ Енергетична стратегія України на період до 2030 року. — <http://www.ukrenergo.energy.gov.ua>.

⁵²⁰ Економічне зростання на засадах справедливості: український погляд / Світовий Банк. Документ для обговорення № 407. Під ред. Дж. Хансена, В. Нанівської. — 1999. — С. 47.

чення регіонів і окремих підприємств, активізації місцевого виробництва паливно-енергетичних матеріалів, впровадження енергозберігаючих технологій.

Енергетична гігантоманія в СРСР призвела до пріоритетного будівництва великих енергогенеруючих агрегатів і занепаду малої енергетики в Україні. Але має відбутися поворот від споживацького принципу радянських часів "що більше енергії, то краще" до принципу обмеження попиту "на користь середовища" і децентралізації енерговиробництва і енергопостачання. Децентралізація енерговиробництва, а не побудова енергетичних гігантів стала пріоритетною для країн Західної Європи після кризи 1970-х років. Децентралізація сприяє зниженню ризику аварій (будь-яка концентрація енергії є потенційно небезпечною для людини і довкілля), зменшенню впливу на довкілля, зростанню незалежності виробників і користувачів енергії, зменшенню втрат тепла та електроенергії. Наприклад, у Німеччині в умовах централізованого постачання (окремо теплової та електричної енергії) втрати дорівнювали 66%, а на об'єктах, що перейшли на децентралізоване комбіноване енерговиробництво, втрати становлять 25% (у Данії відповідно 42 і 30%)⁵²¹.

Одним з ефективних шляхів розвитку енергетики є впровадження газотурбінних установок та заснованих на їх базі установок комбінованого циклу (когенераційних та парогазових). Зокрема, Міністерство енергетики США передбачає в період до 2010 р. ввести в експлуатацію до 200 ГВт газотурбінних потужностей, що становитиме до 80% потужностей, які вводитимуться в дію⁵²². Україна має значний потенціал для розвитку газотурбінних установок, оскільки входить до десятки країн, які володіють найсучаснішими технологіями виробництва газотурбінних установок та установок комбінованого типу.

Сільське господарство. В аграрному секторі економіки України не лише не примножила здобутки, які мала до 1991 р., але швидко втратила попередні надбання. Сталося неймовірне: за окремими показниками обсяги виробництва знизилися до рівня воєнних, повоєнних (1946 – 1954) та дореволюційних (1917) років⁵²³. Порівняння України з іншими країнами з перехідною

⁵²¹ Шевченко В. І., Півень Л. З. Енергетика України: Який шлях обрати, щоб вижити? — К.: Просвіта, 1999. — С. 154.

⁵²² Шелестюк А. І. Пути развития мировой и национальной энергетики Украины // Энергозбереження в Україні: еколого-економічний аспект. Матеріали семінару. — К., 2000. — С. 37.

економікою показує, що останні (за незначним винятком) розвивалися набагато краще, хоча їхній спадок був подібний до українського, і, крім того, вони не мали таких сприятливих агрокліматичних умов. Немає підстав вважати, що українські селяни не такі здібні, як їхні колеги в інших країнах світу. Отже, якщо ні природні умови, ні українські селяни не є причиною кризової ситуації, тоді залишається лише одне пояснення цього — незадовільна аграрна політика, яку уряд України проводив від самого початку незалежності.

Поряд із підтримкою аграрного сектора у вигляді товарних кредитів, пільгових кредитів під закупівлю сировини переробними підприємствами, різних форми лізингу техніки, списання частини боргів тощо уряд фактично постійно здійснював масове непряме оподаткування сільського господарства через цінову дискримінацію виробників сільськогосподарської продукції. Така дискримінаційна політика збереглася з радянських часів, коли обов'язкові поставки сільгосппродукції державі за заготівельними цінами не покривали навіть четвертої частини витрат (собівартості продукції). Державне втручання у ринки сільськогосподарської продукції, наприклад, неспроможність лібералізувати канали збуту зерна, збереження державної монополії на його зберігання і транспортування, регулярне ухвалення заборон на вивезення продукції з регіонів, фактичне продовження практики державних замовлень — усе це сприяє тому, що ціна на зерно та інші товари набагато нижча, ніж мала б бути. До того ж на дохідність і розвиток аграрної сфери впливає диспаритет цін між промисловістю та сільським господарством, містом і селом.

Не досягнуто головної мети аграрної реформи: розбудови конкурентоспроможної аграрної економіки і створення приватного сектора. Більшість радгоспів і колгоспів були перетворені на КСП та АТ. Проте у 1999 р. понад 87% КСП були збитковими, а приватизація землі і майна носила суто формальний характер. Селяни, отримавши земельні паї, оформляли договори передачі прав на свої земельні ділянки керівникам господарств практично без всяких умов (не усвідомлюючи цього, вони переходили до категорії найманих робітників, а не орендодавців).

⁵²³ Економічне зростання на засадах справедливості: український погляд / Світовий Банк. Документ для обговорення № 407. Під ред. Дж. Хансена, В. Нанівської. — 1999. — С. 6.

За 1992–2000 рр. частка сільськогосподарського сектора у ВВП знизилася з 20% майже до 8%⁵²⁴. Нині агропромисловий комплекс знаходиться у кризовому стані. Це пояснюється в першу чергу тим, що більшість сільськогосподарських товаровиробників виявляються за межами нині функціонуючого ринку: 60% споживчого ринку представлено імпортними товарами⁵²⁵. До того ж різко зменшилося споживання населенням основних продуктів харчування.

Зубожіння частини населення, стагнація сільської медицини, сфери послуг і освіти та інші невіршені соціальні проблеми — все це реалії нинішнього стану села. У сільській місцевості, де зосереджено до 28% усіх трудових ресурсів, через кризу виробництва спостерігається масове безробіття, що спричиняє соціальну напругу в країні в цілому.

Аграрний сектор економіки за рівнем негативного впливу на природу нині можна порівняти з екологічно небезпечними промисловими галузями (внесок АПК у забруднення і деградацію довкілля становить пересічно 35–40%, у тому числі земельних ресурсів — понад 50%, а поверхневих водойм — 45–50%⁵²⁶). Сільськогосподарське виробництво ґрунтується на незбалансованих моделях природокористування. Специфіка землекористування в Україні пов'язана з винятково високим рівнем сільськогосподарського освоєння території (72%). Рівень розораності всього земельного фонду становить 58% і майже не має аналогів у світі: в СРСР він становив 10%, у Великій Британії, Франції, ФРН нині становить 28–32%, у США — 16%. Рівень розораності сільгоспугідь сягає 79%, а в деяких областях (Вінницькій, Тернопільській, Кіровоградській, Черкаській) він перевищив 90%. Для України характерні недостатня площа лісів (15,7% замість умовно оптимальних 22–25%) і еколого-стабілізуючих компонентів ландшафту в цілому (лісів, незайманих заплав, природних лук тощо, 37% замість 40–45%)⁵²⁷. Залишається значною частина розораних земель на крутосхилах (2,7%), що сприяє розвитку ерозійних про-

⁵²⁴ Природно-ресурсний аспект розвитку України. — К.: Видав. дім "KM Academia", 2001. — С. 22.

⁵²⁵ Економічне зростання на засадах справедливості: український погляд / Світовий Банк. Документ для обговорення № 407. Під ред. Дж. Хансена, В. Нанівської. — 1999. — С. 4.

⁵²⁶ Трегобчук В. М. Концептуальні основи сталого та екологічнобезпечного розвитку національного АПК // Проблеми сталого розвитку України. — К.: БМТ, 1998. — С. 114.

цесів⁵²⁸. Загалом же різними формами ерозії в Україні охоплено 20 млн га землі (58% всього орного клину).

Частка еродованих земель в Україні становить 57,4% площі країни; щорічне зростання площ еродованої ріллі сягає 60—80 тис. га. Близько 20% території України перебуває у незадовільному стані через перенасичення ґрунтів різними токсичними сполуками. Надмірне навантаження на земельні ресурси спричинило дегуміфікацію ґрунтів, забруднення сільгоспугідь пестицидами, важкими металами та радіонуклідами, виснаження земельних ресурсів та інші негативні процеси. Екстенсивне землеробство зумовило розорювання лучних земель аж до урізу русла річок, а також схилів, на яких мають рости ліси, чагарники і трави. Все це сталося внаслідок надмірного залучення до використання в аграрній сфері земельних та водних ресурсів, захоплення природо-перетворювальною діяльністю, порушення екологічно допустимих співвідношень між ріллею, природними кормовими угіддями, багаторічними насадженнями, площами під лісами і водоймами, а також "дикою природою". Загалом тільки один з кожних 10 га сільгоспугідь має нормальний екологічний стан.

Внаслідок багаторічного панування в Україні тоталітарного режиму земля втратила господаря, стала "загальнонародною" за формою і нічиєю за змістом. Домінування єдиної колгоспно-радгоспної форми господарювання, де колишній селянин став найманим робітником, що отримував заробіток від кількості введеної праці (обсягу денного виробітку), а не від кінцевого результату, виробило у нього нігілістичне ставлення до землі, призвело до втрати професійної майстерності.

Шляхом розвитку сільського господарства України має бути поступове формування збалансованої агросфери, що поєднуватиме основні компоненти традиційного землеробства з органічним (біологічним) землеробством. Основним постулатом такої агросфери має бути "м'яке" ставлення до ґрунту як до поліфункціональної природної системи. Також необхідно максимально екологізувати сільськогосподарське виробництво.

Водокористування. Більшість водно-екологічних проблем на території України пов'язана з довготерміновими наслідками

⁵²⁷ Оцінка стану виконання підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002) в Україні / Руденко Л. Г., Білявський Г. О., Горленко І. О. та ін. — К.: Академперіодика, 2004. — С. 84.

⁵²⁸ Природно-ресурсний аспект розвитку України. — К.: Видав. дім "KM Academia", 2001. — С. 20, 25.

водно-господарської діяльності, переважно орієнтованої на максимальне використання корисних властивостей поверхневих водних об'єктів. Нині об'єми водокористування в басейнах річок практично досягли верхньої межі. Існує суперечність між попитом на воду та можливостями його задоволення як за кількістю, так і за якістю, особливо для питних потреб. За рівнями використання водних ресурсів для потреб промисловості, сільського господарства та населення і за рівнем зарегульованості річкового стоку Україна посідає чільне місце серед європейських країн.

В країні створено потужний водогосподарський комплекс, який за структурою, технологіями і рівнем водокористування і водоохорони характеризується як брудно- і водомісткий, екологічно небезпечний. Великих масштабів набуло водогосподарське і меліоративне будівництво, яке зумовило докорінну перебудову умов формування водних ресурсів та їх якості. У водні об'єкти щорічно скидається величезна кількість відпрацьованих забруднених вод промисловості, комунального і сільського господарства. Самовідновлюваної здатності водоресурсних джерел України вже недостатньо для нейтралізації негативних впливів і відновлення порушеної екологічної рівноваги.

Характерним для сучасної структури водокористування в межах України є наявність стійких екологічних дисбалансів, обумовлених використанням в областях з обмеженою кількістю поверхневих вод значних їх об'ємів, що подані ззовні за рахунок зарегулювання річок (Дніпро, Сіверський Донець). До таких регіонів, зокрема, належать Донбас, Кривбас, Запорізька область, АР Крим.

Як приклад дисбалансу, пов'язаного із зарегулюванням Дніпра, можна згадати, що внаслідок будівництва Дніпровських водосховищ було затоплено понад 700 тис. га родючих земель. Тим часом на затоплених землях можна було б щорічно одержувати близько 1 млн т зерна; знищені сади та городи могли б щорічно давати 3–4 млн т фруктів та овочів, а на затоплених пасовищах можна було б утримувати тварин. Чистісіньким глузуванням у зв'язку з цим сприймається таке "видатне" досягнення: дніпровською водою зрошується 600 тис. га угідь, тобто менше ніж площа власне водосховищ⁵²⁹.

⁵²⁹ Крисаченко В. С., Мостяев О. І. Україна: природа і люди. — К.: Ін-т філософії НАН України, 2000. — С. 433, 435.

Структура джерел забруднення поверхневих вод господарською діяльністю в останні 5–8 років має такий вигляд: 60–65% — промисловість, 16–20% — сільське господарство, 18–20% — комунальне господарство⁵³⁰. Незважаючи на скорочення виробництва, обсяг скидання забруднюючих речовин промисловими підприємствами суттєво не зменшився. За останні 10 років у розрахунку на одиницю ВВП зросли в 3,6 раза також обсяги скидання стічних вод комунального господарства.

Стійкому забрудненню поверхневих вод сприяє рівень розораності ландшафтних систем водозбірних басейнів малих і великих річок, що прискорює водно-поверхневу міграцію забруднювачів.

З метою збільшення обсягу водокористування на території України було побудовано близько 27,5 тис. ставків, що призвело до повної втрати природної проточності, зниження динаміки водообміну річкових вод і внаслідок цього постійного зростання впливу техногенного забруднення.

Економічний механізм природокористування. В Україні, починаючи з 1991 р., коли було введено в дію Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища, було створено економічний механізм природоохоронної діяльності і природокористування. Найважливішими елементами цього механізму є:

- збори за забруднення навколишнього природного середовища та за спеціальне використання природних ресурсів;
- механізм відшкодування збитків, заподіяних внаслідок порушення законодавства про охорону довкілля;
- система державного бюджетного фінансування природоохоронних заходів через головний розділ у складі держбюджету "Охорона навколишнього природного середовища", Державний республіканський АР Крим та місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища у складі відповідних бюджетів.

В останні роки істотно зросла кількість різновидів платежів як за використання природних ресурсів, так і за забруднення довкілля. Так, якщо у 1997–1999 рр. підприємства сплачували лише 20–30% пред'явлених екологічних зборів, то у 2000 р. — 36%, 2002 р. — 68%, 2004 р. — 87%⁵³¹. Поряд із цим розширилося коло природокористувачів, зобов'язаних здійснювати екологічні платежі.

⁵³⁰ Природно-ресурсний аспект розвитку України. — К.: Видав. дім "KM Academia", 2001. — С. 31.

⁵³¹ Довкілля України: Статистичний збірник за 2004 рік /Державний комітет статистики України: За ред. Ю. М. Остапчука. — К., 2005. — С. 15.

Втім економічний механізм природокористування має переважно фіскальну спрямованість, виступає засобом накопичення фінансових ресурсів у владних структурах. Так, збори за використання природних ресурсів надходять до бюджету не цільовим призначенням на виконання робіт з відтворення й підтримання цих ресурсів у належному стані (як це визначено у ст. 46 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища"), а "розчиняються" у його дохідній частині, використовуються державою на покриття інших видатків з бюджету. Наприклад, у 1998 р. витрати бюджету за розділом "Охорона навколишнього природного середовища" становили 33,4 млн грн, або 2,5% (у 1997 р. — 3,1%) усіх надходжень до зведеного бюджету України за використання природних ресурсів⁵³². Складається враження, що за збереження довкілля держава виступає переважно декларативно, а насправді є таким суб'єктом природокористування, якому вигідне виснажливе використання ресурсів, оскільки за рахунок зборів за використання природних ресурсів поповнюються бюджетні кошти.

Платники екологічних і ресурсних платежів не зацікавлені як у відрахуванні коштів до бюджетів та природоохоронних фондів, так і у здійсненні природоохоронних заходів. Це пов'язано з тим, що підприємства, які сплатили екологічні збори за використання ресурсів і платежі за забруднення довкілля, не отримують відчутної економічної підтримки для реалізації власних природоохоронних заходів. Наприклад, у структурі витрат на капітальний ремонт об'єктів природоохоронного призначення і поточних витрат на реалізацію екологічних заходів відповідно 87 і 98% витрат покриваються за рахунок коштів підприємств, організацій, установ, а частка екологічних фондів у фінансуванні зазначених витрат становить лише 0,4 і 0,01%⁵³³. Тому природокористувачі розглядають екологічні та ресурсні платежі як додатковий податок і прагнуть будь-якими способами занизити їх, перекручуючи звітність, отримуючи пільги або звільняючись від платежів. Система контролю звітних даних природокористувачів є неефективною. Недосконалою є й сама система статистичної звітності та обліку надходжень платежів.

⁵³² Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 році. — К., 1999. — С. 128.

⁵³³ Малярчук І. А., Прейгер Д. К., Сліпець І. В., Циганюк А. І. Екологічна політика держави та економічний механізм її реалізації // Довкілля і ресурси: наукові проблеми: Зб. праць. — К.: АВС, 1999. — С. 30.

До вад діючого економічного механізму природокористування належить також складність і громіздкість розрахунків платежів. Так, стягнення плати за забруднення довкілля здійснюється за хімічним інгредієнтами, в тому числі й за незначного впливу на довкілля. Це призводить до невиправданих втрат як при розробці екологічних нормативів і розрахунку розміру платежів, так і в загальних обсягах робіт щодо контролю за забруднюючими інгредієнтами.

Не сприяє ефективній діяльності в галузі охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів існуючий порядок функціонування системи бюджетних Державного та місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища. Невикористані кошти цих фондів усіх рівнів наприкінці року перераховуються в загальні доходи відповідних бюджетів і значна їх частина використовується не за цільовим призначенням. При цьому наявність коштів на охорону довкілля завжди знаходиться під знаком питання. Ситуація ускладнюється тим, що більшість відомств не вважають пріоритетними питання збереження довкілля. Звичною є практика, коли фактичні обсяги фінансування значно нижчі за обсяги, які передбачаються у державному бюджеті.

В Україні має місце стійка тенденція до зменшення загальних обсягів екологічних витрат, насамперед інвестицій. Порівняно з 1990 р. обсяг природоохоронних капітальних вкладень у 1998 р. зменшився у 2,7 раза. Найбільші темпи падіння обсягів інвестування характерні для землеохоронних (у 5,5 раза) та водоохоронних (понад 3 рази) заходів⁵³⁴.

У діючому економічному механізмі природокористування відсутні стимулюючі засади. Для екологічно зорієнтованого функціонування мікроекономіки потрібна зміна традиційної економічної поведінки товаровиробників. Вони мають відмовитися від застосування методів і засобів виробництва, які поглинають значні обсяги сировинних ресурсів і забруднюють довкілля. Разом з тим зацікавленість господарюючих суб'єктів у впровадженні маловідходних і ресурсозберігаючих технологій, у випуску екологічно чистих товарів та поширенні екологічного менеджменту має постійно стимулюватися. Нині ж економічний механізм природокористування спрацьовує у такий спосіб, що національним товаровиробникам вигідніше здійснювати різні

⁵³⁴ Там же. — С. 29.

екологічні платежі, ніж витратитися на природоохоронні заходи, суми яких набагато (іноді в сотні разів) перевищують обов'язкові платежі.

Нерівномірний розвиток регіонів

Концепція збалансованого розвитку передбачає включення поняття території в різні процеси: економічний розвиток повинен асоціюватися з конкретною територією, екологічні норми мають забезпечуватись не взагалі, а теж для конкретної місцевості, соціальна рівність — у конкретній громаді, а не абстрактно у середніх показниках по країні. Такий підхід формує концепцію збалансованого розвитку територій, що нині має тенденцію до впровадження у багатьох країнах.

Адміністративно-територіальні одиниці України (області) були створені у воєнно-орієнтованому і планово-господарському Радянському Союзі, а регіональна політика зводилася до відносин Києва і областей. Нині обласний поділ є швидше спадщиною СРСР, ніж інструментом розвитку країни. Центр не бачить регіонів і не будує відносини з ними, а регіони не бачать економічних і політичних перспектив, не мають можливостей для самовираження. Економічні ініціативи областей неминуче упираються у відставання центру в зоні його головної відповідальності — створенні загальних сприятливих умов для розвитку регіонів. Існує практика розв'язання регіональних проблем, але рішення у сфері управління регіональним розвитком мають фрагментарний характер, оскільки немає комплексної державної регіональної політики. Відсутнє розуміння того, що питання регіонального розвитку можуть бути вирішені успішно лише за умови спільної узгодженої роботи центрального уряду, органів державного управління регіонального рівня і органів місцевого самоврядування.

В Україні суперечності у розвитку окремих територій особливо яскраво виявляються на прикладі старопромислових регіонів — Донецького та Придніпровського. Ці регіони характеризуються максимальним рівнем концентрації промисловості. Коефіцієнт локалізації промисловості в Донецькому регіоні у 3,65 раза вищий за середній по Україні та в 10,9 раза вищий, ніж у Поліському регіоні, де він найнижчий. У Придніпровському регіоні коефіцієнт локалізації промисловості в 2 рази вищий, ніж

середній показник по країні. Через надмірне техногенне навантаження, яке є наслідком високої концентрації шкідливих виробництв, у Донецькому регіоні зареєстровано найвищий рівень смертності — 17 осіб на 1000 осіб населення, в Придніпровському — 15,9 при 15,2 особи в середньому по країні. При цьому народжуваність в Донецькому регіоні найнижча — 7,1 особи на 1000 осіб населення при середньому по країні — 9,1 особа, в Придніпровському регіоні — 8,3 особи⁵³⁵.

В країнах Західної Європи однією з головних причин виникнення і становлення регіональної політики як окремої галузі управління розвитком держави було усвідомлення того, що географічний, або просторовий, чинник має істотний вплив на ефективність розвитку. Регіональна політика зародилась як засіб розв'язання державою проблем розвитку, які не можуть бути розв'язані за рахунок ринкової економіки, як один з інструментів уникнення значних дисбалансів у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів. На сьогодні, наприклад, стратегічна політика Європейського Союзу спрямована перш за все на підтримку слабозрозвинених, депресивних регіонів — з метою вирівнювання розвитку територій.

В Україні, на відміну від ЄС, регіональна політика спрямована на підтримку індустріально розвинених областей, де знаходяться привабливі галузі й багаті бізнес-еліти, здатні пролобіювати дорогі та перспективні проекти на найвищому рівні — на рівні Кабінету Міністрів чи Верховної Ради. В цих регіонах створюються спеціальні економічні зони, території пріоритетного розвитку. Сюди залучаються значні інвестиції (як іноземні, так і внутрішні) і створюються робочі місця. Менша увага приділяється аграрним регіонам, що призводить до зростання нерівності в якості життя і доходах людей у "багатих" і "бідних" регіонах. До категорії "багатих" регіонів, тобто тих, де середньодушові показники були вищі, ніж в середньому в Україні у 1996 р. належали Київ, Запорізька, Донецька, Дніпропетровська, Полтавська, Сумська та Харківська області. Разом з тим більшість адміністративно-територіальних одиниць України можуть бути віднесені до категорії "бідних". В Україні різниця у фінансових можливостях регіонів посилюється технікою стягнення податків. Зокрема, понад половини від рентних платежів

⁵³⁵ Михасюк І. З., Янків М. Д., Залога З. М., Сажанець С. Й. Регіональна економіка. — Львів: Українські технології, 1998. — С. 12.

за нафту і природний газ, які видобуваються в Україні, припадає на Київ. Пояснюється це тим, що такі платежі вносять розташовані у Києві головні організації добувних підприємств. У Києві у 1994 р. мобілізовано 13% усіх податкових надходжень держави, у 1995 р. — 12,2, у 1996 р. — 15,3%⁵³⁶.

Щоб перейти до збалансованого розвитку, пріоритети розвитку необхідно перенести з галузевого підходу на цілісно-територіальний. Економічно-господарська система регіону є складнішим утворенням, ніж галузь. Якщо галузь — це сукупність підприємств і виробництв, однотипних у технологічному відношенні, то регіон — господарська територія, яка виділяється всередині країни за своїм економіко-географічним положенням, природними і трудовими ресурсами, спеціалізацією і структурою господарства, спільністю екологічних, демографічних та інших проблем, своєю роллю у міжнародному розподілі праці.

В подальшому слід перейти від регіону як економічної категорії до біорегіону як еколого-економічної категорії, тобто кордони регіонів слід змінити так, щоб вони відповідали кордонам екосистем. Тільки тоді, коли кордони регіону і екосистеми будуть збігатися, з'явиться можливість регулювати відповідну економічну активність так, щоб вона узгоджувалася з часовими та просторовими обмеженнями екосистем.

Збалансований розвиток кожного регіону в тісній взаємодії з іншими регіонами країни має стати основою регіональної політики української держави, яка повинна враховувати загальнонаціональні потреби та інтереси. У цій справі не може бути взірцем будь-яка зарубіжна модель, бо кожна з них формується на власному національному ґрунті. Спроби реалізувати в Україні зарубіжні моделі ведуть у глухий кут, до створення штучних регіональних систем на шкоду національній цілісності.

Слід мати на увазі, що кожний регіон має свої специфічні проблеми у розвитку господарства, соціально-культурній та екологічній сфері; відмінні умови соціально-економічного становища, різний стан довкілля і різні перспективи розвитку залежно від природних умов, структури господарства, ступеня концентрації промисловості тощо. Це зумовлює своєрідність цілей, завдань і засобів вирішення економічних, екологічних та соціально-культурних проблем у конкретному регіоні. Проте в цих умовах принциповим залишається положення про необхідність

⁵³⁶ Там же. — С. 91.

дотримання пріоритетів загальнодержавного значення та органічної єдності розвитку продуктивних сил регіонів із завданнями збалансованого розвитку країни в цілому. Одним із ключових питань є необхідність знаходження балансу між загальнонаціональною ефективністю та міжрегіональною справедливістю.

Держава як носій загальнонаціональних інтересів має відгравати провідну роль у створенні та постійному удосконаленні як концептуальних основ, так і інституційних механізмів реалізації регіональної/біорегіональної політики. Центральний уряд має брати безпосередню участь не лише в розробці регіональної/біорегіональної політики, а й у реалізації конкретних місцевих проектів і програм. Роль центрального уряду все більше має зводитися до розробки концептуальних засад і необхідної нормативно-правової бази, тоді як у реалізації регіональної/біорегіональної політики має зростати роль регіонального/біорегіонального і місцевого самоврядування, громадських організацій, які відстоюють інтереси громад і регіонів/біорегіонів і які мають бути поза впливом як політичних інтересів, так і інтересів окремих органів влади.

Корпоративний егоїзм політичної еліти

Однією з найбільших проблем, які стоять на шляху до збалансованого розвитку України, є незавершеність формування дієздатної національної еліти — основної рушійної сили соціальних змін і системних перетворень. Це призводить до того, що влада виявляється не здатною вивести державу на такий шлях розвитку, який би дав можливість громадянам пишатися своєю країною.

Ця проблема має історичні корені: "Однією з трагічних особливостей історії України є те, що вона кількакратно втратила своїх "панів", тобто свою провідну політичну верству. Впродовж XVI і XVII століть тисячі українських шляхетських родів спольщилися, а в XIX столітті тисячі нащадків козацької старшини зросійщилися. На наших очах активніші з природи одиниці йдуть на службу інтересів советської імперії і відчужуються від свого народу. Наслідком тих денаціоналізацій наших провідних верств у народі витворилося не лише почуття відчуження, але й недовір'я до своїх панів, свого проводу"⁵³⁷.

Як раніше, так і нині політична еліта у своїй діяльності орієнтується на власні інтереси, забуваючи про необхідність дбати про загальне благо та демонструючи крайній егоїзм і схильність до корпоративної поведінки. Уже перші проведені в Україні дослідження політичної еліти показали, як зазначає директор Інституту соціології НАН України В. М. Ворона, що "мотив поведінки наших політиків — аж ніяк не деклароване безкорисливе служіння народів. Зазвичай це — досягнення власних цілей, утримання чи виборювання влади. А демократію на політичному ринку нерідко використовують для одержання політичної ренти, тобто грошового прибутку від участі у політичному процесі"⁵³⁸. Відомий американський економіст і соціолог, лауреат Нобелівської премії Джеймс Бьюкенен дійшов висновку, що політична сфера — це своєрідний ринок. Політики під час прийняття рішень керуються тим самим принципом максимізації особистої вигоди, що й окремих індивідів або фірм. Тому законодавчі й виконавчі органи можуть ухвалювати рішення, що максимізують добробут політиків і чиновників, але зовсім не оптимальні з погляду максимізації суспільного добробуту.

Генетичні корені сучасної української політичної еліти — це компартійна і комсомольська номенклатура. Друга елітарна частина суспільства сформувалася на основі корупційного капіталу, початкового накопичення капіталу переважно тіньовими методами. Успадкувавши від колишньої номенклатури авторитарний менталітет, пострадянська номенклатура не зацікавлена просувати реформи вперед. Залюбки вдаючись до ринкової риторики та проголошуючи свою прихильність високим ідеалам і цінностям, політична еліта використала "перебудову" та капіталістичну трансформацію для нестримного й аморального переділу державної власності на свою користь. М. Романюк зазначає: "П'ятнадцять років тому українці благополучно відірвались від комунізму, віртуозно оминули складнощі побудови класичної капіталістичної системи і з завзяттям повернулись у рідну стихію — стихію гетьманського феодалізму"⁵³⁹.

⁵³⁷ Цимбалістий Б. Тавро бездержавності. Політична культура українців. — К.: Вид. Укр. Всесвіт. Координац. ради та Респ. асоціації українознавців, 1994. — С. 14.

⁵³⁸ Ворона В. Українське суспільство в соціологічному вимірі // Українське суспільство — 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. — С. 127

⁵³⁹ Романюк М. Народ і вороже налаштована до нього еліта. — Українська правда. — 11.07.2006. — <http://www.pravda.com.ua>

Відаючи на словах перевагу високим ідеалам, сучасна політична еліта своєю поведінкою пропагує такі соціальні норми, як цинізм, успіх за всяку ціну, зневага до загальноприйнятих норм моралі, пихатість та переконаність, що гроші вирішують все. Продукуються стандарти і зразки поведінки доби "дикого капіталізму" з притаманними їй жагою наживи, цинізмом, жорстокістю. Тотальне домінування особистісних економічних мотивацій у середовищі можновладців загрожує перетворенням української політики на сумнівний інструмент бізнесу. Ставши на шлях демонстративного збагачення, звільнившись від "кайданів" моралі та совісті, позбувшись здатності висувати стратегічні ініціативи, влада ризикує залишитися без коренів і без опори. Більше того, нині стало очевидним, що діяльність політичної та бізнес-еліти, спрямована виключно на задоволення власних політичних, бізнесових і промислово-фінансових інтересів, може призвести до розколу України.

Корпоративна мораль, яку сповідує політична еліта, настільки потужна, що ніякий закон не може стати їй на заваді, навіть Основний Закон України. Це добре видно на прикладі відомої усім практики голосування у Верховній Раді України, коли одні народні депутати голосують картками інших. Якщо депутатів у день голосування у сесійній залі знаходиться небагато, за них "працюють" їхні колеги по фракціях, яких телеведучі називають "піаністами" за їхнє вміння вправно скористатися картками відсутніх депутатів. Мало не кожного тижня телебачення дає можливість громадянам України спостерігати як систематично порушується ст. 84 Конституції України, де сказано, що "голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом України особисто". Характерно, що порушують Конституцію України ті, хто її приймав, — самі ж народні депутати, демонструючи цинічне зневажання норм закону законодавчим органом і даючи підстави для формування правового нігілізму у суспільстві.

Тому не дивно, що склалася така ситуація, коли українці фактично не мають моральних авторитетів. На питання: "Чи є серед наведених нижче категорій людей ті, кого ви вважаєте для себе моральним авторитетом?" найпопулярнішою відповіддю у 2003 р. була "Важко сказати" (40,1%). Моральними авторитетами респонденти вважали родичів (26,4%), знайомих (18,6%), вчених і діячів культури (16,1%). Представники ж владних структур мали низький моральний авторитет: політики та керівники, відомі всій

країні, — 6,9%, місцеві керівники — 3,6%, політики та керівники обласного рівня — 1,9%⁵⁴⁰.

Іншим прикладом потуги корпоративної моралі може бути порушення принципу обмеженої нерівності Г. Дейлі. Йдеться про значне підвищення заробітної плати найвищим державним посадовцям (Президенту України, прем'єр-міністру, міністрам, заступникам міністрів, народним депутатам) у 2005 р. Якщо різниця у зарплаті між заступником міністра і начальником департаменту чи управління (тобто між посадовцями, які знаходяться поряд в ієрархії державного управління) становила в середньому 1–1,5 тис. грн, то після зазначеної "реформи" вона відрізнялася вже в 10 разів (в середньому 2 тис. проти 20 тис. грн). Виникає питання, чи може штат будь-якого міністерства працювати як єдина команда в умовах такої кричущої нерівності? Певно, що ні. Проте така ситуація може сприяти розквіту фаворитизму, коли на "грошовиті" посади призначають "своїх" людей (своїх за ознакою приналежності або до відповідної політичної сили, або до кола родичів, друзів і знайомих), а для цього звільняють "не своїх" чиновників (навіть, якщо це професіонали і їхня трудова біографія на державній службі разюче відрізняється від досвіду державної роботи "своїх" людей). На підтвердження цієї думки можна подивитись, як змінилася ситуація в Міністерстві охорони навколишнього природного середовища у 2008 р. Як правило, в міністерстві працювало 3–4 заступники міністра. У 2008 р. їх було вже 9 (дев'ять!). І всі вони отримували не менш, як 20 тис. грн. І всім їм були потрібні кабінети, секретарки, автомобілі, водії. І все це мало бути забезпечено за рахунок тих самих бюджетних коштів, які були в Мінприроди раніше. Чим можна пояснити таку ситуацію? Турботою про загальнодержавні інтереси та інтереси народу? Чи, можливо, йдеться про формування нового "дворянства", представники якого мають найбільше поважати своїх благодійників і демонструвати повну лояльність вищим ієрархам? Якщо це не політична корупція, тоді що це? Якими словами можна пояснити таку ситуацію людям, котрі, важко працюючи в тому ж міністерстві на нижчих посадах, отримують принаймні в 10 разів менше? Чи не виглядає цинічним той факт, що місячна заробітна плата можновладця більш ніж удвічі перевищує те вагоме соціальне досягнення, коли мати отримує 8 тис.

⁵⁴⁰ Українське суспільство — 2003. Соціологічний моніторинг / За ред.

В. Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. — С. 635.

грн на рік за народження дитини? До того ж ці гроші не просто отримати, а йдеться про народження людини, яка все життя буде працювати в Україні (не всі ж виїдуть за її межі), в тому числі й на можновладців (як раз тоді, коли вони, досягши пенсійного віку, почнуть "заслужено" отримувати свою високу пенсію). Ще можна порівняти зарплатню можновладців із поверненням внесків вкладникам Ощадбанку. Відомо, що сума коштів, які повертають, становить 1 тис. грн. У часи СРСР за заощаджені кошти люди могли купити автомобіль, квартиру чи меблі. А нині широко розрекламоване можновладцями повернення внесків (які люди накопичували протягом усього свого життя!) дорівнює принаймні 1/20 щомісячної (!) заробітної плати високопосадовців. Порушення принципу обмеженої нерівності на рівні державного управління веде не тільки до зростання соціальної несправедливості, а й до руйнування самої системи державного управління внаслідок фаворитизму і клановості.

Цікаво, що ініціаторами зазначеної кадрової політики є політичні сили, які позиціонують себе як демократичні й у боротьбі з політичними опонентами не перестають декларувати свою відданість ідеалам Майдану. Але чи на таку демократію очікували учасники Помаранчевої революції? Мимоволі згадуються слова одного мого колеги по екологічному руху із Західної України, коли він у 2004 р. з великим ентузіазмом розповідав своєму батькові про Помаранчеву революцію і говорив, що нарешті українці отримують свободу. Його батько, якому довелося багато років прожити в Сибіру після висилки з України, на це відповів: "Так, прийде свобода. Але ви її не впізнаєте". Тоді батьківські слова мій колега не зрозумів, але сьогодні вважає їх пророчими.

Проблеми суспільної моралі

Необхідною умовою збалансованого розвитку є збереження не тільки біологічного та ландшафтного, а й культурного різноманіття. З втратою певного елементу національної культури (традицій, мови, моралі) руйнується унікальна, єдина у світі соціальна система. Таку втрату можна порівняти з втратою певного біологічного виду.

Основою культурного фундаменту суспільства є **суспільний капітал** — *здатність суспільства до роботи в групах і організаціях, що базується на спільних цінностях*. Суспільний капітал

є вирішальним фактором зростання суспільного добробуту та перспектив збалансованого розвитку суспільства.

Український спосіб життя, українська ментальність сформувалися переважно під впливом землеробської культури. Весь уклад життєдіяльності українця був детермінований природними циклами та сільськогосподарським календарем. Саме звідси походять типові риси національного характеру: гармонійне ставлення до навколишнього світу, працелюбство, гуманність, миролюбність, толерантність, щирість, відчуття господаря тощо. Надзвичайно багата етнічна культура українського народу має яскраво виражені екофільні риси, що дає підстави сподіватися на можливість переходу до збалансованого розвитку.

Розпад природної цілісності веде за собою і розпад етнічного підґрунтя національної цілісності. Порушення еколого-етнічної цілісності України за період радянської історії закінчилось її занепадом і нищенням культури, цілою низкою екологічних катастроф, насамперед Чорнобильською трагедією, і відіграло вирішальну роль у створенні тяжких реалій сьогодення. Процеси втрати національної цілісності та суспільного капіталу призводять до того, що соціум перетворюється на конгломерат осіб, котрі тимчасово мешкають на даній території і є глибоко байдужими до проблем духовної єдності культури та майбутнього своєї країни. Відтворення рідного ландшафту, відродження традиційних зв'язків людей і довкілля, вирішення найактуальніших соціальних, політичних, економічних, соціокультурних проблем — необхідна передумова екологічного відродження України.

В епоху глобалізації стає все складніше захистити національну культуру від впливів домінуючої західної культури. За останній десяток років відбулися зміни у ментальності українського суспільства. Усі традиційні цінності роз'їдені, знято всі культурні табу. Нормальним явищем стала одночасна пропаганда ідеалів і цінностей Нового Заповіту, ідеалів споживацького суспільства, ідеалів масової культури і культу насилля. Нині в Україні спостерігається інвазія переважно американської культури, починаючи з фільмів і закінчуючи нормами поведінки та мовою.

Після аскетизму більшовицької ідеології, який зобов'язував населення до тривалого самообмеження, громадяни посткомуністичних країн поспішають надолужити втрачене. Агресивне всеохоплююче споживання стало для багатьох громадян головною формою самореалізації особистості, способом життя, його головним сенсом. Подібний розгул споживацької демократії (втрата

соціально значущих цілей, соціальної солідарності, зведення надмірного індивідуального споживання та культури жадібності у чесноту) набув повсюдного характеру. Саме у бажанні споживати якомога більше сучасна Україна мало відрізняється від країн Заходу. Разом з тим споживацька філософія життя є головною перешкодою на шляху до збалансованого розвитку.

Соціологічне опитування, проведене у 2003 р., показало, що, на думку респондентів, західний спосіб життя і культура руйнують моральні устої українського суспільства (32,4%) та підривають корені української національної культури (26,1%). Як бачимо, вплив західного способу життя і культури оцінювався більше як негативний. Позитивна оцінка була лише на третьому місці — "допомагають молоді опанувати сучасний світ" (22,9%). А вже на четвертому — знову негативна оцінка: "формують ідеали і моральні цінності, що не є притаманними жителям України (22,6%)⁵⁴¹.

Які ж моральні цінності та норми західного способу життя найактивніше входять в життя українського суспільства? Респонденти відзначили, що в першу чергу — це культ грошей (44,9%) і сексуальна свобода (39,7%). І лише на третьому місці — особиста свобода і незалежність (29,5%)⁵⁴².

Через те, що культ грошей найактивніше входить в життя українського суспільства, 51,7% респондентів у 2003 р. оцінили наш час як час злодіїв, 35,5% — як час жебраків, 33,3% — як час політиканів і лише 2,2% — як час моральних авторитетів⁵⁴³. Відповідно найхарактернішими прикметами сьогодення респонденти вважали хабарництво і корупцію (55,3%), розвал економіки (54,6%), безробіття (49,8%) і зубожіння населення (47,1%). Цікаво, що цими прикметами були не демократія (3,8%), простір для ініціативи та свобода вибору (1,9%) чи піднесення національної культури (0,9%)⁵⁴⁴, тобто зовсім не ті цінності, які використовувалися для пропаганди переходу українського суспільства до ринкової економіки і демократичного суспільства.

У процесі ринкової трансформації українське суспільство не змогло повною мірою запозичити позитивні якості розвинених демократій. Проте воно набуло негативних рис суспільства споживання, швидше відійшовши від принципів збалансованого роз-

⁵⁴¹ Там же. — С. 648.

⁵⁴² Там же. — С. 648.

⁵⁴³ Там же. — С. 654.

⁵⁴⁴ Там же. — С. 655.

витку, ніж наблизившись до них. В умовах пострадянської трансформації масових уявлень про норми соціальної поведінки в українському суспільстві виник феномен "аморальної більшості"⁵⁴⁵, пов'язаний з руйнуванням основ соціальної довіри, поваги та відповідальності за свої вчинки, коли більшість громадян характеризує більшість своїх співгромадян як нечесних і непорядних людей, яким не можна довіряти. У суспільстві створилася атмосфера взаємної недовіри, підозри ближнього у брехні та здатності на нечесний вчинок заради вигоди. Масові моральні реакції виявилися настільки масштабними, що сьогодні не більше однієї третини населення України вважає, що більшість людей здатна бути чуйними, чесно досягати добробуту, засуджувати хабарі й думати ще про щось, окрім власного добробуту. В таких умовах важко розраховувати на побудову збалансованого суспільства. Не можна сподіватися і на мудру владу, яка рішуче покладе край економічній та політичній нестабільності, оскільки вона обирається аморальною більшістю, яка сама нікому не довіряє, не бачить можливості досягти успіху в житті чесною працею і не дотримується елементарних норм моралі.

Суспільна свідомість як системна характеристика залежить насамперед від ідеологічної роботи у суспільстві, яку цілеспрямовано проводить влада. Залишена напризволяще свідомість може еволюціонувати лише у напрямі до егоцентризму, споживацтва, гедонізму або в суспільстві виникатимуть окремі групи людей, які будуть локально формувати, проголошувати та дотримуватися своїх корпоративних цінностей. В Україні відсутнє інформаційне поле, яке може формувати життєздатну національну свідомість. Навпаки, все робиться для того, щоб відвернути увагу населення від важливих проблем і осмислення ситуації, використовуючи відповідний стиль викладення новин, підбір і коментар фактів, а також усі засоби поп-культури (бойовики, культ сексу, "мильні опери", шоу моди і краси, музичні шоу тощо). Внаслідок цього формується населення, свідомістю якого легко маніпулювати.

До того ж останні роки однією з головних в інформаційному полі в Україні стала тема виборів. Варто зазначити, що для президентської виборчої кампанії 2004 р. і наступних парламентських виборів характерним було значне протистояння політичних партій і блоків. Політичні опоненти були настільки непримиренними, що

⁵⁴⁵ Кириченко І. Моя хата — з краю цивілізації // Дзеркало тижня. — 2002. — № 32. — 24 серпня.

актуальним стало навіть питання розколу України на Схід і Захід. Проведення виборів у настільки безкомпромісний конкурентний спосіб уже саме по собі не сприяє національній єдності, а постійне акцентування уваги засобів масової інформації на темі виборів, на рейтингах політиків та кулуарній боротьбі створило ефект підсилення та зробило тему виборів домінуючою у суспільному дискурсі. Ця тенденція є загрозливою, оскільки привертає увагу населення не до вирішення нагальних проблем розвитку країни, а до процесів боротьби за владу, перерозподілу владних повноважень на користь тих чи інших політичних груп.

Відчуженість громадян України від держави

В умовах традиційного протистояння суспільства і держави, закладеного у фундамент нашої культури, головні сили суспільства реалізовувалися в якості "недержавного", навіть "антидержавного" суспільства, тобто такого, яке реалізує себе взагалі поза межами держави і визначених нею, формально закріплених у законодавстві норм міжлюдських стосунків. Пересічний громадянин українського суспільства досі переконаний, що він державі так само чужий, як і вона йому, і так само безправний перед представниками державних органів, як це було протягом декількох сот років. Саме тому обидві сторони — людина і держава — постійно обдурюють одна одну (звідси повальне хабарництво, масове дрібне розкрадання "у держави" тощо). Жителі України сподіваються не на державу, а на міжособистісні стосунки, в тому числі й з представниками державних органів.

Чи не найголовніша проблема полягає в тому, що держава складає з себе відповідальність за добробут своїх громадян і перекладає її на самих громадян, не створюючи при цьому умов для розвитку багатоманітних форм власності, конкурентного господарського середовища й ефективнішої економічної мотивації. В свою чергу громадяни відчувають свою незадіяність, свою непричетність до того, що відбувається в Україні, і отже, не відчувають відповідальності за долю країни. Можна сказати, що на сьогодні не існує такого агента дій як "Ми — Українці", адже таку "заяву" може зробити лише суб'єкт, що реально впливає на прийняття рішень, має якщо не владу, то принаймні волю до влади, до гідного самоствердження.

Про відчуженість громадян України від держави свідчать соціологічні дані. Так, за даними Центру Разумкова, в лютому 2005 р. 54% громадян (небувалий показник) вважали, що все в країні йде правильно, — проти 23% тих, котрі вважали навпаки. Але вже у січні 2006 р. частка оптимістів упала до 18%, песимістів — зросла до 62%. Це співвідношення стало гірше, ніж в останні місяці президентства Л. Д. Кучми (у квітні 2004 р. воно становило 20% до 56%). Відповідно впала підтримка дій інститутів влади і владних осіб, відповідальних за розвиток ситуації в країні. У лютому 2005 р., рівень цілковитої підтримки президента країни становив 47%, парламенту — 28%, уряду — 36%. До січня 2006 р. стосовно дій президента він упав у два з половиною рази (до 19%), парламенту й уряду — вчетверо (до 7 і 9%, відповідно).

На початку 2006 р. почували себе господарями держави Україна 16% громадян, не почували такими — 76%, або переважна більшість. Бачили свою соціальну перспективу в Україні 19% її громадян, не бачили її для себе — 69%. Для порівняння у лютому 2005 р. перспективу для себе в Україні бачили 36% громадян⁵⁴⁶.

Проблеми формування національної ідентичності

В плані історичної перспективи Україна, по суті, стоїть перед вибором — будувати екобезпечне суспільство чи копіювати споживацьке суспільство країн "золотого мільярду". У першому випадку економіка буде орієнтовна на пошук і створення принципово нових екофільних технологій, систем господарювання і природокористування, у другому — на переважне запозичення й удосконалення вже існуючих засобів виробництва, орієнтованих лише на отримання прибутку, незалежно від того, шкодять вони довкіллю чи ні. Реалізація другої стратегії розвитку не дасть можливості Україні створити сучасний інтелектуальний потенціал, адекватний побудові екобезпечного суспільства, і конкурентоспроможну високотехнологічну галузь економіки. Це буде означати перетворення країни на джерело дешевої робочої сили, ринок збуту імпортованих товарів широкого вжитку, сировинний придаток транснаціональних корпорацій та багатих країн, а заодно підтримку їхньої науки й промисловості.

⁵⁴⁶ Шангіна Л. Про країну, державу та громадян у перехідному віці // Дзеркало тижня. — 2006. — № 31. — 19–25 серпня.

Нині глобалізація веде до стирання національних кордонів, посилення міжнаціональних зв'язків, зростання обсягів міжнародної торгівлі. Домінує ідеологія глобальної економічної інтеграції, що відбувається шляхом вільної торгівлі, рухливості вільного капіталу та зростання за рахунок експорту. Але є проблема екстерналізації витрат. **Екстернальні, або зовнішні, витрати** — це витрати господарської діяльності, які не враховують у собівартості продукції чи послуг суб'єкта господарювання. Їх перекладають на інших людей, які відчувають на собі наслідки цієї господарської діяльності. Зокрема, це такі наслідки, як забруднення довкілля або погіршення здоров'я населення. В умовах конкурентного середовища усі фірми зацікавлені в тому, щоб екстерналізувати витрати (це дає їм змогу отримувати прибутки і не витратити їх на очищення територій від забруднення чи відновлення екосистем). Тільки в межах країн, у межах національних держав існують закони та інституції, спрямовані на інтерналізацію витрат, хоча соціальні й природоохоронні заходи підвищують витрати на виробництво та споживання. Г. Дейлі зазначає, що національний рівень — це єдиний рівень, де існують ефективні засоби суспільного контролю над економікою, а нація — це одиниця, в якій є інститути й традиції колективних дій, відповідальності та взаємодопомоги, в якій уряд намагається проводити політику задля блага своїх співвітчизників⁵⁴⁷. Нації, послаблені економічним стиранням їхніх кордонів, не в змозі ефективно проводити в життя національну політику. Тому за всіх існуючих проблем державного управління та часто неефективної національної політики, варто підтримувати ту складову національної політики, яка спрямована на інтерналізацію витрат.

Для здійснення ефективної національної політики національній державі потрібна підтримка її громадян, а для цього необхідно, щоб громадяни відчували приналежність до своєї нації. Для національної консолідації необхідною є національна ідентичність. Суть ідентичності полягає в тому, що людина відчуває свою приналежність до групи і переймається цією приналежністю. Коли людина вважає себе частиною "ми", це відчуття для неї є значною цінністю. Відчуття приналежності робить людей співтовариством, суспільством, нацією.

⁵⁴⁷ Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку: Пер з англ. — К.: Інтелсфера, 2002. — С. 198.

Богдан Цимбалістий звертає увагу на дві складові національної ідентичності: "Політичну культуру може характеризувати те, якою мірою члени спільноти мають спільне почуття національної ідентичності (вертикальна ідентифікація), так само може її характеризувати те, наскільки одиниці ідентифікуються з іншими членами тієї самої спільноти, зокрема, якою мірою вони мають взаємне довір'я до своїх співгромадян (горизонтальна ідентифікація)"⁵⁴⁸.

Довіра як основа горизонтальної ідентифікації має важливе значення не тільки у політичному, а й в економічному сенсі. На думку Ф. Фукуями, "довіра виникає тоді, коли спільнота поділяє певний набір моральних цінностей і її члени внаслідок цього можуть покладатися на передбачувану і чесну поведінку один одного"⁵⁴⁹. Якби довіри не було, то довелось б при укладанні контрактів враховувати усі непередбачувані обставини, витратити безліч часу на те, щоб не залишити тим, кому не довіряють, найменших юридичних лазівок. Разом з тим люди все одно вважали б, що, незважаючи на всі умови контракту, у тих, хто його підписав, буде можливість відійти від виконання своїх обов'язків. Довелось б звертатися до арбітражного суду, але в умовах загальної недовіри важко довіряти і йому. За наявності довіри знижуються операційні витрати: якщо сторони переконані в чесності одна одної, то "зменшується потреба роз'яснювати елементарні речі в об'ємних контрактах, зменшується потреба передбачувати усі непередбачувані ризики, стає менше суперечок, зменшується потреба у судових позовах, якщо суперечки виникають"⁵⁵⁰.

На жаль, в українському суспільстві горизонтальна ідентифікація є слабкою. Б. Цимбалістий зазначає: "У значній частині нашого громадянства політичне думання залишилося вузьким, плеєнним; тобто залишилося думанням категоріями села, провінції, кліки чи партії; тобто груп людей на базі їхньої спорідненості і близькості, із запереченням, нетерпимістю і ворожістю до всього, що є поза їхнім "племенем"⁵⁵¹.

⁵⁴⁸ Цимбалістий Б. Тавро бездержавності. Політична культура українців. —

К.: Вид.Укр. Всесвіт. Координац. ради та Респ. асоціації українознавців, 1994. — С. 48.

⁵⁴⁹ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. — М.: ООО "Из-во АСТ"; ЗАО НПП "Ермак", 2004. — С. 257.

⁵⁵⁰ Там же. — С. 253.

⁵⁵¹ Цимбалістий Б. Тавро бездержавності. Політична культура українців. — К.: Вид. Укр. Всесвіт. Координац. ради та Респ. асоціації українознавців, 1994. — С. 11.

Не менше проблем пов'язано і з вертикальною ідентифікацією. Традиція державотворення в Україні передбачає творення держави заради влади. Нині стара посткомуністична влада і старі принципи управління значно уповільнюють процес реформ й ускладнюють процес державотворення. У спадок від радянського адміністрування залишилося дистанціювання влади від суспільства, яке зумовлює нездатність населення вплинути на розв'язання наявних проблем і відповідно певну безконтрольність реалізації влади. Відсутність реалізації домінанти "національних інтересів" і несистемна інформаційна політика сприяють подальшому негативному сприйняттю іміджу країни, відчуженню населення від політичного життя та ускладненню питання ідентичності.

Визначальне значення для формування національної ідентичності має вибір елітами шляхів розвитку держави. На прикладі Туреччини видно, що цей вибір може бути вирішальним, навіть якщо його не підтримує населення країни. У 1920–1930-х роках Мустафа Кемаль Ататюрк здійснив у Туреччині низку реформ, спрямованих на відмову від імперської оттоманської традиції та на розбудову держави-нації, і тим самим сприяв перевизначенню національної, політичної, релігійної та культурної ідентичності турецького народу. Реформи, спрямовані на розбудову західної та європейської Туреччини, були підтримані турецькою елітою, що дало можливість модернізувати країну і забезпечити її економічний розвиток.

Вибір еліт значною мірою вплинув на розпад СРСР, оскільки в момент краху радянської системи було доволі поширеним прагнення частини еліти й суспільства "стати, як Америка". Слід зазначити, що привабливість західноєвропейської ідентичності для радянської еліти була в першу чергу пов'язана з привабливістю західного стилю життя, з високим рівнем матеріального споживання. На жаль, ідеали особистого матеріального споживання (а не розбудови модерної процвітаючої країни) стали визначальними для посткомуністичних еліт України.

Одною з головних проблем, які перешкоджають формуванню національної ідентичності та консолідації українського суспільства, є **проблема консолідації еліт**. В історії України ця проблема яскраво виявилася в часи руїни після Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Під час української революції 1917–1920 рр. проблема консолідації еліт стала на перешкоді розбудові незалежної української держави. 1991 р. став переломним, оскільки завдяки консолідованим зусиллям насампе-

ред політичної еліти з'явилася можливість будувати самостійну і незалежну Україну. На жаль, сьогодні доводиться констатувати, що політична еліта в Україні є безвідповідальною, егоїстичною та орієнтованою лише на особисте збагачення. Все ще існує загроза того, що від зрівнялівки та ідеологічного колективізму комуністичної епохи країна перейде не до збалансованого розвитку, а до надмірного багатства купки олігархів і бідності всього населення.

Після проголошення незалежності перед Україною постала проблема набуття нової ідентичності. Згідно з даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАНУ в рамках соціологічного моніторингу "Українське суспільство 1994–2005":

- тільки 54,6% респондентів вважають себе перш за все громадянами України (у 2004 р. — 44,2%, тобто цей показник суттєво зріс у 2005 р. і навіть перевищив показник початку 1990-х років — 47%, що було пов'язано з Помаранчевою революцією);
- для 24,6% (у 2004 р. — 30,5%) важливіша регіональна ідентичність (кожен з цієї групи вважає себе передусім " мешканцем села, району чи міста, в якому живе");
- 8,1% (у 2004 р. — 10,7%) респондентів продовжують ідентифікувати себе з неіснуючою вже державою — Радянським Союзом⁵⁵².

За даними Центру Разумкова, українцям найбільше властива локальна ідентичність, тобто прив'язка до місця проживання, малої батьківщини. З нею пов'язують себе 44% громадян, з Україною в цілому — 31, з регіоном проживання — 15, з Радянським Союзом — 3, з Росією — 2, з Європою — 1%. Локальна ідентичність превалює в усіх регіонах, окрім Західного. Рівень загальноукраїнської ідентичності падає у напрямку із Заходу на Схід і Південь (із 40 до 26%)⁵⁵³.

Цікаво, що до України загалом себе відносять 31% опитаних, а до української культури — 56; до Росії — 2, а до російської культурної традиції — 11; до Радянського Союзу — 3, а до радянської культурної традиції — 16, нарешті, до Європи — 1, а до європейської культури — 7%. Це означає, що в етнокультурному аспекті українська національна ідентичність сформована як приналежність до української культури. Важливо, що серед тих, хто зарахував себе до української культури, кожен п'ятий (20%) —

⁵⁵² Паніна Н. В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. — К.: ТОВ "Вид-во Софія", 2005. — С. 72.

⁵⁵³ Шангіна Л. Про країну, державу та громадян у перехідному віці // Дзеркало тижня. — 2006. — № 31. — 19–25 серпня.

російськомовний. Утім українська національна ідентичність як громадянська ідентичність, як приналежність до української політичної нації сформована ще недостатньо.

Для оцінки соціально-культурної та психологічної (емоційної) близькості, яка визначає приналежність до "Ми — Українці", Центр Разумкова запропонував респондентам оцінити за 10-бальною системою, наскільки близькими до них за характером, звичаями й традиціями є жителі інших регіонів України або суміжних країн. Виявилося, що громадяни України загалом вважають ближчими до себе жителів Росії і Білорусі, ніж своїх співгромадян із Західного регіону власної країни — Волині, Галичини, Буковини і Закарпаття. В регіональному вимірі картина така: жителі Заходу України вважають однаково близькими до себе жителів як Польщі, так і Донбасу; жителі Центру вважають ближчими до себе жителів Росії, ніж Буковини, Галичини і Закарпаття; жителі Сходу — ближчими жителів Росії, ніж Криму, всього Південного регіону й Києва, а жителів уже двох країн — Росії і Білорусі — ближчими, ніж жителів Буковини, Закарпаття, Волині й Галичини; жителі Півдня — ближчими жителів Росії, ніж Слобожанщини, Києва і всього Центрального регіону, а жителів Росії і Білорусі — ближчими за тих, хто живе на Волині, Закарпатті, Буковині й Галичині⁵⁵⁴.

Віддаленість мешканців різних регіонів пов'язана з відсутністю справді спільного минулого впродовж століть, єдиної віри та єдиної культури. Занадто довго українські люди жили в різних імперіях і державах, ходили до різних церков, розмовляли різними мовами, вважали цінностями різні речі. Та й нині є проблеми. Економічна кооперація між регіонами незначна. Промисловість Сходу і Півдня залежить від російських поставок, насамперед, енергоносіїв, і працює переважно з російськими партнерами. Відповідно промислові підприємства інших регіонів — з промисловими підприємствами сусідніх країн.

Економічні труднощі та погіршення умов життя спричинили активізацію трудової міграції населення за кордони України. Масового характеру вона набула у західних областях, особливо у прикордонних районах. За експертними оцінками, за кордоном працює приблизно 3–3,5 млн громадян України, більшість з яких знайшли роботу у Росії, Польщі, Чехії, Італії, Португалії, Німеччині, Словаччині, Греції, Іспанії. При цьому понад 90% українсь-

⁵⁵⁴ Там же.

ких трудових мігрантів, які працюють за кордоном, роблять це нелегально⁵⁵⁵. Через еміграцію з України, як зазначає В. С. Крисаченко, змінюються (у негативний бік) не тільки демографічні показники (загальна кількість, вікова структура та репродуктивний потенціал населення), а й пасіонарність українського етносу внаслідок вилучення з його структури соціально найактивнішої частини населення та інтелектуальної еліти⁵⁵⁶. Здебільшого трудові мігранти України — це високоосвічені та висококваліфіковані фахівці (80% мають повну вищу або базову вищу освіту). Це також найбільш працездатна частина трудового потенціалу України: 60% працюючих мігрантів мають вік від 20 до 44 років, 70% трудових мігрантів — чоловіки⁵⁵⁷.

Втрата пасіонарності є найбільшою загрозою національній ідентичності. Тому громадянам треба любити свою країну, вважати її своєю Батьківщиною, а себе — її патріотами, бути впевненими, що найперші чесноти патріота — праця на благо своєї країни, виховання дітей у любові до неї, знання її історії та культури. Національна самосвідомість передбачає здатність нації турбуватися про себе, тобто не розраховувати на те, що проблеми країни вирішить хтось інший.

Негативний імідж України на ментальній карті Європи

У кожної людини залежно від місця її проживання, віку, рівня освіти, соціального статусу та особливостей професії формуються свої географічні уявлення, які найнаочніше демонструються за допомогою ментальних карт. **Ментальна карта** — це картографічне відображення усереднених просторових знань та уявлень групи людей про оточуюче їх географічне середовище. Поряд з історичною та географічною складовою карти країни, ментальне картування враховує також антропологічну складову,

⁵⁵⁵ Сімак Т. Трудова міграція з України не повинна розглядатися виключно як проблемне соціальне явище // Демографический кризис, или последний украинец. — <http://dialogs.org.ua/dialog.php>.

⁵⁵⁶ Крисаченко В. С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. — К.: НІСД, 2005. — С. 186.

⁵⁵⁷ Сімак Т. Трудова міграція з України не повинна розглядатися виключно як проблемне соціальне явище // Демографический кризис, или последний украинец. — <http://dialogs.org.ua/dialog.php>.

пов'язану зі створенням ментальної карти країни в головах людей. По суті ментальна карта є сукупністю упереджених уявлень про той чи інший регіон, своєрідний геополітичний діагноз.

На ментальній карті Європи Україна з'явилася зовсім недавно. До 1991 р. вона розглядалась як частина Радянського Союзу. У сприйнятті західноєвропейців, за винятком жменьки експертів, Україна належала до Червоної Імперії. Таке сприйняття призвело до того, що й нині нашу країну або просто не помічають, або відразу зараховують до російської сфери впливу.

Важливо зазначити, що починаючи ще з ХІХ ст. існував розподіл Європи на Західну і Східну. При цьому Західна Європа ототожнювалася з прогресом, високим рівнем життя, демократичним типом правління, а Східна Європа — зі злиднями, відсталістю, насильством, корупцією та придушенням прав і свобод громадян. До того ж ще й сьогодні східних європейців нерідко вважають націоналістами й антисемітами. Нині до негативного образу Східної Європи додалися дискусії про недбальство східноєвропейських найманих робітників та уявлення про дифузність кордонів Східної Європи. Тема "дешевої конкуренції зі Сходу" не сходить з передвиборних гасел західних партій.

Щоб уникнути ототожнення зі Східною Європою, чехи, словаки, угорці та поляки у 1980-х роках розпочали дискурс щодо своєї приналежності до Центральної Європи, яка є ближчою за історичними та культурними традиціями до Заходу. Цей аргумент використовує і С. Гантінгтон, котрий відносить країни Західної і Центральної Європи до західної цивілізації (водночас, за С. Гантінгтоном, більша частина України потрапляє до православної цивілізації)⁵⁵⁸. Дистанціювавшись у 1990-ті роки від Східної Європи та визначивши себе як стару середину Європи, центральноевропейські країни — кандидати на членство в ЄС — викликали зацікавлення до себе в еліт старих держав ЄС. Така стратегія виявилася успішною і сприяла входженню країн Центральної Європи до ЄС.

А якою для світу є Україна? Це частина екс-СРСР, Чорнобиль, корупція, вбиті журналісти, темники, помилково випущені ракети та падаючі літаки, щось подібне до Росії, але більш поступливе. Домінантним є негативний аспект, аспект вторинності. Ця вторинність переноситься на сприйняття нації, яка оцінюється як маргінально-провінційна та безвідповідальна.

⁵⁵⁸ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций: Пер. с англ. — М.: ООО "Из-во АСТ", 2003. — С. 244–246.

Зенон Когут, директор Канадського інституту українських студій Альбертського університету, так пише про західне сприйняття української ідентичності: "Більшість американців чула щось про Росію, натомість України в їхніх уявленнях просто не існувало... В університеті., якщо хтось і чув про українців, то головним чином лише те, що всі вони націоналісти, які тільки й думають, як би розколоти Росію. Ліві кола, доволі впливові в академічному світі, малювали українців як запеклих антирадянщиків, прихильників "холодної війни", нацистських колаборантів та антисемитів. Ідентичність, яку я успадкував, вважалася, таким чином, або неіснуючою, або вкрай непривабливою"⁵⁵⁹.

Україні необхідно подолати стереотип її віднесення до Сходу, а відповідно й до сфери впливу Росії. Це має бути ідентичність, відмінна від традиційної ідентичності Росії та Радянського Союзу і близька до західноєвропейської. Головне значення для міжнародної ідентичності України найближчими роками буде мати її внутрішньополітичний розвиток. Без кардинальних внутрішніх змін проста геополітична переорієнтація Києва з Москви на Брюссель не буде ефективною з точки зору модернізації країни.

Негативні стереотипи хоч і надалі існують, проте поволі втрачають значення. Відтак і ті процеси, що розпочалися в Україні восени 2004 р. й покликані перетворити Україну на демократичну та заможну країну, в тривалій перспективі можуть змінити ставлення до неї ЄС. Помаранчева революція стала нагодою подолати поширені стереотипи про Україну як частину Східної Європи. Демонстрації в Києві зворушили багатьох людей, передусім у Польщі та Німеччині. Український народ продемонстрував свою самобутність, можливість вирішувати складні внутрішньополітичні проблеми мирним шляхом, а також величезний творчий потенціал, який яскраво виявився під час Помаранчевої революції. Це була ситуація, коли громадяни України впливали на розвиток політичних подій в країні, процеси зміни політичних еліт і політичної системи в Україні. Тому для формування громадянської ідентичності необхідно й надалі йти шляхом демократизації, продемонстрованим усьому світу восени 2004 р. Тільки тепер треба перейти від мітингових форм участі громадськості у прийнятті рішень до інституційних, запровадивши чіткі, прозорі та демократичні процедури такої участі.

⁵⁵⁹ Когут З. Коріння ідентичності. — К.: Критика, 2004. — С. 7.

Ще важливо не забувати, що на ментальній карті України знаходиться Чорнобильська зона. Територію України також пов'язують з надмірним рівнем забрудненості (полігони з промисловими відходами, звалища, терикони займають майже 4% території країни), неефективним використанням ресурсів (в Україні енергоємність ВВП є найвищою у світі і перевищує загальносвітовий рівень у 2,6 раза), постійними аваріями на шахтах Донбасу, ерозією ґрунтів та іншими численними екологічними проблемами. Зрозуміло, що такі проблеми існують в усіх країнах, але для поліпшення ментального сприйняття України (чи дій української влади) необхідними є приклади державної турботи про територію України. Наприклад, Президент Росії В. В. Путін прийняв рішення про зміну маршруту траси нафтопроводу, який планувалося прокласти у безпосередній близькості до озера Байкал, що загрожувало забрудненню природної перлини не тільки загальноросійського, а й світового значення. Подібні приклади турботи про рідну землю конче потрібні для формування української національної ідентичності, особливо з огляду на Чорнобиль. Зокрема, важливе значення для національної ідентичності могло б мати припинення будівництва Ташлицької ГАЕС на річці Південний Буг, яке загрожувало затопленням останніх автентичних козацьких ландшафтів з численними історичними та археологічними пам'ятками й унікальними природними комплексами.

Слабкість громадянського суспільства

У недалекому минулому українське суспільство перебувало у полі вдало організованих традицій тоталітарної держави (з відповідними міфами і політичними ритуалами). В процесі трансформації суспільства було відкинуто ці міфи і ритуали, але демократичні традиції формувалися повільно. Підтвердився відомий постулат: відмовитися від минулого ще не означає обрати майбутнє. Значна частина українського загалу після проголошення незалежності України була готова сприйняти уявлення про нові соціальні цінності. Проте на державному рівні не було вжито заходів для трансформування звільненої соціальної енергії у відносно сталі поведінкові орієнтації населення, які могли б стати засадовими для демократизації суспільства. Тому населення у своїй масі не набуло знань, досвіду та навичок демократії.

Відчутна недостатність структур громадянського суспільства (не за назвою, а за суттю діяльності), які б реально сприяли формуванню демократичного суспільства, узгодженню громадянських і політичних інтересів. Також недостатньо як державних інституцій сприяння соціально- та екологічно значущим ініціативам у бізнесі, науці та громадській діяльності, так і механізмів залучення громадськості до процесів прийняття рішень.

За роки свого незалежного існування Україна розвивалася у формі ліберальної демократії з її пріоритетом ліберальних цінностей над цінностями класичної демократії, зокрема основних прав і свобод людини над соціальною рівністю. Лібералізація економіки в українському варіанті (сертифікатна приватизація, привласнення тіньовиками пакетів акцій тощо) не тільки не забезпечила глибокого структурування відносин власності (як у Польщі чи Угорщині), а й призвела до величезного соціального розшарування суспільства на багатих і бідних. Таке зростання економічної нерівності (з концентрацією багатства в руках невеликої групи олігархів) є загрозою демократичному розвитку зокрема та збалансованому розвитку в цілому. Ця нерівність відкриває можливості зловживання владою з боку корпоративної та кланової бюрократії і несе в собі загрозу "нового тоталітаризму".

Єдиним надійним базисом розвитку демократії може слугувати соціальна солідарність, яка досягається за рахунок компромісу усіх політичних сил. На жаль, і влада, і опозиція демонструють невміння домовлятися і навіть небажання вислуховувати один одного. Політичні лідери як у владі, так і в опозиції, декларуючи вірність курсу демократичних реформ, демонструють абсолютну нетерпимість і неповагу до політичних опонентів. Такий підхід суперечить букві й духу демократії, оскільки визнання розбіжностей і навіть конфлікту інтересів, готовність до компромісів становлять не зовнішню форму, а саму сутність демократичного суспільства.

Недостатність освітнього і наукового забезпечення у сфері збалансованого розвитку

Дослідження конкурентоздатності (здатності країни виробляти товари та послуги, які відповідають вимогам світового ринку і сприяють підвищенню рівня життя середнього громадянина) України у 2001 р. виявило кілька різноспрямованих тенденцій. З

одного боку, Україна є однією з провідних країн світу за чисельністю освічених людей. З іншого боку, за показниками добробуту вона займає позицію серед найвідсталіших країн. Економічна ситуація в країні не відповідає "якості" її населення. Враховуючи значний людський потенціал, Україна могла б продемонструвати більш високі показники в науці і технологіях, а також у секторі науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт, особливо важливих для забезпечення конкурентоздатності у довгостроковій перспективі.

Якщо раніше потуга держав визначалася їхньою здатністю швидко мобілізувати усі ресурси у випадку надзвичайної ситуації (наприклад, війни), то зараз найважливішою якістю держав буде їх здатність до інноваційного розвитку. Для країн, що не належать до розвинених, необхідною є така стратегія розвитку, яка спирається на власні ресурси і слідує курсом модернізації, заснованим на свідомій, цілеспрямованій адаптації найпередовіших науково-технічних досягнень до традиційних для суспільства соціокультурних реалій, до національних традицій.

Єдиним підґрунтям можливого підйому країни є її людський капітал. Дані експертів Світового Банку, які дослідили 192 країни, свідчать, що економічне зростання на сучасному етапі обумовлюється: наявністю капіталу — на 16%, природними ресурсами — на 20% і людським капіталом — на 64%⁵⁶⁰. Людський потенціал є "безпрограшною ставкою" України, що має забезпечити конкурентоздатність країни у майбутньому. За рівнем грамотності наша країна займає 4 місце у світі (з 133 країн). В Україні налічується понад 2 тис. вчених та інженерів на 1 млн жителів, завдяки чому країна займає 22-гу позицію у рейтингу 88 країн. Україна займає 19-ту позицію серед 60 країн за рівнем математичної та наукової освіти, але разом з тим вона займає 52-гу позицію за рівнем "відпливу мізків"⁵⁶¹ (натомість для конкурентоздатних економік характерним є експорт товарів, а не людей). Людський потенціал і традиції науки й технології є важливою складовою збалансованого розвитку. Політика зобов'язана акцентувати увагу на розвитку людського капіталу, зміцненні економічних, політичних, громадських інституцій, починаючи з приватної власності, свободи у поєднанні з особистою відповідальністю і підзвітністю державних службовців.

⁵⁶⁰ Human Development Report 1996. — New York: Oxford Univ. Press, 1996. — P. 64.

⁵⁶¹ Оценка конкурентоспособности Украины в 2001 году // Мировые дискуссии (информ.-анал. журн.). — 2002. — 22 апреля. — С. 2.

На жаль, посткризовий економічний підйом в Україні не пов'язаний з активізацією вітчизняної науки і широким використанням її результатів. В першу чергу відбувається відродження традиційних господарських галузей і видів бізнесу на основі старих екофобних технологій (добування та експорт сировини, первинна переробка сільськогосподарської продукції, традиційна енергетика, чорна металургія) і відповідно зниження внеску наукоємних галузей у ВВП України⁵⁶².

Реалізація ідей збалансованого розвитку залежить головним чином від успіхів у поширенні знань про збалансований розвиток серед населення, педагогів, журналістів та осіб, котрі приймають рішення. В Україні в освітянській галузі працює понад 1,7 млн осіб, або більше 7% зайнятих у всіх сферах економічної діяльності. Цей показник значно перевищує показники таких галузей, як будівництво, транспорт, зв'язок, житлово-комунальне господарство. Загальна кількість безпосередніх учасників освітянського процесу становить майже 11 млн осіб, або близько 22% усього населення країни⁵⁶³. Безумовно, що стан справ в освітянській галузі суттєво впливає практично на усі сфери суспільного життя.

За роки незалежності кількісні показники в освітній галузі практично не погіршилися. Разом з тим при збереженні масштабів освітянської діяльності обсяги фінансових ресурсів, необхідних для функціонування закладів освіти, значно скоротилися. Так, питома вага бюджетних поточних видатків на освіту з урахуванням зменшення обсягів ВВП та інфляційних процесів у 1997 р. зменшилася на 60–70% порівняно з 1992 р.⁵⁶⁴ Ця незбалансованість призвела до:

- значної заборгованості з виплат заробітної плати працівникам галузі;
- заборгованості з розрахунків за енергоносії та комунальні послуги;

⁵⁶² Заец Р. В. Стратегические ориентиры для науки и инноватики: консьюмеризм или экоустойчивое развитие // I Международный инновационный форум Содружества независимых государств: Международное инновационное развитие и инновационное сотрудничество: состояние, проблемы и перспективы. — Москва-Киев-Симферополь-Алушта, 2006. — С. 357.

⁵⁶³ Економічне зростання на засадах справедливості: український погляд / Світовий Банк. Документ для обговорення № 407. Під ред. Дж. Хансена, В. Нанівської. — 1999. — С. 27.

⁵⁶⁴ Там же. — С. 28.

- призупинки поновлення навчального обладнання та книжкового фонду бібліотек (наприклад, до 1998/1999 навчального року було видруковано лише 16% запланованих підручників для загальноосвітніх шкіл, до того ж навіть ті навчальні книжки, що були випущені, не є сучасними за змістом⁵⁶⁵);
- призупинки проведення поточних і капітальних ремонтів приміщень.

У кінцевому рахунку все це негативно позначилось на якості навчально-виховної роботи.

Загальні негативні тенденції в системі освіти є критичними у галузі екологічної освіти. Система екологічної освіти в Україні продовжує бути фрагментарною (несистематизованою), слабкою концептуально, декларативною, а отже, неефективною. Екологічні питання погано вписуються в систему ринкових відносин, оскільки ринок — один із засобів стимулювання та задоволення потреб людини. Екологічний світогляд орієнтований на інші цінності — життя людини у чистому середовищі та збереження усіх форм життя. Критична ситуація в галузі екологічної освіти пояснюється такими причинами, як багаторічне панування споживацького ставлення до природи, незнання та руйнування народних традицій раціонального природокористування, недооцінка екологічних знань у системі освіти, низький рівень впровадження у практику досягнень педагогічної науки, слабе матеріально-технічне і методичне забезпечення навчально-виховного процесу.

Сучасний стан розвитку науково-технічного прогресу, що орієнтується лише на зміцнення технічної та економічної могутності, є безперспективним, таким, що веде до невпинного поглиблення екологічної кризи, створюючи реальну загрозу виживанню людства. Революційні перетворення у розвитку науки полягають у зміні її спрямування з техногенно-економічного на гуманістично-екологічне.

Слабка інституційна база збалансованого розвитку

Перехід до збалансованого розвитку є новою політичною метою не тільки для України, а й для усіх країн світу. Передумовами для реалізації політики збалансованого розвитку є хороше управління та здорові державні органи управління. Але для того,

⁵⁶⁵ Там же. — С. 31.

щоб була можливість реалізувати нову політику — політику збалансованого розвитку, потрібні інституції, орієнтовані на неї.

За часи незалежності в Україні було прийнято низку правових актів, спрямованих на поступовий перехід до збалансованого розвитку. Постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 р. схвалено Концепцію сталого розвитку населених пунктів, розраховану на тривалу перспективу (15–20 років). Крім того у сфері сприяння збалансованому розвитку населених пунктів та збалансованому управлінню прийнято Закони України "Про екологічну реабілітацію територій", "Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру", "Про зону надзвичайної екологічної ситуації", розроблено і затверджено Концепцію державної регіональної політики, генеральну схему планування території України.

На рівні політики, планування та управління на поліпшення стану довкілля та збалансований розвиток спрямовані "Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки", Земельний, Лісовий та Водний кодекси України, Кодекс України про надра, Закони України "Про охорону навколишнього природного середовища", "Про тваринний світ", "Про рослинний світ", "Про екологічну експертизу" тощо.

Постановою Кабінету Міністрів України № 634 від 26 квітня 2003 р. була затверджена "Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003–2015 роки". Програма є основою стратегічного планування переходу України до збалансованого розвитку та її інтегрування у європейське та світове співтовариство. Основними завданнями Програми є ліквідація бідності, впровадження моделей збалансованого виробництва і споживання, спрямованих на забезпечення життєдіяльності людини, охорона і раціональне використання природних ресурсів, оптимізація ресурсної бази економічного та соціального розвитку.

Усвідомлення необхідності розглядати екологічні проблеми в контексті збалансованого розвитку вже знайшло відображення "в букві" закону. Разом з тим поки що бракує механізмів забезпечення збалансованого розвитку в господарському, цивільному, адміністративному та фінансовому законодавстві.

Якщо розглядати збалансований розвиток в інституційному аспекті, то на сьогодні він не є пріоритетом державної політики України. Можна навіть стверджувати, що політики збалансова-

ного розвитку в Україні не існує. В нашій країні є економічна політика, за впровадження якої відповідає Міністерство економіки України; соціальна політика, відповідальність за яку несе Міністерство праці та соціальної політики України, та екологічна політика, якою опікується Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. Проте на інституційному рівні не існує міністерства чи відомства, відповідального за політику збалансованого розвитку. У 1997 р. була створена Національна комісія сталого розвитку при Кабінеті Міністрів України (постанова КМУ від 8 жовтня 1997 р. № 1123) як консультативно-дорадчий орган з питань визначення національної стратегії сталого розвитку. На жаль, ця комісія виявилася недієздатною, оскільки не спромоглася підготувати ні Національну стратегію збалансованого розвитку, ні Національну доповідь України про стан виконання положень "Порядку денного на XXI століття" за десятилітній період (1992 – 2001 рр.). З метою поліпшення формування державної політики у сфері збалансованого розвитку Указом Президента України від 4 лютого 2003 р. № 76 Національна комісія зі сталого розвитку була утворена при Президентові України як консультативно-дорадчий орган. Однак і ця комісія є формальною, оскільки фактично не працює.

Досягнення цілей збалансованого розвитку часто вимагає від уряду вжиття певних заходів з метою кращої інтеграції економічної, соціальної та екологічної політики в межах повноважень кожної існуючої галузі. Уряд відіграє ключову роль у досягненні інтеграції галузевої політики, зокрема у створенні правильних стимулів для такої інтеграції, в тому числі за допомогою економічних і фінансово-бюджетних механізмів.

Утім для досягнення збалансованого розвитку прогрес у подальшій трансформації внутрішніх урядових механізмів не є достатнім. Головні перешкоди для проведення політики інтеграції обумовлені, з одного боку, різним сприйняттям завдань збалансованого розвитку різними установами і відповідно неузгодженістю дій та виникненням конфліктів. З іншого боку, складність і непередбачуваність довготермінових ефектів більшості питань, пов'язаних зі збалансованим розвитком, означає, що не завжди є беззаперечне наукове обґрунтування більшості завдань політичного характеру. Тому до вирішення проблем мають бути залучені різні зацікавлені сторони, чий досвід і цілі є різними. Потрібні інноваційні механізми прийнят-

тя рішень, які б поєднували державний, приватний та громадський сектори. Також важливо, щоб у разі проведення урядом політики збалансованого розвитку, вона була підтримана ефективними системами широкого інформування та участі громадськості (наприклад, забезпечення гласності, справедливості, реалістичних термінів виконання заходів, процесів зворотного зв'язку в управлінні тощо).

Низька пріоритетність екополітики

У Конституції України (ст. 50) проголошене одне з найголовніших прав людини — право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та компенсацію завданої порушеннями цього права шкоди. Утім численні приклади кризового стану довкілля в регіонах України і відповідної медико-демографічної кризи свідчать про порушення цього конституційного права.

Поширена в українському політикумі думка, що спершу треба досягти економічного зростання, а вже потім вирішувати екологічні проблеми, є хибною, оскільки екологічне неблагополуччя стає гальмом соціально-економічного розвитку України (приклад Чорнобильської катастрофи свідчить про те, що ліквідація наслідків аварії може багато років обтяжувати економіку країни). Внаслідок такого мислення Україна перетворюється на сировинний придаток, смітник відходів, місце для небезпечних технологій і товарів.

Головна проблема полягає в тому, що екологічна політика не є одним з головних державних пріоритетів України. Більше того, спостерігається зростаюча маргіналізація екополітики у спектрі політичних і соціально-економічних проблем, що виявляється у повсюдному і повсякденному недотриманні екологічного законодавства, домінуванні галузевого підходу при вирішенні проблем розвитку (яскравими прикладами є лобіювання Мінтрансом України побудови судноплавного ходу в дельті Дунаю та прощтовхування Міненерго України без громадського обговорення "Енергетичної стратегії України на період до 2030 року", яка передбачає побудову в Україні 22 нових атомних реакторів), у непрозорому і неефективному використанні природоохоронних коштів, зниженні спроможності екополітики вирішувати екологічні проблеми, відсутності політичної волі щодо прийняття та реалізації стратегічних екологічних документів.

Через низьку пріоритетність екополітики держава не приділяє належної уваги екологічній проблематиці. Яскравим прикладом ігнорування політичною елітою цієї проблематики є відсутність будь-якої згадки про екополітику в "Універсалі національної єдності". Питання екополітики є також одними з найнепріоритетніших у політичному дискурсі. Політичну еліту більше цікавлять особисті інтереси, ніж загальна турбота про те, щоб довкілля України було чистим і безпечним для здоров'я людей. Оскільки політики більше переймаються приватизацією, ніж забезпеченням екологічних прав громадян України, розраховувати на поліпшення стану довкілля не доводиться.

Наслідком непріоритетності екополітики в Україні є інституційна слабкість Міністерства охорони навколишнього природного середовища. Це міністерство є політично слабшим за інші державні інституції, йому не вистачає політичної сили та впливу, щоб не допускати порушення екологічних вимог і стандартів іншими міністерствами й відомствами. Кадрові призначення на вищі посади в Мінприроди останнім часом здійснюються без урахування професійних здібностей і досвіду кандидатів на посади. Мінприроди України не в змозі забезпечити координацію діяльності інших міністерств і відомств, яка впливає на довкілля, а також належний контроль за дотриманням вимог екологічного законодавства. У 2003 р. данські експерти зазначали: "Спроможність екологічної політики будь-якої країни вміщує в себе спроможність країни визначати і надавати пріоритети та врешті-решт вирішувати екологічні проблеми... На даний час спроможність екологічної політики України є дуже низькою... Можна вважати, що навіть явні екологічні проблеми не вирішуватимуться компетентно через те, що Україна не має спроможності для цього... Успіх Міністерства екології і природних ресурсів в розробці поточних та пріоритетних стратегічних планів дій є, м'яко кажучи, середнім, не говорячи вже про впровадження цих планів. Така ситуація існує відносно планів дій і на регіональному рівні. Коротко кажучи, органи екологічної влади є слабкими; вони не можуть серйозно впливати на політику"⁵⁶⁶.

Для зміни ситуації вже недостатньо косметичних заходів, оскільки деєкологізація розвитку України набула значних мас-

⁵⁶⁶ Навколишнє природне середовище в Україні — проблеми та нагальні завдання: Доброзичливий погляд. — К.: DANCEE — Данське екологічне співробітництво із Східною Європою, 2003. — С. 64–66.

штабів. Вкрай необхідною є екологізація внутрішньої і зовнішньої політики України, глибокі структурні зміни як економічного розвитку у напрямі підвищення ресурсо- та енергоефективності природокористування, так, зокрема, і природоохоронної галузі у напрямі її інституційного і функціонального зміцнення. Екологічна політика має стати одним із головних державних пріоритетів.

Система державного управління у сфері охорони довкілля потребує зміцнення, зокрема через посилення повноважень Мінприроди України у сфері інтеграції екополітики в галузеві політики та євроінтеграційної адаптації екополітики України. Разом з тим необхідність координації діяльності різних міністерств і відомств у сфері природокористування і природовідтворення потребує підтримки природоохоронної діяльності на найвищому державному рівні, зокрема на рівні Президента України та Кабінету Міністрів України. Для цього доцільно ввести посаду віце-прем'єра з екополітики, відповідального, зокрема, за реалізацію права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Важливо зазначити, що в багатьох країнах ЄС парламент бере на себе відповідальність за прийняття та реалізацію "Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища", розрахованого на період каденції парламенту. Введення такої практики у Верховній Раді України сприятиме підвищенню спроможності екополітики України, поліпшенню стану довкілля, а отже й реалізації конституційного права громадян України на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Необхідно забезпечити прозорість та обґрунтованість кадрової політики в природоохоронних органах і суміжних відомствах, особливо це стосується найвищих посад — міністрів, заступників міністрів, голів держкомітетів. Пріоритетами при призначенні міністра охорони навколишнього природного середовища мають бути управлінський професіоналізм, природоохоронний досвід, спроможність відстоювати екологічні принципи та конструктивно співпрацювати з громадськістю.

Проблеми міжнародного співробітництва та адаптації до вимог екополітики ЄС

Для досягнення збалансованого розвитку в Україні найважливішим і найскладнішим завданням у сфері міжнародного спів-

робітництва є пошук раціональної межі між штучною ізолюваністю та розумною самодостатністю країни, між васальством і реальним співробітництвом на паритетних засадах. Пошук такої "золотої пропорції" є дуже складним завданням для України, що має мало спільного з "багатовекторністю" її зовнішньої політики, через яку Україна втрачає історичний шанс стати справжньою європейською країною.

Продовження формально-політичного балансування України між Сходом і Заходом не сприяє збалансованому розвитку країни, оскільки вчасний і правильний вибір курсу держави, союзників, реалістичних пріоритетів і напрямів діяльності на міжнародній арені впливає на майбутнє народу, на якість його життя не менше, ніж вдалі внутрішні реформи. Необхідно, наскільки це можливо, використовувати механізми поєднання зусиль з тими країнами, які вже сьогодні готові до глибших форм співпраці.

В умовах стрімких змін, що відбуваються у світі і вимагають від кожної країни самовизначення і проведення продуманої як внутрішньої, так і зовнішньої політики, варто приділити увагу аналізу розвитку міжнародного співробітництва, спрямованому на ліквідацію і запобігання виникненню локальних, регіональних і глобальних екологічних проблем. Особливу увагу слід приділити розвитку міжнародного співробітництва з прикордонними країнами. Запобігання виникненню екологічних проблем на прикордонних територіях потребує комплексного підходу. Інструментами співробітництва можуть стати продумані двосторонні та багатосторонні угоди з чітко виписаними планами дій із захисту довкілля і раціонального використання природних ресурсів, у тому числі в прикордонних областях, а також відповідальність сторін у разі завдання шкоди довкіллю однією зі сторін. У налагодженні та розвитку ефективного прикордонного співробітництва міг би допомогти Європейський Союз, який зараз підтримує програми добросусідства між прикордонними районами сусідніх з ЄС країн.

Стосовно збалансованого розвитку Європейський Союз взяв на себе рішучі зобов'язання. Принцип збалансованого розвитку було закріплено в установчих договорах ЄС. Зокрема, Амстердамський договір (Договір про ЄС, 1997) у ст. 2 проголошує серед цілей ЄС досягнення "гармонійного, збалансованого і сталого розвитку економічної діяльності".

У червні 2001 р. Європейська Рада схвалила в Гетеборзі "Стратегію збалансованого розвитку ЄС". Збалансований розви-

ток визначено ключовим принципом усіх політик ЄС. Згідно з цим принципом політика має розроблятися так, щоб вона враховувала економічний, соціальний та екологічний аспекти, а досягнення цілей в одній зі сфер політики не стримувало прогресу в іншій. Збалансований розвиток мусить бути головною метою регулювання питань в усіх сферах суспільного життя. Розробляючи політику чи визначаючи дії в одній сфері суспільного життя, слід оцінювати можливі наслідки економічного, екологічного та соціального впливу (як позитивні, так і негативні) на інші сфери політики. ЄС визначив такі головні загрози збалансованому розвитку європейських країн:

- глобальне потепління внаслідок емісії парникових газів;
- загрози громадському здоров'ю через появу штамів, стійких до антибіотиків, довготерміновий вплив токсичних речовин та загрозу безпеці продуктів харчування;
- бідність (кожний шостий європейець живе в бідності) та соціальне виключення;
- старіння населення;
- втрати біорізноманіття;
- надмірне транспортне навантаження.

Адаптація до вимог екополітики ЄС виявилася одним із найскладніших завдань для 10 посткомуністичних країн Європи, які вступили до ЄС у 2004 р. Угоди про вступ передбачають повний перехід упродовж нетривалого перехідного періоду до реалізації в країні екополітики ЄС, визначеній у понад 200 нормативних актах ЄС⁵⁶⁷. У правовому аспекті адаптація законодавства означає повне узгодження національного законодавства в такий спосіб, щоб воно на 100% відповідало вимогам законодавства ЄС, причому не тільки на папері, але й, безумовно, на практиці. Виконання вимог ЄС у сфері охорони довкілля вимагає значних витрат. За оцінкою Європейської Комісії, опублікованою у 1998 р., видатки 10 країн Центральної і Східної Європи — кандидатів на вступ до ЄС — на впровадження та виконання екологічного законодавства ЄС мали бути не менше 120 млрд євро. Деякі країни також зробили свої оцінки. Зокрема, за оцінкою міністра з питань довкілля Польщі, виконання базових директив ЄС щодо чистоти вод, повітря та ґрунтів до 2010 р. коштуватиме 33–44 млрд

⁵⁶⁷ Вовк В. Вступ країн Центральної та Східної Європи до Європейського союзу: вплив на екологічну політику та перспективи сталого розвитку: Уроки для України. — http://www.csi.org.ua/book/1097136922_EU%20Enlargement%20&%20Sustainable%20Development%20%20Abstract%20Ukrainian.doc

доларів. Вже зараз щорічні витрати Польщі в рамках її екополітики становлять 1,9–2,2 млрд доларів (1,7% ВВП), проте країні доведеться збільшити витрати ще на 40%. В Естонії витрати на довкілля мали становити близько 50% усіх видатків країни, щоб вона змогла виконати свою "Економічну програму вступу до ЄС". В Латвії аналогічний показник у 2002–2012 рр. має перевищити 2/3 видатків, передбачених "Національною програмою інтеграції в ЄС"⁵⁶⁸.

Відповідно до сучасних вимог, у тому числі ЄС, стратегічні дії щодо розвитку держави повинні включати вимоги охорони довкілля. Інтеграція екологічної політики в усі галузі економіки є необхідною умовою переходу України до збалансованого розвитку, а також важливою умовою для європейської інтеграції України (Кардіфський процес). Тому численні розмови політиків про євроінтеграцію на фоні повного ігнорування питань і проблем збалансованого розвитку є ні чим іншим, як їхніми PR-акціями. Справжня розмова про євроінтеграцію можлива лише в контексті політики збалансованого розвитку, оскільки, ще раз повторимо, збалансований розвиток визначено ключовим принципом **усіх** політик ЄС.

Підсумовуючи розгляд проблем збалансованого розвитку України (хоча у цьому побіжному огляді напевно висвітлені не всі проблеми), варто зазначити, що на одні проблеми суспільна думка звертає більше уваги, на інші — менше; деякі проблеми взагалі залишаються поза суспільним дискурсом. Втім фактом є те, що проблем багато і що вони непокоять жителів України. Не завжди це занепокоєння набуває чітких і усвідомлених форм у вигляді однозначно висловленої позиції щодо тієї чи іншої проблеми. Як правило, це занепокоєння виявляється у вигляді загального незадоволення життям в Україні. А за цим показником Україна лідирує серед пострадянських держав. Опитування, проведене агентством "Євразійський монітор" у квітні-травні 2008 р. у 13 країнах колишнього СРСР, показало, що 62% респондентів з України не задоволені своїм життям; на другому місці — Молдова (61%), на третьому — Грузія (58%)⁵⁶⁹. Виходить так, що українці — найнещасніші серед жителів посткомуністичних країн.

⁵⁶⁸ Там же.

⁵⁶⁹ Україна — найнещасніша пострадянська держава — Rate1: перша рейтингова система. — <http://www.rate1.com.ua/uk/archive/545/zadovolennja-zyttyam.html>

Втім, можливо варто перестати вважати себе найнещаснішими і перейти від незадоволеності станом справ до розв'язання нагальних проблем розвитку країни?

6.2 Стратегічні пріоритети політики збалансованого розвитку

Кохайтесь! І Вам буде ніколи нищити довкілля.

Екологічна модифікація гасла, популярного за часів Помаранчевої революції

В умовах масштабних суспільно-політичних змін, які відбуваються в Україні, прийняття ідеології збалансованого розвитку може бути адекватною відповіддю на виклики часу. Доцільність переходу до реалізації політики збалансованого розвитку України визначається як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, що пов'язані з євроінтеграційними прагненнями України та необхідністю виконання її міжнародних зобов'язань.

Збалансований розвиток України має ґрунтуватися на таких найголовніших ідеях, як ідея збереження України як соціо-природної цілісності, ідея історичної тяглості культури України та ідея екобезпечного розвитку.

Оскільки через різні причини ідея збалансованого розвитку не набула значної популярності в Україні як серед політиків, так і серед населення, треба створити передумови для переходу до збалансованого розвитку через правові, інституційні, науково-дослідні та освітні заходи, спрямовані на зміцнення суспільного капіталу, розвиток людського потенціалу та створення еколого-економічних механізмів інноваційного розвитку. Важливими на цьому етапі мають бути заходи зі зміцнення управлінської спроможності через впровадження "хорошого" управління і розвиток стратегічного планування.

Політика збалансованого розвитку має базуватися на таких стратегічних пріоритетах:

у сфері нормативно-правового забезпечення:

- підвищення пріоритетності екологічної політики;
- формування і впровадження політики збалансованого розвитку;
- розробка, ухвалення і впровадження Національної стратегії збалансованого розвитку;

- розробка кожні 5—7 років і реалізація "Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища";
- проведення експертизи чинного законодавства щодо його відповідності принципам збалансованого розвитку з метою створення адекватного правового поля і стимулюючих фінансово-економічних механізмів;
- регулярна модифікація і впровадження "Національного плану дій з гігієни довкілля";
- розробка комплексних коротко-, середньо- та довгострокових прогностичних документів, основним компонентом яких мають бути прогнози зміни природно-ресурсного потенціалу, стану довкілля та рівня життя і здоров'я населення;
- розробка та впровадження регіональних і місцевих екологічних планів дій;
- створення правового поля для підтримки екологічно орієнтованого бізнесу, виробництва, сільського і водного господарства, альтернативної енергетики;
- ратифікація Протоколу про стратегічну екологічну оцінку;
- введення в систему статистичної звітності "зелених" підрахунків;
- адаптація екологічного законодавства України до вимог екологічного законодавства ЄС;
- внесення змін до Законів України "Про охорону навколишнього природного середовища" та "Про екологічну експертизу" з метою включення у сферу дії екологічної експертизи питань, що стосуються впливу об'єкта екологічної експертизи на здоров'я людей;

у сфері інституційного забезпечення:

- здійснення інституційної та функціональної модернізації системи державного управління у сфері збалансованого розвитку на національному рівні, зокрема через:
 - введення посади віце-прем'єра зі збалансованого розвитку з функціональними обов'язками щодо врахування екологічних питань в стратегії соціально-економічних перетворень, здійснення координації діяльності різних міністерств і відомств з метою забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, проведення реформування економічної системи природокористування і природовідтворення, забезпечення адаптації екополітики України до екополітики ЄС, зміцнення системи державного управління в галузі охорони довкілля;

- створення Національної агенції зі збалансованого розвитку з повноваженнями щодо координації економічної, соціальної та екологічної політики;
- посилення повноважень Міністерства охорони навколишнього природного середовища у сфері інтеграції екологічної політики в галузеві політики, євроінтеграційної адаптації екополітики України, еколого-економічного регулювання, стратегічного планування переходу до збалансованого розвитку;
- створення в усіх міністерствах управлінь збалансованого розвитку, відповідальних за інтеграцію екологічної та соціальної складових в галузеву політику;
- створення в облдержадміністраціях управлінь збалансованого розвитку регіонів;
- створення інституту кваліфікованих експертів для регулярного проведення аналізу державної політики на предмет забезпечення конституційного права громадян України на безпеку для життя і здоров'я довкілля;
- створення інформаційно-аналітичних центрів зі збалансованого розвитку;
- організація системи моніторингу за ключовими показниками стану довкілля, населення і господарства;
- поліпшення інституційного середовища для впровадження муніципальних програм збалансованого розвитку;

у сфері структурної перебудови та оздоровлення економіки України:

- розробка і провадження "Програми структурної перебудови економіки України до 2030 року", яка передбачатиме скорочення питомої ваги в економіці України сировинно- і енергоємних й водночас найбільш забруднюючих довкілля галузей промисловості (гірничо-металургійної, паливно-енергетичної, хімічної і нафтохімічної); скорочення питомої ваги військово-промислового комплексу; поетапне зменшення експорту продукції видобувних та інших ресурсо- і енергоємних галузей; ліквідацію субсидій у ресурсовидобувні галузі; впровадження ресурсозберігаючих і безвідходних технологій у промисловості, транспорті, побуті тощо;
- удосконалення системи інтегрованого екологічного управління шляхом врахування екологічної складової в політиці, програмах та стратегіях різних галузей господарства (промис-

ловість, сільське господарство, енергетика, транспорт, лісове і водне господарство, торгівля, рибальство тощо);

- реалізація інноваційної еколого-економічної політики, зокрема через зменшення потреб в імпорті енергоносіїв за рахунок зниження енергоємності виробництва і енергозбереження, орієнтацію на експорт кінцевої продукції, переробку вторинної сировини, технологічне переоснащення гірничодобувної і переробної галузей;
- реалізація політичної волі вищого державного керівництва щодо забезпечення скорочення обсягів тіньової економіки на основі системи економічних, адміністративних і силових засобів впливу;
- реформування економічної системи природокористування і природовідтворення через збалансоване поєднання примусово-обмежувальних та стимулюючо-компенсаційних регуляторів;
- реформування ліцензійно-дозвільної та податкової системи, зокрема через створення гнучкої та пропорційної обсягам викидів забруднювачів шкали податкових ставок, запровадження різних видів податкових пільг, спрямованих на стимулювання екологічно дружньої інноваційної та інвестиційної активності товаровиробників, врахування у новому Податковому кодексі системи екологічних податків, перенесення бази оподаткування з праці на споживання природних ресурсів і шкідливі викиди та відходи;
- формування і реалізація інвестиційної політики, спрямованої на розробку, освоєння та використання природо- і ресурсозберігаючих, маловідходних і безвідходних технологій;
- створення національної інфраструктури екологічного аудиту і чистого виробництва;
- забезпечення державної підтримки тих підприємств, які здійснюють екологічну реструктуризацію;
- розвиток екологічного підприємництва;

у сфері фінансового забезпечення:

- щорічне забезпечення неухильного дотримання Бюджетного кодексу України щодо вчасного, ефективного та цільового використання коштів Державного фонду охорони навколишнього природного середовища;
- забезпечення повноцінного фінансування прийнятих державних природоохоронних програм, а також проведення моніторингу реалізації та результативності цих програм;

- формування системи цільових екологічних фондів і цільове фінансування з них природоохоронних заходів;
- створення фінансово-кредитного механізму природокористування і природоохоронної діяльності, в тому числі екологічних банків;

у сфері зниження рівня соціально-економічної нерівності:

- встановлення і дотримання діапазону економічної нерівності у межах десятикратної різниці у доходах між найбагатшими і найбіднішими;
- щорічна підготовка і оприлюднення національної доповіді "Огляд соціально-економічної нерівності в Україні", який міститиме результати моніторингу рівня життя різних верств населення;
- приведення рівня заробітної плати у відповідність до реальної вартості робочої сили;
- посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією в державі з використанням усіх засобів державного впливу на ці процеси;
- проведення оподаткування доходів на основі врахування середньомісячного сукупного доходу сім'ї;
- децентралізація програм соціальної підтримки населення і підвищення ролі місцевих органів влади у вирішенні проблем бідності на основі цільового закріплення податків за місцевими бюджетами;
- забезпечення поетапної оптимізації співвідношення між середньою пенсією і середньою заробітною платою з врахуванням тривалості стажу, величини заробітної плати та демографічних показників;
- забезпечення базових медичних послуг;
- економічна підтримка непрацездатних верств населення;

у сфері переходу до збалансованого природокористування:

- встановлення і підтримання екологічно допустимого співвідношення між урбанізованими територіями, ріллею, природними кормовими угіддями, багаторічними насадженнями, лісами, незайманими заплавами, природними луками, водно-болотними угіддями;
- орієнтація на переробку вторинної сировини;
- орієнтація на експорт кінцевої продукції;
- переоцінка існуючої мінерально-сировинної бази за ринково-економічними та екологічними критеріями; виключення з неї родовищ, розробка яких не є рентабельною або може викликати незворотні негативні зміни стану довкілля;

- екологічна реабілітація територій гірничодобувних регіонів;
 - перехід до інтегрованого управління водними ресурсами на основі басейнового принципу управління;
 - зниження рівня водоспоживання у промисловому, сільськогосподарському і побутовому секторах за рахунок удосконалення економічних механізмів водокористування;
 - досягнення належного стану водних ресурсів (відповідно до вимог Водної Рамкової Директиви ЄС);
 - зниження рівня зарегульованості поверхневого стоку переважно в басейнах середніх і малих річок;
 - перегляд діючих науково-технічних засобів та нормативів будівництва гідромеліоративних і водогосподарських об'єктів з урахуванням екологічних чинників;
 - розширення водозахисних лісонасаджень;
- у сфері збалансованого ведення сільського господарства:**
- розробка і впровадження "Національної програми екологізації сільського господарства";
 - створення сприятливого економічного середовища, яке передбачатиме усунення цінової дискримінації виробників сільгосппродукції;
 - удосконалення і структурна перебудова матеріально-технічної бази агропромислового комплексу з урахуванням екологічних чинників, вимог і стандартів;
 - створення державного фонду підтримки екологічно орієнтованого сільського господарства;
 - впровадження екологічно обґрунтованих принципів ведення сільського господарства та адаптованих до місцевих умов технологій і систем землеробства;
 - розширення мережі господарств, що спеціалізуються на екологічно орієнтованому землеробстві і тваринництві;
 - сприяння розвитку екологічно збалансованих сільських поселень;
 - впровадження таких заходів щодо підвищення родючості ґрунтів:
 - раціональне розміщення посівів сільськогосподарських культур у межах кожного господарства;
 - ефективне використання наявних ресурсів органічних добрив;
 - виважене використання мінеральних добрив;
 - використання переваг біологізації землеробства;
 - використання місцевих сировинних ресурсів для підвищення родючості ґрунтів;

- припинення необґрунтованого розширення площ соняшника за рахунок впровадження альтернативних олійних культур: сої, ріпаку, гірчиці, олійного льону;
- всебічне запровадження режимів мінімізації обробітку ґрунту;
- застосування контурної організації території землекористування;
- доведення водоохоронної та полезахисної лісистості до оптимальної;
- всебічна реставрація та підтримка єдиної системи полезахисних лісосмуг;
- впровадження інтегрованих систем захисту рослин, включаючи застосування мікробіологічних засобів захисту рослин;
- розв'язання проблеми утилізації хімічних засобів захисту рослин, заборонених для використання;
- впровадження ефективного контролю за використанням генетично модифікованих організмів;

у сфері енергозбереження і збалансованого розвитку енергетики:

- відмова від будівництва гігантських енергогенеруючих агрегатів, зокрема відмова від пріоритетного розвитку атомної енергетики;
- сприяння децентралізації енерговиробництва і енергопостачання та розвитку малої енергетики (когенерація тепла та електроенергії, мала гідроенергетика тощо);
- демонополізація енерговиробництва;
- спрямування фінансових ресурсів на розробку і впровадження програм енергозбереження і використання альтернативних джерел енергії;
- розробка механізму заохочення підприємств і господарств до використання енергозберігаючих технологій (податкові пільги, пільгові кредити, субсидії тощо);
- впровадження енергозберігаючих технологій в усіх галузях економіки та в побуті;
- постійне зростання обсягів використання відновлюваних джерел енергії — сонячної, вітрової, гідроенергії, а також використання біогазогенераторів;

у сфері збереження біологічного і ландшафтного різноманіття:

- забезпечення фінансування і виконання програм збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, зокрема "Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки";

- підвищення площі природно-заповідного фонду до середньо-європейських показників;
- завершення створення земельних проєктів для існуючих об'єктів природно-заповідного фонду;
- удосконалення системи моніторингу біологічного і ландшафт-ного різноманіття;
- впровадження ГІС-технологій для створення баз даних біоре-сурсів;
- створення Національного ландшафтного комітету для розроб-ки методичних вказівок з оцінки ландшафтного різноманіття, координації ландшафтних досліджень, запровадження "Пе-реліку ландшафтів національного значення" тощо;
- підтримка розвитку екологічного туризму як можливості зберег-ти і покращити біологічне і ландшафтне різноманіття одночасно із забезпеченням можливостей розвитку місцевої економіки;
- розширення та поглиблення досліджень з систематизації фло-ри і фауни;
- підвищення рівня обізнаності населення з питань збереження біорізноманіття та формування екомережі;
- залучення широких кіл громадськості до реалізації заходів і про-єктів зі збереження біологічного і ландшафтного різноманіття;
- **у сфері регіональної політики збалансованого розвитку:**
- створення еколого-економічних регіонів, межі яких відповіда-тимуть межам природних екосистем;
- розробка стратегій збалансованого розвитку кожного регіону, які враховуватимуть його природно-ресурсний потенціал, ландшафт і клімат, демографічні тенденції, аналіз виробничих орієнтацій тощо;
- розробка і впровадження державної регіональної політики, яка забезпечуватиме гармонійне поєднання загально-національних і регіональних інтересів, регулярний моніторинг її виконання, а також узгоджуватиметься зі стратегією зба-лансованого розвитку України;
- розробка та реалізація регіональних програм збалансованого розвитку, найважливішими завданнями яких є:
 - забезпечення збалансованого розвитку відповідної тери-торії;
 - удосконалення структури господарського комплексу регіону;
 - стимулювання збалансованого використання територіаль-них ресурсів;

- поліпшення функціонування соціальної та виробничої інфраструктури;
- вирішення екологічних проблем;
- послідовне зростання якості життя населення регіону;
- зміцнення горизонтальних зв'язків між регіонами через здійснення спільних соціально-економічних та екологічних програм, проведення міжрегіональних природоохоронних заходів, організацію спільних виробничих зв'язків для випуску продукції, товарообмін;

у сфері інформаційного забезпечення:

- створення системи належного та об'єктивного інформування про збалансований розвиток України;
- щорічна підготовка і видання "Національної доповіді про збалансований розвиток України", яка, зокрема, включатиме поточні значення показників збалансованості розвитку;
- забезпечення своєчасної підготовки та оприлюднення щорічної Національної доповіді про стан довкілля в Україні;
- створення цілісної національної екологічної інформаційної мережі, включаючи створення системи первинного накопичення екологічної інформації, створення регіональних і секторальних інформаційних центрів екологічних даних з впровадженням ГІС-технологій, а також механізми ефективного та погодженого обміну інформацією на всіх рівнях управління;
- запровадження дієвої системи заохочень та примусу посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо виконання вимог законодавства про доступ громадськості до екологічної інформації;

у сфері освітнього забезпечення:

- введення освіти для збалансованого розвитку та екологічної освіти в освітні програми як базового компоненту;
- розробка і провадження освітніх програм зі збалансованого розвитку;
- започаткування загальнодержавної програми "Освіта для збалансованого розвитку" з метою видання підручників і посібників зі збалансованого розвитку;
- створення і впровадження системи обов'язкової підготовки і перепідготовки державних службовців з питань охорони довкілля та збалансованого розвитку;
- впровадження на національних каналах радіо і телебачення регулярних програм зі збалансованого розвитку;
- започаткування видавничої програми "Бібліотека екологічної думки" для перекладу і видання найкращих праць зарубіжних

вчених, державних і громадських діячів з питань екополітики і збалансованого розвитку;

- формування освітніх центрів зі збалансованого розвитку;

у сфері наукового забезпечення:

- формування нової ідеології життєдіяльності українського суспільства, спрямованої на екологізацію економіки, виробництва, споживання, політики, освіти;
- розробка і впровадження системи індикаторів збалансованого розвитку;
- розвиток і впровадження методів просторового планування;
- дослідження здатності екосистем витримувати антропогенне навантаження;
- проведення економічної оцінки справжньої вартості природних ресурсів;

у сфері збереження національних культурних цінностей:

- розвиток національної культури і мистецтва як необхідних елементів формування адаптивної поведінки людини в суспільстві, в навколишньому середовищі і в господарській діяльності;
- відродження і розвиток етнокультурної самобутності етнічних спільнот і етнографічних груп;
- вивчення і використання традицій збалансованого природокористування;
- розробка і впровадження національної програми захисту від негативних впливів західної культури;
- популяризація праць видатних українських вчених, зокрема в галузі еколого-натуралістичної думки;

у сфері забезпечення участі громадськості:

- забезпечення дотримання вимог Орхуської конвенції, в тому числі через законодавче закріплення механізму заборони прийняття рішень, які можуть негативно вплинути на стан довкілля, у разі незабезпечення процедурно врегульованої участі громадськості у прийнятті цих рішень;
- створення при Президентові України Громадської екологічної ради з такими функціями:
 - ведення між владою та громадськістю постійного діалогу на найвищому політичному рівні щодо актуальних екологічних проблем України та шляхів їх вирішення;
 - обговорення важливих державних стратегічних рішень, які матимуть вплив на довкілля;
 - вироблення рекомендацій до стратегічних документів України, що стосуються національної екополітики;

- сприяння встановленню партнерських відносин і поглибленню співробітництва між органами державної влади та громадськістю у сфері реалізації національної екополітики;
- забезпечення всебічної підтримки суспільно значущих громадських екологічних ініціатив;
- сприяння розвитку екологічної освіти та освіти для збалансованого розвитку;
- удосконалення процедур участі громадськості у прийнятті екологічно значущих рішень на рівні міністерств, відомств, регіональних і місцевих органів управління, а також на рівні прийняття державних екологічних програм і реалізації окремих проєктів, небезпечних для довкілля, наголошуючи на необхідності залучення громадськості до процесу прийняття рішень на початкових стадіях;
- внесення змін до чинного податкового і тендерного законодавства України, які б передбачали можливість участі громадських екологічних організацій у тендерах на проведення природоохоронних заходів;
- щорічна підготовка і видання доповіді українських громадських організацій "Громадська оцінка збалансованості розвитку України", забезпечення з боку владних структур механізмів і процедур надання інформації для такої доповіді, а також фінансових ресурсів;
- впровадження механізмів громадського контролю за діяльністю армії та військово-промислового комплексу;

у сфері забезпечення міжнародної співпраці:

- забезпечення моніторингу та аналізу ефективності виконання міжнародних екологічних програм допомоги;
- регулярне проведення аналізу ефективності виконання Україною зобов'язань по міжнародних природоохоронних конвенціях;
- забезпечення гармонізації українського екологічного законодавства із законодавством ЄС;
- встановлення суворої заборони на фінансування будь-якими міжнародними фінансовими структурами нових проєктів з видобування корисних копалин в тих районах, де місцеве населення виступає проти таких проєктів;
- впровадження механізму списання державних боргів в обмін на діяльність з покращення стану довкілля ("борги за природу");
- розвиток природоохоронного співробітництва з прикордонними країнами.

6.3 Ідеал збалансованості як можливий чинник консолідації українського суспільства

До того, хто не здійснює реформ, у двері постукає Реформація.

Станіслав Єжи Лець, "Незачесані думки"

Призначення України є тільки в ній самій, її доля є в її людях та в її моральних та матеріальних засобах.

Юрій Липа, "Призначення України"

В умовах світу, що глобалізується, для багатьох національних держав виникають дві можливості розвитку: інтегруватися до більш розвиненої цивілізації (у сенсі С. Гантінгтона) і стати часткою панівної у цій цивілізації культури або ж відстоювати свою національну ідентичність, орієнтуючись на необхідність збереження культурного різноманіття і прагнучи синергічної, взаємозбагачувальної взаємодії різних культур на демократичних засадах. В останньому випадку вагомим чинником соціоекономічного і культурного розвитку будь-якої країни є її здатність до консолідації. Проблема консолідації є актуальною і для України, особливо зважаючи на події кінця 2004 р., коли внаслідок загострення виборчої боротьби за президентське крісло виникли ідеї сепаратизму та поділу України на Схід і Захід.

Історичний досвід засвідчує, що факторами національної консолідації можуть бути етнічні, релігійні, культурні, расові, територіальні та експансіоністські фактори або ж їх поєднання у найрізноманітніших модифікаціях. Для консолідації необхідно, щоб суспільство мало спільну мету, задля досягнення якої воно має мобілізувати свої зусилля. Як правило, такою метою виступав захист від загрози (воєнної загрози, загрози суверенітету, катастроф, масових руйнувань). Це **негативні фактори консолідації суспільства**, пов'язані із зовнішнім тиском на нього екстраординарних чинників, що викликають негативні зміни у житті суспільства і врешті-решт можуть привести до дезорганізації суспільного життя.

В умовах нормального еволюційного розвитку суспільства визначальними є позитивні фактори консолідації, пов'язані з внутрішніми мотивами суспільства досягти певної суспільної мети. **Позитивними чинниками консолідації суспільства** є намагання досягти спільних ідеалів, побудова демократичного

суспільства, національно-визвольна боротьба, довіра. В цьому разі визначальною стає самоорганізація суспільства, коли людей об'єднує не чиясь зовнішня воля чи природні чинники, а вільний вибір власної історичної долі. Саме з позитивними чинниками консолідації суспільства пов'язують люди свої сподівання. Народ еднають спільні тріумфи в минулому, спільна воля в сучасному й спільні проекти на майбутнє.

Для країн, що не належать до розвинених, необхідною є така стратегія розвитку, яка спирається на власні ресурси і слідує курсом модернізації, що базується на свідомій, цілеспрямованій адаптації найпередовіших науково-технічних досягнень до традиційних для суспільства соціокультурних реалій, до національних традицій.

Світ вступає в нову епоху, коли вага і роль тієї чи іншої країни будуть визначатися не тільки і не стільки матеріальною і військовою могутністю, скільки її здатністю об'єктивно оцінити хід історичних подій і запропонувати альтернативні моделі майбутнього. Суспільство виявляється неспроможним консолідуватись, якщо воно не виробило солідарних і перспективних ідей розвитку. Тому треба зосередити зусилля і мотивацію на досягненні такого майбутнього України, яке виявиться оптимальним і спільним для всіх і кожного, незалежно від політичних уподобань, регіонів проживання, національності, конфесії, віку, статі тощо. Як зазначає сучасний французький соціолог Ален Турен, консолідація суспільства дає можливість мобілізувати громадян для вирішення певних спільних питань: "Для нормального функціонування влада не потрібна, вона необхідна для виведення з нормального стану в мобілізоване. Влада — це узурпація природно-історичних ролей і статусів на користь реалізації того чи іншого "проекту""⁵⁷⁰. Тому важливим чинником консолідації є визначення такої мети суспільного розвитку, яка дасть змогу мобілізувати населення країни на її досягнення.

Для України залишається актуальним формулювання ідеологічних цілей суспільного розвитку, адекватних новим реаліям. Після того, як була досягнута незалежність України, політична еліта не спромоглася запропонувати нове, адекватне сучасним вимогам розуміння української ідеї як ідеології та стратегії розвитку суспільства в політичному, економічному, моральному та інших аспектах. З. Самчук зазначає: "Прикро, однак доводитьь-

⁵⁷⁰ Цит. за: Панарин А. Философия политики. — М.: Новая школа, 1996. — С. 372.

ся констатувати: за великим рахунком, донедавна в Україні були відсутні навіть спроби шукати ідейно-теоретичні та цілепокладаючі взірці. Світоглядний інфантилізм та пустоцвіт релятивізму маскувалися порожніми розмовами про все і про ніщо водночас, а відсутність політичного ідеалу і політичної волі — пошуками шляхів реформ"⁵⁷¹.

У ХХІ ст. легітимність державної політики значною мірою визначатиметься її екологічною складовою. Тому екологічна ідея може виступити чинником, який консолідує націю⁵⁷². Ця ідея включає створення умов для існування екологічно безпечного суспільства, гармонізацію відносин "суспільство-природа", перехід до збалансованого розвитку, становлення нового типу особистості, відповідальної за збереження життя в усьому різноманітті його проявів.

Про те, що екологічна ідея є потужним консолідуючим чинником, говорить міжнародний досвід. Бажання вирішити екологічні проблеми збирає за одним столом представників різних націй, різних віросповідань і конфесій, різних політичних уподобань. Проблеми власного виживання та загроза екологічної катастрофи змушують людей шукати спільні рішення. До того ж, на відміну від ідеї світового панування, екологічна ідея є водночас і глобальною, і національною, і місцевою. Говорячи про спільні екологічні проблеми, кожна людина думає в першу чергу про проблеми тієї землі, на якій вона живе.

Коли мова йде про національну ідею, завжди є загроза її перетворення на ідею вищості нації над усіма іншими й далі на ідею світового панування. В кінцевому підсумку перенесення ідеї панування на ґрунт національних питань суперечить ідеї збереження національної ідентичності, самобутності та національних культурних традицій. Екологічна ідея як національна ідея дозволяє уникнути такої загрози.

Є й інші — прагматичніші — аргументи на користь екологічної ідеї. Вони пов'язані з величезним розривом у рівні, якості та стилі життя, який утворився між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, і продовжує зростати. Намагання розвинених країн задовольнити потреби свого населення за ра-

⁵⁷¹ Самчук З. Сцилли та харибди новітньої української влади: до питання про принципи політичної інтеграції // Актуальні проблеми внутрішньої політики. — 2005. — Вип. 1. — С. 85.

⁵⁷² Грабовська І., Грабовський С. Екологія і національна ідея на теренах України // Арка. — 1994. — № 2–3. — С. 2–6.

хунок ресурсів з інших країн призводить до надмірного тиску на довкілля в країнах, що розвиваються, до міграції найпрацездатнішого населення у розвинені країни та до розвитку видобувних і брудних виробництв в менш розвинених країнах. Ця небезпека існує і для України, де склалася вкрай нераціональна структура природокористування, яка посилює свій негативний вплив.

Як довготривалий стратегічний пріоритет державної політики України може бути використана парадигма збалансованого розвитку, спрямована на досягнення гармонійного взаємозв'язку економічної, соціальної та екологічної його складових. Політична еліта має створити по-справжньому перспективний проект — національно-консолідаційний і солідаризаційний за своїм потенціалом, функціональністю та суспільним призначенням. Першочерговим завданням для інтелектуальної, політичної та бізнес-еліти має стати підготовка проекту стратегії збалансованого розвитку, що повинна ґрунтуватися на аналізі тих дисбалансів, які існують в економічній, соціальній та екологічній сферах і на подальшому визначенні шляхів подолання цих дисбалансів. Стратегію збалансованого розвитку України мають спільно готувати фахівці в галузі економіки, соціальної політики та збереження довкілля. Вже на цьому етапі представникам інтелектуальної та політичної еліти буде необхідно консолідувати свої зусилля. Власне здатність еліти підготувати обґрунтоване бачення майбутнього шляху розвитку України стане перевіркою її здатності дбати не лише про власні інтереси, а й нести відповідальність за збалансований розвиток суспільства.

Підготовка стратегії збалансованого розвитку стане тестом на зрілість не тільки для столичної еліти, а й для регіональних еліт, оскільки стратегія збалансованого розвитку України має ґрунтуватися на стратегіях збалансованого розвитку кожного регіону. Всенародне обговорення національної стратегії збалансованого розвитку може стати потужним фактором консолідації українського суспільства, оскільки дасть можливість усім групам населення, громадським організаціям, державним установам, бізнесовим структурам, науковим й освітнім закладам взяти участь у виробленні спільного бачення майбутнього України. На цьому етапі необхідно забезпечити, щоб думки та побажання кожного громадянина України були розглянуті, проаналізовані та враховані. Цей етап буде показовим в сенсі вироблення та налагодження механізмів співпраці держави і суспільства для забезпечення повноцінної участі громадян у виробленні спільного бачення май-

бутнього України. Консолідація зусиль державних структур і різних верств населення на стадії розробки стратегії збалансованого розвитку України має бути передумовою виконання цієї стратегії, яка стане чинником стабілізації, консолідації та мобілізації українського суспільства.

Щоб консолідувати націю, треба орієнтуватися не на минуле і навіть не на сьогоденні реалії, а на майбутнє. Суспільство саме має конструювати бачення того суспільства, в якому воно хоче жити і до якого воно має прагнути. Наявність такого бачення є елементом стратегічного мислення, що допомагає формулювати цілі та завдання розвитку⁵⁷³.

Яким же є бажаний образ майбутньої України? Це перш за все не смітник, поплямований радіоактивними зонами чи місячними ландшафтами териконів, і не сировинний додаток багатих країн з отруєною землею, стічними канавами замість річок та ядучим повітрям, а квітучий край, де будуть збережені "і лани широкополі, і Дніпро, і кручі", де залишаться вишневі садки і хрущі, і де море буде синім. Люди в цім краю не блукатимуть "чорніше чорної землі" і не шукатимуть щастя на чужині, а житимуть, будучи впевненими у собі, активними, творчими, здатними "розбити живе серце за свою країну". Політичні еліти не питатимуть "Що ж нам будувати?", тим часом збільшуючи особисті капітали і "гірше ляха розпинаючи Україну", а працюватимуть задля блага своєї країни. Люди нарешті схаменуться, "полюблять щирим серцем велику руїну", поважатимуть один одного і зможуть консолідувати свої зусилля для покращення свого суспільства, свого життя і свого довкілля. "Научаючись чужому", вони будуть жити все ж таки своїм розумом, своєю мудрістю і самі визначатимуть шлях розвитку своєї країни. "І забудеться срамотня давня година, і оживе добра слава, слава України".

⁵⁷³ Почепцов Г. Г. Стратегія. — М: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2005. — С. 90, 133.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє: Національна доповідь України. — К.: Атіка, 2006. — 224 с.
2. Аболіна Т. Г., Єрмоленко А. М., Кисельова О. О. та ін. Етос і мораль у сучасному світі. — К.: ПАРАПАН, 2004. — 200 с.
3. Айслер Р. Чаша и клинок: Пер. с англ. — М.: Дерево жизни, 1993. — 288 с.
4. Алексеенко И. Р., Кейсевич Л. В. Последняя цивилизация? Человек. Общество. Природа. — К.: Наукова думка, 1997. — 411 с.
5. Антология ненасилия: Пер. с англ. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — 256 с.
6. Аристотель Сочинения: В 4-х т.: Пер. с древнегреч. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — 830 с.
7. Арон Р. Мир і війна між націями: Пер. з фр. — К.: МП "Юніверс", 2000. — 688 с.
8. Балабаева З. В. Идеология социального глобализма: Критический анализ доктрины Римского клуба. — К.: Вища школа, 1989. — 163 с.
9. Баландин Р. К., Бондарев Л. Г. Природа и цивилизация. — М.: Мысль, 1988. — 391 с.
10. Баньковская С. П. Инвайронментальная социология. — Рига: Зинатне, 1991. — 130 с.
11. Бауман З. Индивидуализированное общество: Пер. с англ. — М.: Логос, 2002. — 390 с.
12. Бачинський Г. О., Беренда Н. В., Бондаренко В. Д. та ін. Основи соціоекології. — К.: Вища школа, 1995. — 238 с.
13. Бергер П. Капиталистическая революция: 50 тезисов о процветании, равенстве и свободе: Пер. с англ. — М.: Прогресс-Универс, 1994. — 320 с.
14. Бергсон А. Два источника морали и религии: Пер. с франц. — М.: Канон, 1994. — 384 с.
15. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. — М.: Наука, 1990. — 224 с.

16. Бердяев Н. А. О назначении человека. — М.: Республика, 1993. — 383 с.
17. Бердяев Н. А. Смысл истории. — М.: Мысль, 1990. — 175 с.
18. Бердяев Н. А. Философия свободы. — Харьков: Фолио; М.: ООО "Издательство АСТ", 2002. — 736 с.
19. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи: Пер. з англ. — Львів — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. — 236 с.
20. Біоетика в Україні: стан і перспективи розвитку (круглий стіл) // Філософська думка. — 1999. — № 3. — С. 117–155.
21. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. — М.: Добросвет, 2000. — 258 с.
22. Бондаренко Ю. А. Человек. Судьба. Вселенная. Глазами древних мудрецов. — М.: Школа-Пресс, 1994. — 240 с.
23. Борейко В. Е. Введение в природоохранную эстетику. — К.: Киевский эколого-культурный центр, 2001. — 200 с.
24. Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику. — К.: Киевский эколого-культурный центр, 2003. — 228 с.
25. Браус Д., Вуд Д. Экологическое образование в школе: Пер. с англ. — К.: Эхо-Восток, 1995. — 60 с.
26. Букчин М. Реконструкция общества: на пути к зеленому будущему: Пер. с англ. — Нижний Новгород, "Третий Путь", 1996. — 190 с.
27. Булатов М. О., Малеев К. С., Загороднюк В. П., Солонько Л. А. Філософія ноосфери. — К.: Наукова думка, 1995. — 152 с.
28. Валлерстайн И. После либерализма: Пер. с англ. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — 256 с.
29. Василенко Л. И. Поиски оснований и источников экологической этики // Вопросы философии. — 1986. — № 2. — С. 145–152.
30. Василенко Л. И. Экологическая этика: от натурализма к философскому персонализму // Вопросы философии. — 1995. — № 3. — С. 37–42.
31. Васюта О. А., Васюта С. І., Філіпчук Г. Г. Екологія і політика. У 2-х томах. — Т. 1. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — 424 с.
32. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму: Пер. з нім. — К.: Основи, 1994. — 261 с.
33. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика: Пер. з нім. — К.: Основи, 1998. — 534 с.

34. Вернадский В. И. Размышления натуралиста. В 2-х кн. Кн. 2: Научная мысль как планетное явление. — М.: Наука, 1977. — 191 с.
35. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. — М.: Наука, 1988. — 520 с.
36. Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. — М.: Наука, 1987. — 339 с.
37. Вилсон Э. Этика окружающей среды // Браус Д., Вуд Д. Экологическое образование в школе. — К.: ИА "Эхо-Восток", 1995. — С. 53–59.
38. Водопьянов П. С., Крисаченко В. С. Великий день гнева: Экология и эсхатология. — Минск: Университетское, 1993. — 285 с.
39. Высторобец Е. А. Экологическое право — мотивации в международном сотрудничестве. — М.: Наука, 2006. — XL, 383 с.
40. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії: Пер. з нім. — Львів: Астролябія, 2006. — 416 с.
41. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: До ефективніших суспільств: Пер. с англ. — К.: Основи, 1993. — 238 с.
42. Гардашук Т. В. Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст. — К.: ТОВ "ВПЦ Техпринт", 2000. — 126 с.
43. Гардашук Т. В. Концептуальні параметри екологізму. — К.: ПАРАПАН, 2005. — 200 с.
44. Гвишиани Д. М. Организация и управление. — М.: Наука, 1972. — 536 с.
45. Гейнрих Д., Гергг М. Экология: dtv-Atlas: Пер. с нем. — М.: Рыбари, 2003. — 287 с.
46. Гендерні стратегії сталого розвитку України / За наук. ред. Л. С. Лобанової. — К.: Фенікс, 2004. — 432 с.
47. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: Пер. с англ. и франц. — М.: Прогресс, 1990. — 495 с.
48. Глобальная экологическая перспектива 3 (ГЕО-3): Прошлое, настоящее и перспективы на будущее: Пер. с англ. — М.: ЗАО "Интердиалект+", 2002. — 504 с.
49. Годдсмит Э. Экологическое мировоззрение: Пер. с англ. — К.: Эхо-Восток, 1995. — 38 с.
50. Голубець М. А. Від біосфери до соціосфери. — Львів: Поллі, 1997. — 251 с.
51. Горелов А. А. Экология. — М.: Центр, 1998. — 240 с.

52. Грабовська І. Ментальність. Особистість. Екологія. — К., 1997. — 40 с.
53. Грабовська І., Грабовський С. Екологічна і національна ідея на теренах України // Арка. — 1994. — № 2–3. — С. 2–6.
54. Громадська оцінка екологічної політики в Україні. Доповідь українських громадських екологічних організацій. — К., 2003. — 139 с.
55. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. — М.: Мишель и К, 1993. — 503 с.
56. Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. Этика. — М.: Гардарики, 1998. — 472 с.
57. Гусейнов А. А. Великие моралисты. — М.: Республика, 1995. — 351 с.
58. Гусейнов А. А. Золотое правило нравственности. — М.: Молодая гвардия, 1988. — 269 с.
59. Гусейнов А. А., Ирлитц Г. Краткая история этики. — М.: Мысль, 1987. — 592 с.
60. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі: Пер. з нім. — К.: Лібра, 2003. — 248 с.
61. Дарвин Ч. Происхождение человека и половой отбор: Пер. с англ. // Сочинения. Т. 5. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — 1040 с.
62. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст.: Пер. з нім. — К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. — 109 с.
63. Де Грааф Дж., Ван Д., Нэйлор Т. Потребляющая мир: Пер. с англ. — М.: Ультра.Культура, 2003. — 392 с.
64. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку: Пер з англ. — К.: Інтелсфера, 2002. — 312 с.
65. Дели Г., Кобб Дж. Для общего блага: Пер. с англ. — К.: Эхо-Восток, 1995. — 28 с.
66. Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2005. — XXVII + 1108 с.
67. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби: Зб. наук. пр. — К.: Політична думка, 1997. — 508 с.
68. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М.: Мысль, 1979. — 620 с.
69. Довкілля життя: Шляхи оптимізації: Зб. наук. пр. — Чернівці: Митець, 1999. — 320 с.

70. Довкілля і ми (III-ті біосферні читання, присвячені пам'яті професора С. А. Мороза): Зб. наук. пр. — Луцьк, 1998. — 185 с.
71. Докинз Р. Эгоистический ген: Пер. с англ. — М.: Мир, 1993. — 318 с.
72. Доклад о развитии человека 2005: Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2005. — 398 с.
73. Доклад о развитии человека 2006: Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2006. — 440 с.
74. Донеллі Д. Права людини у міжнародній політиці: Пер. з англ. — Львів: Кальварія, 2004. — 280 с.
75. Доповідь про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році. — К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2006. — С. 70.
76. Дотримання екологічних прав в Україні — 2006. — Харків: Права людини, 2007. — 212 с.
77. Дробницкий О. Г. Моральная философия: Избранные труды. — М.: Гардарики, 2002. — 523 с.
78. Дробноход М. Пріоритети стійкого екологічно безпечного розвитку // Освіта і управління. — 1997. — Т. 1. — № 3. — С. 5–18.
79. Думая как гора: на пути к совету всех существ: Пер. с англ. / Дж. Сид, Дж. Мэйси, П. Флемминг и др. — М.: Россия молодая, 1994. — 127 с.
80. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда: Пер. с франц. — М.: Канон, 1996. — 432 с.
81. Екологія і культура / Крисаченко В. С., Кримський С. Б., Голубець М. А. та ін. — К.: Наукова думка, 1991. — 260 с.
82. Ермолаева В. Космизм и экологическая этика // Общественные науки и современность. — 1995. — № 4. — С. 118–124.
83. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. — К.: Лібра, 1999. — 488 с.
84. Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия). — К.: Наукова думка, 1994. — 200 с.
85. Екологічна енциклопедія: У 3 т. — К.: ТОВ "Центр екологічної освіти та інформації", 2006. — Т. 1: А-Е. — 432 с.
86. Екологічні виміри глобалізації / Кисельов М. М., Гардашук Т. В., Зарубицький К. Є. та ін. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. — 260 с.

87. Еріксен Т. Г. Тиранія моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу: Пер. з англ. — Львів: Кальварія, 2004. — 196 с.
88. Життєдіяльність людини: Філософський аналіз: Зб. наук. пр. — К.: Інститут філософії НАН України, 1999. — 236 с.
89. Злобін Ю. А. Основи екології. — К.: Лібра, 1998. — 248 с.
90. Зубаков В. А. Экогея — Дом Земля. Кратко о будущем. — СПб., 1999. — 79 с.
91. Иванов В. Г. История этики Древнего мира. — СПб.: Лань, 1997. — 256 с.
92. Иванов В. Г. Этика. — СПб.: Питер, 2006. — 176 с.
93. Иванов В. Н., Патрушев В. И., Галиев Г. Т. Инновационные социальные технологии устойчивого развития. — Уфа: ООО "ДизайнПолиграфСервис", 2003. — 352 с.
94. Иванов Д. В. Виртуализация общества. Версия 2.0. — СПб: Петербургское востоковедение, 2002. — 224 с.
95. Ивашкина М. Д. Этические идеи в теоретических разработках Римского Клуба: Автореф. дис... канд. филос. наук / Морд. гос. ун-т им. Н. П. Огарева. — Саранск, 1992. — 21 с.
96. Индикаторы устойчивого развития России (эколого-экономические аспекты) / Под ред. С. Н. Бобылева, П. А. Макеенко. — М.: ЦПРП, 2001. — 220 с.
97. История этических учений /Под ред. А. А. Гусейнова. — М.: Гардарики, 2003. — 911 с.
98. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Пер. з нім. — К.: Лібра, 2001. — 400 с.
99. Йоханнесбургский меморандум. Справедливость в хрупком мире: Пер. с англ. — М.: ОГИ, 2002. — 88 с.
100. Кавтарадзе Д. Н., Овсянников А. А. Природа и люди России: основания к пониманию проблемы. — М.: Проект ГЭФ "Сохранение биоразнообразия", 1999. — 112 с.
101. Кант И. Лекции по этике: Пер с нем. — М.: Республика, 2000. — 431 с.
102. Капра Ф. Паутина жизни. Новое научное понимание живых систем: Пер. с англ. — М.: ИД "София", 2003. — 336 с.
103. Капра Ф. Уроки мудрости: Пер с англ. — М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1996. — 318 с.

104. Кара-Мурза С. Г. Евроцентризм — эдипов комплекс интеллигенции. — М.: Из-во Эксмо, 2002. — 256 с.
105. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. — К.: Оріяни, 2000. — 448 с.
106. Карпинская Р. С., Никольский С. А. Социобиология: критический анализ. — М.: Мысль, 1988. — 203 с.
107. Кастельс М. Информационные технологии, глобализация и социальное развитие // Ойкумена. Вып. 2. — Харьков: Константа, 2004. — С. 17–32.
108. Каттон У. Р. мл. Конец техноутопии. Исследование экологических причин коллапса западной цивилизации: Пер. с англ. — К.: ЭкоПраво-Киев, 2006. — 255 с.
109. Каушанский П. Л. Религия и грозящая катастрофа. Проблема единения религий перед лицом глобальных угроз современности. — СПб.: ВИТА, 1994. — 96 с.
110. Качинський А. Б. Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення. — К.: НІСД, 2001. — 312 с.
111. Кравченко И. И. Политика и мораль // Вопросы философии. — 1995. — № 3. — С. 3–12.
112. Кисельов М. М. Поняття "національного прогресу" в екологічному вимірі" // Генеза. — 1997. — № 1(5). — С. 66–73.
113. Кисельов М. М., Канак Ф. М. Національне буття серед екологічних реалій. — К.: Тандем, 2000. — 320 с.
114. Кисельов М. М., Крисаченко В. С., Гардашук Т. В. Методологія екологічного синтезу. — К.: Наукова думка, 1995. — 158 с.
115. Когут З. Коріння ідентичності. — К.: Критика, 2004. — 352 с.
116. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм: Пер. с нем. — М.: Республика, 1998. — 368 с.
117. Крисаченко В. С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. — К.: НІСД, 2005. — 368 с.
118. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика. — К.: Заповіт, 1996. — 352 с.
119. Крисаченко В. С. Людина і біосфера: Основи екологічної антропології. — К.: Заповіт, 1998. — 688 с.
120. Крисаченко В. С., Мостяев О. І. Україна: природа і люди. — К.: НІСД, 2002. — 623 с.
121. Крисаченко В. С., Хилько М. І. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. — К.: Знання, 2001. — 598 с.
122. Кропоткин П. А. Этика: Избранные труды. — М.: Политиздат, 1991. — 496 с.

123. Крэйн У. Теории развития: Секреты формирования личности: Пер. с англ. — СПб: Прайм-Еврознак, 2002. — 512 с.
124. Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества. — М.: Гардарики, 2002. — 238 с.
125. Кууси П. Этот человеческий мир: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1988. — 368 с.
126. Лагутін В. Д. Людина і економіка: Соціоекономіка. — К.: Просвіта, 1996. — 336 с.
127. Лащик Є. Винниченкова філософія щастя // Філософська думка. — 1998. — № 1. — С. 138–154.
128. Лебедь Е. А. Введение в феноменологию природы. — К.: ПАРАПАН, 2006. — 268 с.
129. Лейбин В. М. "Модели мира" и образ человека. Критический анализ идей Римского клуба. — М.: Политиздат, 1982. — 256 с.
130. Леопольд О. Календарь песчаного графства: Пер с англ. — М.: Мир, 1980. — 216 с.
131. Лець С. Є. Незачесані думки: Пер з пол. — К.: Дух і літера, 2006. — 288 с.
132. Лібералізм: Антологія. — К.: Смолоскип, 2002. — Х+1126 с.
133. Лоренц К. Агрессия (так называемое "зло"): Пер. с нем. — М.: Прогресс-Универс, 1994. — 272 с.
134. Лукьянец В. С. Постмодернистское мышление — мышление XXI века? // Totallogy: Постнекласичні дослідження. — К.: ЦГО НАН України, 1995. — С. 239–257.
135. Людина і довкілля. Антологія: У 2 кн. Кн. I: Природа і людина України в пам'ятках світової і національної культури / Упорядник В. С. Крисаченко. — К.: Заповіт, 1995. — 432 с.
136. Людина і довкілля. Антологія: У 2 кн. Кн. II: Людина і довкілля в українській духовності / Упорядник В. С. Крисаченко. — К.: Заповіт, 1995. — 432 с.
137. Лэш К. Восстание элит и предательство демократии: Пер с англ. — М.: Логос, Прогресс, 2002. — 224 с.
138. Маер-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільносвіту: Пер. з нім. — К.: Лібра, 2004. — 196 с.
139. Майерс Д. Социальная психология: Пер. с англ. — СПб.: Питер, 1997. — 688с.
140. Макинтайр А. После добродетели: Исследования теории морали. Пер. с англ. — М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. — 384 с.

141. Малахов В. А. Этика: Курс лекций. — К.: Либідь, 1996. — 304 с.
142. Мандер Д. Когда не остается ничего святого. Провал технологий и судьба коренных народов: Пер. с англ. — К.: Эко-Право-Киев, 2007. — 336 с.
143. Марушевський Г. Б. Еколого-культурний аспект реконструкції соціокультурної еволюції моралі // Мультиверсум. Філософський альманах: Збірник наукових праць. — К.: Український центр духовної культури, 2000. — Вип. 18. — С. 91 — 105.
144. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы: Пер. с англ. — М.: Смысл, 1999. — 425 с.
145. Медоуз Д. Х., Медоуз Д. Л., Рандерс Й., Беренс Ш У. Пределы роста: Пер с англ. — М.: Изд-во МГУ, 1991. — 208 с.
146. Межжерин В. Книга для разумения. Вселенная. Экология. Культура. Ноосфера. — К.: Логос, 2004. — 284 с.
147. Мельник Л. Г. Основы стійкого розвитку. — Суми: ВТД "Університетська книга", 2006. — 383 с.
148. Мельник Л. Г. Фундаментальные основы развития. — Сумы: ИТД "Университетская книга", 2003. — 288 с.
149. Мірчук І. Світогляд українського народу. Спроба характеристики // Генеза. — 1994. — № 2. — С. 87 — 96.
150. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии: Пер с англ. — СПб.: Питер, 2000. — 336 с.
151. Микієвич М. М., Андрусевич Н. І., Будякова Т. О. Європейське право навколишнього середовища. Навчальний посібник. — Львів, 2004. — 256 с.
152. Моисеев Н. Н. Есть ли у России будущее? // Энергия: (Экономика, Техника, Экология). — 1997. — №№ 1 — 8.
153. Моисеев Н. Н. С мыслями о будущем России. Сборник докладов. <http://www.leadnet.ru/moiseev/index.htm>.
154. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера. — М.: Молодая гвардия, 1990. — 351 с.
155. Морально-этические нормы. Война. Окружающая среда. — М.: Мир, 1989. — 252 с.
156. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс: Пер. с фр. — М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. — 480 с.
157. Московичи С. Машина, творящая богов: Пер. с фр. — М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. — 560 с.

158. Мур Дж. Принципы этики: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1984. — 326 с.
159. Назаретян А. П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры. Синергетика социального прогресса. — М.: Книжник, 1995. — 163 с.
160. Назаретян А. П. Демографическая утопия "устойчивого развития" // Общественные науки и современность. — 1996. — № 2. — С. 145–152.
161. Назаретян А. П. Интеллект во Вселенной: Истоки, становление, перспективы. Очерки междисциплинарной теории прогресса. — М.: Недра, 1991. — 222 с.
162. Назаретян А. П. Синергетика в гуманитарном знании: предварительные итоги // Общественные науки и современность. — 1997. — № 2. — С. 91–98.
163. Навколишні природні середовище в Україні — проблеми та нагальні завдання (добррозичливий погляд). — К.: DANCEE — Данське екологічне співробітництво із Східною Європою, 2003. — 86 с.
164. Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде (МКОСР): Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1989. — 376 с.
165. Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку. — К.: ПРООН Україна, 2007. — 184 с.
166. Ненасилие: философия, этика, политика. — М.: Наука, 1993. — 188 с.
167. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини. — К.: Абрис, 1995. — 336 с.
168. Николайкин Н. И., Николайкина Н. Е., Мелехова О. П. Экология. — М.: Дрофа, 2004. — 624 с.
169. Нойман Э. Глубинная психология и новая этика: Пер с нем. — СПб.: Академический проект, 1999. — 206 с.
170. Ортега-и-Гассет Х. "Дегуманизация искусства" и другие работы. — М.: Радуга, 1991. — 639 с.
171. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням / За ред. Л. Г. Мельника та М. К. Шапочки. — Суми: ВТД "Університетська книга", 2005. — 759 с.
172. Основи стійкого розвитку / За ред. Л. Г. Мельника. — Суми: ВТД "Університетська книга", 2006. — 325 с.
173. Оцінка стану виконання підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002) в Україні /

- Руденко Л. Г., Білявський Г. О., Горленко І. О. та ін. — К.: Академперіодика, 2004. — 208 с.
174. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. — К.: Либідь, 1996. — 360 с.
175. Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. О. Географія релігій. — К.: АртЕк, 1998. — 504 с.
176. Павлова Т. Н. Біоетика в высшей школе. — К.: Киевский еколого-культурный центр, 1998. — 128 с.
177. Пал Л. А. Аналіз державної політики: Пер. з англ. — К.: Основи, 1999. — 422 с.
178. Панарин А. С. Философия политики. — М.: Новая школа, 1996. — 424 с.
179. Панарин А. С. Агенты глобализма. — <http://www.moskvam.ru/2000/01/panarin.htm>.
180. Пестель Э. За пределами роста: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1988. — 270 с.
181. Печчеи А. Человеческие качества: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1985. — 312 с.
182. План действий — "Устойчивые Нидерланды": Пер. с англ. — М.: Экопресс-"ЗМ", 1995. — 70 с.
183. Плюснин Ю. М. Проблема биосоциальной эволюции: теоретико-методологический анализ. — Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1990. — 240 с.
184. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: У полоні Платонових чар. Т. 1: Пер. з англ. — К.: Основи, 1994. — 444 с.
185. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: Спалах пророчтва: Гегель, Маркс та послідовники. Т. 2: Пер. з англ. — К.: Основи, 1994. — 494 с.
186. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории: Проблемы палеопсихологии. — М.: Мысль, 1974. — 487 с.
187. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история. — М.: Наука, 1979. — 232 с.
188. Предложения по переходу к устойчивому развитию стран Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии. Пріоритети національної стратегії збалансованого (сталого) розвитку України: погляд НУО. — К.: ДІА, 2003. — 140 с.
189. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. — М.: Прогресс, 1986. — 431 с.
190. Природа в культуре Возрождения. — М.: Наука, 1992. — 240 с.

191. Природа і етнос / Крисаченко В. С., Кисельов М. М., Мороз С. А. та ін. — К.: Наукова думка, 1994. — 208 с.
192. Програма дій "Порядок денний на ХХІ століття": Пер. з англ. — К.: Інтелсфера, 2000. — 360 с.
193. Программа действий: Повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении: Пер с англ. — Женева: Центр "За наше общее будущее", 1993. — 70 с.
194. Психология господства и подчинения: Хрестоматия. — Минск: Харвест, 1998. — 560 с.
195. Психология толп. — М: Институт психологии РАН, изд-во "КСП+", 1999. — 416 с.
196. Рассел Б. История западной философии: Пер. з англ. — К.: Основи, 1995. — 759 с.
197. Реймерс Н. Ф. Природопользование. Словарь-справочник. — М.: Мысль, 1990. — 637 с.
198. Реймерс Н. Ф. Экология: теория, законы, правила, принципы и гипотезы. — М.: Молодая гвардия, 1994. — 367 с.
199. Рио-де-Жанейро — Йоганнесбург: паростки ноосферогенезу і відповідальність за майбутнє / Шевчук В. Я., Білявський Г. О., Сатакін Ю. М., Гетьман В. В., Навроцький В. М. — К.: Геопринт, 2002. — 118 с.
200. Рифкин Дж. Приближение биосферного века: Пер. с англ. — К.: Эхо-Восток, 1995. — 60 с.
201. Ролз Д. Теория справедливости: Пер. з англ. — К.: Основи, 2001. — 822 с.
202. Романович А. Л. Развитие и безопасность: Философско-методологический анализ. — М.: СТУПЕНИ, 2003. — 336 с.
203. Росенко М. Н. и др. Основы этических знаний. — СПб: Издательство "Лань", 1998. — 256 с.
204. Русский космизм: Антология философской мысли / Сост. С. Г. Семенова, А. Г. Гачева — М.: Педагогика-Пресс, 1993. — 368 с.
205. Рьюз М., Уилсон Э. О. Дарвинизм и этика // Вопросы философии. — 1987. — № 1. — С. 94–108.
206. Самарський О. Концепція ноосфери: ілюзії та реалії // Ойкумена. — 1993. — № 1. — С. 49–62.
207. Семенова Л. Устойчивое развитие. — Алматы: Фонд "XXI век", 1997. — 168 с.
208. Сен А. Развитие как свобода: Пер. с англ. — М.: Новое издательство, 2004. — 432 с.

209. Сидоренко Л. І. Сучасна екологія. Наукові, етичні та філософські ракурси. Навчальний посібник. — К.: Парапан, 2002. — 152 с.
210. Системный анализ и принятие решений: Словарь-справочник / Под ред. В. Н. Волковой, В. Н. Козлова. — М.: Высшая школа, 2004. — 616 с.
211. Ситник П. К., Дербак А. П. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні. — К.: НІСД, 2004. — 226 с.
212. Скиба В. Й., Горбатенко В. Й., Туренко В. В. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки. — К.: Основи, 1996. — 717 с.
213. Скрипник А. П. Моральное зло в истории этики и культуры. — М.: Политиздат, 1992. — 351 с.
214. Словарь по этике / Под ред. И. С. Кона. — 5-е изд. — М.: Политиздат, 1983. — 445 с.
215. Словарь по этике / Под ред. А. А. Гусейнова и И. С. Кона. — 6-е изд. — М.: Политиздат, 1989. — 447 с.
216. Слотердайк П. Критика циничного розуму: Пер. з нім. — К.: Тандем, 2002. — 544 с.
217. Солдатенко В. Ф. Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. — К.: Світогляд, 2005. — 349 с.
218. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Республика, 1992. — 543 с.
219. Степин В. С. Перспективы цивилизации: от культа силы к диалогу и согласию // Этическая мысль: научно-публицистические чтения. 1991. — М.: Республика, 1992. — С. 182—199.
220. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. — К.: НІСД, 2002. — 864 с.
221. Тайлер Миллер Г. Принципы экологического мировоззрения. — К.: Эхо-Восток, 1995. — 8 с.
222. Тейяр де Шарден П. Феномен человека: Пер. с франц. — М.: Наука, 1987. — 240 с.
223. Терборн Г. Глобализация и неравенство: проблемы концептуализации и объяснения // Социологическое обозрение. — 2005. — Т. 4. — № 1. — С. 31—62.
224. Тойнби А. Дж. Постыжение истории: Пер. с англ. — М.: Айрис-пресс, 2003. — 640 с.
225. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: Пер. с англ. — М.: Айрис-пресс, 2003. — 592 с.

226. Толстоухов А. В., Хилько М. І. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем. — К.: "Знання України", 2001. — 333 с.
227. Торо Г. Д. Громадянський непослух // Всесвіт. — 1989. — № 6. — С. 131–138.
228. Торо Г. Д. Уолден, или Жизнь в лесу: Пер. с англ. — М.: Наука, 1979. — 455 с.
229. Тоффлер Э. Третья волна: Пер с англ. — М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ", 1999. — 784 с.
230. Тоффлер А. Футурошок: Пер. с англ. — СПб.: Лань, 1997. — 464 с.
231. Уайтхед А. Избранные работы по философии: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1990. — 717 с.
232. Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы. — М: Рефл-бук, К: Ваклер, 2002. — 480 с.
233. Українське суспільство — 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2003. — 684 с.
234. Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2004. — 705 с.
235. Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2005. — 653 с.
236. Український соціум /Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. /За ред. В. С. Крисаченка. — К.: Знання України, 2005. — 792 с.
237. Умови громадянства: Пер з англ. — К.: Український Центр духовної культури, 2005. — 264 с.
238. Урсул А. Д. Переход цивилизации и России к устойчивому развитию. — М.: Изд-во РАГС, 2005. — 70 с.
239. Урсул Т. А. Социоприродное развитие в универсальной эволюции (философско-методологический анализ). — М: Проспект, 2005. — 198 с.
240. Успенский П. Д. Tertium organum: Ключ к загадкам мира. — СПб.: Андреев и сыновья, 1992. — 241 с.
241. Устойчивое развитие: актуальные проблемы и перспективы научных исследований. — М: Экономика и информатика, 2000. — 308 с.
242. Філіпенко А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації. — К.: Знання України, 2006. — 316 с.

243. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. — М.: Сов. энциклопедия, 1983. — 840 с.
244. Фомичев С. Р. Разноцветные зеленые: стратегия и действие. — М.: Центр охраны дикой природы СоЭС, "Третий путь", 1997. — 160 с.
245. Фрайер П. Г. Альберт Швейцер. Картина жизни. Пер. с нем. — М.: Наука, 1982. — 228 с.
246. Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1986. — Т. 45: Філософські праці. — 574 с.
247. Фролов И. Т., Юдин Б. Г. Этика науки. — М.: Политиздат, 1986. — 398 с.
248. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: Пер. с англ. — М.: Республика, 1994. — 447 с.
249. Фромм Э. Иметь или быть? Пер. с англ. — К.: Ника-Центр, 1998. — 400 с.
250. Фромм Э. Мужчина и женщина: Пер. с англ. — М.: АСТ, 1998. — 512 с.
251. Фромм Э. Психоанализ и этика: Пер. с англ. — М.: Республика, 1993. — 415 с.
252. Фукуяма Ф. Великий разрыв: Пер. с англ. — М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. — 474 с.
253. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. — М.: ООО "Издательство АСТ": ЗАО НПП "Ермак", 2004. — 730 с.
254. Фурманов Ю. Р. Пафос и границы эволюционного гуманизма (об основных постулатах эволюционной этики) // Этическая мысль: научно-публицистические чтения. 1991. — М.: Республика, 1992. — С. 308–324.
255. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма: Пер. с англ. — М.: Новости, 1992. — 304 с.
256. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций: Пер. с англ. — М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. — 603 с.
257. Харахаш Б. Карл Поппер, націоналізм і "реакційний принцип національного самовизначення" // Генеза. — К.: Генеза, 1996. — № 1 (4). — С. 225–234.
258. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций: Пер. с англ. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. — 448 с.
259. Хесле В. Философия и экология: Пер. с нем. — М.: АО Ками, 1994. — 192 с.

260. Цимбалістий Б. Тавро бездержавності. Політична культура українців. — К.: Видання Української Всесвітньої Координаційної ради та Республіканської асоціації українознавців, 1994. — 61 с.
261. Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Избранное: Пер. с нем. — М.: Прометей, 1993. — 512 с.
262. Шевченко В. І., Півень Л. З. Енергетика України: Який шлях обрати, щоб вижити? — К.: Просвіта, 1999. — 188 с.
263. Шейко В. М., Богущкий Ю. П. Формування основ культурології в добу цивілізаційної кризи (друга половина XIX — початок XXI ст.). — К.: Генеза, 2005. — 592 с.
264. Шилов А. С. Становление экополитологии как новой области политической науки. — М.: ИНИОН, 2004. — 135 с.
265. Шлемкевич М. Загублена українська людина. — К.: МП "Фенікс", 1992. — 158 с.
266. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность: Пер с нем. — М.: Республика, 1992. — 448 с.
267. Шрейдер Ю.А. Лекции по этике. — М.: МИРОС, 1994. — 136 с.
268. Экологическая антология: Экологические произведения западных авторов: Пер. с англ. — Москва-Бостон: Голубка, 1992. — 268 с.
269. Экологический кодекс России: Этика природопользования // Энергия: экономика, техника, экология. — 1993. — № 10. — С. 2–3.
270. Этика: Энциклопедический словарь /Под ред. Р. Г. Апресяна и А. А. Гусейнова. — М.: Гардарики, 2001. — 671 с.
271. Этическая мысль: Научно-публицистические чтения. 1990. — М.: Политиздат, 1990. — 480 с.
272. Этическая мысль: Научно-публицистические чтения. 1991. — М.: Республика, 1992. — 446 с.
273. Яницкий О. Н. Россия: экологический вызов (общественные движения, наука, политика). — Новосибирск, Сибирский хронограф, 2002. — 426 с.
274. Яницкий О. Н. Социология риска. — М.: Издательство LVS, 2003. — 192 с.
275. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. — М.: Политиздат, 1991. — 527 с.
276. Brown L. R. Plan B 2.0: Rescuing a Planet Under Stress and a Civilization in Trouble. — New York: W.W.Norton & Company, 2006. — 365 p.

277. Boyce J. K. Inequality as a Cause of Environmental Degradation // *Ecological Economics*. — 1994. — N 11. — P. 169–178.
278. Burrows B. C., Mayne A. J., Newbury P. *Into the 21st Century*. — Twickenham, England: Adamantine Press Ltd., 1991. — 442 p.
279. Callicott J. B. *In Defense of the Land Ethic*. — New York: State Univ. New York Press, 1989. — 325 p.
280. *Caring for the Earth. A Strategy for Sustainable Living*. — Gland, Switzerland: IUCN/UNEP/WWF, 1991. — 228 p.
281. Csanyi V. *General Theory of Evolution*. — Budapest, 1982. — 124 p.
282. Daly H. E., Cobb J. B. Jr. *For the Common Good*. — Boston, USA: Beacon Press, 1994. — 534 p.
283. *Deep Ecology for the Twenty-First Century* / Ed. by G. Sessions. — Shambhala, 1995. — 485 p.
284. *Earthbound: Introductory Essays in Environmental Ethics* / Ed. by Tom Regan. — Waveland Press, Inc., 1990. — 371 p.
285. Engleson D.C., Yockers D.H. *A Guide to Curriculum Planning in Environmental Education*. — Madison, Wisconsin: Wisconsin Department of Public Instruction, 1994. — 282 p.
286. *Ethics and Environmental Policy: Theory Meets Practice* / Ed. by F. Ferre, P. Hartel. — Univ. Georgia Press: Athens and London. — 1994. — 248 p.
287. *Ethics of Environment and Development: Global Challenge, International Response* / Ed. by J. R. Engel, J. G. Engel. — Tucson, USA: University of Arizona Press, 1990. — 264 p.
288. *Europe 2005 The Ecological Footprint*. — Brussels, Belgium: WWF European Policy Office, 2005. — 24 p.
289. *Global Ecology: A new Arena of Political Conflict* / Ed. by W. Sachs. — London & New Jersey: Zed Books, 1995. — 262 p.
290. Huges J. D. Francis of Assisi and the Diversity of Creation // *Environmental Ethics*. — 1996. — Vol. 18. — N 3. — P. 311–320.
291. *International Approach to Sustainable Communities: International Forum Proceedings*. — Bratislava: Academia Istropolitana, 1999. — 123 p.
292. IUCN/UNEP/WWF. *Caring for the Earth. A Strategy for Sustainable Living*. — Gland, Switzerland, 1991. — 228 p.

293. Living Planet Report 2004. — Gland, Switzerland: WWF, 2004. — 40 p.
294. Munasinghe M. Environmental Economics and Sustainable Development (World Bank Environment Paper, No. 3). — Washington, D.C.: The World Bank, 1993. — 112 p.
295. Nash R. The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics. — Madison: University of Wisconsin Press, 1989. — 290 p.
296. People, Penguins, and Plastic Trees: Basic Issues in Environmental Ethics /Ed. by C. Pierce and D. VanDeVeer. — Belmont, California: Wadsworth Publishing Company, 1995. — 485 p.
297. Pepper D. Modern Environmentalism. — London, New York: Routledge, 1996. — 376 p.
298. Planet in Peril: An Atlas of Current Threats to People and the Environment. — Norway & Paris, France: UNEP/GRID-Arendal & Le Monde diplomatique, 2006. — 39 p.
299. Rifkin J. Biosphere Politics: A new Consciousness for a New Century. — N.Y.: Crown Publishers, 1991. — 566 p.
300. Rockefeller S.C. Principles of Environmental Conservation and Sustainable Development: Summary and Survey. — 1996. — 152 p.
301. Sachs W. Global Ecology and the Shadow of 'Development' // Global Ecology: A new Arena of Political Conflict / Ed. by W. Sachs. — London & New Jersey: Zed Books, 1995. — P. 3–21.
302. Schumacher E.F. Small is Beautiful. — London: Vintage Books, 1993. — 259 p.
303. Skolimowski H. Dancing Shiva in the Ecological Age. — New-Delhi: Dr. Henryk Skolimowski International Centre for Eco-Philosophy, 1995. — 214 p.
304. Skolimowski H. Eco-Ethics and World Ethics. — New-Delhi: Dr. Henryk Skolimowski International Centre for Eco-Philosophy, 1995. — 32 p.
305. Strategies for Sustainable Development. Practical Guidance for Development Cooperation. — OECD, 2001. — 60 p.
306. Sustainable Development Strategies: A Resource Book / Compiled by B. Dalal-Clayton and S. Bass. — London: Earthscan Publications Ltd, 2002. — 350 p.
307. A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development. — COM (2001) 264 final. — 17 p.

308. A Sustainable World: Defining and Measuring Sustainable Development /Ed. by Trzyna T.C. — IUCN/ICEP, Sacramento and Claremont, 1995. — 274 p.
309. Trzyna T. Linking Values and Policy for Sustainable Development: An International Strategy to Build the Sustainability Ethic into Decision-Making. — IUCN/CESP Working Paper. — 1995. — No. 6. — 20 p.
310. Venetoulis J., Cobb C. The Genuine Progress Indicator 1950–2002 (2004 Update). — Oakland, California: Redefining Progress, 2004. — 22 p.
311. Wackernagel M., Rees W. Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on the Earth. — Gabriola Island, Canada: New Society Publishers, 1996. — 320 p.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Айслер, Ріан 28, 30, 215, 216, 409
Апель, Карл-Отто 9, 220
Апресян Рубен Грантович 79, 254, 255, 412, 424
Арістотель 51, 62, 78, 158, 159, 170, 171, 409
Бауман, Зигмунт 18, 38, 40, 42, 108, 294, 296, 304, 327, 409
Бегбедер, Фредерік 47
Бекон, Френсіс 167, 17
Бенедикт, Рут 111
Бентам, Єремія 275
Бергсон, Анрі 94, 96, 110 – 112, 409
Бердяєв Микола Олександрович 116, 120, 152, 178, 409, 410
Беттельхейм, Бруно 256, 257
Бодріяр, Жан 311, 312, 410
Бойс, Джеймс 121, 424
Босселман, Клаус 305
Браун, Лестер 21, 424
Бредбері, Рей 240, 241
Брундтланд, Гро Харлем 29, 123, 315, 319
Бруно, Джордано 50, 164, 171
Брюсов Валерій 143
Букчин, Мюррей 219, 272, 410
Бьюкенен, Джеймс 363
Вакернейгел, Матіс 122, 123, 285, 426
Валлерстайн, Іммануїл 266, 410
Вілсон, Едвард 207
Вебер, Макс 129, 153, 165, 171, 410
Вернадський Володимир Іванович 83, 170, 178 – 185, 197, 198, 233, 235, 410, 411
Винниченко Володимир Кирилович 14, 112, 193 – 198
Волдрон, Джеремі 254, 308, 309
Волошин Максиміліан 93, 143, 292
Габермас, Юрген 9, 138, 220, 303, 304, 309, 312, 411
Гаврилишин Богдан 14, 201, 202, 205, 411
Гаск, Фрідріх Август фон 60, 61, 94, 95, 175, 301, 302, 323, 324, 423
Ганді, Мохандас Карамчанд (Махатма) 12, 50, 146, 147, 149, 175
Гантінгтон, Самюель 378, 404, 423
Геккель, Ернст Генріх 141
Гілліган, Керол 28, 139, 216
Гоббс, Томас 167, 172, 176, 256
Гоголь Микола Васильович 169, 170
Головаха Євген Іванович 34
Голубець Михайло Андрійович 181, 411, 413
Гуле, Деніс 91

- Гумільов Лев Миколайович 111, 237, 412
- Гусейнов Абдусалам Абдулкеримович 50, 79, 254, 255, 300, 301, 412, 414, 421, 424
- Гьосле, Вітторіо 9, 18, 123, 125, 126, 139, 154, 220, 242, 268, 412, 423
- Дарвін, Чарльз 14, 57, 98, 170, 175–178, 197, 210, 233, 256, 412
- Дейлі, Герман 18, 19, 88, 124, 264, 275, 283, 365, 372, 412, 424
- Демокріт 156, 170, 171
- Джаніс, Ірвінг 252
- Дробницький Олег Григорович 53, 62, 106, 413
- Енгель, Рональд 90, 208, 209, 425
- Енгельс, Фрідріх 53, 156
- Епіктет 159, 160
- Еренбург Ілля 77
- Єрмоленко Анатолій Миколайович 9, 134, 143, 254, 220, 409, 413
- Іванов Володимир Георгійович 57, 414
- Ісус Христос 50, 108, 254
- Йонас, Ганс 220, 233, 322, 414
- Каллікот, Берд 151, 206, 208, 210, 247, 424
- Кальвін, Жан 164, 171
- Камдесю, Мішель 7
- Кант, Іммануїл 52, 53, 138, 226, 227, 414
- Кара-Мурза Сергій Георгійович 43, 295, 414
- Карсон, Рейчел 29, 72, 198, 199
- Кастельс, Мануель 264, 414
- Келдікотт, Хелен 29
- Кисельов Микола Миколайович 166, 413, 415, 419
- Кінг, Мартін Лютер 137, 175
- Когут, Зенон 379, 415
- Кольберг, Лоуренс 134, 137–140
- Конфуцій 69, 106, 154
- Котарі, Райні 89
- Кратч, Джозеф Вуд 263
- Кропоткін Петро Олексійович 57, 97, 98, 177, 219, 415
- Крисаченко Валентин Семенович 6, 99, 169, 331, 355, 377, 411, 413, 415, 416, 419, 422
- Куліш Пантелеймон 169
- Куусі, Пекка 93, 101, 112, 162, 415
- Лайель, Чарльз 176
- Ласло, Ервін 201, 202, 204, 205
- Лебон, Густав 58
- Леопольд, Альдо 4, 54, 68, 96, 172, 178, 189–193, 197, 198, 210, 212, 228, 233, 234, 245, 260, 319, 416
- Лец, Станіслав Єжи 4, 7, 42, 133, 232, 263, 292, 330, 404, 416
- Леш, Крістофер 38, 39, 41, 295, 416
- Липа Юрій 404
- Лоренц, Конрад 98, 233, 416
- Лютер, Мартін 164, 171
- Маєр-Абіх, Клаус Міхаель 232, 250, 321, 325, 310, 416
- Макінтайр, Аласдер 75, 416

- Макклелланд, Девід 28
 МакМартрі, Джон 285
 Малахов Віктор Аронович 118, 256, 416
 Мальтус, Томас 176
 Мандер, Джері 45, 115, 313, 416
 Маркс, Карл 112, 165, 419
 Маслоу, Абрахам 8, 12, 13, 111, 417
 Мерчант, Керолін 167, 218
 Мілграм, Стенлі 118 – 120, 417
 Міль, Джон Стюарт 53, 57, 70, 301, 275
 Мойсеев Микита Миколайович 87, 268, 417
 Московічі, Серж 43, 417
- Наес, Арне 213, 214
 Назаретян Акоп Погосович 13, 100, 101, 158, 417
 Неш, Родерік 96, 109, 176, 425
 Ноттурно, Марк Амадей 167
- Ортега-і-Гассет, Хосе 37, 418
- Панарін Олександр Сергійович 41, 123, 267, 293, 299, 418, 419
 Печчеї, Ауреліо 127, 200, 202 – 204, 419
 Піаже, Жан 133, 134
 Платон 45, 106, 107, 112, 158, 159, 170, 216
 Плюсін Юрій Михайлович 55, 419
 Попович Мирослав Володимирович 169
 Поппер, Карл Раймонд 107, 109 – 112, 419, 423
- Поршнев Борис Федорович 100, 108, 419
 Протагор 157
 Пушкін Олександр Сергійович 299
- Ріс, Вільям 122, 123, 285, 426
 Рокфеллер, Стівен 275, 426
 Ролз, Джон 140, 141, 420
 Ролстон III, Холмс 208, 210, 211
 Руссо, Жан-Жак 169
 Рюетер, Розмарі Редфорд 216
- Салютаті, Колюччо 163, 171
 Сартр, Жан-Поль 118
 Симоненко Василь 329
 Скрипник Анатолій Петрович 239, 242, 243, 420
 Сміт, Адам 168, 169, 171
 Слотердайк, Петер 21, 22, 421
 Сократ 106, 156 – 158, 171
 Сорокін Питирим Олександрович 72, 421
 Спенсер, Герберт 175, 177
 Стігліц, Джозеф 269
- Терборн, Гьоран 15 – 17, 421
 Тінберген, Ян 193, 200, 204
 Толстой Лев Миколайович 108, 175
 Торо, Генрі Девід 124, 173 – 175, 197, 233, 421
 Тоффлер, Олвін 251, 266, 267, 421
 Тржина, Тадеуш 253, 254, 426
 Троцький Лев Давидович 77
 Трумен, Гаррі 265
- Уайт, Лінн 14, 151, 161, 162
 Уайтхед, Альфред Норт 66, 67, 81, 117, 421

Франко Іван Якович 98, 422
Франциск Асизький 161, 162,
171, 425
Фромм, Еріх 12, 14, 27, 42, 43,
104, 105, 124, 201, 235, 239,
257, 422, 423
Фукуяма, Френсіс 61, 373, 423

Хакслі, Джуліан 233, 245
Хардін, Гаррет 8, 9
Хеар, Ричард 227
Хемінгуей, Ернст 258, 259
Хендерсон, Хейзл 122, 218
Хомський, Ноам 268 – 270

Цвейг, Стефан 75
Цветаєва Марина 15, 115

Цимбалістий Богдан 373, 423
Цицерон, Марк Туллій 51, 154

Чаньї, Вільмош 94, 95, 424

Шарден, П'єр Тейяр де 177,
180, 197, 233, 421
Шашкевич Маркіян 169
Швейцер, Альберт 10, 71, 72,
79, 108, 121, 153, 172,
185 – 189, 195, 197, 198, 225,
228, 233, 325, 422, 423
Шевченко Тарас Григорович
169, 216 – 218, 408
Шопенгауер, Артур 228

Юм, Девід 63, 176, 178

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Етика суспільного розвитку	7
1.1 Потреба в етиці збалансованого розвитку	7
1.2 Головні морально-етичні проблеми людства	12
<i>Економічна нерівність</i>	<i>15</i>
<i>Мілітаризація господарської діяльності</i>	<i>19</i>
<i>Екологічні проблеми</i>	<i>22</i>
<i>Гендерна нерівність</i>	<i>27</i>
<i>Надмірне споживання</i>	<i>30</i>
<i>Корпоративний егоїзм правлячих еліт</i>	<i>36</i>
<i>Маніпуляція свідомістю</i>	<i>42</i>
1.3 Мораль та етика	50
<i>Три форми моральної культури: звичаєвість, мораль та етика</i>	<i>57</i>
1.4 Моральні та етичні принципи	68
1.5 Моральні цінності та етичні ідеали.	75
1.6 Збалансований розвиток як етичний ідеал	82
Розділ 2. Морально-етичний поступ людства і моральний розвиток людини	93
2.1 Реконструкція соціокультурної еволюції моралі: екологічний аспект	93
<i>Групова мораль</i>	<i>97</i>
<i>Корпоративна мораль</i>	<i>102</i>
<i>Індивідуальна (персональна) мораль</i>	<i>105</i>
<i>Відкрите і закрите суспільство</i>	<i>109</i>
2.2 Місце еколого-етичних принципів в ієрархії моральних принципів	115
2.3 Моральний розвиток людини	133
Розділ 3. Генеза етичних засад ставлення людини до природи	143
3.1 Ставлення до природи в релігіях світу	143
3.2 Розвиток уявлень про етичні засади ставлення людини до природи (до XIX ст.)	156

3.3 Ідейно-концептуальні витoki екологічної етики (XIX — перша половина XX ст.)	172
<i>Етичні погляди Г. Торо</i>	173
<i>Еволюційна етика Ч. Дарвіна</i>	175
<i>Руський космізм.</i>	178
<i>Етика ноосфери В. І. Вернадського</i>	179
<i>Етика благоговіння перед життям А. Швейцера</i>	185
<i>Етика землі А. Леопольда</i>	189
<i>Етика конкордизму В. К. Винниченка.</i>	193
3.4 Розвиток еколого-етичних ідей за доби екологічної кризи	198
<i>Етичні принципи Римського клубу</i>	200
<i>Соціобіологія.</i>	206
<i>Екологічна етика.</i>	208

**Розділ 4. Неруйнування-творення як головний
етичний принцип 225**

4.1 Умови для обґрунтування головного етичного принципу	225
4.2 Принцип неруйнування-творення	232
4.3 Шляхи впровадження еколого-етичних принципів у життя.	246
<i>Екологічна етика як складова екологічної освіти</i>	247
<i>Екологічна етика в процесах прийняття рішень</i>	251
4.4 Етичний аналіз прийнятих рішень	254

Розділ 5. Принципи і політика збалансованого розвитку. . . 263

5.1 Етичні аспекти політики розвитку	263
5.2 Принципи збалансованого розвитку	275
5.3 Показники збалансованого розвитку	281
5.4 Політика і політика	292
5.5 Права людини і права природи	299
<i>Дозвіл і заборона.</i>	300
<i>Еволюція прав людини.</i>	305
<i>Колізії прав людини.</i>	308
<i>Права майбутніх поколінь людей.</i>	315
<i>Права природи</i>	317
5.6 Етика відповідальності	321

Розділ 6. Проблеми і перспективи збалансованого розвитку України	329
6.1 Проблеми збалансованого розвитку України.	330
<i>Структурні деформації господарства</i>	330
<i>Економічна нерівність.</i>	338
<i>Екологічні проблеми.</i>	341
<i>Медико-демографічні проблеми</i>	345
<i>Незбалансоване природокористування.</i>	347
<i>Нерівномірний розвиток регіонів.</i>	359
<i>Корпоративний егоїзм політичної еліти</i>	362
<i>Проблеми суспільної моралі</i>	366
<i>Відчуженість громадян України від держави</i>	370
<i>Проблеми формування національної ідентичності</i>	371
<i>Негативний імідж України на ментальній карті Європи</i>	377
<i>Слабкість громадянського суспільства</i>	380
<i>Недостатність освітнього і наукового забезпечення у сфері збалансованого розвитку</i>	381
<i>Слабка інституційна база збалансованого розвитку</i>	384
<i>Низька пріоритетність екополітики.</i>	387
<i>Проблеми міжнародного співробітництва та адаптації до вимог екополітики ЄС</i>	389
6.2 Стратегічні пріоритети політики збалансованого розвитку.	393
6.3 Ідеал збалансованості як можливий чинник консолідації українського суспільства	404
Список використаних джерел	409
Іменний показник	429